

Nyelvtudományi Közlemények

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

---

94. kötet 1—2. szám

Budapest, 1994—1995

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓÍRATA

Szerkesztőbizottság:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

BÁNRETI ZOLTÁN

HONTI LÁSZLÓ

MIKOLA TIBOR

RÉDEI KÁROLY

SZENDE TAMÁS

SZIJ ENIKŐ

Szerkesztő:

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZÍNHÁZ U. 5-9.
I. EMELET, 1250 BUDAPEST PF. 19.

Készül az MTA I. osztálya támogatásával.

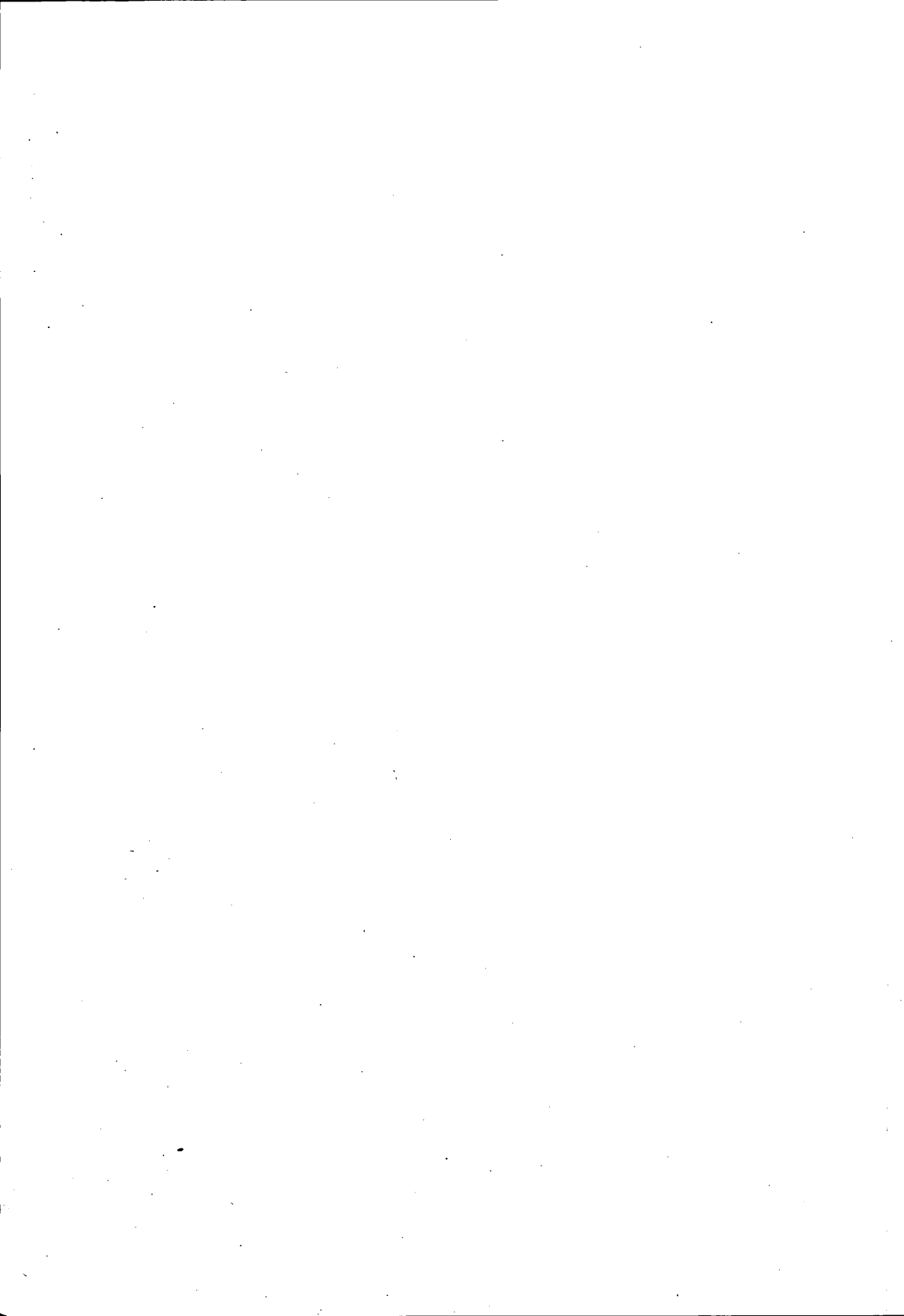
Terjeszti a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete. Megrendelhető és
megvásárolható a szerkesztőség címén.
MNB 232-90173-1738.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTŐ:
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

KILENCVENNEGYEDIK KÖTET

BUDAPEST
1994—1995

TARTALOM

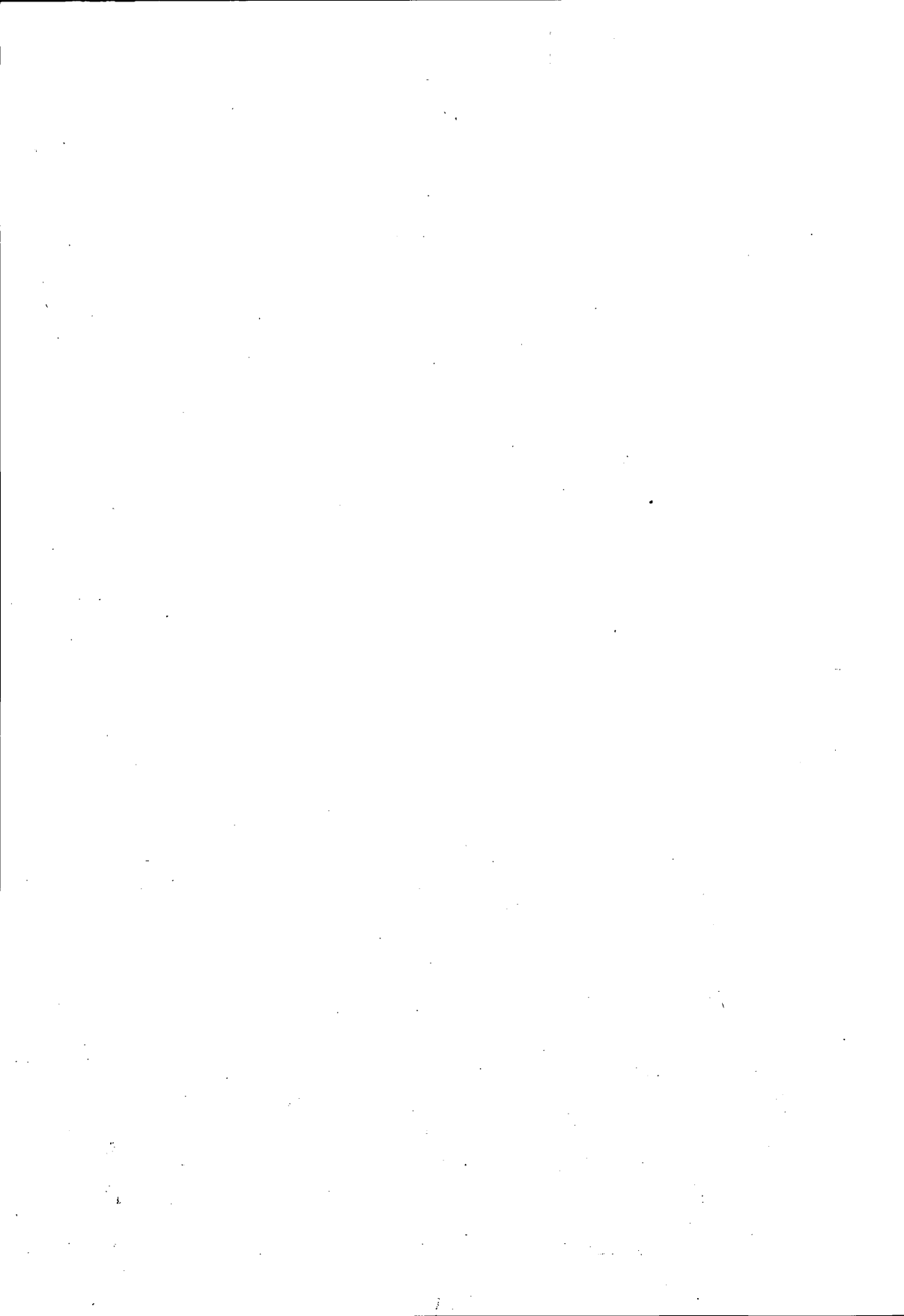
- MOLNÁR ILONA: Az alárendelt mondatbeli felszólító módról (A magyar kötőmód kérdéséhez) [On imperative in subordinate clauses] 5
- LADÁNYI MÁRIA: Az igekötők kapcsolhatóságáról [On linking verbal prefixes] 45

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

- HONTI LÁSZLÓ: A mondat szórendje és a morfémák sorrendje közti összefüggés az uráliban [Wortfolge und Suffixfolge im Uralischen] 89
- SHERWOOD, PETER: Ob-Ugrian 'consume' 119
- GHENO, DANILO: Die Verneinung im Mordwinischen 133
- UTASY-MCROBBIE, ZITA: An acoustical analysis of durational interdependences in Skolt-Sámi..... 137
- KÜNNAP, AGO: On trends in the newer Samoyedology 147
- RÉDEI KÁROLY: A nem személyes névmási igei személyragjaink eredetéről [Über die Herkunft der ungarischen Personalsuffixe nicht-personalpronominalen Ursprungs] 153
- BÁNRÉTI ZOLTÁN: Modularitás a mondatfeldolgozásában [Modularity in sentence processing] 159
- GÓSY MÁRIA – OSMANNÉ SÁGI JUDIT: Az időzítési minták torzulása egy afáziás beteg spontán beszédében [Damaged timing patterns in the spontaneous speech of an aphasic patient] 179
- KONTRA MIKLÓS: Ország László életművének néhány tudománytörténeti vonatkozása [Ország's oeuvre from a historical perspective] 201

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

- PAPP FERENC: Antal László 1930–1993 223
- SIMONCSICS PÉTER: Robert Austerlitz 1923–1994 226
- SIPTÁR PÉTER: Magnus Olsson: Hungarian Phonology and Morphology 234
- A. MOLNÁR FERENC: Középkori leveleink 242
- SZIGETVÁRI PÉTER: Naturalisták Kremsben 250
- OLASZY GÁBOR: Antti Sovijärvi – Reijo Aulanko: Synthesis of Certain Speech Sounds and Sentence Intonation of Hungarian, Finnish and Finland Swedish 259
- SIVULA, JAAKKO: Ein hunderjähiges Reisenprojekt über die finnischen Mundarten 261
- KÁLMÁN BÉLA: Sipőcz Katalin: A vogul nyelv színnevei 270
- KISS LAJOS: Molnár Nándor: A magyar mezőgazdasági szókinccs története 271

Az alárendelt mondatbeli felszólító módról*

A magyar kötőmód kérdéséhez

MOLNÁR ILONA

According to a widely held view the mood which morphologically coincides with the imperative in subordinate clauses in Hungarian corresponds to the Subjunctive mood of the Indo-European languages as regards its modal value. The author takes issue with this belief. First, she rejects the common argument about the special effect of the Subjunctive on word order citing evidence that basically word order in clauses containing Subjunctive mood is defined by the theme-rheme structure of the clause involved. Secondly, she refutes the argument that the imperative in Hungarian subordinate clauses alias Subjunctive mood should denote non-factual events. She argues that the subjunctive mood is compatible with both a positive and negative factuality. She takes the view that the rules governing the use of the imperative in subordinate clauses belong to the lexical level of the sentence.

1. Bevezetés

1.1. A vizsgálat célja

A nyelvészeti terminológiai szótárakban regisztrált jelentések (s természetesen más források, pl. nyelvtani definíciók is) arról tanúskodnak, hogy az igemód fogalma nem egyértelmű. Azaz nem tudunk kiemelni olyan ismerveket, amelyek alapján elég nagy biztonsággal eldönthető volna, hogy bármely adott nyelvben megvan-e az igemód kategóriája egymáltalán,¹ illetve, hogy milyen igemódok tulajdoníthatók az adott nyelvnek. Úgy tűnik fel, e helyzet legfőbb előidézője a morfológiai igemódoknak nyelvenként viszonylag kis száma és sokszor hiányos paradigmája, egyidejűleg sokféleségük a használatban, illetve a különféle úton-módon létrejövő modális jelentéseknek igen színes világa. Mindezek hatására az egyes grammatikusok által egy adott nyelvben megkülönböztetett igemódok száma akár jelentősen eltérő is lehet, a tradicionálisan vagy egyénileg preferált szempontoktól függően. Ilyen körülmények között aligha vitatható, hogy a magyar kötőmód kér-

* A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetében Kiefer Ferenc által irányított morfológiai kutatási program keretében íródott.

¹ Ám Greenberg felsorolásában a 30.sz. nyelvi univerzálé azt mondja ki, hogy ha valamely nyelvben az igének van személye, száma vagy neme, akkor feltétlenül van ideje és módja is; l. Greenberg 1966.

désében — van-e a magyarban kötőmód?; van-e az angol, a francia, a német stb. kötőmódoknak (ang. *Subjunctive*, fr. *Subjonctif*, ném. *Konjunktiv* stb.) megfelelő önálló igemód a magyar nyelvben?; a probléma kiterjed-e az egyszerű és az összetett mondatra egyaránt?; stb. — végső soron értelmetlen dolog pozitívan vagy negatívan állást foglalni közvetlenül a nyelvi adatokra hivatkozva. Ugyanis mindenekelőtt két (összefüggő) kérdésre szükséges pontos választ adni: 1. Mi az igemód? 2. Milyen alapon különíthető el egy adott nyelvben valamely tulajdonságcsoporthoz mint egyetlen igemód?

A jelen dolgozatban nem tűzöm ki célul az említett általános és specifikus kérdések egyikének eldöntését sem. A kötőmód fogalmához munkám olyan módon kapcsolódik, hogy a magyar módhasználat jelenségeinek van egy köre, amely idegen nyelvi megfelelései folytán érintett a kötőmód kérdésében, és vizsgálatom e jelenségekre irányul. Célom e körben új adatok és összefüggések feltárása és elemzése. Meggyőződésem ugyanis, hogy a magyar grammatika kötőmód-problémája az utóbbi tekintetben, vagyis adat-szinten bővítésre szorul. Úgy remélem, e szükségletnek alábbi — bár csak a morfológiai értelemben vett felszólító módra korlátozódó, és ezen belül is csupán részleges — kielégítése elősegíti az elméleti probléma megoldását, legalábbis a kategoriális minősítés pontosabbá és tudatosabbá válását bármily irányban.²

1.2. A magyar igemódokra vonatkozó hagyományos nézet jellemző vonásai³

Megítélésem szerint az említett vonások elsősorban a következők.

1. Az igemódok megkülönböztetésének morfológiai megalapozása (a jelentéstani indíttatású, homályos mód-meghatározás⁴ miatt keletkező látszat ellenére). A MMNyR alapján morfológiai szemlélete abban mutatkozik meg, hogy az igemódok elkülönítésében morfológiai alakzatokhoz rendel jelentéseket (jelentésárnyalatokat, különleges használati módokat stb.), nem pedig fordítva.⁵ Ily módon a MMNyR három igemódot különböztet meg a

² Itt jegyzem meg, hogy néhány idegen nyelv igemódjainak és módhasználatának áttekintésére főleg az alábbi munkákat — nagyrészt hazai tankönyveket — használtam: András L. és mtársai (1960), Bogdány F. és mtársa (1972), Eckhardt S. (1952), Papp F. és mtársai (1958), Szabó J. (1976).

³ A hagyományos felfogás fő forrásának Tompa (1961–1962)-t, valamint Klemm Antal történeti mondattanát (1928–1942) tekintem. Az utóbbi, meghatározó hatású mű kifejtése és egyben tudománytörténeti áttekintése is azoknak a nézeteknek, amelyeket az 50-es években kijegecesedett leíró/normatív nyelvtani felfogás támpontjának tekintett.

⁴ Tompa 1961–1962 I. 485.

⁵ A jelentés szempontja az osztályozásban legfeljebb úgy érvényesül, hogy az igemódok kettős nevet kapnak. Pl. „Imperatív–Konjunktív”, idézi Pataki 1984. 209; „Konditional–Optatív”, Tompa 1968. 160.

magyarban: a három (jelen, múlt, jövő) idejű kijelentő módot, a két (jelen, múlt) idejű feltételes módot és az egy (jelen) idejű felszólító módot.⁶

2. A 15.–16. századi fordításirodalomra visszavezetett latinizmusok elkülönítése a magyarosnak tekintett módhasználatától. A magyar hagyományos leírás a mai nyelv latinus eredetűnek minősülő alakulatait akkor is szívesen megjelöli mint a normától való eltérést, ha azok nem archaizmusok, pl. *Nem hiszem, hogy sikerüljön.*⁷

3. A módhasználat idegenszerűsége vagy magyarossága egyáltalán mint eldöntendő kérdés; pl. figyelmeztetés valamely bevett szerkezet kétségesen magyaros voltára (ilyen pl.: *Tagadta, hogy ott járt volna*);⁸ kiállítás valamely szerkezet magyaros volta mellett (ilyen pl.: *Bármilyen gondot okozzon is ...*).⁹

4. A magyarosság egy különleges tesztje. — A szerzőről szerzőre hagyományozódó tétel szerint „...az igemódok és az igeidők a magyar mellékmondatban is általában szokásos értékükben használatosak...”¹⁰ Eltérően a latintól vagy a némettől — állapítja meg ez a tétel — a magyarnak nem sajátossága, hogy a mellékmondati jelleget az igemód megváltoztatásával jelölje;¹¹ valamint nincsen ún. *modus obliquus* (konjunktiv der fremden meinung).¹² A módbeli értékek eszerint függetlenek a mondat alárendelt vagy nem alárendelt voltától, nevezetesen a következők: a kijelentő módhoz a tény, a feltételes módhoz az óhajlás, a feltétel, a kételkedés, a szerénykedés, a felszólító módhoz pedig az akarát, valamint az óhajlás értéke tartozik elsősorban.

A fenti eredményeket Klemm fejlesztette a magyarosság egy figyelemreméltó grammatikai tesztjévé. A próba abban áll, hogy meg kell vizsgálni, vajon egy adott mellékmondat egyszerű mondatként is mondható volna-e az

⁶ Tompa 1961–1962 I. 485–497. Ez az osztályozás lényegében egyezik Kornai András formális rendszerével, amely — az összetett igealakoktól eltekintőleg — 4-es oppozíciót mutat ki a magyarban: jelen (indicativus), múlt (indicativus), (jelen/jövő) imperativus, (jelen) conditionalis/permisvius. L. Kornai 1994. 86; l. még Bencédy és mtársai 1976. 174.

⁷ Tompa 1961–1962 II. 130–133. Ahhoz a kérdéshez, hogy a latinus eredet számon tartása a MMNyR-nek maga elé tűzött közművelődési és normatív céljaival magyarízható-e csupán, vagy vannak tudományos indítékai is (úgy látszik, ez utóbbi a helyzet), l. a 4. pontot. Magáról a fordításirodalomban keletkezett eredeti, a világi iratokétól valóban eltérő rendszerről l. Galuska 1992. 316–318; összefoglalóan l. pl. Bárczi 1963, Berrár 1957. A *coniunctivus, kötőmód* műszavakat a magyar nyelvtani hagyomány éppen a középkori fordításirodalom jellemzésére alkalmazza.

⁸ Tompa 1961–1962 I. 487.

⁹ Bencédy és mtársai 1976. 421.

¹⁰ Tompa 1961–1962 II. 130.

¹¹ Berrár 1957. 152.

¹² Klemm 1931. 26.

adott igemód értékében. Ha igen, a módhasználat magyaros. Magyaros pl. a *Lehetetlen, hogy ne tudnád*; *Nincs, aki sirassa* mondatok mellékmondati módhasználat, mivel a *Te ne tudnád?! Valaki sirassa!* egyszerű mondatokban a feltételes, illetve a felszólító mód ugyancsak a beszélő kétkedő, illetve óhajtó attitűdjét fejezi ki. Ilyen módszerrel részint a reális nyelvtörténeti folyamatokra, részint a nyelvi intuícióra (viszont semmilyen egyéb grammatikai vagy kommunikatív szempontra nem!) támaszkodva Klemm tehát a magyarosnak tekinthető módhasználatot határolja körül. Teszi ezt — megítélésem szerint — nem elsődlegesen normatív, nyelvművelési céllal, hanem azt érzékeltetve, hogy szoros értelemben a magyarosnak minősülő szerkezetek tartoznak a tárgyhoz, a magyar nyelv rendszeréhez.¹³

1.3. A „kötömód-pártiak” érvei

Az elmúlt évtizedekben Pataki Pál és Prileszky Csilla — egymástól függetlenül, de nagyrészt ugyanazon mondattani jelenségekre hivatkozva — a magyar mellékmondatbeli felszólító mód és kötömód megkülönböztetését kezdeményezték. A hivatkozott jelenség főleg a felszólító módú mellékmondat igekötős igéjének szórendje, amely — a szerzők megfigyelése szerint — a főmondat bizonyos tartalmi jegyeinek függvényében egyenes vagy fordított alakot ölt. Mindkét szerző úgy vélekedik, hogy pl. az *Elment, hogy megváltsa a jegyét* – *Elküldték, hogy váltsa meg a jegyét* mondatpár¹⁴ esetében a *megváltsa* igemódja olyan, mint más nyelvekben a kötömód, pl. a franciában a subjunctif, és csak a *váltsa meg* alak tekinthető felszólító módúnak. Pataki ezenkívül rámutat, hogy a kötőszó elhagyása az egyenes szórendű mellékmondat esetében mindig rossz mondatot eredményez, s ezt ugyancsak az ige kötömódjának tudja be.¹⁵

A hagyományos szemlélettel (annak fenti pontjaival) összehasonlítva:

Pataki és Prileszky egyaránt a morfológiai forma másodlagosságának elvét követik: a *felszólító mód* terminust csakis azokban az esetekben tartják elfogadhatónak, amikor a mellékmondat — vagy annak egyszerű mondati „eredetije” — tényleges felszólítást (kívánságot, óhajt stb.) tartalmaz.

A módhasználat idegenszerűsége vagy magyarossága vizsgálati szempontjaik között nem szerepel.

A mellékmondat egyszerű mondatból való származtatásának, más szóval önálló mondhatóságának szempontja — „a mellékmondat eredetije” vagy fogalmilag hasonló néven — mindkét szerzőnél megjelenik, ámde

¹³ Kifejtését l. Klemm 1928–1942. 492–494, 513–514, 580–588. Problémáiról és tanulságairól l. Molnár 1985b. 25.

¹⁴ Prileszky 1974. 473.

¹⁵ Prileszky 1974; Pataki 1984. 209, 211–213; egyetértőleg l. É. Kiss 1983. 57–58; Kenesei 1991. 260–263.

Klemmtől eltérően nem a módhasználat magyarosságának, hanem a felszólítás valódiságának mérlegelésében. Ez annak árán lehetséges, hogy a *Csak odaérvj!* típusú, rendszerint óhajtó árnyalatú felszólító mondatok kimaradnak a mellékmondatba áttehető egyszerű mondatok sorából (míg Klemm az egyenes és a fordított szórendű mellékmondatban — vö. pl. *Az a fontos, hogy odaérvj!* — *Az a fontos, hogy érvj oda!* — egyaránt felszólító (óhajtó stb.) mondatot ismer fel a mellékmondat „eredetijeként”). Rögtön hozzá kell azonban tenni, hogy a Pataki és Prileszky által bemutatott szórendi jelenség Klemmet, illetve a hagyományos elemzést valójában nem foglalkoztatta. Új disztinkció tehát, hogy a felszólító módjeles mellékmondatok egy része csak egyenes szórendű, másik része pedig csak fordított szórendű igekötős ígét enged meg, egy harmadik csoportban pedig mindkét alak lehetséges.

Pataki szerint a kötőmódban álló igealakok „olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tényt, amely nem létezik, olyan folyamatot, amely nem történik meg, olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan.”¹⁶ Hogy a mellékmondatban tény, valóságos történés van-e kifejezve, azt természetesen a Klemm-féle igemód-rendszer is figyelembe veszi. A ‘tény/nem tény’ jegy alkalmazása önmagában tehát nem különbözteti meg a hagyományos és a „kötőmód-párti” felfogást. A különbség voltaképpen abban áll, hogy míg a hagyományosok számára a tényszerű vagy nem tényszerű jelleg „belefér” a kijelentő mód–feltételes mód–felszólító mód hármasságba, Pataki a nem tényszerű tartalom megjelenítését a mellékmondatban jellegzetesen kötőmódi funkcióként értelmezi. Ám ez csak annak árán lehetséges, hogy a valódi felszólító módúnak ítélt mellékmondatokat — vö. pl. a *Javaslom, hogy menj el vele!* mellékmondatát, amely szintén meg nem történt cselekvést fejez ki — (hallgatólagosan) kivonja a ‘tény/nem tény’ jegy hatálya alól.

1.4. A vizsgálat kiinduló elvei

Mint említettem, jelenlegi céljaim között nem szerepel a magyar igemódok helyes osztályozása vagy elnevezése kérdésének megválaszolása. Ebben az összefüggésben ezért természetesen vitatkozni sem kívánok az ismertetett nézetekkel. Nyilvánvaló azonban, hogy szempontjaim pusztán létezésüknél fogva mégis valamilyen viszonyba kerülnek az előbbiekkal. Alább először is ezt a viszonyt világítom meg.

A magyar igemódok megjelölésében az azonosítást megkönnyítő morfológiai elvet fogom alkalmazni. Tehát (az összetett igealakokat is beleértve) minden jelöletlen alakot kijelentő módúnak (indicativus), minden *-na~ne*, *-ná~né* jeles alakot feltételes módúnak (conditionalis), s minden *-j* (és ennek megfelelő) jeles alakot felszólító módúnak (imperativus) fogok nevezni.

¹⁶ Pataki 1984. 210.

Az eredet szerinti megkülönböztetést (latinos, németes stb.) nem alkalmazom.

A mellékmondat önálló mondatra való visszavezetésének gondolköre vizsgálataimban nem fog fölmerülni. Ennek oka nem elvi, hanem kérdésfeltevésében rejlik. A kérdések ugyanis, amelyek szerint az adatokat elemezni kívánom, a vizsgálat tárgyát képező mondatok jó l f o r m á l t s á g i f e l t é t e l e i r e vonatkoznak. Már pedig a mellékmondat önálló mondatóságára nem ad felvilágosítást arról, hogy az összetett mondat egésze jó mondat-e vagy sem. L. pl. **János úgy érzi, hogy siessünk.* Ez esetben annak ellenére, hogy a mellékmondat mondható önállóan — *Siessünk!* —, a mondat nem grammatikus. (Jó viszont a *kell* + infinitívus útján szerkesztett mondat — *János úgy érzi, hogy sietnünk kell* —, amely hasonló predikátumok szabályos imperatívusi módú mellékmondatainak gyakori alternatívája.)

A fentiek mutatják, hogy az ismertetett elméletek tételei közül többet magamévá tettem. Mint alább hamarosan kiderül, az idevágó — eddig csak vázlatosan körvonalazott — szakirodalomnak még számos eredménye ösztönözte munkámat.

A figyelembe veendő jelenségek körét meghatározza, hogy a kötómód problémája a magyarban direkt vagy közvetett módon mindenfajta olyan mellékmondatnál kapcsolatban fölmerült, amelyben felszólító (vagy feltételes) módú ige lehet. Vagyis a vizsgálat elvben a felszólító módú mellékmondatok teljes körére ki kell, hogy terjedjen.

Végül néhány szó a dolgozat példaanyagáról. Úgy ítélt meg, hogy a módhasználat szabályszerűségei túlságosan soktényezősek ahhoz, hogy az elemzés végzőjének nyelvérzéke és nyelvi tapasztalatai eléggé eligazítóak és meggyőzőek lehetnének a grammatikalitásról való döntésekben; másrészt a szakirodalomban fellelhető példaanyag jelentős része ma már elavult, de legalábbis nem tekinthető friss példatárnak. Mindezek miatt bár igen korlátozott terjedelmű, de a mai nyelvre mégis objektív kitekintést nyújtó anyaggyűjtést is végeztem, mégpedig a legelevenebb szövegélményt nyújtó módszerrel, a közvetlen szövegolvasás (kisebb részben -hallgatás) módszerével. Forrásaim az ún. művelt köznyelvi nyelvhasználatot képviselik (publicisztika, irodalmi vagy humán művelődési folyóiratok, napisajtó.)¹⁷

¹⁷ Anyaggyűjtésem az alábbi kiadványok teljes anyagára terjedt ki. A példák felhasználásakor a forrást rövidítve jelölöm meg.

ÉI : Élet és Irodalom 1991. dec. 6.

EH : Esti Hírlap 1991. nov. 14.

HVG : Heti Világgazdaság 1991, 51–52, duplaszám.

Hi : História 1991, 5–6, duplaszám.

Ho : Holmi 1992, 1.

2. Felszólító módú igealakok a mellékmondatban

A fejezet pontjai megfelelnek azoknak a feltett szempontoknak, amelyek szerint számot adhatunk — a tárgy kimerítésének igénye nélkül — a vizsgált szerkesztésmód fő sajátosságairól.

2.1. A mondatfajta; a beszédaktus-érték

Mind gyakorlati, mind elméleti okok indokolják, hogy az imperativus módú mellékmondatok szemügyre vételét a mondatfajta, valamint a főmondattól való függés szorossága (l. a 2.2. pontban) kérdésével kezdjük.¹⁸

Vannak jelei annak, hogy az összetett mondat fajtája nem változtatható meg automatikusan a mellékmondatbeli imperativus változatlanul hagyásával. Pl.

- (1a) *János elfogadta, hogy ő legyen a kísérleti nyúl.*
- (1b) *?János elfogadja, hogy ő legyen a kísérleti nyúl.*
- (1c) *?Magad is elfogadod, hogy te legyél a kísérleti nyúl.*
- (1d) *?Elfogadod, hogy te legyél a kísérleti nyúl?*
- (1e) **Fogadd el, hogy te legyél a kísérleti nyúl!*

Az (1a–e) szintaktikailag ugyanazon mondatnak néhány — a kijelentő, a kérdő és a felszólító mondatot képviselő — modális, idő- és személyi változata. Úgy tűnik fel intuitíve, hogy a „legleíróbb” (1a) a legelfogadhatóbb, a kérdő, illetve felszólító (1d) és (1e) pedig a legkevésbé elfogadható változat. A kétséges vagy rossz mondatok elfogadhatóvá válnak, ha a mellékmondatban indic.-t alkalmazunk, pl.

- (2) *Fogadd el, hogy te leszel a kísérleti nyúl!*

-
- MH : Magyar Hírlap 1991. szept. 27.
  - MN : Magyar Nemzet 1991. szept. 17.
  - MV : Mozgó Világ 1991, 7.
  - PR : Pesti Riport 1992. jan. 10.
  - 168 ó : 168 óra 1991. okt. 15.

Néhány adat származik a KR: Kossuth Rádió, valamint a TV: Magyar Televízió adásaiból.

¹⁸ Bármiféle félreértés elkerülésére: a hagyományos nyelvtan általam is elfogadott közhelye, s nem újítás, hogy az összetett mondat fajtáját főmondata határozza meg. A mellékmondati „felszólító vagy kötőmód?” problémája és a „milyen mondatfajta?” kérdése tehát két különböző kérdés. Pl. a kötőmódot megkülönböztető felfogást tévedés volna úgy értelmezni, hogy a mellékmondat fordított szórendje az összetett mondat egész felszólító voltát vonná maga után. Így nem felszólító, hanem kijelentő mondat pl. *Az igazgató elrendelte, hogy kezdjék meg a munkát.*

Ha az összetett mondatoknak csak kis részére érvényes is a fenti labilitás, már elegendő ahhoz, hogy a vizsgálat parttalanságának elkerülésére a tárgyalandó mondatok körének korlátozása mellett döntsünk. Mégpedig oly módon, hogy minden további lehetséges szabályt levezethetőnek vagy periferikusnak véelve, jelenlegi vizsgálatunk tárgyának a *kijelentő mondatokat* tekintjük.

A kijelentő(nek látszó) mondatok körében további megkülönböztetést kell tennünk.

- (3) *Felszólítalak, hogy fejezd be a munkát!*¹⁹
- (4) *Ilyen tájban, tudod, rendszerint felszólítalak, hogy fejezd be a munkát, de most nem teszem.*

Felismerhető, hogy a (3) és a (4) a főmondatbeli igemód azonossága ellenére különbözik egymástól a végrehajtott *beszédaktus* tekintetében. A kijelentés aktusának csak a (4) feleltethető meg; a (3) pedig a felszólítás aktusát valósítja meg. Pataki nem teszi meg ezt a distinkciót.²⁰ Pedig lehetséges, sőt valószínű, hogy a mondat beszédaktus-értéke hatással van a módhasználat szabályaira. Pl. úgy tűnik fel, hogy a *kér, követel* stb. igék vonzotta mellékmondat fordított szórendje²¹ csak az összetett mondat felszólító beszédaktus-értéke esetén követelmény, l.

- (5) *Én nem kérem, hanem követelem, hogy kísérv el!*

Leírásban ugyanazon igék mellett egyenes szórend is lehetséges (pl. főhangsúllyal kiemelt főmondatbeli állítmány után):

- (6) *Én nem kértem, hanem követeltem, hogy elkísérvj.*

Kérdés tehát, vajon a kötelezően fordított szórendű mellékmondat némi-lykor nem felszólító beszédaktus hatása alatt áll-e. Ha így volna, ez gyengítené Pataki érveit. Ha viszont az bizonyosodnék be, hogy a beszédaktus fajtájának nincsen számottevő hatása a mellékmondatbeli szórendre, az erősítené a szerző tételeit. (L. erről a **2.3.** pontban is.)

¹⁹ Pataki (1984. 212) példája nyomán.

²⁰ A két kommunikatív típust Klemm sem választja külön. Károly Sándor viszont (már jóval a beszédaktus-elmélet megszületése előtt) számot ad róluk, l. Tompa 1961–1962 II. 37, s főleg Károly 1964. 87–88).

²¹ Pataki 1984. 212.

Szemponunktól nézve, egyrészt feltehetjük, hogy a kijelentő külsejű, de a felszólítás aktusát megvalósító mondatok mellékmondata az egyszerű felszólító mondatához közelállóan szerveződik; ezt készséggel megengedve, számunkra — másrészt — az a döntő, hogy a felszólítás aktusát teljesítő „kijelentések” kétarcúságuknál fogva nem képviselik a mellékmondatbeli imperativus klasszikus esetét. Ezért — korlátozó törekvésünkhöz is híven — az elemzésben ezeket szintén figyelmen kívül hagyjuk.

2.2. A főmondatról való függés: szorossága/szabályossága és kulcsszava

2.2.1. Szorosság/szabályosság

A cím az összetett mondat szintaxisának bár nem definiált, de irányzattól függetlenül használatban levő fogalmait jelöli. Általánosságban szólva abszolút értelemben a legszorosabbnak a fő- és a mellékmondat kapcsolatát tartjuk, pontosabban olyan kapcsolatát, amelyben a tagmondatok — kapcsoló-utaló elemeik száma és milyensége révén — szigorúan egymást feltételezik. A leglazábbnak pedig két olyan mondat viszonyát tekintjük, amelyeket formailag csak a szövegen belüli egymásmellettség fűz össze. Az alárendelés területén a kapcsolat kitevőinek nagyobb száma folytán a szorosság és a szabályosság szinte egyet jelent, s az ilyennek minősülő szerkezetek a mellé- és az alárendelés határeseivel s egyéb átmeneti, keverék, kihagyásos stb. mondatokkal állnak szemben.

Nyilvánvaló, hogy a mellékmondatbeli imperativus használatát nem az alárendelés határeseiben vagy egyéb átmeneti alakulatokban, hanem valódi és jellegzetes függő helyzetben szeretnénk vizsgálni. Értelmetlen dolog volna a szabályokat pl. ilyen mondatokra alapozni: *Főbb követeléseink: az ügyben tartsanak vizsgálatot, az eredményt hozzák nyilvánosságra, a felelősöket nevezzék meg.* (Részint a kötőszó nélküli alárendelés, részint az egyenes idézet kategóriájával érintkező mondat); *Ez a kabát olyan szép, hogy föltétlenül vedd meg!* (a mellékmondat direkt felszólításba fordul át); *Béla szólt Marinak, hogy ugyan, hozzon már be neki egy kis vizet!* (a függő beszéd ún. megelevenítésének jegyét viselő mondat).²² Fontos tehát, hogy az imperativus-nak a főmondatról való függését külön vizsgálat alá vessük.

Ha azonban a függés szorosságának kritériumait kizárólag az elliptikus, valamint az idéző szerkezetek viszonylatában igyekszünk meghatározni, bizonyos határon túl nehéz helyzetbe kerülünk. Ennek oka a magyarra jellemző ún. átképzéletes előadásmód a függő idézetben. Mint Prileszky Csilla

²² A szintaxisnak mindenekelőtt két különleges területe irányadó a fenti és hasonló határesetek vizsgálatában: az ellipsis, valamint az egyenes és a függő idézet problematikája. Az előbbiről l. Bánréti 1992; az utóbbi áttekintéséhez l. Dömötör 1988; Tompa 1961–1962 II., Hadrovics 1969; Molnár 1974a, 1974b, Kenesei 1991, 1992.

helyesen rámutat, a magyar függő idézetben, így a függő felszólításban is, legyen az akár a legszabályosabb alá-/fölérendelés, az átképzeléses előadásmód következtében ott sejkik a valóságos felszólítás, amely mellékmondattá „tevődött át”. „...pl. az *Azt mondta, hogy egyem meg az egészet* mondat mellékmondatában az *Edd meg az egészet!* felszólítás rejlik”, írja Prileszky.²³ Ezen a ponton ahhoz a dilemmához érkezünk, hogy átképzeléses szerkesztése miatt fenntartással viseltessünk-e a függő felszólítás valódi függősége iránt, vagy pedig az alárendelés szintaktikai szabályosságát tekintsük-e a függőség kérdésében döntőnek, és ekkor a mellékmondat idézetszerűsége, ennyiben viszonylagos autonómiája figyelmen kívül marad.

Ennek a dilemmának a megoldását a következő megfontolások döntik el.

a. Elméletileg némi ellentmondás felvállalását jelentené, ha megkérdőjeleznénk a szintaktikailag szabályos függő idézet igazi függő voltát, s a direkt, valamint a függő felszólításbeli imperativust majdhogynem egy kalap alá vennénk. Megjegyzendő: éppen ezt az ellentmondást vállalják fel a kötőmód mellett érvelő grammatikusok akkor, amikor a direkt és az átképzeléses imperativus közötti különbségnek — pl. *Edd meg az egészet!* – *Azt mondta, hogy egyem meg az egészet* — nem tulajdonítanak jelentőséget.

b. A tapasztalat szerint az idézetszerű jelleg sokkal szélesebb körben átjárja a *hogy* kötőszós öszetett mondatokat, mint amilyen körben valóban függő idézetről beszélhetünk. A magyar *hogy* kötőszós mellékmondat szövegelőzmény-felidéző képessége, mintegy „áthallása” a tényleges vagy valamely elképzelt szövegelőzményre igen nagy. Tekintsük a következő mondatot:

- (7) *A kormány... támogatta, hogy hozzanak létre ifjúsági... pénzalapot.*
(KR, hírek, 1992. okt. 16.)

A mellékmondat korántsem a szoros értelemben vett függő idézet — a *támogat* sem „idéző ige” —, abban mégis idézetszerű, hogy egy megelőző felszólító mondatot sejtet: „Hozzanak létre ifjúsági pénzalapot!”

Ha a *hogy* kötőszós mondatokat „áthallás” szerint szortíroznánk (ha ez egyáltalán lehetséges), akkor a pozitív esetek kirekesztésével jókora részüket nem valódi alárendelésnek kellene minősítenünk. Bár ez önmagában nem képtelenség, egy ilyen feltevés igazolása mégis nagy nehézségekbe ütközne.

c. Korántsem bizonyos, hogy az „áthallásos” mellékmondat egy tényleges felszólító mondatot testesít meg függő formában. Pl. az *Azt mondta, hogy egyem meg az egészet* mondat adekvát akkor is, ha a beszédelőzmény

²³ Prileszky 1974. 473.

a következő: „Ebből ne maradjon semmi!”; „Jó lenne, ha megennéd az egészet!”; stb.

Mindez arra mutat, hogy az alternatívát, amelyet dilemmánkként megfogalmaztunk, tanácsos föladnunk: a függés szorosságának/szabályosságának meghatározásához az a mód, hogy rekonstruáljuk a mellékmondat „eredetijét”, nem látszik célravezetőnek. Ehelyett a következő, a függő imperatívus használatának feltételeit közvetlenebbül érintő kritériumot kíséreljük meg alkalmazni.

Tegyük vizsgálat tárgyává közvetlenül a mellékmondatbeli imperatívus kötelezőségét; vagyis vizsgáljuk meg azt, hogy — szintaktikailag egyértelműen alárendelő (a mellérendeléssel nem ötvöződő) — mondatokban megkívánja-e a főmondat az imperatívusi módú folytatást vagy nem. (Annak ismeretét sem nélkülözve, hogy némely főmondatbeli kifejezés után („normális” esetben) nem következhet imperatívusi módú mellékmondat, pl. **Péter megcsodálta, hogy* [valami történjen].)

A fenti szempont szerint az imperatívusi módú mellékmondatok körében — fő vonalakban a kötetlenebb módhasználattól a kötöttebb felé haladva — az imperatívus előfordulásainak következő fontosabb fokozatait és válfajait ismerhetjük fel.

1. csoport

- (8a) ...*az orvos meg azt mondta neki, hogy szokjon le a cigarettáról...*
(MV 75)
- (8b) [az elnök] *meggyőzte Giannit, hogy vásároljanak fel egy kisebb... céget.* (HVG 20)
- (8c) ...*azon a véleményen vagyok, hogy minden olyan intézmény kapjon helyet a társadalom intézményszerkezetében, amelyik...*
(Hi 32)
- (8d) ...*tudom, hogy mire számítsak.* (Ho 35)
- (8e) *A magyar kormány is egyetért azzal, hogy a jugoszláv válságot vigyék az ENSZ elé.* (MN 3)
- (8f) *Az a fontos, hogy a kórház pénzhez jusson.*

A (8) főmondatbeli keretkifejezései — *mond vmít, meggyőz vkit, vmi-lyen véleményen van, tud vmít, egyetért vmivel, fontos* —, a részben eltérő *tud* kivételével — nem kötik meg a mellékmondati igemódját. Nemcsak arról van szó egyszerűen, hogy az imperatívusi módon kívül más igemódú mellékmondatokkal is rendelkezhetnek, hanem különböző idő-mód-komplexumokat vezethetnek be. Pl. vö. a (8b)-vel:

(9a) *Az elnök meggyőzte Giannit, hogy az ajánlat kedvező.*

(9b) *Az elnök meggyőzte Giannit, hogy jól jártak volna. Stb.*

Az pedig közönségesen evidens, hogy a *mond* bármit bevezethet, ami mondható. — A főmondatot tekintve a csoport részben egybevág Prileszky szemantikailag megkülönböztetett „közömbös” kifejezéscsoportjával, amelybe a szerző az idéző kifejezéseket sorolja.²⁴ Ám, mint látjuk, nemcsak idéző kifejezések lehetnek semlegesek a mellékmondati igemód vonatkozásában. Ez utóbbiakhoz tartoznak még: *figyel vmire, gondol vmire, elfogad vmit* stb.

A következő lényegbe vágó kérdés természetesen az, hogy akkor hát honnan érkezik a mellékmondatba az igemód. Ez a kérdés külön vizsgálatot igényel; néhány idevágó összefüggésről l. a 2.2.2. pontban.

2. csoport

A mellékmondat igemódja irányában közömbös 1. csoportra ugyanakkor az jellemző, hogy a különböző igemódú mondatok között logikai különbség van a faktualitás kifejezése szempontjából:²⁵

(10a) *Pétert meggyőzték arról, hogy legyen szigorú.*

(10b) *Pétert meggyőzték arról, hogy szigorú.*

A logikai különbség abban áll, hogy a (10b) mellékmondata egy tényről vagy tényként kezelt dologról szól, a (10a) mellékmondata pedig egy kívánatos dologra vonatkozik (bár olyan határozott tartalma nincsen, hogy a kívánatos dolog nem tény). Ennyiben a két mondat — egyikük tagadásával — szembe is állítható:

(11) *Pétert meggyőzték arról, hogy szigorú, de arról nem, hogy legyen is szigorú.*

A kifejezések egy újabb, a mellékmondati igemód vonatkozásában ugyancsak plurális csoportja nem mutatja az előbbi logikai különbséget. Pl.

(12a) *Van esélye arra, hogy diplomát kapjon.*

(12b) *Van esélye arra, hogy diplomát kap.*

²⁴ Prileszky 1974. 474.

²⁵ Az általánosan jellemző vonásnak a részletekben vannak módosulásai; l. ugyancsak a 2.2.2.-ben.

- (13) **Nem arra van esélye, hogy diplomát kap, hanem arra, hogy diplomát kapjon.*

Ilyen szerkezetek még:

- (14a) ...*írás-készségéből az is kitélt, hogy az aktuális ideológiáit kifejezésre juttassa* [v. juttatta]. (MV 106)
- (14b) [egy kiadó] *nem engedheti meg, hogy csupán lektűrökkel jelentkezék* [v. jelentkeznek]. (MH 11)
- (14c) ...*a főváros...nem szorítkozhat csupán arra, hogy feltételeket szabjon* [v. szab]. (MH 3)
- (14d) *A kormány el van szánva arra, hogy a hágai nemzetközi bírósághoz forduljon* [v. fordul]. (KR, 92.IX.30.)
- (14e) *A szövetségnek...az volt a programja, hogy hangot adjon* [v. ad] *a polgári vallásszabadság elvének.* (Hi 18)
- (14f) *Az a tervünk, hogy tüntessünk* [v. tüntetünk, tüntetni fogunk, tüntetnénk] [az arcátlan megnyilatkozás ellen]. (168 ó)²⁶

A felhasznált forrásokban persze az imperativus változataként számon tartott indicativus, illetve conditionalis maga is megjelenik, pl.:

- (15a) „*némi esélyt*” *látanak arra, hogy a felek elkerülik* [v. elkerüljék] *a további...eszkálációt.* (MN 3)
- (15b) *Azt tervezzük, hogy a szülészeti osztály újulna meg* [v. újuljon meg, újul meg]. (TV-riportalan, 85.X.8.)

Hogy a tárgyalt csoportban az imperativus, az indicativus és a conditionalis közötti különbség mennyire nem logikai, jól érzékelteti a következő érdekes mondat:

²⁶ Itt jegyzem meg: a változatok megjelölésekor kíváncsún tekintem, hogy a megjelölt módhasználat ne csak az eseti mondatra legyen érvényes, hanem a főmondatbeli — nem tagadó és nem ható — keretkifejezésre általában is. Nem kell, hogy érvényes legyen viszont ugyanazon kifejezés különböző jelentéseiben. Más és más a módhasználat pl. a *megenged* ‘engedélyt ad vkinek’, *megenged* ‘megenged magának’ és a *megenged* ‘elismer’ esetében. A (14b)-hez vö. pl.:

- (a) *Péter megengedte Palikának, hogy uszodába menjen.*
- (b) *Péter megengedte, hogy az úszás egészséges dolog.*
- (c) **Péter megengedte, hogy az úszás legyen egészséges dolog.*

- (16) *...éppúgy el tudta képzelni, hogy viszonyuk... [az eddigi módon] folytatódjék..., mint azt, hogy igazi szenvedély fúzi össze majd őket, vagy éppen gyorsan szakítanak. (Ho 12)*

A mondat logikai jelentése nem változik meg, ha a mellémondattalbeli igemódokat „összecseréljük”:

- (17) *Éppúgy el tudta képzelni, hogy viszonyuk az eddigi módon folytatódik, mint azt, hogy igazi szenvedély fűzze össze majd őket, vagy éppen gyorsan szakítsanak.*

Valamint vö.:

- (18) **Azt nem tudta elképzelni, hogy viszonyuk folytatódjék, de azt igen, hogy folytatódik.*

Olyan lehetőség sincsen, hogy az indicativusi alakot esetleg egy közelebbi, az imperativust pedig egy távolabbi jövőre vonatkoztassuk; az indicativus (itteni) használata ugyanis a jövőre vonatkozóan ugyancsak korlátlan. — Emellett a különböző igemódú mellékmondatok között megfigyelhetünk finom jelentéstani, pragmatikai stb. különbségeket (ezekről az összefoglaló nyelvtani és nyelvhelyességi művek bőségesen szólnak²⁷). Mindezek nyomán mondhatjuk, hogy a 2. csoportban a mellékmondati igemódok — összefoglalóan szólva — *stilisztikai váltózatai* egymásnak, amennyiben egymással lényeges következmény nélkül felcserélhetők.

A 2. csoportban az imperativus kötöttsége a negatív 1. csoportéhoz képest, úgy tűnik fel, éppen az igemódok alternatívítása jegyében nyilvánul meg. A 2. csoportban ugyanis az egyes igemódoknak (ti. a mellékmondatbelieknek) nincsen egymástól logikailag független, önálló kapcsolódási lehetőségük a főmondathoz.

3. csoport

Nem sok választja el a 2. csoporttól a lényegében ugyancsak alternatív(-stilisztikai) módhasználatnak azt a válfaját, amelyben az imperativus kissé még erősebb kötöttsége vélhetőleg abból adódik, hogy a lehetséges változatok közül a nyelvérzék észrevehetően az imperativust (másodsorban pedig többnyire a conditionalist) preferálja. A kedveltség oka — a szakirodalmi leírások és közvetlen tapasztalataim szerint — nem szoros értelemben

²⁷ L. főleg Klemm 1928–1942; Tompa 1961–1962; Bencédy és társai 1976; Molnár 1985b. 29–30.)

nyelvi, hanem szociális, s a hagyománytól, a szokástól a rutinon keresztül a divatig terjed. Az imperativus említett használatának jellegzetes képviselői a tagadó főmondatok mellékmondatainak köréből kerülnek ki. Pl.:

- (19a) *Japánban nem fordul elő, hogy sorok kígyózzanak* [v. kígyóznának, kígyóznak] *a boltok előtt...* (EH 7)
- (19b) *Nem tartom valószínűnek, hogy az SzDSz-ben szakadás következzen be* [v. következne be, következik be]. (HVG 14)
- (19c) *...nem tette meg ellenlábasainak azt a szívességet, hogy lemondjon* [v. lemond]. (HVG 16–17)
- (19d) *...nincs, ki ápoljon* [v. ápolna, ápol], *tanítson* [v. tanítana, tanít] *téged...* (MH 13)
- (19e) *...nem lesz senki, aki a választásokat megnyerje* [v. megnyerné, megnyeri] *majd.* (MH 92.I.16.,7.)

Ám állító (alakú) mondatok is kelhetnek olyan benyomást, hogy az imperativus elsősorban egy színesebb, tetszetősebb kifejezőmód kedvéért került a mellékmondatba. L. pl.:

- (20a) *...[az újságírók] tűrik, hogy a győztes párt...piacot teremtsen saját propagandájának.* (MV 20)
- (20b) *Elvétve fordul csak elő, hogy sportkérdések kerüljenek terítékre...* (MN 13)

Paradox esetként értékelhetjük a (21) mondatot a (22)-vel szemben:

- (21) *...eltökélt szándékom, hogy a jövőben is azt tegyem.* (MH 1)
- (22) *Eltökélt szándékom, hogy a jövőben is azt teszem.*

Amennyiben ezekben a mondatokban az imperativus tűnik fel „színesebbnek” a „szürkébb” indicativussal szemben, akkor arról van szó, hogy egy valójában expresszívebb kifejezőmód (az indicativus) vált a gyakori használat folyamán mindennapivá a *szándék* keretszóval kapcsolatban.

A 3. csoportba sorolt mondatokat persze a jelenlegi, egészen durva közelítésben nincs módunkban pontosabban elkülöníteni a 2. csoport tagjaitól. Fontosabb azonban, hogy a *k e d v e l t s é g e t*, az *í z l é s t* stb. mint a szorosabb kapcsolat egyik lehetséges forrását számon tartsuk.

4. csoport

Az eddigiekből könnyen levonható a következtetés, hogy vannak kötelezően imperativusi módú mellékmondatok is és csakhamar azoknak kell következniük. Ez a következtetés helytálló, azzal a fenntartással, hogy a mondat- és szövegalkotás tényezőinek bonyolultsága folytán a mellékmondati imperativus kötelező voltáról (is) csak hozzávetőleges értelemben beszélhetünk.

A 3. csoport tagadó mondatainak ellenében szembe tűnik, hogy a *n e g a t í v* kifejezéseknek egy másik csoportjában a mellékmondatoknak nincs conditionalisi vagy indicativusi módú alternatívájuk; más szóval a mellékmondatot ebben a körben az imperativus *u r a l j a* . Pl.:

- (23a) *Teljesen megengedhetetlen, hogy a polgárok között jogi különbségek legyenek a szerint, hogy...* (idézi a Hi 18)
- (23b) *A szabályozás megkíméli a nézőket attól, hogy...* [különböző programok] *versenyének legyenek kitéve.* (MV 20)
- (23c) *Szándékosan tartózkodom attól, hogy hozzákezdjek a részletek...sorolásához.* (ÉI 6)

Ilyen kifejezések még: *vmi akadály a vminek, (meg)akadályoz vmit, el-lenez vmit, elmulaszt vmit, vmi idegen vkitől, megóv vmitől, mentesül vmitől* stb.

A 3. csoport felől tekintve föltehetjük, hogy a (23) típusú mondatok a tagadó kifejezések hatására jöttek/jönnek létre, s így csoportjuk valójában a rutinból használt, kedvelt kifejezésmód egy válfaja. Hogy itt ennél többről van szó, az az 5. csoport felől visszatekintve válik felismerhetővé és nagy valószínűséggel meghatározhatóvá.

5. csoport

Érdeemes hangsúlyozni, hogy adataim 5. csoportja ugyancsak minden előzetes szemantikai szelektálás nélkül jött létre, „állt össze”, azzal az egy művelettel módosítva, hogy a 4. csoportként tárgyalt negatív értelmű kifejezéseket kivontam közülük. Az 5. csoport tehát azokat a mondatokat foglalja magában, amelyeknek főmondata *p o z i t í v* értelmű, és a mellékmondatban az imperativus *k ö t e l e z ő* . Pl.:

- (24a) *Izrael... azt szeretné elérni, hogy a többi arab tagállam is elismerje létét...* (HVG 46)
- (24b) *...[a vezetőség] felszólította híveit, hogy... gyakoroljanak passzív ellenállást.* (Hi 22)
- (24c) *[a szónok] azt javasolta, hogy a kormány vonja vissza a törvényjavaslatot* (HVG 7)
- (24d) *Ezen okokból látta jónak a pápa, hogy körlevelet bocsásson ki...* (Hi 3)
- (24e) *...Kleist... arra kényszerült, hogy... jövedelmét írással egészítse ki.* (Ho 62)
- (24f) *[B.] megkérte a szüleimet, hogy elhozhassa bemutatni az unokatestvérét...* (Ho 84)
- (24g) *...az életét rászánta arra, hogy szóljon.* (Ho 140)
- (24h) *a polgárok... azt várják, hogy [a rendőri egység]... az utca rendjére vigyázzon.* (MH 5)
- (24i) *vigyáz arra, hogy ne mossa össze a nemzet és az állam fogalmát.* (MH 3)
- (24j) *[A.] célja, hogy megszorongassa Európa egyik élelmiszergyártó óriását, a svájci Nestlét.* (HVG 20)
- (24k) *...A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a beküldött leveleket rövidítve közölje.* (HVG 6)
- (24l) *...nektek... kötelességetek, hogy ezt a népet segítsétek...* (Hi 14)
- (24m) *[a kollégium] növendékei számára meghagyta a lehetőséget, hogy akár politizáljanak is.* (MV 99)
- (24n) *...erősödik az a nyomás, hogy a pártatlanságra vonatkozó előírásokat újabakkal egészítsék ki.* (MV 22)
- (24o) *...arra van szükség, hogy minél szélesebb réteg ismerkedjen meg az amerikai kultúrával.* (MH 11)
- (24p) *... [a vezetőség] abban volt érdekelt, hogy minél több hitközség csatlakozzék hozzá.* (Hi 22)

Ilyen főmondati kifejezések még: *dönt vmiről, felkér vmire, inspirál vmire, lehetővé tesz vmit, megbíz vmivel, megenged vmit tenni, parancsol vmit, ragaszkodik vmihez, segít vmiben, tanácsol vmit, törekszik vmire,*

utalva van vmire, ügyel vmire, alkalmas vmire, dolga, érdeke, feladata, finnyás vmire, igény, javaslat, kedv vmire, kényszer, kikötés, követelés, norma, szándék, vágy stb.

Feltételeink szerint a kötelezően imperativusi módú mellékmondatok (kijelentő főmondat) az a csoport, amely a mellékmondati imperativus tulajdonságaira, szabályaira nézve a leginkább irányadó.

Az első kérdés, hogy a főmondatbeli keretkifejezés lexikai jelentése megengedi-e a „legigazibb” függő imperativus valamilyen szemantikai alátámasztását. — Szerencsés gondolatmenetnek bizonyul ebből a szempontból, hogy a kötelezően imperativusi módú, de negatív értelmű főmondatból bíró mellékmondatok tárgyalására az 5. csoport előtt került sor. Ilyen módon ugyanis az egyik jelentős tényezőt — a tagadást — kikapcsoltuk a mellékmondati imperativusi módot előidéző tényezők sorából.

A kérdést megválaszolandó előre bocsátom, hogy néhány idegen nyelv kötőmód-használatának szemantikai spektrumát a hazai tankönyvek²⁸ nagy vonalakban a következőkben adják meg: tagadás, tiltás, akadályozás, óvakodás, kétely, bizonytalanság, hiedelem, érzelem, mondás, mások állítása, megengedés, feltétel, kívánság, szándék, célzatosság, akarat, kérés, parancs stb. A magyarra vonatkozóan a mellékmondati imperativus használatát a hagyományos szemléletű művek általában a következő jelentésekkel jellemzik: tagadás, tiltás, szükségesség, lehetőség, megengedés, kívánság, felszólítás, célzatosság.²⁹ Ami pedig a feltételezett magyar kötőmód használatát illeti, ezzel kapcsolatban érdemes Prileszky Csilla összefoglaló rendszerét idézni. Eszerint a magyarban a centrumban a pozitív és negatív értelemben vett megengedés, lehetőség, a pozitív és negatív értelmű szükségesség, valamint a pozitív és negatív értelmű cél, hajlandóság szemantikai jegyei állnak.³⁰

Látjuk egyrészt, hogy az idegen nyelvi és a magyar nyelvi szemantikai jegyek nagy részben átfedik egymást. Adataimmal összevetve, másrészt, úgy mérhetjük föl, hogy anyagom nem mond ellene sem az idegen nyelvi, sem a magyar nyelvről alkotott képnek, azokkal — a tartalmi jegyek felsorolása vonatkozásában — jórészt összeegyeztethető.

Emlékeznünk kell azonban, hogy a jelenlegi gondolatmenet célja nem az imperativus alkalmazását kiváltó lexikai jelentések taxációja volt, hanem — e jelentésektől teljesen függetlenül — az imperativus függése szorosságának felderítése. Így hát az 5. csoport szemantikai értelmezése nem arra a kérdésre ad választ, hogy mely főmondati jelentések esetén helyes a mellékmondatban imperativust használni, hanem azt hozza felszínre: van-e olyan jelentés,

²⁸ L. a 2. sz. jegyzetet.

²⁹ L. az 1.2. pontban idézett műveket.

³⁰ Prileszky 1974. 474.

amely körül koncentrálódik a mellékmondati imperativus használata általában. (Vagyis az általánosan jellemző jelentésre a legszorosabb mondatok jelentéséből kívánunk következtetni.) A válasz: valóban kiemelkedni látszik ilyen jelentés. Mégpedig annak feltételezésére látunk alapot, hogy a magyarban a mellékmondati imperativus alkalmazása kevésbé egy logikai kritérium — a ‘tény vagy nem tény’ — körül, sokkal inkább egy *é r t é k e l ő* kritérium — a ‘*l e g y e n v a g y n e l e g y e n*’ jegye — körül össz-pontosul. Az 5. csoport mondatai többségükben arról szólnak, hogy valaminek a létére, bekövetkezésére valamilyen pozitíve ható körülmény, nyomás nehezedik, vagy nehezedett (és ezért következett be). Ennek fényében visszatekintve a (23) mondatcsoportra, joggal feltehetjük (egyben igazolásként könyvelhetjük el), hogy a (23) módhasználatáról ugyancsak a (negatív irányú) *é r t é k e l é s* jegyének segítségével adhatunk számot.

Nem feladatomban mérlegelni, hogy a fenti eredmény milyen következménnyel jár a „van-e a magyarban kötőmód?” kérdésre. Annyit azonban jogosnak látszik megállapítani, hogy a felszólító és a kötőmód meg nem különböztetése nem írható pusztán egy régies vagy egyoldalú nézet rovására.

A jelen vizsgálat során a kapott eredményt olyan módon használjuk fel, hogy a magyar mellékmondati imperativus tipikus képviselőjének az 5. mondatcsoportot fogjuk tekinteni.

6. csoport (Függelék)

A fentiekben áttekintett, túlnyomórészt vonzathelyzetű, kis részben pedig vonatkozó mellékmondatok után a cirkumsztanciális mondatok közül függelékszerű említést érdemel a célhatározói mellékmondat, pl.:

(25) *Mari korán fölkelt, hogy kiérjen a piacra.*

A célhatározói mellékmondat szabályos esetében ugyanis az imperativus használata kötelező. A főmondattal való — mind szemantikai, mind pedig szintaktikai — összefüggés szorossága szerint viszont periferikus a célhatározói mellékmondat, egészen odáig menően, hogy némelykor alárendelő volta is megkérdőjelezhető.³¹ Kiinduló elveinknek tehát az felel meg, hogy a célhatározói mellékmondatot közelebbről és rendszeresen nem vizsgáljuk.

2.2.2. A kulcsszó

A fentiekben (és a továbbiakban) „főmondati keretkifejezésről” szólva a felszíni főmondat meghatározott tartalmas szavát (és annak szótárilag jellemző vonzatát) jelöljük meg, amely mind tartalmilag, mind szintaktikailag

³¹ Gazdag anyagot mutat be ezzel kapcsolatban Hadrovics 1969. I. főleg 270.

szoros kapcsolatban van a mellékmondat. Ugyanakkor nincs szoros kapcsolat közötté és a mellékmondat igemódja között; mint láttuk, az előbbi lehet közömbös is a mellékmondatbeli igemód irányában. Pontosabban, mint megmutatkozott, a szoros kapcsolat csak olyankor áll fenn, amikor a főmondatbeli keretkifejezés a 'legyen/ne legyen' jeggyel rendelkezik. Föltettük a kérdést: vajon a főmondatbeli keretkifejezés semlegessége esetén mi szabályozza a mellékmondatbeli imperativus, illetve indicativus, conditionalis használatát? (Tudnunk kell, hogy a mellékmondatban leírt szituáció valóságos megléte vagy meg nem léte nem: gondoljunk pl. az implikatív kifejezések mellékmondatára:

(26) *Zsókanak sikerült megvalósítania, hogy kiskertje legyen.*

A (26) szemantikai következménye, hogy a kiskert birtoklása Zsóka által: tény; emellett a mellékmondat imperativusi módú.)

A kérdés megválaszolásához bizonyára hozzásegít, ha megsejteljük a következő mondatokat:

(27) *Egységes...álláspontot szorgalmazott abban az értelemben, hogy ismerjék el a két kiválni akaró köztársaságot.* (MN 3)

(28) *Az eredeti javaslat...arról szólt, hogy a Miniszterelnökségen kapjon helyet egy...Titkárság...* (Hi 33)

A (27) keretkifejezése az *értelem* főnév, amint az adott mondatban az *abban az értelemben, hogy...* formula világosan mutatja. Ám az *értelem* főnév közömbös a mellékmondat igemódjával szemben:

(29) *Péter és Zsóka álláspontja hasonló abban az értelemben, hogy mindkettő elismeri az okozott kárt.*

Feltűnik azonban, hogy a főmondat állítmányaként ott találjuk a *szorgalmaz* igét, amely mint a 'legyen/ne legyen' fogalomkörébe illő szó feltevésünk szerint imperativust „vonz”. Ez a jelenlét ad alapot arra, hogy a (27) mellékmondatában az imperativust a *szorgalmaz* igei állítmánytól származtassuk, annak ellenére, hogy szintaktikai és tartalmi kapcsolata a mellékmondatdal igazán laza: egy cirkumsztanciális határozó közvetíti.

Áttérve a (28) mondatra, ennek főmondatbeli keretkifejezése a *szól vmiről*, mégpedig a jelen esetben 'vmi mond, tartalmaz vmit' jelentésben. Ez az ige szintén közömbös jelentésű, vö.:

(30) *A cikk arról szól, hogy az oxálsav káros az egészségre.*

Ám most is találunk a főmondatban egy szót — a *javaslat* főnevet —, amely imperativust kiváltó lexémának bizonyult. Ráadásul a mondat egy „eredeti javaslatra” utal, amely valószínűleg tartalmaz imperativusi módú mondatot(ka)t, s amely jelen van a (28) mondatnak legalábbis tágabb értelemben vett szöveggörnyezetében. Mindez feljogosít arra, hogy a mellékmondat igemódját a (28) esetében a *javaslat* szóra, illetve a szöveggörnyezetre vezessük vissza.

Az imperativusi módú mellékmondat szempontjából **kulcsszó**nak az öt kiváltó lexémát nevezve, a fentiek alapján leszögezhetjük: a kulcsszó nem esik egybe feltétlenül a mellékmondat fölé rendelt, ún. keretkifejezéssel, hanem állhat azon kívül is, sőt kifejtheti hatását a szöveggörnyezet részeként is.

Térjünk vissza most a (8e) mondatra. A mondaton belül imperativust kiváltó kulcsszót nem találunk; s tegyük fel, hogy a beszélő nem találkozott ilyennel a mondat szöveggörnyezetében sem. A beszélő ekkor csupán arra az ismeretére van utalva, hogy az *egyetért vmivel* vonzata főnevek hosszú sorával — *gondolat, tétel, megállapítás, döntés, megoldás, javaslat, lépés* stb. — tölthető ki, s ezek közül információinak megfelelően választva jut el majd a mellékmondati igemód kiválasztásához. A „kulcsszó” ekkor nyelvi és nyelven kívüli ismeretekre támaszkodó gondolati elem, s hogy közelebből mi, arra elsősorban éppen a mellékmondat igemódjából következtethetünk vissza. Vö. az alábbi, explicit mondatokkal:

(31) *A kormány egyetért azzal*

(31a) *a megoldással, hogy a kérdést az ENSZ elé viszik;*

(31b) *a megoldással, hogy a kérdést az ENSZ elé vigyék;*

(31c) *a javaslattal, hogy a kérdést az ENSZ elé vigyék;*

(31d) **a javaslattal, hogy a kérdést az ENSZ elé viszik;*

(31e) *a véleménnyel, hogy a kérdést az ENSZ elé kellene vinni; stb.*

Az implikatív predikátumokat is különböző értékű gondolati kulcselemek egészíthetik ki, a nekik megfelelő igemódú mellékmondatokkal együtt. Pl.:

(32a) *Elérte [az állapotot, helyzetet], hogy szombatra jobban lett.*

(32b) *Elérte [a célt], hogy szombatra jobban legyen.*

A gondolati kiegészítés valóságos (nem módszertani, nem hipotetikus) létezésére utalnak olyan megfigyelt spontán, szokatlan beszédmegnyilatkozások, amelyeknek mellékmondata szokványos esetben másképp festene, l. (33), (36):

- (33) *Nagyon fontosnak tartjuk azt [kb. megállapítást, véleményt, felismerést], hogy csak olyan helyeken érdemes beruházni, ahol...* (KR 92.XI.7.)

Megszokottabban és egyben szabályosabban:

- (34) *Nagyon fontosnak tartjuk azt [a szabályt, követelményt], hogy csak olyan helyeken ruházzanak v. ruházhatnak be, ahol...*

A kulcselem explicitté tételével a (33) szabályossága helyreáll:

- (35) *Nagyon fontosnak tartjuk azt a felismerést, hogy csak olyan helyeken érdemes beruházni ahol...*
- (36) *Attól [kb. helyzetértékeléstől; a helyzettől, amikor...], hogy minden rendben van, még messze vagyunk.* (TV-tudósítás, 85.XII.14.)

A megszokott és szabályos szerkesztésmód:

- (37) *Attól, hogy minden rendben legyen, még messze vagyunk.*

A (37)-ben a mellékmondati imperativust a negatív értelmű főmondat igazolja.

Az előbbieken azokra az esetekre fordítottuk a figyelmet, amelyekben a főmondati keretkifejezés lexikai összetétele nem ad kulcsot a mellékmondati imperativus alkalmazásához. Vessünk most egy pillantást azokra a mondatokra is, amelyekben a főmondatbeli keretkifejezés egyúttal az imperativus alkalmazásának kulcskifejezése is.

Ez utóbbi mondatok aszerint mutatkoznak kevésbé problematikusnak vagy problematikusabbnak, hogy a főmondati keretkifejezés + mellékmondat együttes egyetlen egzisztenciális komponenst képez-e a mondat szemantikai szerkezetében, vagy a keretkifejezés és a mellékmondat valójában két

szemantikai komponens konjunkciója; illetve, hogy egyáltalán hány egzisztenciális komponensből tevődik össze a mondat.³²

A 2.2.-ben idézett példamondatok közül egyetlen egzisztenciális komponens alkotja a (8a,c), (14e,f) (21), (22), (24c) mondatokat, és a (8a,c) kivételével a főmondati keretkifejezés ezekben egyúttal az imperativus kulcsszava is.³³ Ilyen szerkezetek még:

(38) *A helyesírási szótár azt parancsolja, hogy az idegen írású szavakat a magyar fonetikának megfelelően írjuk át...* (Ho 119)

(39) *...[az állam] joga és kötelessége, hogy olyan feladatokat magához vonjon, amelyek az egyes ember...erejét meghaladják.* (Hi 6)³⁴

Az egykomponensű mondatok egyszerűbb szemantikai összefüggéseihez képest nehezebben áttekinthető az összetevők igemód-meghatározó szerepe a két- és többkomponensű szerkezetekben. A 2.2.-ben idézett *hogy* kötőszós példamondatok fennmaradó része e csoportba tartozik; közülük három összetevős a (19c), valamint a (24m).

Kétkomponensű mondatok még:

(40) *Bejelentették továbbá azon igényüket, hogy a breszti okmányok vegyék tekintetbe [a realitásokat].* (HVG 17)

(41) *...[a tanár] hagyta, hogy a tanítvány rovatokat vezessen...* (MV 108)

(42) *...[a vezetőség] abban volt érdekelt, hogy minél több hitközség csatlakozzék hozzá.* (Hi 22)

³² A mondat egzisztenciális komponenseit a *hogy* kötőszós összetett mondat szemantikai elemzése során különböztettem meg, l. pl. Molnár 1985a. Eszerint az (a) mondat egyetlen egzisztenciális összetevőjével szemben a (b) és a (c) egyaránt két egzisztenciális összetevőt tartalmaz, függetlenül attól, hogy a felszíni mondatban mindkét esetben csak egyetlen főmondati keretkifejezés tartozik a mellékmondathoz:

(a) *Az a helyzet, hogy a kulcs nincs meg.*

(b) *Péter felfogta a helyzetet, hogy a kulcs nincs meg.*

(c) *Péter felfogta, hogy a kulcs nincs meg.*

³³ Hogy e kulcsszavak miért nem vezetnek mindig kötelezően imperativusi módhoz, ennek vizsgálata jelenleg nincs módunkban.

³⁴ A mondatrészhalmazás a (39)-ben (*joga és kötelessége*) természetesen nem változtat azon, hogy a mondat az alkalmazott elemzés szerint egykomponensű.

- (43) ...erős a kényszer, hogy jövőre szabályozott formában működjön a termelés. (MH 8)

Három összetevőjű:

- (44) ...[a tárcsa] bizonyára megtalálja a módját, hogy...elálljon a bírság behajtásától. (HVG 82)

A több összetevőjű mondatokkal kapcsolatban fölteendő kérdés minde-
nekelőtt az: h á n y és m e l y összetevőnek kell egyben kulcsszóként is
funkcionálnia ahhoz, hogy a mellékmondatban imperativus jelenjen meg?
(Különös tekintettel arra, hogy a mellékmondatnál a legközelebbi kapcso-
latban levő, a mellékmondatnál egyetlen komponenst alkotó elem gyakran
implicit, mint pl. a (44) mondatban: [megtalálja] [a módját] [vmely cselek-
vésnek].) — Könnyen belátható, hogy ennek a kérdésnek a megválaszolása
olyan kiterjedt empirikus vizsgálatokat igényelne, amelyekre e dolgozat ke-
retében nincsen mód. Magáról a problémáról azonban közelebbi képet al-
kothatunk, ha szemügyre vesszük a következő példasort:

Egykomponensű mondat:

- (45) Péter joga, hogy részt vegyen a szavazásban.

Kétkomponensű mondat:

- (46) Péter kivívta azt a jogát, hogy részt vegyen a szavazásban.

A jog, valamint a kivív szemantikai minőségét mérlegelve megállapít-
hatjuk, hogy mindkét lexéma — azaz most a mondat mindkét szemantikai
komponense — megfelel a 'legyen/ne legyen' kritériumnak. Ezt igazolja,
hogy a mellékmondat a jog elhagyása vagy implicitté tévése esetén is meg-
marad imperativusi módúnak:

- (47) Péter kivívta, hogy részt vegyen a szavazásban.

Ha azonban a kivív összetevőt semleges lexémára cseréljük, pl. a meg-
említ igével cseréljük fel a (46)-ban, az imperativus helyzete meginogni lát-
szik:

- (48) *Péter megemlítette azt a jogát, hogy részt vegyen a szavazásban.

S jó mondatot pl. így kapunk:

(49) *Péter megemlítette azt a jogát, hogy részt vehet a szavazásban.*

Egyelőre nem tudunk magyarázatot adni arra, hogy ha a *jog* mint főmondati keretkifejezés elegendő volt az imperativushoz a (45)-ben, miért nem elegendő a (48)-ban. De úgy sejthető, hogy ebben a (48) m á s o d i k s z e m a n t i k a i k o m p o n e n s é n e k, a *megemlít* igének az imperativus szempontjából semleges jelentése a felelős. Vagyis úgy tűnik fel, hogy az imperativus főmondati feltételeinek meghatározásába a mondat egzisztenciális komponenseinek rendszerét is be kell vonni. Érdeklődéssel gondolhatunk ezzel kapcsolatban a mellékmondati imperativus bizonyos ekvivalenseinek — *kell, lehet, kérdő mondatforma* stb. — jelenleg ugyancsak nem tárgyalható kérdésére. A kulcsszó vázolt problematikájának ezenkívül még számos összefüggés vizsgálatában szerepe lehet, amint erre alább még látunk is példát.

2.3. Szórendi változatok és szabályszerűségek

A szórend kérdéseinek az ad különleges súlyt, hogy a kötőmód mellett érvelő grammatikusok a mellékmondatbeli igekötős ige szórendjének meghatározó szerepet tulajdonítanak a felszólító és a kötőmód elkülönítésében (l. 1.3.). A jelen vizsgálat ugyanakkor nem csatlakoztatható közvetlenül az említett szerzők érvrendszeréhez. Mindenekelőtt azért, mivel az általuk felszólító- vagy kötőmódúnak minősített mellékmondatok egy részét a jelen vizsgálatból már kezdetben kirekesztettük mint az alárendelés valamilyen határesetét (l. fentebb). Nem igyekszünk levonni a szórendre vonatkozó következtetést egyebek között az olyan mondatokból sem, amelyeknek szintaktikai szerkezete a mellékmondatra utaló elemek (utalószó, tárgyas személyrag vagy egyéb) hiánya miatt nem egyértelmű, pl.:

(50a) [a rendezők] *felkérték őt, hogy előadást tartson a romániai magyar könyvkiadás helyzetéről...* (ÉI 10)

(50b) ...[a főtitkár] *megbízatást kapott...*, *hogy készítse elő a szervezet „partraszállását” Magyarországon.* (HVG 88)

Az egyenes szórendű (50a) némileg célhatározói mondatként fest, a fordított szórendű (50b) pedig az intranszitiv vagy nem idéző igével bevezetett függő idézetre emlékeztet inkább (amelynek jellegzetes példái: *Sír, hogy...*; *Dicsekszik, hogy...*) Igyekszünk tehát megfigyeléseinket azokra a mondatokra összpontosítani, amelyekben a tagmondatokat több szintaktikai kapcsoló elem köti össze.

Gyökeresen eltér a dolgozat nézőpontja a kötőmód mellett érvelő szerzők meggondolásaitól egy másik vonatkozásban is. Pataki Pál és Prileszky

Csilla fejtegetéseiben egyaránt az a kimondatlan elv érvényesül, hogy az alárendelt mondatban az igekötő szórendi viselkedése az alárendelt mondat igemódjától, az pedig a főmondatbeli keretkifejezés jelentéssztyályától függ, vagyis a kérdéses szórendet végső soron a főmondatbeli keretkifejezés jelentése szabályozza. Ezt az elvet nem tagadva, de nem is fogadva el, ezúttal nem térünk el attól az alapelvtől, mely szerint a magyar mondat szórendje — ezen belül az igekötős igéé is — a mondat ún. aktuális tagolódásán, topik-fókusz szerkezetén alapul.³⁵

Azonban hogy a fenti tételt teljes értékűen érvényesítsük — vagyis a vizsgált mondatok topik-fókusz szerkezetét minden egyéb elemzést megelőzően tisztázzuk —, ennek elvégzését sem a jelen dolgozat terjedelme, sem anyagfeltáró célja nem teszi lehetővé, illetve szükségessé. Így az mindössze — remélhetőleg mégsem hiábavalóan — az adatok bemutatásának rendjére, valamint egyetlen elemző műveletre fog szűkülni, az alábbiak szerint:

a. Munkatárgynak a forrásokból nyert mondatpéldányt, vagyis a konkrét példamondatot tekintjük.

b. A mondatpéldányokat mechanikusan osztályozzuk a mellékmondatbeli igekötős ige szórendje szerint. (Ha a mellékmondatban nem igekötős ige van, a mondatba „belepróbálunk” egy igekötős igét.)

c. Megvizsgáljuk annak lehetőségét, hogy az igekötő szórendje megváltozzék.

Tekintsük tehát előbb az egyenes szórendű mellékmondatokat, fordított szórendű konstruált változatukkal párhuzamosan. Példák:

(51a) *Moszkva elutasította... azt is, hogy az egykori tagállamok a... rájuk eső részt konvertibilis valutában megkapják.* (HVG 42)

(51b) ...*konvertibilis valutában kapják meg.*³⁶

(52a) *A Magyar Rádió... arra kényszerül..., hogy elfogadjon hírdetéseket...* (MV 21).

(52b) ...*hírdetéseket fogadjon el.*

(53a) *A normatív finanszírozás lehetővé teszi, hogy a társadalmi érdeklődés... béleszóljon az iskolák közötti versenybe.* (Hi 34)

(53b) ...*a társadalmi érdeklődés szóljon bele...*

³⁵ Vö. pl. É. Kiss 1992. 121–122. — A magyar mondat topik-fókusz szerkezetének az utóbbi egy-két évtizedben intenzíven kutatott problematikájáról átfogó képet ad Kiefer 1992.

³⁶ A szó fölötti felkiáltójel a mondat hangsúlyos szavát jelöli.

- (54a) L. (24j).³⁷
- (54b) ...*Európa egyik óriását szorongassa meg.*
- (55a) ...[a látogatásoknak] *talán az volt a céljuk, hogy a művészt és esetleges gyűjtőjét összehozzák.* (Ho 96)
- (55b) ...*a művészt és esetleges gyűjtőjét hozzák össze.*
- (56a) *Nekünk nem az a dolgunk, hogy ezeket a különbségeket feltárjuk...* (MV 95)
- (56b) *ezeket a különbségeket tárjuk fel.*
- (57a) ...*az ellen sincs semmi kifogása, hogy... [K.] zavartalanul dolgozzék...* [v. megebédeljen] (MV 106)
- (57b) ...*zavartalanul ebédeljen meg.*
- (58a) ...*nektek...kötelességetek, hogy ezt a népet segítsétek* [v. segítsétek] *és emberi sorsra emeljétek.* (Hi 14)
- (58b) ...*ézt a népet segítsétek meg és emeljétek emberi sorsra.*
- (59a) [a keleti országok] *abban érdekeltek, hogy a kereskedelmi korlátozások minél gyorsabban megszűnjenek...* (MN 9)
- (59b) ...*minél gyorsabban szűnjenek meg.*
- (60a) ...*úgy volna kívánatos, hogy e sokféleség meg is szólaljon...* (ÉI 5)
- (60b) ...*e sokféleség szólaljon meg.*
- (61a) ...*föld volt elég, csak ember nem, aki megművelje.* (Hi 39)
- (61b) ...*búzával vesse be.*

A következő példák a fordított szórendű mellékmondatokat illusztrálják, konstruált egyenes szórendű változatukkal párhuzamosan.

³⁷ A korábbi fejezetek példái közül terjedelmkimézés céljából csak a 2.2.1. 5. csoportjának mondataira hivatkozom.

- (62a) L. (24e).
- (62b) ...*jövedelmét kiegészítse írással.*
- (63a) L. (24d).
- (63b) ...*kibocsásson egy körlevelet.*
- (64a) [az elnökök] *ragaszkodtak viszont ahhoz, hogy országaik is... egyenrangú partnerek gyanánt kapcsolódjanak be...* (HVG 17)
- (64b) ...*egyenrangú partnerek gyanánt országaik is bekapcsolódjanak...*
- (65a) ... [teoretikusok] *arra vannak utalva, hogy új területeket fedezzenek fel...* (MV 83)
- (65b) ...*felfedezzenek új területeket.*
- (66a) ...*az a folyamat nem volt elkerülhetetlen, hogy... a legtöbbet dolgozók szoruljanak háttérbe, vonuljanak vissza...* (MH 4)
- (66b) ...*a legtöbbet dolgozók háttérbe szoruljanak, visszavonuljanak.*
- (67a) L. (24n).
- (67b) ...*kiegészítsék újabakkal.*
- (68a) L. (24o).
- (68b) ...*megismerkedjen az amerikai kultúrával.*

Egy mondatcsoport eltér az előbbiektől az átalakításhoz szükséges műveletek szempontjából:

- (69a) [a párt] *javasolni fogja, hogy az országgyűlés küldjön ki vizsgálóbizottságot...* (MH 92.III.27.)
- (69b) **A párt javasolni fogja, hogy az országgyűlés kiküldjön [egy] vizsgálóbizottságot.*
- (69c) *A párt fogja javasolni, hogy az országgyűlés kiküldjön egy vizsgálóbizottságot.*
- (69d) *A párt javasolni fogja, hogy az országgyűlés kiküldjön egy vizsgálóbizottságot.*

- (69e) *Hogy az országgyűlés kiküldjön egy vizsgálóbizottságot, azt a párt javasolni fogja v. ... azt a párt fogja javasolni.*
- (70a) L. (38).
- (70b) *...átírjuk.
- (70c) *Azt a szótár parancsolja, hogy az idegen szavakat átírjuk.*
- (70d) *Azt, hogy az idegen szavakat átírjuk, a szótár parancsolja.*

A mellékmondat igekötős igéjének szórendjét, mint látjuk, az (51)–(70) esetek mindegyikében a mondat topik–fókusz szerkezetének átalakításával sikerült — és mindig sikerült — megfordítani, mégpedig majdnem mindig a mondat meglevő lexikai és mondatrészi állományából „gazdálkodva”. (A (63)-ban és a (69)-ben a „puszta” főnév helyett *egy* névelős főnevet használtunk, a (61)-ben pedig fókusz pozícióba helyezhető főnév híján egy ilyennel kiegészítettük a mondat szerkezetét.) — Az átalakítás az (51)–(68) esetekben a mellékmondat saját körén belül történt, a (69)–(70)-ben viszont a főmondat is átalakult, és ezzel együtt megváltozott a mellékmondatnak a főmondathoz viszonyított kommunikatív funkciója is.

Ha még több grammatikai lehetőséget figyelembe veszünk (pl. személy, idő, állítás–tagadás stb.), akkor, úgy tűnik fel, nem létezik olyan imperatívusi módú mellékmondat, amelynek szórendjére — a főmondati keretadó lexéma megtartásával — valamilyen paradigmaticus vagy szintaktikus jellegű átalakítási művelet vagy a kettő együtt ne lehetne hatással:

- (71a) *Felszólítalak, hogy menj el vele.*
- (71b) **Felszólítalak, hogy elmenj vele.*³⁸ De:
- (71c) *Arra nem szólítalak fel, hogy elmenj vele.*
- (71d) *Péter szólított fel, hogy elmenjek vele.* Stb.

³⁸ Pataki példapárja, l. 1984. 212. Bár az írásbeli forma alapján ez nem bizonyítható, a (71a) a felszólítás beszédaktusának látszik megfelelni. E jellegének megszüntetésével a szórendi korlátozás is eltűnni látszik.

(72a) *Nem szükséges, hogy elmenjen (*menjen el).*³⁹ De:

(72b) *Nem szükséges, hogy ő menjen el (*elmenjen).*

Vizsgálódásaink eredményét abban foglalhatjuk össze, hogy a főmondatbeli keretkifejezés lexikai jelentése alapján véve nincsen hatással az alárendelt mondat szórendjére: az igekötő szórendi viselkedését, mint eredetileg is feltételeztük, az imperativusi módú mellékmondatban is a mondat aktuális tagolódása szabályozza.

Mivel a fenti vizsgálat ösztönzője a „kötőmód-párti” szerzők által felvetett problematika volt, természetes lépés, hogy rendszerüket közelebbről is összehasonlítsuk a most kapott képpel.

Az egyes lexémák tekintetében Pataki Pál és Prileszky Csilla értékelése szinte teljesen megegyezik, így azokat mint egyetlen rendszert tekinthetjük. E rendszer értelmében az (51)–(68) mondatok zömében a mellékmondat — a főmondati lexémák szerint — kötőmódú; az (56), (60) és (64) mellékmondatai pedig úgy tekintendők, hogy igemódjuk kötő- és felszólító mód egyaránt lehet, az igekötő sorrendi helyétől függően. A szerzők szórendi kritériumai szerint viszont más a helyzet: kötőmódúak csupán az (51)–(60) kiinduló, vagyis (a) mondatai, valamint a (62)–(68) konstruált, azaz (b) mondatai; míg (b), illetve (a) jelzésű párjaik felszólító módúként értékelendők. A következmények levonását nem volna értelme folytatni; nyilvánvaló ugyanis, hogy a kötőmód definíciója a szóban forgó rendszerben tökéletlen. Nem könnyebb a helyzet a Kenesei Istvántól vett példamondat esetében sem. A (72)-ről ugyanis azt kellene mondanunk, hogy az (a) és a (b) közötti szórendi szembenállás a *szükséges* lexémának — de hiszen ez változatlan! — és a mellékmondati módhasználatnak a következménye (miközben a nyomatékos ő megjelenését indifferensnek kellene elkönyvelnünk).

A kötőmóddal szemben felszólító módú Pataki és Prileszky tételei értelmében a (69a) és a (70a) mellékmondata; a többi ugyanezen számok alatti (jó) mondatra pedig a fentebbiek állnak: lexéma szerint (*javasol, parancsol* megnevezetten is) a felszólító módhoz, a szórendi kritérium szerint viszont a kötőmódhoz sorolandók a kérdéses alakulatok. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy — mint átalakítási műveleteink során ott rámutattunk — a (69a) és a (70a) az átalakíthatóság szempontjából is különvált a többi mondatról.

³⁹ Kenesei példája 1991. 260–263; l. uő 1992. 678–679 is. Kenesei nem épít ki teljes rendszert, csupán egyértelműen alkalmazza Pataki és Prileszky megállapításait. Példáit mégis érdemes külön említeni. Kenesei ugyanis — a jelen dolgozat álláspontjával egybehangzóan — tartózkodik attól, hogy nem egyértelműen alárendelő mondatok szerkezetére hivatkozzon. A szóban forgó átalakítás — pl. a (72)-ben a topik-fókusz szerkezet megváltoztatásával — ennek ellenére elvégezhető (s ekkor az egyenes szórendű változat lesz a helytelen.)

Mindezeket a jelenségeket és adatokat együttesen figyelembe véve indokoltnak látszik, hogy a (71 a – b) típusú szembenállást valamilyen értelemben realitásnak fogjuk fel; de feltételeiről, mivoltáról adekvátabb feltevéseket igyekezzünk megfogalmazni. Ehhez külön vizsgálatok szükségesek. Megfigyeléseink mindenesetre abba az irányba mutatnak, hogy a szóban forgó szórendi opozíció valószínűleg több tényező hatására jött/jön létre. Ezek sorában szóba kerülhetnek: a. a mondatok beszédaktus-értéke (1. a (3)–(6) mondatokkal kapcsolatban felvetett problémát); b. a személy- és időviszonyok (erre vall pl. a 2. személy kitüntetett szerepe a „kötőmóddal” szembeállított felszólító módú mellékmondatokban);⁴⁰ c. lehetséges, hogy közrejátszik a dologban a *hogy* kötőszós összetett mondat egzisztenciális komponenseinek lexikai kötöttsége is. Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy az általam egykomponensűként elemzett mondatok jellemző keretkifejezéseinek egy csoportja — *javasol, kér, kíván, követel, parancsol, tanácsol* stb. — lexikailag nagyrészt fedi a „felszólító móddal járó” (és nem „kötőmódot kívánó”) főmondati keretkifejezések példáit. Hozzávetőleg ugyanerről a lexikai csoportról Kenesei mint „direktív” beszédaktust kiváltó igékről emlékezik meg.⁴¹ Azonban az említett igék nem vonnak maguk után feltétlenül direktív beszédaktust, így a nyelvszokás számára talán valóban jellegzetes szerepük kialakulását igyekeznünk kell valamilyen további tényezőre visszavezetni. Ilyen tényezőnek tételezhető fel — mint hajlamosító körülmény — az említett lexémáknak az a tulajdonsága, hogy egyetlen egzisztenciális komponenst alkotnak a mellékmondatokkal (a fő- és a mellékmondat logikailag nem értelmezhető két, egymással konjunktív viszonyban levő kijelentésként). — Megjegyzendő, hogy a *hogy* kötőszó kötelező volta a „kötőmódnak” tekintett mellékmondatokban és elhagyható volta az ellentett esetben valószínűleg ugyancsak a fenti tényezők valamelyikéből vezethető le.

2.4. Egy szemantikai kérdés (Felszólító mód és faktualitás)

Bármely mondat szintaktikai–szemantikai szerkezete, amelyben valamilyen szituáció van körülírva, olyan, hogy vagy a. e szituáció faktuális voltáról, vagy b. nem faktuális voltáról ad információt, vagy pedig c. nem ad információt a szituáció faktualitásáról (a szöveggörnyezettől függetlenül tekintve). Vö.: a. *Péter épp most ebédel*; b. *De jó lenne kirándulni*; c. *Meleg ruhát kell fölvenni*. A c. önmagában ugyanúgy lehet egy jövőre vonatkozó tanács, mint helyeslő konstatálása, megindoklása stb. annak, hogy valaki tényleg meleg ruhát vett föl.

⁴⁰ Pataki 1984; Prileszky 1974.

⁴¹ Kenesei 1992. 679.

Az alárendelő összetett mondat nagyon bonyolult módon és részben még ismeretlen feltételekkel nyújtja a szóban forgó információkat. Az irányadó ezen a területen a fregei felfogás, amely szerint bizonyos predikátumok után a mellékmondatnak nincsen önálló igazságértéke, mivel a mellékmondat csak része az egész összetett mondat által kifejezett gondolatnak.⁴²

Épp e viszony miatt tűnhet fel kissé különösnek, ha a faktualitás kérdését egyenesen a mellékmondat egy meghatározott igemódja szempontjából vetem fel. De az ok ezúttal nem több, mint egy célszerű kifejtési mód választása (nem mintha nem lehetne módszertani meggondolás is), amelyet a kérdés szakirodalmi előzménye indokol.

A „kötőmód” irodalmában főként Pataki Pál nyilvánít olyan véleményt, hogy a „kötőmódi” ígét tartalmazó mellékmondat „a valóságban végbe nem menő folyamatot” fejez ki.⁴³ Pataki példái többségükben talán meg is felelnek az idézett értelmezésnek; bár ez nem mondható el pl. a (73) mondatról (ha azt — mint Pataki is teszi — a kontextustól függetlenül tekintjük).

(73) *Arra törekedett, hogy képet adjon az amatőrök helyzetéről.*⁴⁴

A fenti mondat egyaránt szólhat egy olyan személyről, aki a mellékmondatban körülírt cselekvést (még) nem tette meg, és egy olyanról, aki már prezentálta a kívánt képet. Más szóval, a (73)-ból *n e m k ö v e t k e z i k*, hogy a mellékmondat cselekvése „a valóságban végbe nem menő folyamat”. Ezt bizonyítja, hogy a (73) mindkét értelemben folytatható: ...de még nem sikerült neki — ... és adott is; ...és sikerült is neki. Dolgozata egy másik helyén Pataki mintha egy árnyalatnyival maga is másképp fogalmazna egyebek között a (74) mondatpár értelmezésekor.

(74a) *Fontos nekem, hogy megérts.*

(74b) *Fontos nekem, hogy megértesz.*⁴⁵

A szerző szerint az a. esetében „a mellékmondat tartalma (még) nem realizálódott, nem bizonyos”. Úgy vélem, a (74a) csupán arról nem informál, hogy mi a bizonyos, de megengedi mind a ‘nem (igazán) értesz meg’, mind a ‘megértesz’ interpretációt; vö.: *Nem becsülöm le, hogy megértettél, megértesz: nagyon is fontos nekem, hogy megérts!*

⁴² L. ezzel kapcsolatban Molnár 1985a. 197. — Az egész kérdéskört jelentős mértékben lefedi az előfeltevések problematikája; a magyar összetett mondat idevágó kérdéseiről l. főként Kiefer 1983. 192–199, 244–295.

⁴³ Pataki 1984. 217; l. még a 2.3. pontban.

⁴⁴ Pataki 1984. 210.

⁴⁵ Pataki 1984. 209.

A jelen fejezetben a feltételek elemzésének célját nem tűzöm magam elé; pusztán azt szeretném bemutatni, hogy a mellékmondatokban „kötő-módúként” tekintett összetett mondatok között a fejezet elején említett a., b. és c. kategóriákba tartozók egyaránt vannak. E célnak megfelel, ha példáimat a következő kategóriákba sorolom:

1. $\bar{F}$ típusú mondatok: jelentésükből következik, hogy a mellékmondatban körülírt szituáció nem tény.

2. $\bar{F}$ F típusú mondatok: jelentésük a mellékmondatbeli szituáció tényszerű és nem tényszerű voltával egyaránt összeegyeztethető.

3. F típusú mondatok: jelentésükből következik, hogy a mellékmondatbeli szituáció tény.⁴⁶

Tehát $\bar{F}$ típusú mondatok:

(75)⁴⁷ *Izrael... azt szeretné elérni, hogy a többi arab tagállam is elismerje létét...* [most nem ismeri el]. (HVG 46)

(76) *... talán egyszer arra is sor kerülhet, hogy a hírneves harangjáték is megszólaljon...* [most nem szólal meg]. (MN 5)

(77) — *Albert talán megérdemelte volna, hogy... megajándékozzák...* [nem ajándékozták meg]. (MN 13)

(78)⁴⁸ *... nem tette meg ellenlábásainak azt a szívességet, hogy lemondjon* [nem mondott le]. (HVG 16–17)

(79)⁴⁹ *... nem tartja valószínűnek, hogy... [a gép] mindjárt ki is gyulladjon* [ha van gép, egyelőre még nem gyulladt ki]. (KR 92.X.5.)

(80) *Szándékosan tartózkodom attól, hogy hozzákezdjek a részletek... sorolásához* [nem kezdett hozzá]. (ÉI 6)

(Viszont vö. a (79)-hez:

(81) *Nem tartotta valószínűnek, hogy a gép mindjárt ki is gyulladjon* [nem is gyulladt ki – de kigyulladt].

⁴⁶ Az F jel a *faktuális* kezdőbetűje. — A faktualitás fogalmát fontos megkülönböztetni a ‘reális/nem reális’ fogalmától, l. erről Molnár 1985a. 198–199.

⁴⁷ Uaz, mint (24a).

⁴⁸ Uaz, mint (19c).

⁴⁹ Uaz, mint (23c).

Sőt bonyolultabb beszédhelyzetek figyelembevételével a (79) is értékelhető mint $\bar{F}$ F típusú mondat.)

$\bar{F}$ F típusú mondatok:

- (82) ...*az új filozófia feladata az, hogy nyugodtan bevárja a történendőket* [még nem (nem mindenben) gyakorolja; nem képes gyakorolni – gyakorolja]. (Ho 154)
- (83) *Indokolttá vált tehát, hogy...tömörítsék a részvénytársaságok* [még nem tömörítették – épp emiatt tömörítették]. (MH 9)
- (84) [A tulajdonos] *Megengedte, hogy itt aludjak, és elkészítsem a kis ételkémet* [mégsem aludt ott – ott aludt]. (PR 6)
- (85)⁵⁰ *A szövetségnek...az volt a programja, hogy hangot adjon a polgári vallásszabadság elvének* [még nem kezdett hozzá – épp ezért ad hangot]. (Hi 18)
- (86) *Péter rávett arra, hogy megnézzem a kiállítást* [még nem néztem meg – meg is néztem]
- (87) ...*ahhoz, hogy eligazodjunk a világban, szükség van annak — akár tökéletlen — leírására/ábrázolására* [nincs leírás – épp ezért született a leírás]. (MV 79)
- (88) ...*elfogadhatatlannak tartja, hogy „az emberek a kukában mataszanak”* [még nem tartanak ott – matatnak]. (PR 7)
- (89) — *Tiltakozom az ellen, hogy a fővárosi testület munkája kormányzati előterjesztések véleményezésére korlátozódjék* [most még nem korlátozódik arra – arra korlátozódik]. (MH 3)

(A felsorolt példákról el kell ismernünk ugyanakkor, hogy többségük csak szemantikailag $\bar{F}$ F típusú; pragmatikailag — valóságismeretünk vagy kommunikatív kompetenciánk szerint — a mellékmondatbeli cselekvés tényéről informálnak.)

F típusú mondatok:

⁵⁰ Uaz, mint (14e).

- (90) *Nagyapám...soha nem mulasztotta el, hogy időzzön Bécsben* [többször időzött Bécsben]. (Ho 78)
- (91) *...megadatott, hogy néhanapján láthassa ötéves kisfiát* [néha látta]. (MV 110)
- (92) *Megengedhette magának, hogy a...főszerkesztőt...padlóra küldje* [padlóra küldte]. (ÉI)
- (93) *Nem sok tiszt engedhette meg magának, hogy saját kocsit és lovat tartson...* [néhány tiszt tartott]. (Ho 84)
- (94) *...ez sem gátolta meg, hogy a papír ára 200 forinttal csökkenjen* [csökkent]. (MH 9)
- (95) *Feltétlenül meg kell szüntetni azt, hogy...a polgárok ilyen vagy olyan hitvallásáról akár említés is történjék* [most történik említés]. (Hi 18)
- (96) *...hogy denevér látogasson a hajnali redakcióba, ez mindenképpen ritka szenzáció! Mégis ez történt...* [a szövegkörnyezeti igazolás nélkül is: belátogatott]. (PR 4)

A korábbi példamondatok közül F típusúak pl.: (14a), (20), (21), (24e és g), (32b).

Az $\bar{F}$, valamint az F típusú mondatok nem közvetlen állítás útján adják a mellékmondat faktualitására vonatkozó negatív vagy pozitív információt, hanem közvetetten, kontrafaktív, implikatív vagy ún. negatív implikatív módon.⁵¹ (Azonban a (96) *szenzáció* főneve kétségtelenül faktív predikátum!)

Pataki érveléséhez képest Kenesei egy további megfigyeléssel egészíti ki a kötómódú (és egyéb) mellékmondatok faktuális voltát kizáró véleményét: e mellékmondatok (ha nem irreális propozíciónak felelnek meg) utóidejűek.⁵² Vegyük azonban figyelembe: az utóidejűség elengedhetetlen feltétele, hogy a fő- és a mellékmondatnak két külön ideje legyen. Ez a feltétel pedig kifogástalanul csupán a két (vagy több) egzisztenciális komponensből álló összetett mondatban teljesül.⁵³ Ha az összetett mondat egésze arról szól, hogy vala-

⁵¹ Ezért nem tűnik fel adekvátnak vagy kimerítőnek Kenesei Istvánnak az a megfogalmazása, hogy a kötómódú (és egyéb) alárendelések „irreális propozíciókra vonatkoznak” l. Kenesei 1992. 679.

⁵² Kenesei, i.h.

⁵³ Molnár 1985a, főleg 205–206.

mely dolog, amelyet a főmondatban nevezünk meg (*álláspont, vélemény, igény, tanács* stb.) m i b e n á l l (pl. *azon az állásponton van, hogy...*), erre az esetre az időviszonyítás fogalma maga bizonyul alkalmatlannak. (A *Péter azon az állásponton van, hogy Alfréd hazudott* mondat esetében pl. a nem tényzerű mellékmondat előidejűségéről kellene beszelnünk.) — Kenesei abban tér el Pataki tételétől, hogy „a valóságban végbe nem menő folyamat” kifejezését nem tartja a kötőmód megkülönböztető jegyének, hanem kiterjeszti a kötőmóddal szembeállított felszólító módra (valamint a feltételes módra is). Ezt a következetesebb álláspontot a jelen dolgozat adatai a tekintetben igazolják, hogy az ún. felszólító módú mellékmondatok körében bizonyára ugyanúgy megtalálnánk az F , az F F és a F típusú mondatokat egyaránt, mint a kötőmódúak között. Így F típusú pl. a (24e), illetve a (62a) alatt idézett mondat (informálisan idézve):

- (97) *Kleist arra kényszerült, hogy jövedelmét írással egészítse ki* [írással egészítette ki/egészíti ki].

Mint korábban láttuk, a (97) Pataki és Kenesei tételei szerint egyaránt felszólító — és nem kötőmódú — mondat (a mellékmondat igéje fordított szórendű, kötőszava pedig elhagyható).

A fenti áttekintés egy olyan következtetésre ad alapot, mely szerint a mellékmondat imperativusi módja mint szemantikai tényező n e m a m o n d a t s z i n t j é n f e j t i k i h a t á s á t, hanem a mondat kivitelezésének, mégpedig — a feltárt összefüggésekből ítélve — a l e x i k á l i s s z i n t n e k a t a r t o z é k a. Ennek a tanulásnak az alátámasztására azonban még számos kérdés elemző vizsgálatára van szükség. Közülük kettőt említek.

Klemm Antal, illetve Lehr Albert nevéhez fűződik annak a figyelemreméltó összefüggésnek a leírása, hogy „a főlészólító mód tagadó kifejezések után csak akkor használatos, ha a mellékmondatban kifejezett történés a főmondat történéséhez viszonyítva jövő, vagy h a á l t a l á n o s s á g b a n v a n k i m o n d v a.”⁵⁴ Ez a megállapítás arra ad ösztönzést, hogy az imperativusi módú mellékmondatokat jelentésük aktualizált vagy általános jellege szempontjából is megvizsgáljuk. Vajon nem az aktualizált és az „általánosságban kimondott” cselekvés kettősségét (is) kell-e látni pl. a (98a) és (98b) szembenállásában?

- (98a) *Az a feladatod, hogy takaríts ki.*

- (98b) *Az a feladatod, hogy kitakaríts.*

⁵⁴ Klemm 1931. 587; én emeltem ki, M.I.

Egy másik viszonyrendszernek — az időviszonyoknak — a fontossága az eddigi vizsgálódások hátterében is állandóan érezhető volt. Ezek elemzésére Lotz János tanulmánya kínál alapot az összetett mondatbeli idő-relativitás modelljével.⁵⁵

3. Összefoglalás

A dolgozat a mellékmondatbeli felszólító mód grammatikus használatának feltételeit keresi, arra is tekintettel, hogy több nyelvtaníró téziseinek értelmében az érintett mondatok meghatározott részében ún. kötőmódot kell találnunk. A független forrásokból származó, viszonylag bő példaanyagot néhány előre kiválasztott (köztük a szakirodalmi előzmény által meghatározott szintaktikai és szemantikai) szempontból vizsgáltam.

A problematika megközelítéséhez fontos módszertani lépésnek bizonyult, hogy szintaktikailag, szemantikailag, valamint a kommunikatív funkció tekintetében nagyon vegyes mondathalmazról leválasszuk mindazokat a mondatcsoportokat, amelyek nem felelnek meg a szigorú értelemben vett alárendelő összetett mondat ismérveinek. E több lépcsős művelet hatására már igen hamar körvonalazódott, hogy a „kötőmód” melletti érvekben szereplő szórendi oppozíció valójában a szigorú értelemben vett alárendelés és a határesetek különbségén alapul, illetve ilyen relációban reális. A valódi alárendelő mondatokban az igekötő szórendje és a módhasználat közötti függési viszonyt nem sikerült kimutatni. Később olyan részletekre is fény derült, amelyeknek további vizsgálatával a fenti eredmény megerősíthető, illetve ellenőrizhető. — A valódi alárendelő mondatokon belül az alárendelt helyzetű felszólító mód kötöttségét egy egyszerű, szemiológiai eredetű eljárással mértem: a felszólító mód kötelező/fakultatív voltát vizsgáltam; majd a kapott eredményt szemantikai szempontból értékeltem. Ekkor az derült ki, hogy a főmondatbeli keretkifejezésnek — későbbi pontosítással: a főmondatbeli „kulcsszónak” — általános ‘legyen/ne legyen’ jelentése az a tényező, amely a mellékmondati felszólító mód használatát szabályozza. E jegynek mint nyelvi jelentésnek — eltérően a ‘tény/nem tény’ jegytől — nincsen logikai értéke; így nem meglepő, hogy a mondat logikai–szemantikai szerkezetére nem mutatkozott meghatározó hatása. — Ezek után kimondható a dolgozat legfontosabb következtetése: az alárendelt helyzetű felszólító mód szabályai mondatszint-alattiak: a mondatnak — ti. az összetett mondat egészének — nem szintaktikai és nem szemantikai, hanem lexikális szintjéhez tartoznak.

A fenti következtetést támasztják alá a dolgozatban elvégzett további szórendi és mondatszemantikai vizsgálatok. A bemutatott adatok arról tanúskodnak, hogy a mellékmondatbeli — bár felszólító módú — igekötős

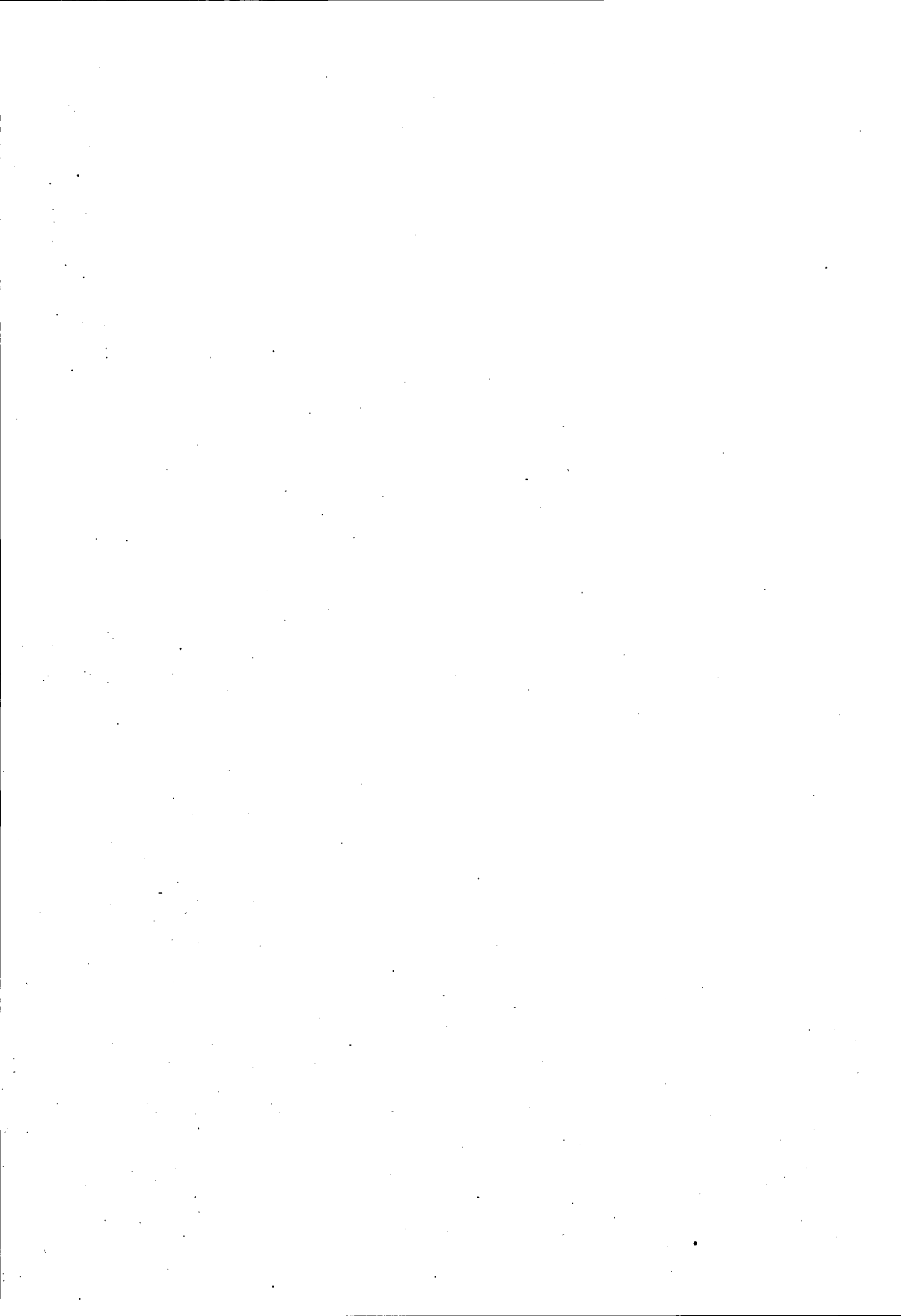
⁵⁵ Lotz 1976, I. főleg 167.

ige szórendje is a mondat topik-fókusz szerkezetének (és nem a kapcsolódó főmondatbeli lexéma jelentésének) van alávetve mindenekelőtt. Másrészt, tévesnek bizonyult az a tétel, mely szerint a „kötőmód” a valóságban végbe nem menő folyamatot jelez. A mellékmondatban körülírt cselekvés/történés faktualitása — mint az adatok alapján joggal feltételezhető — a főmondatbeli predikátum szemantikai (szemantikai–pragmatikai) következménye, amely predikátum implikatív vagy egyéb közvetett módon tudósít a mellékmondatbeli cselekvés/történés megtörténtéről vagy meg nem történtéről. Maga a mellékmondatbeli felszólító mód lényegében mindegyik logikai esethez adekvát. Az alárendelés módhasználatának természetesen még számos részlete vár feltárássra, láthatólag főként a személy- és időviszonyok szerepe tekintetében.

Irodalom

- ANDRÁS L. – LUTTER T. – RÓNA É. – STEPHANIDES KNÉ (1960), Rendszeres angol nyelvtan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÁNRÉTI Z. (1992), A mellérendelés. In: Kiefer F. (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 715–796.
- BÁRCZI G. (1963), A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Budapest.
- BENCÉDY J. – FÁBIÁN P. – RÁCZ E. – VELCSOV MNÉ (1976), A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR J. (1957), Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOGDÁNY F. – PÁLFY M. (1972), Francia nyelvtan a középiskolák számára. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR A. (1988), A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. MNy 84: 283–295.
- ECKHARDT S. (szerk.) (1952), Francia leíró nyelvtan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- GALUSKA I. (1992), A Vizsolyi Biblia nyelve. MNy 88: 191–205, 314–326.
- GREENBERG, J.H. (1966), *Universals of Language*. MIT, Cambridge.
- GRÉTSY L. – KOVALOVSKY M. (szerk.) (1980), *Nyelvművelő Kézikönyv 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS L. (1969), A funkcionális magyar mondattan alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY S. (1964), A mondatfajták vizsgálata a funkció és a forma szempontjából. NyK 66: 67–88.
- KENESEI I. (1991), Az alárendelés szintaxisa a magyarban. Doktori értekezés. Szeged. Kézirat.
- KENESEI I. (1992), Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 529–713.
- KIEFER F. (1983), *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER F. (szerk.) (1992), *Strukturális magyar nyelvtan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- É. KISS K. (1983), A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyudÉrt* 116.
- É. KISS K. (1992), Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–177.
- KLEMM A. (1931), A magyar igealakok használata a *hogy* kötőszós mellékmondatokban és a függő kérdésben a történés minőségének, állapotának (*actio*), idejének és módjának szempontjából. *MNy* 27: 25–31.
- KLEMM A. (1928–1942), *Magyar történeti mondattan*. Budapest.
- KORNAI A. (1994), *On Hungarian morphology*. *Linguistica, Series A: Studia et dissertationes* 14. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- LOTZ J. (1976), Az igeidők jelentése a magyarban. In: *Uő, Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest. 164–169.
- MOLNÁR I. (1974a), Hangutánzó igék tranzitívvá válása a magyarban. *MNy* 70: 181–192, 298–307.
- MOLNÁR I. (1974b), A *Dicsekszik, hogy...* mondat típusról. *Nyr* 98: 398–405.
- MOLNÁR I. (1985a), Egzisztencia-viszonyok a *hogy* kötőszós összetett mondatban. *ÁNyT* 16: 189–207.
- MOLNÁR I. (1985b), A nyelv értékeinek kérdéséhez. *NyK* 87: 3–36.
- PAPP F. – PÁLL E. – PÉTER M. – SZAMUELY TNÉ (1958), *Mai orosz nyelv. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat*, Budapest.
- PATAKI P. (1984), A francia *subjonctif* és a magyar kötőmód. *ÁNyT* 15: 207–218.
- PRILESZKY CS. (1974), A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NyudÉrt* 83. 473–475.
- SZABÓ J. (1976), Javaslatok a német kötőmód oktatásával kapcsolatban. In: Zachensky Jné (szerk.), *Nyelvoktatás felsőfokon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest. 156–163.
- TOMPA J. (szerk.) (1961–1962), *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. [MMNyR]
- TOMPA J. (1968), *Ungarische Grammatik*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről*

LADÁNYI MÁRIA

The article deals with the formal and semantic conditions for linking two Hungarian verbal prefixes (*agyon* 'to death' and *szét* 'apart') to verbs. The author states that semantic factors play a more important role in the attachment of verbal prefixes to verbs than formal ones do. It is pointed out that 1. verbal prefixes are polysemous and their attachment to verbs varies depending on their different meanings, 2. determining the factors of attachment has to do with the categorisation of an element as a verbal prefix, and 3. productivity, which seems to be a formal factor at a first glance, has its basis in semantics.

„... az igekötős igék és a hozzájuk hasonló igés szerkezetek problémaköre a magyar nyelvtannak mindmáig legnagyobb talánya ...”¹

1. Bevezetés

1.1. Tanulmányom morfoszemantikai jellegű, amely morfológia és szemantika kapcsolatát egy konkrét részterületen — egy morfológiai szerkezetet létrehozó elemtípus, az igekötő kapcsolódási feltételeit vizsgálva — tanulmányozza a magyar nyelvben.

A tisztán morfológiai problémák vizsgálatán túl elvileg is lényegesnek tartom, hogy a morfológiának a többi nyelvléírási területtel kapcsolatos oldalait, adott esetben a morfológia szemantikai összefüggéseit is vizsgáljuk — elfogadva többek között Wurzelnek azt a megállapítását,² hogy

* A tanulmány 1994-ben — az MTA Nyelvtudományi Intézetében Kiefer Ferenc professzor által irányított morfológiai kutatási projektum keretében — íródott. (Az itt közölt változat az eredeti kézírathoz képest csak néhány kisebb változtatást tartalmaz.) Elméleti-módszertani keretét az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén Zsilka János professzor által kidolgozott szerves nyelvelmélet adja; emellett a szerző igyekezett tekintetbe venni a magyar igekötőkutatás legkülönbözőbb megközelítésekben született eredményeit.

¹ Komlósy 1992. 498.

² Wurzel 1987. 76.

a morfológiai szint sajátosságai hajlanak arra, hogy fonológiai, illetőleg szemantikai-szintaktikai (tehát morfológián kívüli) tényezőktől függenek, valamint Bybee kiindulását, miszerint a morfológiai alak tekintetében sokkal kevesebb az önkényesség, mint feltételezzük: a jelentés és a forma közötti viszony nem teljesen önkényes.³

Másrészt mind az igekötői jelleg, mind a produktív kapcsolhatóság mintáinak vizsgálata során a formális szempontokon túl azért tértem ki a jelentéssel összefüggő kérdésekre is, mivel úgy gondolom, hogy amennyit nyerhetünk egzakttságban, ha pusztán formális szempontokat érvényesítünk, ugyanannyit veszíthetünk is az összefüggések feltárásában, ha lemondunk a tények azon csoportjának feltérképezéséről, amelyek szemantikai természetűek. Jelen esetben vizsgálatom egyik tanulsága éppen az volt, hogy az igekötők produktív kapcsolhatósága feltételeinek a meghatározásakor a jelenségek szűkebb körét tudnánk csak lefedni, ha nem vennénk tekintetbe a jelentést.

1.2. A vizsgálat szinkrón jellegű, a szinkrón rendszert azonban nem statikus, hanem mozgásfolyamatokat tartalmazó dinamikus rendszerként fogom fel, amelyben érvényesül az egységességi elv:⁴ a szinkrón rendszer összefüggéseit és a történeti változások lezajlását azonos elveken alapuló működési mechanizmusok jellemzik.⁵ Éppen ezért a szinkrón nyelvi rendszerből ki-elemezhető összefüggéseket összevethetőnek tartom a történeti nyelvészet eredményeivel — a szinkrón és a történeti szempontú vizsgálatok erősíthetik vagy cáfolhatják egymást.

1.3. A tanulmányban az igekötőkkel kapcsolatos néhány problémára térek csak ki, az elméleti kérdéseket empirikus anyagon keresztül vizsgálva.

1.3.1. A vizsgálat tárgya

A vizsgálat tárgya két, viszonylag fiatal igekötő, az *agyon* és a *szét*. Ezen kívül az *össze* mint a *szét* lehetséges antonim jelentésű, illetőleg bizonyos esetekben mint a *szét* és az *agyon* lehetséges szinonim jelentésű párja került bele — utalásszerűen — a vizsgálatba. (Az *össze* igekötővel kapcsolatos megállapítások nagyrészt a Szili Katalin munkájában publikált eredményekre — Szili 1985 — épülnek.)

Az *agyon* igekötős igék vizsgálatán keresztül azt kívánom bizonyítani, hogy az igekötő produktív kapcsolhatóságának feltételei nem közelíthetőek

³ Bybee 1985. 4.

⁴ A terminust lásd Labov 1975. 259.

⁵ A magyar nyelvtudományban szinkrónia és diakrónia ilyenfajta összefüggését vallja Zsilka János (a tárgy fejlődésméleteivel kapcsolatban először l. 1966, illetőleg 1971) és kutatócsoportja (l. a Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport munkái 1–11., 1982–94).

meg pusztán formálisan — a produktivitás formai feltételei tartalmilag (szemantikailag) megalapozottak; a *szét* igekötős igék vizsgálata pedig elsősorban az igekötők felcserélhetőségének kérdését, illetőleg egyes igekötők szinonim, antonim vagy egymástól eltérő jelentéseinek feltárását célozza meg.

1.3.2. Az igekötők kapcsolhatóságának kérdése

Az igekötős ige szótározandó lexikai egység — ennek ellenére természetesen mégsem szótározható az összes igekötős ige; a lehetséges alakokra ugyanakkor valahogyan utalni kell. Ez történhet olyan, viszonylag általános szabályokkal, amelyek megadják, hogy egy-egy igekötővel milyen típusú igék (milyen jelentésű egységet képezve) kapcsolódhatnak össze. Ilyen típusú általános szabályok megfogalmazása csak akkor lehetséges, ha egyrészt feltételezzük, hogy felállíthatók olyan igecsoportok, amelyeknek tagjai közös jellemzőkkel bírnak, s e közös jellemzők összefüggésbe hozhatók az adott igekötővel való kapcsolódás képességével, másrészt kielégítő módon tudjuk jellemezni az egyes igekötőket.

Külön kérdés, hogy milyen szempontok szerint hozhatók létre egy-egy igekötővel kapcsolatban olyan igecsoportok, amelyekkel az adott igekötő kapcsolódhat. Jelen tanulmányban — különböző szempontok figyelembe vétele mellett (a vizsgált anyag sugallta tanulságoknak megfelelően) — a szemantikai tényezők döntő szerepe mellett foglalkozunk állást.

Mivel nem a kapcsolhatóság pusztán tényének megállapítását tűztem ki célul, hanem arra is tekintettel szeretnék lenni, hogy egy-egy igekötővel milyen típusú igék milyen jelentésű egységet képezve kapcsolódhatnak össze, abból a feltételezésből indulok ki, hogy

- a. az igekötőknek is van saját, állandó jelentésük (illetőleg poliszém elemként van jelentésszerkezetük), amely meghatározza kapcsolódási feltételeiket;
- b. az igekötős ige jelentése kiszámítható az igekötő és az ige jelentéséből.

A b. pontban megfogalmazott állítás nem általános érvényű, és ebben az esetben főként arra szolgál, hogy az igekötős igék (illetőleg jelentéseik) halmazából azt a részhalmazt jelöljük ki a vizsgálat tárgyául, ahol az igekötős ige jelentése kiszámítható az igekötő és az ige jelentéséből. Ebben a tanulmányban tehát csak azokat az igekötős igéket veszem tekintetbe, amelyeknek a jelentése ténylegesen a részek (az igekötő és az ige) jelentéséből adódik, nem vizsgálva ezúttal az olyan igekötős igéket (illetőleg olyan jelentéseket), mint pl. a *berúg* 'italtól lerészegedik', ahol a jelentés nem számítható ki a részek jelentéséből.

1.3.3. Az igekötő mibenléte, az igekötő kategóriájába történő besorolás kérdése

Ebben a tanulmányban nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy önálló szófajról van-e szó, amelynek tagjai összetételi tagokként funkcionálnak, vagy pusztán mint grammatikai (esetleg mint képzőszerű) elemekről beszélhetünk róluk. Vizsgálataim alapján mindenesetre úgy gondolom, hogy az igekötők (kissé speciálisan alkalmazva a sapiri „vegyes viszonyfogalom” terminust⁶) olyan elemei a magyar nyelvnek, amelyeknek az esetek többségében egyszerre van lexikai, illetőleg grammatikai (akcióminőség-, illetőleg aspektusbeli) jelentésük — kizárólag perfektiváló, tehát tisztán grammatikai jelentésben csak néhány, főleg a *meg* igekötő használható —, és ennek megfelelően joggal alkalmazható rájuk a magyar nyelvtani hagyományban kialakult „segédszó” terminus. Olyan elemekről van tehát szó, amelyek szintaktikailag⁷ nem önállóak, a mondat hierarchikus szerkezetébe nem a saját jogukon épülnek be: a magyar nyelvészetben kialakult terminus szerint „álszintagmát” hoznak létre, tehát az általuk alkotott szerkezet nem szintaktikai, hanem morfológiai szerkezet. Ez utóbbi megállapítás nem érinti az igekötők azon sajátosságát, hogy a mondatban különböző konstrukcionális helyeken képesek megjelenni. (Ebben a munkában sem az igekötőkkel kapcsolatos sorrendi kérdésekre, sem a perfektiváló funkcióra nem kívánok kitérni.)

A fentiekből adódóan nem értek egyet azzal a megállapítással, hogy az igekötők pusztán szintaktikai funkciót töltenének be a mondatban, ahogyan az Komlósy Andrásnál olvasható.⁸ Bár rendkívül hasznosnak és értékesnek tartom Komlósy számos kérdésfelvetését, következtetéseit néhány ponton nem tudom elfogadni.⁹ Az igekötő kategóriájába történő besorolás feltéte-

⁶ Vö. Sapir 1971 (1921). 69–70.

⁷ A szintaktikai és a konstrukcionális kifejezéseket nem azonos értelemben használom: nem vitatom az igekötő konstrukcionális önállóságát, miközben szintaktikailag nem tartom önállóknak, elfogadva a szintaktikai és morfológiai szerkezetek közötti különbségtétel szükségességére vonatkozó nézeteket (vö. Berrár 1977).

⁸ Komlósy 1992. 523.

⁹ Itt most csak a leglényegesebb, számomra vitathatónak tűnő állításokkal kapcsolatban teszek néhány megjegyzést. Önmagában véve jónak tartom, hogy az igekötőket vizsgálva az igekötős ígét mint szerkezetet más, konstrukcionálisan hasonlóan viselkedő szerkezetekkel hozza összefüggésbe, s ezek között szemantikai/funkcionális összefüggést keres; ugyanakkor problematikusnak tartom a „módosító” fogalmát egymástól gyökeresen eltérő szerkezet típusok (idiómarész, predikatív vonzat, állítmányrész, alany, határozói vonzat, szabad határozó, direkcionális és lokális vonzat) azonos funkciójaként felvenni — pusztán a mondatban elfoglalt konstrukcionális hely alapján. A fentiekből adódóan Komlósynál elmosódik a szintaktikai és a morfológiai szerkezetek különbsége. Úgy tűnik, a szerző általában is túl nagy jelentőséget tulajdonít a konstrukciónak; számomra az elemek egymás-

leivel kapcsolatos elképzeléseimet az *agyon* igekötő produktív kapcsolhatóságával összefüggésben fejtem ki.

2. Az *agyon* igekötő kapcsolhatóságáról

2.1. Az ún. „igekötőgyanús” elemek közül az idevágó szakirodalom szerzői más-más halmazt jelölnek ki az igekötők listájaként.¹⁰ Bár az ebben a fejezetben vizsgált *agyon* elemet a szakirodalom egyértelműen igekötőként kezeli, mégsem közömbös, hogy milyen (formai és tartalmi) kritériumok alapján tekintünk egy elemet az igekötő kategóriájába tartozónak.

Ezzel a kérdéssel eredetileg nem volt szándékomban foglalkozni, de a vizsgált anyag alapján az a nézet alakult ki bennem, hogy az elem produktív kapcsolódása különböző típusú igecsoportok igéivel — legalábbis a ragos főnevekkel azonos alakú, fiatal igekötők esetében, illetőleg azon vitás esetekben, amikor döntenünk kell arról, hogy egy elemet az igekötő kategóriájába sorolhatunk-e — az igekötői jelleg nélkülözhetetlen része, a produktív kapcsolhatóság az igekötők állományába való tartozás szükséges feltétele. Mint látni fogjuk, a produktivitás a vizsgált elemek tekintetében a jelentéssel mutat szoros korrelációt.

Az, hogy a nyelv mely elemeit tekintjük igekötőknek, illetőleg mely alakulatait igekötős igéknek, nem egyszerű kérdés, mivel az igekötők keletkezése az ómagyar kortól kezdve állandó folyamat, amely a mai magyar nyelvben is tart.¹¹

Mivel a szinkrón rendszerben is megállapítható a tendencia az igekötők állományának bővülésére (Wurzel természetes morfológiájának¹² terminusával élve az igekötőt stabil osztálynak nevezhetjük a magyarban), érdemes megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyek egy-egy elem igekötőként vagy igekötőszerű elemként való használatát lehetővé teszik, ugyanis az, hogy mi is az igekötő, összefügg azzal, hogy milyen feltételek megléte esetén kerülhet, illetőleg tartozhat bele egy elem ebbe a kategóriába. (A szinkroniából kielemezhető összefüggéseket azután érdemes összevetni azokkal az elképzelésekkel, amelyeket a történeti nyelvтанban dolgoztak ki az igekötők keletkezésével és fejlődésével kapcsolatban.)

Részletes szakirodalmi áttekintést ezúttal nem adok — már csak terjedelmi korlátok miatt sem; a bibliográfiát 1982-ig megadja Jakab István összefoglaló munkája (Jakab 1982), mindössze azt említeném meg, hogy

---

hoz kapcsolódásának lehetősége, ennek feltételei döntőbbnek tűnnek, mint egy szerkezet elemeinek sorrendisége.

¹⁰ Összefoglalja: Jakab 1982.

¹¹ Vö. D. Máta 1989.

¹² Wurzel 1985.

a kérdéskörre vonatkozó elképzelések szinte a magyar nyelvtanítás kezdeitől folyamatosan jelennek meg. A huszadik századi magyar nyelvtudomány három nagy alakjának, Pais Dezsőnek, Bárczi Gézának és Laziczius Gyulának (Pais 1959, Bárczi 1953, Laziczius 1941/43) idevonatkozó megállapításai az igekötő átmeneti jellegét emelik ki. A témáról született monográfiákon (J. Soltész 1959, Perrot 1965, Jakab 1976, 1982) kívül újabban többek között a perfektiválással kapcsolatban (Kiefer 1983, 1992), szintaktikai (Komlósy 1992), valamint szóképzési szempontból (H. Varga 1993), a nyelvoktatás problémáival összefüggésben (Szili 1985, 1988, 1995), és történeti szempontból is (Benkő 1980, D. Mátai 1989, 1991, 1992) foglalkoztak az igekötők kérdésével.

2.2.1. Jakab István 1982-es monográfiájában 75 igekötőgyanús elemből saját szempontjai szerint (amelyek közül a lativusi jelentést és a szótári, illetőleg szövegbeli megterheltséget tartja döntőnek) 27 igekötőt jelöl ki, míg a Beöthy–Altmann¹³ szerzőpáros egyenesen 100 körülinek tartja az igei prefixumok számát a magyarban. Ez a szám túlságosan magasnak tűnik.

2.2.2. Az igekötős ígét hagyományosan AdvV összetételnek szokás tekinteni. Akár elfogadjuk ezt az állítást, akár nem, az tény, hogy az igekötő (akár összetételi előtagnak, akár képzőelemnek, akár álszintagmát létrehozó segédszónak tekintjük) mindenképpen morfológiai szerkezetet¹⁴ hoz létre, és így a morfológia illetékességi körébe tartozik. Ha az AdvV típusú kapcsolatokat lehetőségeit számba vesszük, akkor a fentiekben előadottaknak megfelelően az első határvonalat a szintaxis és a morfológia között kell meghúznunk.

Azonban a morfológián belül is ki kell jelölni egy határvonalat az AdvV típusú összetételek és az igekötős ígék között (nyitva hagyva egyelőre azt a kérdést, hogy az igekötő egyáltalán tekinthető-e összetételi előtagnak). Ez a különbségtétel szükséges, mert — bár sok igekötős ígének van olyan jelentése is, amelyben az igekötős ige értelmezhető AdvV összetételként — nem minden AdvV összetétel Adv része igekötő is egyben.

2.2.3. Lássunk néhány konkrét példát AdvV típusú szerkezetekre, amelyekkel kapcsolatban el kell döntenünk, hogy az ige melletti elemet igekötőnek tekintsük-e vagy sem (a példák között szerepel a biztosan igekötőnek tekintett *agyon* is):

¹³ Beöthy–Altmann 1985. 187.

¹⁴ Berrár i.m.

(a) <i>a földön csúszik</i> <i>a fejébe vágja</i> (<i>a baltát vkinek</i>) <i>fejembe vágom (a kalapom)</i>	(b) <i>földön csúszik</i> <i>földre hajlik</i> <i>égnek áll</i> <i>fejbe vág</i> (<i>vkít a baltával</i>) <i>észrevesz</i> <i>agyonkínoz</i>

(Az egybeírás vagy különírás nem döntő; vö. az ún. inkorporatív tárgyasszerkezetekkel: pl. *levelet ír* — az újabb szakirodalom ezeket is összetételnek tekinti — vö. Mithun 1984, Farkas — Sadock 1989, Kiefer 1991.)

Ha a fenti példákat néhány szempontból megvizsgáljuk, a (b) csoportba tartozó szerkezetekről formailag a következőket mondhatjuk:

1. az ige melletti elem alakját tekintve ragos főnévnek tűnik;
  2. a ragos főnévnek tűnő elem
    - (a) az ige előtt áll;
    - (b) determinatív elem (névelő, birt.személyjel) nélküli;
    - (c) egy hangsúllyal ejtjük az igével;
- proklitikus helyzetben van, illetőleg az igével ún. klitikumcsoportot alkot.

A konstrukciót megváltoztatva (a sorrenden pl. változtathatunk úgy, hogy az igét felszólító módba tesszük) az első két példa kivételével más helyzetben sem jelenik meg a determinatív elem:

	<i>csússzon</i>	<i>a földön</i>
	<i>hajoljon</i>	<i>a földre</i>
de:	<i>álljon</i>	<i>égnek</i>
	<i>vágja</i>	<i>fejbe</i>
	<i>vegye</i>	<i>észre</i>
	<i>kínozza</i>	<i>agyon</i>

(Az első két példát a következőkben már nem vizsgáljuk az igekötőgyanús elemek között.)

3. Kapcsolódásukat tekintve más igékkel:

Észre: az elem egyetlen kimutatható előfordulása az *észrevesz* ige, más igékkel nem kapcsolódik. Az *égnek* elem előfordul az *áll* igén kívül a *me-red* igével is, más igékkel nem kapcsolódik. A *fejbe* elem előfordul a *vág* igén kívül néhány más igével (*csap, üt, ver, sújt, rúg, lő, szúr* stb.) is. Az ÉrtSz 21 *agyon*-os igét rögzít, az Értelmező Kéziszótár, illetőleg számítógépen rögzített újságnyelvi szövegek alapján¹⁵ ennek csaknem a dupláját

¹⁵ Pajzs Júlia (MTA Nyelvtudományi Intézete) segítségével.

sikerült kimutatni, de minden bizonnyal ennél jóval több fordul elő a mindennapi nyelvhasználatban. Az *agyon* elem különböző típusú csoportokba tartozó igékhez képes kapcsolódni (az egyes igecsoportok magyarázatát l. a későbbiekben):

- (1a) *agyon/csap, sújt, üt, ver, vág* stb. *vkit, vmit*
- (1b) *agyon/lő, szúr, rúg, nyom, gázol, tapos, szorít* stb. *vkit, vmit*
- (2) *agyon/hajszol, kínoz, terhel, (gyötör,) (rémiszt)* stb. *vkit, vmit*
- (3) *agyon/dolgoztat, (futtat,) (csókoltat,) (fogdos,) (krémez,) (díszít) vkit, vmit;*
agyon/dolgozza, (erőlteti,) (gyógyszerezi,) (eszi) stb. *magát*

(A zárójeles igék egyik forrásban — ÉrtSz, Értelmező Kéziszótár, újságnyelvi szövegek — sem szerepeltek.)

A kapcsolhatóság tekintetében tehát lényeges különbséget látunk az *agyon* és a többi vizsgált elem között. Feltehető, hogy a mennyiségi különbség minőségi különbséggel jár együtt. Amennyiben a jelentés kérdéseit nem vizsgáljuk, ennél többet nem tudunk megállapítani.

2.2.4. Az igekötő kategóriájába való besorolás formai feltételei ezek szerint a következők lesznek:

1. az elem legyen képes proklitikus helyzetben előfordulni az ige mellett (ige előtti pozícióban determinatív elem nélkül, egy hangsúllyal ejtve az igével);
2. az elem más helyzetben se vegyen fel determinatív elemet;
3. az elem legyen képes nagyobb mennyiségű és különböző csoportokba tartozó igével kapcsolódni (a szótározott egységeken túl) — legyen produktív.

(A későbbiekben látni fogjuk, hogy a 3. feltétel csak részben tekinthető formai követelménynek, mivel a produktivitásnak tartalmi vonatkozásai is vannak, ez azonban csak a kapcsolhatóság feltételeinek, illetőleg az igekötő jelentésének vizsgálata után válik nyilvánvalóvá.)

Az első két feltételnek jóval több elem felel meg, mint ahányat valóban igekötőnek tarthatunk. (Amikor a Beöthy–Altmann szerzőpáros 100 körül határozza meg a magyar igekötők számát, valószínűleg ilyen, az első két feltételnek megfelelő igekötőszerű elemeket is igekötőnek tekint.) A harmadik feltétel nagyon hasonlóan tűnik a Jakab által megadott igekötő-definícióban szereplő szótári, illetőleg szövegbeli megterheltséghez. A megközelítésmód azonban más.

Szótári, illetőleg szövegbeli megterheltség helyett azért tartom szerencsésebbnek, ha az igekötő meghatározásakor az elem produktivításáról beszélünk, mivel a szótári, illetőleg szövegbeli megterheltség az előfordulási gyakoriságra utal inkább, míg a produktivítás új kombinációkban a nyelv dinamikus aspektusára utal (vö. Nida meghatározásával: ha egy forma disztribúciója nyílt, akkor produktív — formák egy olyan osztályával fordul elő, amelyeknek tagságát nem lehet pontosan definiálni.¹⁶) Természetesen a produktivítás és a megterheltség nem független egymástól, de a megterheltség a produktivítás függvénye, és nem fordítva (a produktivítás ugyanis lehet potenciális is, a forma használatának elvi lehetősége).

2.3. Az *agyon* igekötő kapcsolhatóságának produktív mintái

Ebben a részben azoknak az igéknek a körét kellene kijelölnünk (legalábbis típusokba sorolt nyílt igecsoporthoz), amelyekkel az *agyon* igekötő társulhat. A következő szempontok szerint fogjuk vizsgálni a kapcsolhatóságot:

2.3.1.1. a szituációk osztályozása szerinti igecsoporthoz;

2.3.1.2. tárgy-as-tárgyatlan igecsoporthoz;

2.3.2. morfológiailag jellemezhető (képzett vagy jellegzetes morfológiai szerkezetben előforduló) igék csoportjai;

2.3.3. jelentés szerinti igecsoporthoz.

2.3.1.1. A szituációk osztályozását tekintetbe véve¹⁷ azt állapíthatjuk meg, hogy az *agyon* igekötő általában dinamikus, duratív, telikus (imperpektív) szituációt jelölő igékhez járulhat. (Atelikus szituációt jelölő igékhez az *agyon* általában csak a visszaható névmással (*magát* stb.) együtt járulhat, amely a szituációt telikussá, az igét tárgyassá teszi, pl. *agyon dolgozza magát*.) Ezek azonban túl tág kategóriák ahhoz, hogy csak ezek alapján valóban informatív állításokat lehessen tenni az *agyon* igekötő kapcsolhatóságát illetően.

2.3.1.2. A tárgy-as-tárgyatlan ige kategóriát tekintetbe véve a következőket mondhatjuk: az *agyon* igekötő általában tárgy-as-tárgyatlan igékhez vagy irányhatározóval együtt előforduló igékhez járul, ez utóbbiak esetében felcserélve az irányhatározót és tárgyassá téve az igét, pl.:

lő, szúr vhová (ukinek) → agyonlő, agyonszúr vkit

annak megfelelően, hogy a telikus szituációban a cselekvés célját a tárgy, az irányhatározó vagy — irányt jelölő igekötők esetében — az igekötő jelöli

¹⁶ Nida 1982 (1948).

¹⁷ Kiefer 1983. 150–160.

meg.¹⁸ (Tárgyatlan — egyben atelikus szituációt jelölő — igékhez, mint látuk, az *agyon* csak a szituációt telikussá, az igét tárgyassá tevő *magát* visszaható névmással együtt járulhat.) Azonban önmagában a tárgyas-tárgyatlan ige kategória is túl tág a kapcsolódási feltételek meghatározásához.

2.3.2. Többet tudunk mondani a produktív kapcsolhatóságról, ha az *agyon* igekötős igék közül kiválasztjuk a morfológiailag jellemezhető (képzett vagy jellegzetes morfológiai szerkezetben előforduló) igéket, és azt vizsgáljuk meg, hogy produktívan kapcsolható-e az igekötő az így kapott mintákban.¹⁹

- (a) az **agyondolgoztat**-típus: igék *-tat/-tet*, *-at/-et* (műveltető) deverbális verbumképzővel .

Néhány példa a szótározott, illetőleg újságnyelvi szövegekben előforduló (*agyondolgoztat*, *agyonetet*, *agyonfoglalkoztat*, *agyonlövet*, *agyonveret*) igéken kívül:

agyon/itat, koplaltat, áztat, vallat, futtat,
éget, pihentet stb. vmit, vkit

(Az *agyon* produktív kapcsolhatóságát mutatja ebben a típusban az a tény is, hogy minden, az eredeti *agyon* igekötős igék listáján szereplő ige műveltető képzős változata is kapcsolható az *agyon* igekötővel, esetleg más, ugyanilyen funkciójú képzővel, pl. *agyonfagyaszt*.)

- (b) az **agyonölelget**-típus: igék *-gat/-get* (gyakorító) deverbális verbumképzővel:

agyon/szaggat, lyuggat, csókolgat, simogat,
tisztogat, riogat, menteget, törölget stb. vmit, vkit

- (c) az **agyoncicomáz**-típus: igék 'vmivel ellát' jelentésű *-z* denominális (főnévből képzett) verbumképzővel:²⁰

agyon/bombáz, pacáz, pántlikáz, borsoz, paprikáz,
vonalkáz, kockáz, karikáz, gyógyszeréz, krémez,
injekcióz stb. vmit, vkit

¹⁸ Kiefer 1983. 165–168.

¹⁹ Vö. Van Marle 1990.

²⁰ 'Vmilyenné tesz' jelentésű *-z* denominális (melléknévből képzett) verbumképzővel is: pl. *agyon tarkáz, agyon cifráz vmit*; ill. 'vmilyen eszközzel hat rá' jelentésű *-z* denominális (főnévből képzett) verbumképzővel is: pl. *agyon vesszőz, agyon botoz*.

(d) az **agyonterhel**-típus: igék 'valamivel ellát' jelentésű *-l* denominális (főnévből képzett) verbumképzővel:²¹

agyon/pácol, karcol, csokol, szögel, gőzöl stb. *vmit, vkit*

(e) az **agyonszorít**-típus: igék 'vmilyené tesz' jelentésű *-ít* denominális (melléknévből képzett) verbumképzővel:²²

A számbajöhető kiinduló melléknevek típusait tekintve²³ ebben a csoportban vannak:

1. mérhető minőséget kifejező melléknevekből képzett igék:

agyon/ritkít, simít, gyengít, öregít, tágít, melegít, vastagít, puhít stb. *vmit, vkit*

(Kontradiktórikus melléknevekből képzett igék esetében csak azok a melléknevek jönnek számításba, amelyekben a tulajdonság egy skálán és nem egy skála végpontján ábrázolható: *agyon/görbít, ferdít, betegít vmit, vkit, de: *agyonegyenesít.*)

2. nem mérhető minőséget kifejező melléknevekből képzett igék:

(a) értékelő melléknevekből képzett igék (nem jellemző):

agyon/szépít, ?csúfít, vadít vmit, vkit

(b) nem értékelő melléknevekből képzett igék:

– szint jelölő melléknevekből képzett igék:

agyon/sárgít, szökit, fehérít, pirosít stb. *vmit, vkit*

(Egyéb nem értékelő melléknevekből — fok, privatívum — képzett igék nem jellemzőek, esetleg: *agyon/?vénít, ?vakít vkit.*)

(f) az **agyondolgozza magát**-típus:

Mint a **2.3.1.1.**, illetőleg **2.3.1.2.** pontban láttuk, erre a típusra nem áll az a megkötés, hogy az *agyon* tárgyas és/vagy telikus szituációt jelölő igéhez járulhat. Ebben a típusban az *agyon* rendkívüli produktivitását éppen az magyarázza, hogy — a *magát* megfelelő alakjával²⁴ együtt előfordulva —

²¹ 'Vmilyen eszközzel hat rá' jelentésű *-l* denominális (főnévből képzett) verbumképzővel is: pl. *agyoncsépel, agyonprésel, agyonkorbácsol.*

²² Ritkábban 'vmivel ellát' jelentésű *-ít* képzővel főnévből képzett igével is: pl. *agyondíszít.*

²³ Kiefer Ferenc csoportosítása szerint (Kiefer 1983. 121–133, 175–180).

²⁴ *agyondolgozom magam[at], agyondolgozod magad[at], agyondolgozza magát* stb.

szinte bármilyen atelikus szituációt képes telikussá tenni. (A produktivitás másik magyarázata az igekötő jelentésével függ össze, erre a későbbiekben visszatérünk.) Lássunk néhány példát erre a típusra is:

agyon/tanulja, írja, játssza, olvassa, sétálja stb. magát

Produktívan kapcsolható az *agyon* ebben a típusban a korábbiakban már áttekintett képzős igék csoportjainak azon igéivel is, amelyek jelentésüket tekintve megengedik, hogy a cselekvés a cselekvőre is irányulhasson:

*agyon/tisztogatja,*²⁵ *mentegeti, törölgeti,*
agyon/krémezi, gyógyszerezi, injekciózza,
agyon/gőzöli,
agyon/betegíti, öregíti, fiatalítja, szőkíti stb. magát

Amennyiben az érintett igéknek csak a morfológiai felépítését vesszük tekintetbe és nem foglalkozunk az igék jelentésének kérdésével, teljesen esetlegesnek tűnik, hogy az *agyon* igekötő miért éppen az adott képzőtípusok valamelyikét tartalmazó igékkel kapcsolódik produktívan. Nem kapunk magyarázatot azokra az esetekre sem, ahol a produktív képzésű igekötős ige alapigéje nem képzett szó. Mindkét típusra egységes magyarázatot ad azonban az igék jelentés szerinti vizsgálata, amelyre a következő alfejezetben térünk ki. Mint látni fogjuk, a jelentés szerinti csoportok átfogóbbak, mint a morfológiailag jellemzett, igeképzők szerinti csoportok, így ez utóbbiak a jelentés szerinti csoportokon belüli alcsoportokként kezelhetők.

2.3.1.3. Jelentés szerinti igecsoportok

Visszatérünk ahhoz a gondolathoz, amelyet a 2. pontban úgy fogalmaztam meg, hogy az *agyon* különböző típusú csoportokba tartozó igékhez képes kapcsolódni. Az ott feltüntetett négy csoportba való besorolás alapja az igék jelentése.

Az igék jelentés szerinti csoportosítása az *agyon* igekötő kapcsolódási feltételeinek megállapításakor azért tűnik lényegesnek, mert nem minden, az *agyon* igekötővel kapcsolódó ige jellemezhető a morfológiai megszerkesztettsége alapján (hiszen vannak morfológiailag egyszerű, nem képzett igék, illetőleg olyan igék is, amelyeknek jelentése nem felel meg a morfológiai felépítésükből kikövetkeztethető jelentésnek — pl. *hallgat* ≠ *hall* + gyakorítás).

Az *agyon* igekötő a következő jelentés szerinti igecsoportokba tartozó igékkel társul:

²⁵ Más, ugyanolyan funkciójú képzővel képzett igével is: pl. *agyonfutkossa magát*.

(1a) az ütés igéivel '(meg)ütve megöl' jelentésben:

agyon/csap, sújt, üt, ver, vág stb.

(1b) egyéb — ölésre alkalmas cselekvést jelölő — igékkel 'V_x-va²⁶ megöl' jelentésben.²⁷

agyon/lő, rúg, szúr, gázol, nyom, tapos, szorít stb.

(2) negatív asszociációkat keltő igékkel, amelyeknek *agyon*-os változata 'V_x-va csaknem megöl/tönkretesz' jelentésű.²⁸

agyon/hajszol, kínoz, gyötör, rémiszt, eröltet, terhel stb.

(3) igék széles körével — 'nagy, illetőleg túlzott mértékben csinál vmit' jelentésben:

agyon/dolgoztat, csókolgat, fogdos, krémez stb., ill.
agyon/dolgozza, erölteti, gyógyszerezi, eszi stb. *magát*

A (2) csoportba tartozó igék egy része, illetőleg a (3) csoportba tartozó igék azok, amelyek morfológiailag is jól megragadhatók (l. a **2.3.2.** (a-f) pontot). Mint láttuk, az *agyon**dolgozza magát* ((f)-típus) talán a legproduktívabb minta a 'nagy, illetőleg túlzott mértékben csinál vmit' jelentésben.²⁹ (Később látni fogjuk, hogy ennek tartalmi magyarázata az igekötő jelentésének maximális kitérülése.)

Úgy tűnik, hogy az (1a) és (1b) csoport nem nyílt: többé-kevésbé felsorolhatóak azok az igék, amelyeknek *agyon* igekötős változata '(meg)ütve megöl' (1a) vagy 'V_x-va megöl' (1b). Nehéz tipikus igeképzők szerinti produktív képzési mintát megadni, mivel ebben a két csoportban alig vannak képzett igék.

Az (1a) csoportban olyan *-z*, *-l* denominális (főnévből képzett) igékkel társulhat az *agyon* igekötő, ahol a képzés alapjául szolgáló főnév az ütés eszközt nevez meg:

agyon/botoz, vesszőz, csépel, korbácsol stb.

(Ezek mintájára elképzelhetők még más igék is, így pl. *?agyonpuskatusoz*.) Az (1b) csoportban, amennyiben eszközzel végzett cselekvésről van szó, szintén az *-l* és *-z* képzős igék jöhetnek számba:

agyon/bicskáz, késel stb.

²⁶ V_x: tetszőleges ige (az adott csoportból)

²⁷ Ebben a jelentésben az *agyon* szinonim a konkrét jelentésű *halálra* elemmel.

²⁸ Ebben a jelentésben az *agyon* szinonim a túlzó értelmű *halálra* elemmel.

²⁹ Ebben a típusban az *agyon* gyakran a túlzó értelmű "halálra", ill. "betegre" elemek szinonimája; valószínűleg ezzel függ össze, hogy a beszélt nyelvben az *agyon* előfordul *agyonra* változatban is.

A korlátozott eszközzám miatt mindkét csoportban eléggé korlátozott a képezhető igék száma, korántsem látunk olyan nagyfokú produktivitást, mint a 2.3.2. pontban bemutatott (a–f) esetekben. Ennek ellenére teljesen zártnak ezt a két csoportot szemantikai szempontból sem tarthatjuk, mivel a csoportok bővülésére — és ezzel a lehetséges *agyon* igekötős igék számának növekedésére — nemcsak szóképzéssel, hanem az igék metaforizációs (vö. (1b)³⁰), illetőleg metonimikus (vö. (1b)³¹) folyamatai révén is mód van; más igék metaforikus, illetőleg metonimikus jelentésben *agyon* igekötővel bekerülhetnek az ütés és/vagy az ölés igéi közé. Annak ellenére, hogy a (2) és a (3) csoport igéinek jó része morfológiailag komplex, és így tipikus képzők szerinti produktív mintákkal jellemezhető, a jelentés szerinti csoportokat is tekintetbe véve olyan produktív képzésminták is megadhatók, amelyeket csak formai eszközökre hivatkozva nem tudnánk megragadni:

az (1a) és (1b) csoporthoz:

agyon + Vx + y-t, ahol Vx = nagy intenzitással végezve
y halálát okozni képes
cselekvést jelölő ige;

a (2) csoporthoz:

agyon + Vx + y-t, ahol Vx = nagy intenzitással végezve
y-nak kárt okozni képes
cselekvést jelölő ige;

a (3) csoporthoz:

agyon + Vx + y-t/magát, ahol Vx = bármilyen cselekvés, amely
túlzásba vihető, és amellyel
a cselekvő így esetleg
kellemetlenséget, bosszúságot,
fáradtságot stb. okozhat
y-nak vagy magának.

2.4. Az *agyon* igekötő jelentése(i)³²

Nagyon feltűnő, hogy bár az (1a) és (1b) csoportbeli *agyon* igekötős igék jelentését parafrázálva mindig hivatkozunk a 'megöl' mozzanatra, az *agyon* sohasem járul olyan igéhez, amelynek jelentése önmagában is 'öl, gyilkol'.

³⁰ Erre főként az argóból találhatunk példát: *agyonsonom, agyonb...* vkit *egy kövel*.

³¹ Szemantikailag az (1b) csoport feltétlenül nyílt: *agyon* igekötővel társulhat számos olyan élőlényre irányuló cselekvést jelölő ige, amely cselekvésekkel kapcsolatban elképzelhető, hogy halál okozására alkalmasak, így pl. *agyontipor, agyonmar, agyonharap* vkit, vmit; de elképzelhetetlen ebben a jelentésben pl. **agyoncsiklandoz, *agyonsimogat, *agyoncsókol vkit*.

³² Igei prefixumok jelentésszerkezetének feltárását kognitív nyelvészeti keretben l. Rudzka-Ostyn 1985 (lengyel, holland) és Janda 1988 (orosz), illetőleg Jackendoff elemzési keretét (Lexical Conceptual Structure) alapul véve Lieber és Baayen 1993 (holland) munkájában.

Felmerül az a kérdés, hogy miből adódik az (1a) és (1b) csoportban ez a jelentés, vajon nem az *agyon* igekötő hordozza-e, és ha igen, miért nincs jelen ez a mozzanat a többi csoport jelentésében is.

Térjünk vissza most az igekötőszerűen viselkedő elemek összehasonlításához (vö. 2.2.1–2.2.4). Ott csak a formai hasonlóságokra, illetőleg különbségekre tértünk ki, nem foglalkoztunk az elemek és az őket tartalmazó igés kifejezések jelentésével. Ha a jelentést is bevonjuk a vizsgálatba, a következőkre jutunk:

- (1) *égnek áll* ~ *feláll* (az *ég-nek/az ég felé*) → irány
- (2) *fejbe vág* ~ (a) *fej-be vág* (= 'megüt a fején') → hely/irány
~ (b) [egységes jelentés] 'erősen hat rá vmi'
- (3) *észrevesz* ~ [egységes jelentés] 'felfigyel vmire/felfog vmit'
- (4) *agyonkínoz* ~ 'halálra kínoz', ill. 'nagyon megkínoz'

azaz:

(1), (2a): az elem az irány, illetőleg helymegjelöléssel (eredeti, konkrét jelentésében) egészíti ki az igében foglalt jelentést;

(2b), (3): a formai egység jelentésbeli egységgel társul;

(4): az új jelentésegységben (*agyon* + *kínoz*) az előtagnak saját jelentése van ('halálra', illetőleg 'nagyon'), amely nem egyenlő a vele azonos alakú ragos főnév jelentésével (*agyon* ≠ *agy-on*); vagyis: *agyonkínoz* = 'halálra', illetőleg 'nagyon' megkínoz. Az *agyonkínoz* azonban csak egy típust képvisel az *agyon* igekötős igék közül. Nézzük meg, hogy van-e saját jelentése az *agyon* igekötőnek az összes (jelentés szerinti) csoportban, és ha igen, ez mindig eltér-e az *agyon* konkrét jelentésétől (*agy-on*, vö. *fej-be*, *ég-nek*); illetőleg azonos-e ez a jelentés az egyes csoportokban.

Megállapíthatjuk, hogy a szinkrón rendszerben az *agyon*-nak nincs irány- vagy helymegjelölő jelentése, még az ütést jelentő igékkal kapcsolódva sem; nem az ütés helyét nevezi meg, mint mondjuk a *fejbe vág* (2a).

A továbbiakban amellettt érvelek, hogy az egyes igecsoporthoz tartozó megadott jelentést az igekötős ige nem egységesen hordozza, az igekötőnek minden csoportban van saját, az eredeti konkrét jelentésétől eltérő jelentése.

Az (1a) és (1b) csoporthoz tartozó igékhez parafrázist adva:

agyon/ver, *rúg*, *szorít* stb. *vkit* = *halálra ver*, *rúg*, *szorít* stb. *vkit*, azaz:
'[meg]ver, rúg, szorít stb. vkit + erősen/nagyon/kíméletlenül → úgy, hogy az illető meghal'

azt látjuk, hogy az ige csupán valamilyen cselekvést nevez meg, a 'halálra' (erősen/nagyon → úgy, hogy az illető meghal) jelentést az *agyon* igekötő adja hozzá az ige jelentéséhez.

Ugyanígy a (2) csoportba tartozó *agyon* igekötős igék (ide tartozik az *agyonkínoz* is) jelentését is felbonthatjuk parafrázis segítségével:

agyon/hajszol, gyötör, kínoz stb. *vkit* = „halálra” *hajszol, gyötör, kínoz* stb. *vkit*, azaz:

‘hajszol, gyötör, kínoz stb. *vkit* + nagyon/kíméletlenül → úgy, hogy az illető csaknem belehal ~ tönkremegy’³³

A (3) csoportban pedig:

agyon/csókolgat, ölelget, simogat vkit = „halálra” *csókolgat, ölelget, simogat vkit*, azaz:

‘csókolgat, ölelget, simogat stb. *vkit* + intenzíven/túlságosan/tekintet nélkül → úgy, hogy az illetőnek már-már kellemetlen’

agyon/kártyázza, sétálja, krémezi, rúzsozza stb. *magát* = „halálra” *kártyázza, sétálja, krémezi, rúzsozza* stb. *magát*, azaz:

‘kártyázik, sétál stb. + túl sokat/mérték nélkül → úgy, hogy a tevékenység már-már terhes, fárasztó a számára’, ill.:

‘krémezi, rúzsozza stb. *magát* + túlságosan/mérték nélkül’

Az *agyon* tehát mindegyik csoportban saját jelentéssel rendelkezik, amelyek — bár egymásra épülnek — eltérnek egymástól; a részletektől eltekintve:

*agyon*₁ = ‘halálra’

*agyon*₂ = „halálra₁” ~ ‘csaknem halálra’

*agyon*₃ = „halálra₂” ‘nagyon/túlzott mértékben’

Az *agyon* igekötő tehát nemcsak egyszerűen rendelkezik saját jelentéssel, hanem többjelentésű, poliszém elem. A jelentések egymásra épülnek — ez magyarázza, hogy a szövegösszefüggést és a pragmatikai tényezőket figyelmen kívül hagyva az *agyon* igekötős igék (az (1a) és a (3) csoport igéit kivéve³⁴) több jelentést is hordozhatnak, pl.:

agyonszorít vkit: (a) halálra szorít (szorítva megöl) *vkit*
(b) szorítva csaknem megöl *vkit*
(c) nagyon/túlságosan megszorít *vkit*

agyonkínoz vkit: (a) halálra kínoz (kínzással megöl) *vkit*
(b) „halálra” kínoz, így tönkretesz *vkit*
(c) nagyon/túlságosan megkínoz *vkit*

³³ Nem élőlény esetében: ‘nagyon → úgy, hogy a dolog tönkremegy’ (pl. *agyonhordja a ruhát*).

³⁴ Extrém esetben a (3) csoportba tartozó igék is lehetnek többértelműek, pl. *agyoneszi magát*: (a) belehal a sok evésbe – halálra eszi magát (vö. Móricz: *Tragédia*), (b) nagyon sokat eszik, túlságosan teleeszi magát.

Igazat kell tehát adnunk Szili Katalinnak abban, hogy az igekötő poliszém elem³⁵ — tegyük hozzá, hogy lényegéből fakadóan az. Véleményem szerint egy elem akkor kötődhet nagy tömegű igéhez, és egyben akkor tekinthetjük már biztosan igekötőnek, ha az őt tartalmazó alakulat(ok) jelentésváltozásával maga az elem is új jelentéseket kap, mégpedig úgy, hogy az elem jelentése konceptuális eltolódással a lexikai jelentéstől a grammatikai jelentés (akcióminőség és/vagy aspektus) irányába mozdul ki (az *agyon* esetében az akcióminőségbeli jelentés: ‘nagyon/túlzott mértékben’).³⁶ Ez a produktivitás (és egyben az igekötő kategóriájába való tartozás) tartalmi feltétele. Ez azonban már átvezet a következő fejezet témájához, a jelentésváltozás, a produktivitás és az igekötői státus összefüggéseihez.³⁷

2.5. Jelentésváltozás — produktivitás — igekötői státus³⁸

2.5.1. Ha tisztán szinkrón szempontból közelítjük meg az *agyon* igekötővel kapcsolatban feltárt összefüggéseket, akkor azt mondhatjuk, hogy ennek az igekötőnek a szinkrón rendszerben három jelentése van, amelyek közül a harmadik jelentésében a legproduktívabb; mindhárom jelentésében szemantikailag meghatározhatók azoknak az igéknek a csoportjai, amelyekhez kapcsolódhat, s a szemantikai csoportokon belül a morfológiailag jellemezhető (főként képzett) igék kisebb alcsoportjait jelölhetjük ki.

Az imént szinkrón szempontból kifejtett összefüggéseket most helyezzük történeti dimenzióba! Az *agyon* elemmel kapcsolódó igék különböző típusait vizsgálva egy feltételezhető, hipotetikus fejlődési sor bontakozik ki előttünk:

(0) Az *agyon* eredetileg az ütést jelentő igékkel kapcsolódott össze; eredeti jelentése (*agy-on* = ‘fejbe’), amelyet ma már csak a TESz rögzít, az ütés helyét nevezte meg, konkretizált:

*agyon vág = ‘fejbe vág’

³⁵ Vö. Szili 1985.

³⁶ Olyan ősi magyar igekötők esetében, mint a *meg*, ahol a jelentésfejlődésnek ez a divergens folyamata történetileg valószínűleg már nagyon régen lezajlott és lezárult, az igekötő jelentése ismét egységesnek tűnik: a folyamat következő fázisa, úgy látszik, az, hogy a lexikai árnyalatok elvesztésével a grammatikai (a perfektív) jelentés válik általánossá és egyeduralmukodóvá.

³⁷ A jelentésváltozás és a produktivitás összefüggéséről l. Van Marle 1988.

³⁸ Erről a kérdésről l. még Ladányi 1993a,b, 1996b.

(1a) A mai szinkrón nyelvállapotban már csak a következő stádium mutatható ki, amely egy folyamat végeredménye; egy új mozzanattal való kiegészülés

*agyon (= *fejbe*) *vág* + és így *megöl*

révén az *agyon* elemet tartalmazó igés szerkezet jelentése megváltozik:

*agyon (= *fejbe*) *vág* → *agyonvág* = '(meg)ütve megöl',

az *agyon* elem pedig a szerkezet egészének jelentésváltozásával párhuzamosan maga is új jelentéshez jut:

**agyon*₀ (= *fejbe*) → *agyon*₁ (= *halálra*)

A jelentés tehát kiterjed, és ezzel lehetőség nyílik a tágabb körű használatra.³⁹

(1b) Az *agyon* új jelentésében használhatóvá válik olyan cselekvéseket jelölő igékkel, amely cselekvések halált okozhatnak, mégpedig már nem csak ütéssel, és főként nem feltétlenül fejsebbel (a *lő*, *rúg*, *szúr* stb. még megengedi a halálos fejseb képzetét, de pl. a *szorít* már nyilvánvalóan nem). Az *agyon*V_x jelentése itt tehát már nem '(meg)ütve megöl', hanem 'V_x-va megöl'. A jelentés általánosulása és a használat kiterjedése párhuzamos az *agyon* elem elszigetelődésével.⁴⁰

Feltehetően az (1b) csoport bizonyos igéinek túlzó értelmű használata ('V_x-va csaknem megöl') teszi lehetővé az *agyon* igekötős igék számának megnövekedését, a használati kör tágulását, miközben az igekötő jelentése ismét megváltozik:

*agyonszorít*₁ = 'szorítva megöl', *agyon*₁ = 'halálra' →
*agyonszorít*₂ = 'szorítva csaknem megöl', *agyon*₂ = '„halálral”'
 ('csaknem megöl ~ tönkretesz')

Az *agyon* elem második jelentése jóval tágabb, mint az első (vagy különösen a 0-val jelölt, a mai szinkrón nyelvben már nem létező jelentés); ennek megfelelően ebben a jelentésben — túllépve az ütést, illetőleg a halált okozó cselekvést jelölő igék körén — jóval több igéhez képes kapcsolódni, mint a korábbiakban. Ezek az újabb kapcsolódások adják a (2) csoport igekörét.

³⁹ Vö. a Zsilka János műveiben kifejtett szerves nyelvi rendszer működésével — főként Zsilka 1973, 1975, 1978, 1982, 1987, 1993, ill. a Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport kiadványaihoz írt Zsilka-bevezetőkkel (1981–94).

⁴⁰ Vö. D. Máta 1989, 1991, 1992.

(2) Az ebbe a csoportba tartozó igéknek — mint láttuk — már nincs közvetlenül közük az eredeti ‘fejbe ütve megöl’, illetőleg a korábbi ‘(meg)ütve megöl’ jelentéshez sem, sőt részben túllépnek a ‘V_x-va megöl’ jelentésen is;⁴¹ tipikus jelentésük:

‘V_x-va csaknem megöl ~ tönkretesz’⁴²

Míg az (1a) és az (1b) csoport (tipikus) jelentésében a hangsúly a végeredményen (‘megöl’) volt, a (2) csoportban a túlzó használat (‘csaknem megöl’) révén ez egyre inkább a cselekvés módjára tevődik át (‘nagyon, kímeletlenül’). Ez a hangsúlyeltolódás vezet az *agyon* jelentésének további változásához:

*agyon*₂ = ‘„halálra₁”’ → *agyon*₃ = ‘„halálra₂”’
(‘nagyon, túlzott mértékben’)

A korábbi ‘megöl’ jelentéshez ezek az *agyon*-os igék már legfeljebb annyiban kapcsolódnak, hogy a túlzásba vitt cselekvés gyakran kínos, kellemetlen annak, akire a cselekvés irányul. Az *agyon* jelentésének ez a maximális kitágulása teszi a kapcsolhatóságát szinte korlátlaná, hiszen szinte minden olyan cselekvést jelölő igével kapcsolódhat, amely túlzásba vive kellemetlenséget, bosszúságot, fáradságot okozhat vkinek (vö. **2.3.1.3.**).⁴³ Ez a feltétel tulajdonképpen nem jelent szemantikai korlátozást, mivel az ilyen következmények megítélése szubjektív, valójában a beszélő értékelésén múlik.

(3) A fentieknek megfelelően a 3. csoportba tartozó igék köre maximálisan nyílt, mivel az *agyon* harmadik jelentésében szemantikai korlátok nem szűkítik le az elem kapcsolhatóságát.

Az *agyon* elem jelentésének változása tehát az igékkel alkotott szerkezetekben, a szerkezetek jelentésének változásával párhuzamosan halad. A jelentés általánosulása teszi lehetővé az *agyon* elem kiszakadását a szűk körű használatból; a használati kör bővülése ugyanakkor a jelentés további általánosulásához vezet, ami a használati kör további szélesedését hozza magával.⁴⁴ (Hasonló megállapításokat olvashatunk az igekötők történeti fejlődésével kapcsolatban is.⁴⁵)

⁴¹ Az (1b) csoport némely igéjének kétféle értelmezési lehetősége miatt elvileg a (2) csoport egyes igéit is lehet az (1b) csoport jelentése szerint is értelmezni, ez azonban nem a csoport tipikus jelentése.

⁴² Ennek a jelentésnek az alapja az a további általánosulási folyamat, amelyben a ‘megöl’ egy általánosabb ‘elpusztít/tönkretesz’ tartalomnak rendelődik alá mint annak egyik lehetséges változata.

⁴³ Ez sokszor alig érzékelhető: pl. *agyonrúszozza magát*, itt legfeljebb arról lehet szó, hogy az illető arcának látványa kelt kellemetlen benyomást.

⁴⁴ L. Zsilka János id. művek.

⁴⁵ Vö. D. Mátyai id. művek.

5.2. Jakab István igekötő-definíciójának megfogalmazásakor nem veszi tekintetbe a jelentésváltozások alakulatokat, mivel szerinte „az a kritérium: hogyan viszonyul a teljes igekötős ígének a jelentése az alkotótagok jelentésének összegéhez, nem lehet döntő az igekötői jelleg szempontjából”.⁴⁶

Vitatkoznék ezzel az állítással, mivel véleményem szerint az elem produktivitása nem függetleníthető a jelentéstől, pontosabban a jelentésváltozástól. Abból, hogy az igekötő „kapcsolódhat ígéhez jelentésváltozások alakulatban részt véve is, de saját konkrét jelentésében is”,⁴⁷ nem következik, hogy a jelentésváltozásnak nincs szerepe az igekötői jellegben.

Mint éppen az *agyon* kapcsolhatóságát vizsgálva láttuk, a produktivitás (és így a használat kiterjedése) csak a jelentés változásával, általánosabbá válásával párhuzamosan válik lehetővé, tehát éppen nem elhanyagolható a jelentésváltozás kérdése. A teljes alakulat jelentésváltozása teszi lehetővé az ige melletti elem jelentésének változását, és ezzel kapcsolhatóságát egy újabb igecsoport elemeihez.

Csak konkrét jelentésben használatos igekötőszerű elemek éppen azért nem igekötők, mert jelentésváltozás hiányában használatuk ígék egy szűk körére korlátozódik, nem tudnak produktívvá válni (pl. *égnek áll, égnek mered*).⁴⁸

Ilyen típusú a *fejbe vág fejbe* eleme a (2a) jelentésben. A *fejbe* ígék egy szemantikailag meghatározható szűk köréhez (főként az ütést jelentő ígékhez) kapcsolódhat. Az előtag jelentése nagyon konkrét: az ütés (esetleg rúgás, lövés, szúrás) helyét jelöli (klasszikus irányjelölés), az összetétel jelentése tehát tagjai konkrét jelentésének összegéből áll elő. Bizonyos esetekben az alakulat egésze metaforikus jelentésben is használatos: pl. *fejbe vágja [az ital] = 'erősen hat rá'* (2b). Ez a jelentésváltozások alakulat lehetne a produktivitás, illetőleg a használat kiterjedésének alapja,⁴⁹ ennek azonban az előtag elszigetelődése és jelentésváltozása is feltétele volna. (Ugyanilyen okból nem beszélhetünk arról sem, hogy az *észre* igekötő volna.⁵⁰)

A kétes, illetőleg vitatott elemeket tekintve az igekötő tehát ott kezdődik, ahol poliszém elemként szótározandóvá válik. Annak ellenére, hogy

⁴⁶ Jakab 1982. 65.

⁴⁷ uo.

⁴⁸ Vö. a következő megjegyzéssel: "If a semantic element has high content, i.e. is very specific, it simply will not be applicable to a large number of stems" (Bybee 1985. 17).

⁴⁹ Mint Komlósy András (1992. 497) kritikusan rámutat, az igekötő kategóriájába való besorolás mögött több szerzőnél az a kimondatlan kritérium húzódik meg, „hogy vannak-e olyan ígék, amelyekkel az adott elem idiomatikus jellegű egységet alkot: minél egyértelműbb, hogy vannak, annál több szerző tartja igekötőnek az elemet”. Ennek a feltételnek a teljesülése véleményem szerint szükséges, de nem elégséges az igekötő kategóriájába való besoroláshoz.

⁵⁰ Jakab 1982. 63.

az ÉrtSz az általa igekötőként besorolt elemek jelentését nem adja meg, csak utal a szótározott igekötős igék jelentésére, nem tartom lehetetlennek az egyes igekötők jelentés-struktúrájának megállapítását a megfelelő igekötős igék jelentéselemzésének segítségével.⁵¹ Ez egyben módot adhatna az egyes igekötők kapcsolhatóságának „megjósolására” nemcsak formai ismérvek alapján (amelyekkel az egyszerű, nem komplex morfológiájú igék nem ragadhatók meg), hanem szemantikai ismérvekkel kiegészítve, így formai és szemantikai alapon lehetne meghatározni azokat az igecsoportokat, amelyekhez az adott igekötő produktívan kapcsolódhat.

3. A szét igekötő kapcsolódási lehetőségei

3.1. Vizsgálendő kérdések (összefüggésben a szét és az össze igekötő viszonyával)

Ha összevetjük azon igék körét, amelyekhez a *szét* és az *össze* igekötő kapcsolódhat, azonnal feltűnik, hogy van az igéknek egy olyan köre, amelyhez mindkét igekötő csatlakozhat, pl.:

szétszalad – *összeszalad*, *szétdől* – *összedől*

és egy-egy olyan köre, amelyhez vagy csak az egyik, vagy csak a másik igekötő járulhat, pl.:

szétfejt – *összefejt, illetőleg *összegyűjt* – *szétgyűjt

Az első csoportban pedig további alcsoportokat állíthatunk fel:

(1) a *szét* és *össze* igekötős igék antonimapárt képeznek, pl.:

szétköltözik – *összeköltözik*

(2) az adott igekötős igék szinonimapárt képeznek pl.:

széttép – *összetép*

(3) az adott igekötős igék jelentése eltér egymástól, de nem képeznek szinonima- vagy antonimapárt, pl.:

szétmar és *összemar*

Továbbá: azok között a csoportok között is találunk szabályos összefüggést, amelyek esetében csak az egyik igekötő kapcsolódhat a csoportba tartozó igékhez, ugyanis ezek a *szét* és *össze* igekötős igék gyakran szintén antonimapárt képeznek, pl.:

szétnyit – *összecsuk*, *szétfejt* – *összevarr*
szétszór – *összegyűjt*

⁵¹ Vö. Pap 1976.

A továbbiakban a fentiekben vázolt összefüggéseket szeretném közelebbről megvizsgálni, mivel úgy vélem: ezek megléte is arra utal, hogy az adott igekötő adott igéhez való kapcsolhatóságának pusztá tényét — még hozzá csak formális szempontok alapján — megállapítani önmagában kevés. Ahhoz, hogy számot tudjunk adni pl. a lehetséges *szét* és *össze* igekötős igék szinonim, antonim, illetőleg egymástól eltérő jelentéseiről, az adott igekötők lehetséges jelentéseit éppúgy ismernünk kell, mint kapcsolhatóságuk (szemantikai) feltételeit, azaz az adott ige vagy igecsoport (szemantikai) jellemzőit. (Amint azt a bevezetőben már jeleztem, ebben a tanulmányban a *szét* igekötőt vizsgálom részletesebben, az *össze* igekötős igékre csak ezen keresztül térek ki utalásszerűen.)

Mielőtt azonban a szemantikai vonatkozásokat vizsgálnánk, nézzük meg, hogy milyen formális fogódzókat találunk a *szét* igekötő kapcsolhatóságának megállapításához. A szituációk osztályozása szerinti igecsoportok, illetőleg a tárgy-as-tárgyatlan kategóriák ebben az esetben is túl tágnak bizonyulnak, a *szét* igekötős igék pedig e tekintetben meglehetősen tarka képet mutatnak fel, ezért a jelentés vizsgálata előtt célszerű itt is inkább a morfológiailag tagolható *szét* igekötős igék jellegzetes morfológiai felépítését áttekinteni. (A tárgy-as-tárgyatlan, illetőleg a szituációk osztályozása szerinti igekategóriákra a későbbiekben még visszatérünk.)

3.2. A *szét* igekötős igék csoportjai — jellegzetes morfológiai felépítésük szerint

3.2.1. Deverbális verbumképzőt tartalmazó igék

- (1) a *bomlik – bont*, *foszlik – foszlat*, *mállik – mállaszt*, *ázik – áztat*, *ugrik – ugraszt* típus: állapotváltozást, történést, (ritkábban:) cselekvést jelentő ikes igék műveltető képzős igepárral

<i>-ik</i>	<i>-t</i>	<i>-at/-et</i>	<i>-aszt/-eszt</i>	<i>-tat/-tet</i>
ázik				áztat
bomlik	bont		bomlaszt	
feslik	fejt			
foszlik			foszlat	
mállik			mállaszt	
oszlik	oszt	osztat		
omlik			omlaszt	
züllik			zülleszt	
ágazik				ágaztat
hajlik	hajt ¹			
nyílik	nyit			
válik			választ	
folyik		folyhat		
ömlik	önt			
ugrik			ugraszt	
költözik				költöztet

Ebbe a csoportba sorolható még a műveltető képzős, pár nélküli *szétesik*, a *szétözönlik* és a nem ikes, de a műveltető képzős *szétdönt* igével párt képező *szétdől* is. Nem szerepel a táblázatban az *ömleszt* és a *vált* ige, mert ezeknek nincs *szét* igekötős alakja.

- (2) a *hasad – hasít, olvad – olvaszt* típus: (zömmel passzív igetöveket tartalmazó) *-ad/-ed* mozzanatos képzős igék *-ít*, illetőleg *-aszt/-eszt* műveltető képzős igepárral

<i>-ad/-ed</i>	<i>-ít</i>	<i>-aszt/-eszt</i>
hasad	hasít	
szakad	szakít	
olvad		olvaszt
porlad		porlaszt
reped		repezst
széled		széleszt
terjed		terjeszt

Ebbe a csoportba sorolható még a *szétterpeszt* ige, amelynek nincs **szétterped* párja (de a TESz szerint a régiségben legalábbis létezett a *terped* ige), illetőleg a *szétszalad* ige, amelynek elvileg elképzelhető, de nem szótározott párja a *szétszalaszt*.

- (3) a *loccsan – loccsant* típus: hangutánzó igék *-an/-en* mozzanatos képzővel, illetőleg az így képzett relatív tőhöz járuló *-t* műveltető képzős igepárral

<i>-an/-en</i>	<i>-t</i>
fröccsen	fröccsent
loccsan	loccsant
pattan	pattant
rebben	rebbent
robban	robbant
pukkan	pukkant

Az Értelmező kéziszótárban ebből a típusból előfordul még a *szétcsattan* és *szétdurran* ige; elvileg képezhetőek még más igék is, pl. *szétcseppen(t)*.

- (4) *-ul/-ül* visszaható képzős igék *-ít* műveltető képzős igepárral

<i>-ul/-ül</i>	<i>-ít</i>
terül	terít
feszül	feszít

Ebbe a csoportba sorolható a *széttáruul* ige is, bár műveltető képzős igepárpárja nincs (a *széttáruul* párja, a *széttár* nem képzős ige).

(5) **müveltető képzős igék** igepár nélkül

hajt²
riaszt
ültet

(6) **igék gyakoritást, folyamatosságot vagy ismétlődést kifejező képzővel**

dob-ál
kap-kod
mar-cangol
per-eg
szag-gat
vag-dal
vál-ogát

Nyelvérzékünk szerint ugyancsak ilyen (grammatikai) jelentést mutatnak a következő, szinkrón szempontból már nem elemezhető — történetileg igazolhatóan képzős — alakulatok: *dörgöl/dörzsöl, hord, hürcol, metél*.

3.2.2. Denominális verbumképzőt tartalmazó igék(1) a *fűrész-el*-típus: 'vmivel dolgozik/működik' jelentésű *-l* képzős igék

dob-ál
kapcs-ol
fűrész-el

(2) a *darabol*-típus: 'vmilyenné tesz' jelentésű *-l* képzős igék

forgács-ol
darab-ol
morzs-ol
tag-ol
romb-ol
roncs-ol

(3) 'vmilyenné tesz' jelentésű *-z* képzős igék

apró-z

(4) 'vmilyenné tesz' jelentésű *-ít* képzős igék

apr-ít

Annak ellenére, hogy látszólag sikerült a morfológiailag tagolható *szét* igekötős igéknek olyan tipikus csoportjait felállítani, amelyekből kiindulva megjósolhatónak tűnik, hogy a *szét* igekötő milyen formálisan jellemezhető igecsoportok tagjaihoz kapcsolódhat, az így kapott igecsoportok jellemzői mégsem igazán segítenek bennünket a produktív kapcsolhatóság feltételeinek megállapításában.

Ennek egyrészt az az oka, hogy az így kapott csoportok zömében (elsősorban a deverbális verbumképzős igecsoportok esetében) olyan, már **nem**

produktív képzőkről van szó, amelyek főként **passzív ige**tövekhez járulnak.⁵² Feltételezhető, hogy a *szét* igekötős igék körének bővülése nagyrészt **nem ebben az irányban** történik. Másrészt a jellegzetes képzők szerinti igecsoportokkal kapcsolatban az is gondot okoz, hogy a *szét* igekötő nem kapcsolódhat korlátlanul bármely, az adott képzőt tartalmazó igéhez; szemantikai korlátozások nélkül a kapcsolódás szabályainak megállapítása még a morfológiailag megragadható jellegzetességeket mutató igecsoportok esetében sem képzelhető el.

3.3. A *szét* igekötővel előforduló igék szemantikai csoportjai

3.3.1. Az ÉrtSz-ban előforduló *szét* igekötős igék (összesen 132 ige) közül azokat vizsgálva, amelyeknek alapigéi morfológiai felépítésük szerint nem jellemezhetők, a következő, jelentéstípusok szerinti igecsoportokat állapítjuk meg:

- (1a) több részből álló dolog részei különböző irányba mutatnak (vagy mozdulnak el):

szétáll

- (1b) több részből álló dolog állapota megváltozik és/vagy részei v. hová kerülnek:

széthull

- (2a) statikus cselekvés két v. több irányt érint:

szét/néz, tekint

- (2b) két v. több tagból álló csoport tagjai különböző irányban mozognak:

szét/fut, száll

- (3) ép, teljes, egész dolog eredeti állapota (általában bomlási folyamat következtében) olymértékben megváltozik, hogy a dolog — alkotórészeire bomolva — minőségileg más lesz, esetleg használhatatlanná és/vagy felismerhetetlenné válik:

szét/megy, fő

⁵² Kivételt képeznek a hangutánzó igék műveltető képzős párjai, amelyekkel a *szét* viszonylag produktívan kapcsolódik: *szétnyisszant, szétkattint, szétpöccint, szétroppant* stb. A denominális verbunképzőt tartalmazó igékkal más a helyzet, mint a deverbális verbunképzősökkel; a *szét* igekötő ebben a csoportban kapcsolódik a legtöbb olyan igéhez, amelynek *szét* igekötős változata nincs feltüntetve a szótározott *szét* igekötős igék között: *szétszeletel, szétadagol, szétkötegel, szétklopfol, szétreszel, szétgereblyéz, szétradíroz, szétmaszatol, szétrongyol, szétsimít, szétgörbít* stb.

- (4a) több v. több részből álló dolog helyzetét v. állapotát vki/vmi úgy változtatja, hogy a dolgok v. részeik különböző helyre kerülnek:

szét/rak, húz, visz, fúj, dob, hány, hint, szór, vet, tart vmit

- (4b) több tagból álló csoport tagjait vki/vmi arra készíti, hogy különböző irányba mozogjanak:

szét/küld, zavar vkit, vmit

- (5a) több részből álló dolgot (kézzel, szerszámmal v. más módon) részeire, illetőleg egységes egészet darabokra szed:

szét/csavar, szed, vesz, vág vmit

- (5b) ép, teljes, egész stb. dolgot/élőlényt (fogával, karmával, kezével, szerszámmal stb.) megbont, darabokra szed — és ezzel károsítja vagy tönkreteszi:

szét/harap, rág, mar, tép, tör, zúz vmit

- (5c) (fizikai) ráhatással vminek az eredeti elrendezését, alakját, állapotát olymértékben megváltoztatja, hogy az minőségileg más lesz, esetleg tönkremegy, felismerhetetlenné és/vagy használhatatlanná válik:

szét/ver, lö, nyom, tapos, tipor, dúl, zilál vmit

A felsorolt igecsoportokból világosan kitűnik, hogy a *szét* igekötős igék jelentésében vagy a (két vagy több iránnyal összefüggő) hely- vagy helyzetváltozás, vagy az állapotváltozás, vagy a rész–egész viszony a döntő (vannak esetek, amikor ezek közül egyszerre több mozzanat is jelen van). A felállított jelentés szerinti típusokba a korábbiakban morfológiai felépítésük szerint elemzett igék is nehézség nélkül besorolhatók.

3.3.2. A *szét* igekötős igék jelentés szerinti típusainak fényében érdemes ismét felvetni a tárgy-as-tárgyatlan, illetőleg a szituációk osztályozásával kapcsolatos igekategóriák kérdését is. A jelentésösszefüggések feltárásával az ezekkel kapcsolatban említett tarka kép jól áttekinthetővé válik. Egymásra vetítve a tárgy-as-tárgyatlan, statikus–dinamikus, valamint a képzők, illetőleg jelentés szerinti csoportokat, a következő összefüggéseket kapjuk (az 1. táblázatban részletezve, a 2. táblázatban csak a képzők megoszlását bemutatva az egyes jelentéscsoportok szerint, a 3. táblázatban a különböző szempontok összefoglaló egymásra vetítését tekintet nélkül az igék morfológiai megformáltságára).

A. TÁRGYATLAN, STATIKUS IGÉK

	képző $\emptyset$	képző v. morf. jell.
(1a)	áll	
(2a)	néz, tekint	

B. TÁRGYATLAN, DINAMIKUS IGÉK

	képző $\emptyset$	képző v. morf. jell.
(1b)	hull	-ik: ágazik, hajlik, nyílik, válik -an/-en: fröccsen, loccsan, pattan -ul/-ül: feszül, *terül -ed: terjed -g: pereg
(2b)	fut, száll	-ik: ugrik, költözik -ed: széled -en: rebben
(3)	[megy], fő	-ik: [ázik], bomlik, feslik, foszlik, mállik, omlik, oszlik, züllick -ad/-ed: hasad, szakad, olvad, porlad, reped -an/-en: robban, pukkan, durran

C. TÁRGYAS ÉS DINAMIKUS IGÉK

	képző $\emptyset$	képző v. morf. jell.
(4a)	dob, fúj, hány, hint, rak, szór, tart, vet	műv. -t: haj ¹ , nyit, oszt, önt, fröccsent, loccsant, pattant -ít: feszít, terít -eszt: terjeszt -at: folytat -tet: ültet
(4b)	küld, zavar	műv. -t: *rebbent, haj ² -at: oszlat -aszt/-eszt: riaszt, ugraszt, széleszt -tet: költöztet
(5a)	csavar, szed, vesz, vág	műv. -t: bont, fejt -eszt: *repsz denom. -l: fűrészel, kapcsol, darabol, forgácsol, morzsol, tagol -z: apróz -ít: aprít gyak. -gat: szaggat -dal: vagdal
(5b)	harap, rág, mar, tör, tép, zúz	műv. -ít: hasít, szakít gyak. képzőbokor: marcangol
(5c)	nyom, tapos, tipor, dúl, zilál	műv. -t: robbant, pukkant, durrant -aszt/-eszt: bomlaszt, foszlat, mállaszt, olvaszt, omlaszt, porlaszt, zülleszt

1. táblázat⁵³

⁵³ A táblázatban *-gal jelölt igéknek nincs igekötő nélküli alakjuk, a szögletes zárójelben szereplő igék pedig igekötő nélküli változatukban nem az adott jelentéscsoportba tartoznak.

A táblázatból látható, hogy a *szét* igekötő néhány kivételtől eltekintve ((1a), (2a) — összesen 3 ige) dinamikus, az (1b), (2b), (3) csoportban állapot-, helyzet, illetőleg helyváltoztatást jelölő tárgyatlan igékhez, a (4a), (4b), (5a), (5b), (5c) csoportban pedig állapot-, helyzet-, illetőleg helyváltoztatást okozó cselekvést jelölő tárgyas igékhez kapcsolódik. Azonos képzővel vagy morfológiai jellemzővel rendelkező igék különböző jelentésbeli csoportokhoz tartozhatnak (így pl. az *-aszt/-eszt* műveltető képzős igék négy jelentéscsoportban — a (4a), (4b), (5a) és (5c) csoportban — fordulnak elő):

	műv.képz. pár:
-ik: [(1a)], (1b), [(2b)], (3)	(4a-b), (5c)
deverb. -ad/-ed: [(1b), (2b)], (3)	(4a-b), [(5a)], (5c)
-an/-en: (1b), [(2b)] (3)	(4a), (5c)
-ul/-ül: (1b)	(4a)

*

csak műv. képzős: (4a-b)
gyakorító képzővel: (4a), (5c)
denom. -l: (5a), (5c)
-z: (5a)
-ít: (4a), (5c)

2. táblázat

A 3. táblázat a fenti összefüggéseket a részletek nélkül mutatja (a $\longleftrightarrow$ jel arra utal, hogy ahol lehetségesek (képzős vagy morfológiailag jellemezhető felépítésű) tárgyatlan-tárgyas ige párok, ott a párok tagjai az egymásnak megfelelő igecsoportokba tartoznak):

	tárgyatlan		tárgyas
statikus	(1a), (2a)		
dinamikus	(1b)	$\leftrightarrow$	(4a)
	(2b)	$\leftrightarrow$	(4b)
	(3)	$\leftrightarrow$	(5a), (5b), (5c)

3. táblázat

3.3.3. A *szét* igekötős igék alapigéinek jelentését általánosítva a *szét* igekötővel kapcsolható igék következő főbb csoportjait állapíthatjuk meg:

1. '[két vagy több irányba] mozog v. mozgat'

Ebbe a csoportba tartoznak tipikusan az (1b), a (2b), illetőleg a (4a), (4b) jelentéstípusban felsorolt igék.

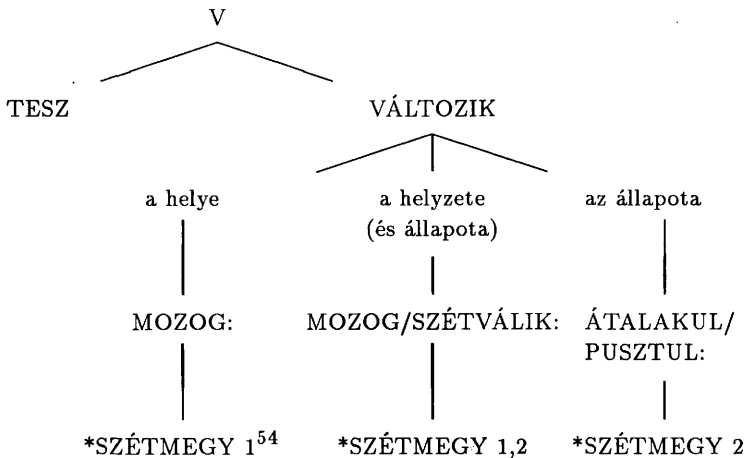
2. '[részekre vagy részeire] válik v. választ'

Ebbe a csoportba tartoznak tipikusan az (5a), illetőleg részben az (1b) és a (3) jelentéstípus igéi.

3. '[eredeti minőségében megszűnve] átalakul (⇒ károsodik, tönkremegy, elpusztul) v. átalakít (⇒ károsít, tönkretesz, elpusztít)'

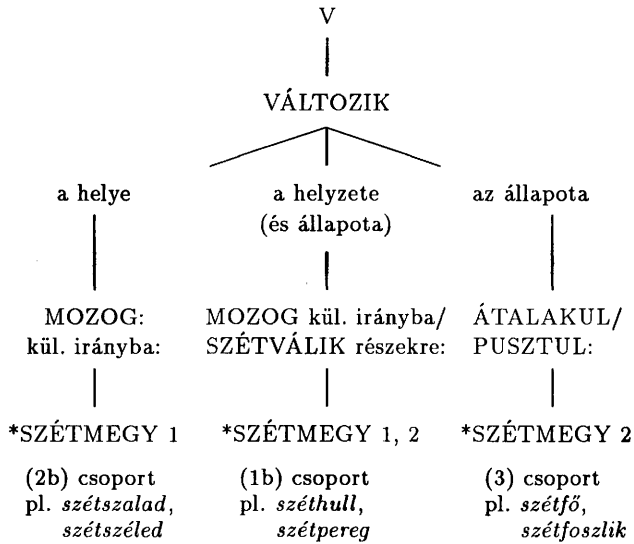
Tipikusan ez alá az általános igei tartalom alá sorolhatók be a (3), az (5b) és az (5c) jelentéstípusba tartozó igék.

A három fő csoport jelentésmeghatározásában szereplő általános jelentéstartalmú igék tehát azoknak a jelentéstípusok szerinti igecsoportokban felsorolt igéknek a közös általános jelentéstartalmát reprezentálják, amelyekhez a *szét* igekötő az adott jelentésben társulhat: a mozgás (vagy mozgás), a változás (vagy változtatás), illetve az átalakulás/pusztulás (vagy átalakítás/pusztítás) általános tartalma alá sorolható igéket általánosítják. A *szét* igekötős igék igecsoportjai közötti rendszeres összefüggések pedig (tekintetbe véve a fenti általános mozzanatokat) a következő összefoglaló séma variációi (a–b) alapján is bemutatathatók:

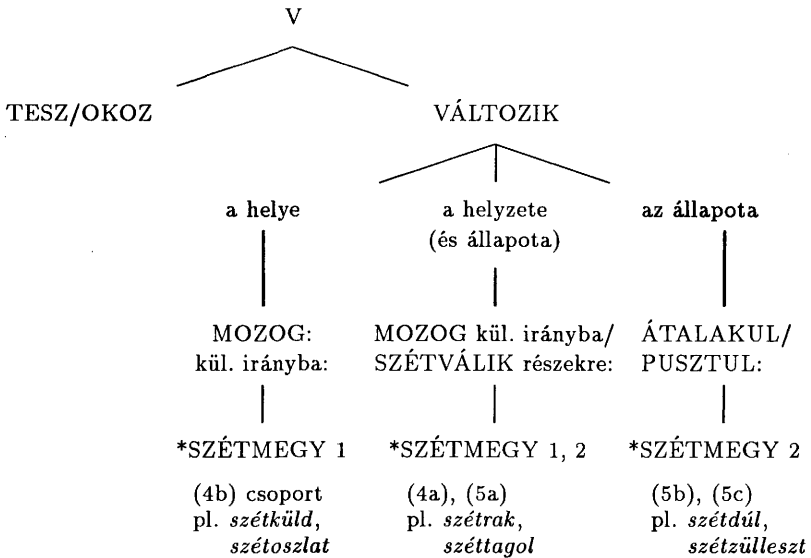

⁵⁴ A *-gal jelölt SZÉTMEGY elvont-általános igei tartalmat jelöl; *SZÉTMEGY 1: [mozog + különböző irányokba], *SZÉTMEGY 2: átalakul = [bomlik + részekre, ill. részeire], ill. pusztul.

(a)

(b)

3.4. A *szét* igekötő jelentése(i)

A *szét* igekötő jelentései között a legközvetlenebb az irányjelentés:

(1) 'két vagy több irányba [mozog v. mozgat]'⁵⁵

– az (1a), (részben az (1b),) a (2a), (2b), illetőleg a (4a), (4b) csoportba tartozó igékkel ebben a jelentésében fordul elő, de ez a jelentés (egy jelentésmozzanatként) jelen van vagy lehet olyan jelentésekben is, ahol nem ez a mozzanat a döntő.

A *szét* jelentésében — legalábbis egy jelentésmozzanatként — gyakran jelen van az, hogy az érintett dolog

(2) 'felülete, terjedelme [változik: nő]'

A *szét* igekötő másik tipikus jelentése a rész–egész viszonyal függ össze:

(3) 'részekre vagy részeire [válík v. választ]'

Jellemzően ebben a jelentésben kapcsolódik a *szét* igekötő az (1b), az (5a), illetőleg részben a (3) csoport igéivel.

A *szét* igekötő negyedik jellegzetes jelentése:

(4) 'eredeti minőségében megszünve
[átalakul ($\Rightarrow$ károsodik, tönkremegy, elpusztul) v.
átalakít ($\Rightarrow$ károsít ... stb.)]'

Tipikusan ezt a jelentést mutatja a *szét* igekötő (3), az (5b) és az (5c) csoportba tartozó igékkel.

A *szét* egyes jelentései egymásra épülnek (az újabb jelentések létrejötte — az *agyon* igekötő elemzésében kimutatott módon — ebben az esetben is kapcsolatban van az igekötős igének mint egységnek a jelentésváltozásával, az igekötő újabb és újabb jelentéseinek kialakulása pedig, hasonlóképpen, összefüggésben van az igekötő kapcsolódási lehetőségeinek bővülésével — erre azonban a tanulmánynak ebben a részében részletesen már nem térünk ki:

⁵⁵ A szögletes zárójelben lévő jelentésmozzanat (itt és a továbbiakban) a *szét*-hez kapcsolódó igék közös általános mozzanata.

A *szét* eredeti jelentése az **irányjelentés**,⁵⁶ pl.:

szétfut

A két vagy több irányba történő mozgás azonban a **horizontális** növekedés képzetével jár együtt: az érintett dolog terjedelme, illetőleg felülete változik, nő, pl.:

széttérül, széttlapul

Széttartó mozgás esetén egy bizonyos mértéket meghaladva az összetartozó részek kapcsolata megszűnik, minőségi változás következik be, az egész részekre válik, pl.:

szétpereg

Az alak, terjedelem, felület változása, illetőleg a részekre válás olyan mértéket ölthet, hogy az eredeti (épnek tekintett) állapot megszűnik: az ép egész (alak)változásával és/vagy részekre bomlásával a **dolog károsodása, romlása vagy pusztulása** következik be, pl.:

szétázik

A *szét* igekötő egyes jelentései (illetőleg jelentésmozzanatai) a *szét* igekötős igék jelentéscsoportjaiban nem válnak el élesen egymástól. A kiterjedés mozzanatát elhagyva — amely majdnem minden jelentéstípusban jelen van nem döntő, kiegészítő mozzanatként, legjellegzetesebben az (1b) típushoz tartozó igékhez kapcsolódva — a *szét* igekötő tipikus jelentésmozzanatait az egyes jelentéstípusokban így foglalhatjuk össze:

	(1a)	(1b)	(2a)	(2b)	3	(4a)	(4b)	(5a)	(5b)	(5c)
irány	+	+	+	+		+				
részek	+	+		+	+	+	+	+	+	(+)
minőség				+	+			+	+	+

azaz a (2a) jelentéstípusban a jelentés az irány, az (5a) jelentéstípusban a részekre válás, az (5c) jelentéstípusban az 'eredeti minőségében megszűnve' mozzanatra épül; az (1a), (1b), (2b), (4a), (4b) csoportban az irány és a részekre válás, a (3), az (5b) és részben az (5c) csoportban pedig a részekre válás és a minőségi változás mozzanata egyszerre van jelen. A csoportokban domináló jelentésmozzanatok egymásra épülésében nyomon követhetjük a jelentés eltolódását:

⁵⁶ Eltekintve itt attól a történeti változástól, amely a mai nyelvi rendszert már nem érinti, hogy ti. a *szét* eredetileg locativusi ⇒ lativusi jelentésfejlődéssel jutott a mai magyar nyelvben meglévő irányjelentéséhez.

csak irány $\Rightarrow$ irány és részekre válás $\Rightarrow$
 csak részekre válás $\Rightarrow$ részekre válás és minőségi változás $\Rightarrow$
 csak minőségi változás.

Szemléletesebben:

	(2a)	(1a)	(1b)	(2b)	(4a)	(4b)	(5a)	(3)	(5b)	(5c)
irány	+	+	+	+	+	+				
részek		+	+	+	+	+	+	+	+	(+)
min.							+	+	+	+

4. A *szét*, az *össze* és az *agyon* igekötő (illetőleg a *szét*, *össze* és *agyon* igekötős igék) viszonya

4.1. Ahogyan azt a korábbiakban már jeleztük, a *szét* és *össze* igekötős igék egy jó része között szabályos összefüggéseket állapíthatunk meg: az érintett igék csoportjai között antonim, illetőleg szinonim jelentésviszony fedezhető fel. Ahhoz, hogy ezeket a csoportokat egymáshoz tudjuk rendelni, szükséges az *össze* igekötő lehetséges jelentéseinek legalább vázlatos bemutatása. Ebben — mint azt a korábbiakban már jeleztem — Szili Katalin 1985-ös munkájára támaszkodom.

Szili Katalin tanulmányában az *össze* igekötős igék igen finom elemzésével ezen igék jelentését illetően 14 fő- és ezeken belül számos alkategóriát állított fel. Elemzésében egyetértett azzal a következtetéssel, hogy az igekötő „poliszemantikus elem”,⁵⁷ nem fogadom el viszont azt a megállapítást, hogy az igekötő nem rendelkezik „a jelentésbeli önállóság kritériumával. Ezért is kötődhet szinte korlátlanul az igék különböző csoportjaihoz, új és új jelentésmozzanatokot felvéve, szemben az önálló szóval, amelynek szemantikai markerei szigorú szelektív korlátozást írnak elő, így kapcsolódási lehetőségei végesek”.⁵⁸

Tanulmányom első részében, az *agyon* igekötő kapcsán éppen azt próbáltam bizonyítani, hogy az igekötőnek — bár újabb és újabb jelentéseit egy-egy igecsoport igéivel kapcsolódva veszi fel — kialakul a saját jelentsztruktúrája, amely meghatározza, hogy a továbbiakban milyen jelentésű igék csoportjaival képes kapcsolódni, tehát nem kapcsolódhat korlátlanul bármely igéhez. Az igekötők kapcsolhatóságának vizsgálata értelmetlen is volna, ha bármely igekötő bármely igéhez járulhatna. Tulajdonképpen ezt fogalmazza meg Szili Katalin is, amikor a következőt írja: „az egyes jelentsztruktúrák elkülönítésével lényegében az is kitűnik, hogy szemantikailag

⁵⁷ Szili 1985. 16.

⁵⁸ Szili 1985. 16.

vagy grammatikailag milyen ismérvekkel jellemezhető igékkel produktív az igekötő az adott jelentésében”.⁵⁹

Ha figyelmünket most nem az igekötős igék, hanem pusztán az *össze* igekötő lehetséges jelentéseire fordítjuk, a már említett finom osztályozásból kiindulva, azt továbbelemezve a következő — a *szét* igekötő jelentéseivel így már egybevethető — főbb jelentéseket állapíthatjuk meg:

- (1) ‘két vagy több különböző irányból egy irányba’, pl.:
összeszalad, összerak
- (2) ‘a kiterjedés csökkenése, illetőleg (a kisebb térben) a mennyiség növekedése’, pl.:
összesimul, összetömörül
- (3) ‘részekből egység vagy egész’, pl.:
összeforr, összeáll
- (4a) ‘a részek helyének (ált. véletlenszerű felcserélődéssel történő) megváltozása’, pl.:
összeráz, összekever
- (4b) (a részek helyének megváltozásával) ‘a fennálló (rendezett) állapot, elrendezés megváltozása, rendezetlenné válása’, pl.:
összegabalyít, összezilál
- (4c) (általában a fentiekben — (4a), (4b) — kifejtettek következtében fellépő) minőségi változás: ‘károsodás, pusztulás’, pl.:
összemorzsol, összenyom
- (5) ‘intenzitás: nagy mértékben’, pl.:
összeázik, összevásárol, összecsókol

4.2. A kielemezett jelentéstípusok közül az első három az, amely közvetlenül az *össze* eredeti irányjelentésére épül; ezekben a jelentésekben *szét* és *össze* igekötő önmagában ellentétes jelentésű. Mivel azonban az igekötős ige jelentésében más tényezők is szerepet játszanak (az alapige jelentése, a cselekvők vagy az érintett tárgyak száma, a változó kiterjedés vízszintes vagy függőleges volta stb.), az *össze* igekötőt ezekben a jelentéseiben tartalmazó igekötős igék

⁵⁹ Szili 1985. 17.

a. vagy az azonos igékből képzett *szét* igekötős igék antonimái, pl.

szétszalad – *összeszalad*, *szétköltözik* – *összeköltözik*,
szétszavar – *összecsavar*, *szétkapcsol* – *összekapcsol*

b. vagy jelentésük (egyéb tényezők miatt) nem ellentétesen tér el egymástól, pl.:

szétnéz: egy cselekvő több irányba, illetőleg
összenéz: két v. több cselekvő egy irányba

vagy

széttlapul: vízszintes kiterjedése nő, illetőleg
összetalapul: függőleges kiterjedése csökken

Ebben a három jelentéstípusban — irány, rész–egész viszony, kiterjedés — (abból fakadóan, hogy magának a *szét* és *össze* igekötőnek a jelentése ellentétes egymással, és mind a *szét*, mind az *össze* igekötő csak meghatározott jelentésű igékkel, illetőleg igecsoportokkal kapcsolódhat) előfordulnak olyan igék, illetőleg igecsoportok is, amelyekkel nem kapcsolódhat mindkét igekötő. Ezek az igék *szét*, illetőleg *össze* igekötős változatukban antonimapárt alkotnak, pl.:

szétterjed – *összetömörül*, *szétszór* – *összegyűjt*
szétfejt – *összevarr*, *szétsimít* – *összeráncol*

Nincs **összeterjed* és **összesimít*, mivel az adott igék jelentésében a felületi növekedés az *össze* jelentésében szereplő ‘kiterjedés csökkenése’ mozzanatnak ellentmond, de nincs **széttömörül* és **szétráncol* sem, mivel az adott igék jelentésében a felületi csökkenés képzeje nem felel meg a *szét* jelentésében meglévő ‘kiterjedés növekedése’ mozzanatnak. Hasonlóképpen nincs **összeszór* és **összefejt*, mivel mind a *szór*, mind a *fejt* ige csak (több, egybetartozó részből álló) egészekre vagy egységekre irányuló, azokat részekre bontó cselekvést jelöl — ellentétben a *varr* és a *gyűjt* ige jelentésével, amely különálló dolgok egy egységbe hozására vonatkozik.

Az *össze* igekötő (4a) jelentése nem hozható közvetlen összefüggésbe a *szét* igekötő jelentésével; ebben a jelentésben az *össze* olyan igékkel társul, amelyekkel a *szét* nem, pl.: *összekever*, *összecserél* (de: **szétkever*, **szétcserél*); nem találunk olyan igepárokat sem, amelyek tagjaival a két igekötő külön-külön társulva antonimapárt hozna létre. Erre a jelentésre épül viszont az *össze* (4b) és (4c) jelentése, amely szinonim a *szét* igekötő megfelelő jelentésével, pl.:

- (4b) *összezilál ~ szétzilál, összedúl ~ szédül*
 (4c) *összetép ~ széttép, összemorzsol ~ szétmorzsol*
összebombáz ~ szétbombáz, ill.
összетipor ~ széttipor, összenyom ~ szétnyom

4.3. A (4c) jelentésben ('károsodás, pusztulás') az *össze* egyes esetekben (amikor a rész-egész jelentésmozzanat nincs jelen) nemcsak a *szét*, hanem az *agyon* igekötőnek is szinonimája, pl.:

összenyom ~ szétnyom ~ agyonnyom
összетipor ~ széttipor ~ agyontipor

Ezekre a szinonim jelentésekre a továbbiakban még visszatérünk.

4.4. Az *össze* igekötő 5. jelentése (a (4a) jelentéshez hasonlóan) nem hozható kapcsolatba a *szét* igekötő jelentéseivel, azoktól teljes mértékben eltér. Ez a jelentés az *össze* 2. jelentésére ('a csökkenő térben a mennyiség növekedése' mozzanatra) épül: ez vezet el az *össze* 'intenzitás: nagy mértékben' jelentéséhez. Az *össze* igekötőnek ez a jelentésváltozással kialakult jelentése az *agyon* igekötő hasonlóan létrejött harmadik jelentésével ('nagy, illetőleg túlzott mértékben') állítható párhuzamba; helyenként a jelentésük nagyon közel áll egymáshoz, bár az *agyon* jelentésében legtöbbször nem egyszerűen nagy, hanem túlzott mértékről van szó, pl.

összeázik - agyonázik vki/vmi
összecsókol - agyoncsókol vkit

4.5. A *szét*, *össze* és *agyon* igekötők összefüggéseinek egyes vonatkozásaira Szili Katalin is felhívja a figyelmet idézett munkájában.⁶⁰ Egyetérték az- zal, hogy Szili Katalin e funkcionális megfelelések közötti összefüggéseket az igekötős igék jelentésmozzanatainak elkülönítésével véli feltárhatónak. Nem tartom elegendőnek ugyanakkor azt, hogy az igekötős igék jelentésmozzanatait, illetőleg az egyes igekötők közötti funkcionális megfeleléseket pusztán „az igekötős igének mint képzett szónak valamely szintagmával való egyen-

⁶⁰ „... a *szét*- és *össze*- igekötős igék egyaránt kifejezhetik dolgok, tárgyak, építmények darabjaira esését, széthullását...: *összedől - szédől, összedönt - szédönt, összeharap - szétharap, összemorzsol - szétmorzsol, összeszakad - szétszakad, összetép - széttép* stb. Hasonlóképpen szoros kapcsolatot fedezhetünk fel az *össze*- és *agyon*- igekötők használata között, ha a velük alkotott igék valaminek, vagy valakinek a fizikai, lelki megsemmisülését, megsemmisítését fejezik ki ...: *összegázol - agyongázol, összenyom - agyonnyom, összетipor - agyontipor, összezúz - agyonzúz* stb. Az *össze*- [bizonyos jelentéseiben] gyakran helyettesíthető a *nagyon* + *meg* igekötős formával: *összeázik - nagyon megázik, összecsíp - nagyon megcsíp, összekarcol - nagyon megkarcol, összeég - nagyon megég, összegyűr - nagyon meggyűr* stb.” Szili 1985. 20.

értékűsége”⁶¹ segítségével vizsgáljuk (pl. *összehajol* ~ ‘egymáshoz hajol’, *összebújik* ~ ‘egymáshoz bújik’).

Ha eredetileg markánsan eltérő, esetleg alapjelentésükben antonim igekötők (mint pl. irányjelentésben a *szét* és *össze*) szinonim használatának lehetőségére keresünk magyarázatot, azt kell feltételeznünk, hogy a szinonim használatban a különbségek negligálódnak — de emellett kell lennie olyan közös mozzanatoknak, amely a felcserélhetőséget lehetővé teszi. Mivel ez a közös mozzanat kimutathatóan nem része egyik igekötő kiinduló [irány]jelentésének sem, fel kell tennünk, hogy az igekötők jelentésváltozása során jön létre, mégpedig úgy, hogy a jelentés általánosabbá válása (fogalmi általánosítás) a lexikai jelentéseken keresztül más-más úton haladhat, mígnem az általánosítás egy szintjén a jelentések egybeesnek egymással, és így felcserélhetőkké válnak.⁶²

Vizsgáljuk meg a fentebb kifejtetteket egy konkrét példán, mondjuk a *szétnyom* és *összenyom* esetében. A *nyom* igével kifejezett cselekvés a cselekvés irányulásának tárgyára, a dologra kétféle hatást gyakorol, amely szimultán folyamatokat vált ki; ebből a két egyszerre zajló szimultán folyamatból a *szétnyom* és az *összenyom* igével egy-egy oldalt emelünk ki:

nyom   ⇒ *amit*: (horizontálisan) szétterjed, illetőleg szétmegy ~ *szétnyom*
                   ⇒ *amit*: (vertikálisan) összelapul, illetőleg összemegy ~ *összenyom*

Annak magyarázata, hogy a *szétnyom* és *összenyom* használható majdnem azonos jelentésben is, az, hogy a két szempont megkülönböztetése — elszakadva a konkrétumoktól — az általánosítás egy magasabb szintjéről, a végeredmény felől nézve (= [a dolog] károsodik, tönkremegy, elpusztul) értelmetlen. A *szétnyom* és *összenyom* így azonos igeosztályba kerül, azon igék osztályába, amelyeknek közös általános fölérendeltje az ‘elpusztít, tönkretesz’. Ez a jelentéstartalom olyan igék jelentéséből általánosult, amelyeknek jelentése tartalmazza a pusztítás mozzanatát. Eszerint egy-egy jelentésmozzanat egyszerre képezi a jelentés részét, és ugyanakkor mint fölérendelt, kategóriaképző elem összeköti, egy csoportban tartja mindazon lexikai elemeket, amelyek az adott jelentésmozzanatot tartalmazzák.

Mint már utaltunk rá, a *szét* (és az *össze* igekötő is) az *agyon* igekötőhöz hasonlóan újabb és újabb jelentéseit azokban a jelentésváltozások alakulatokban nyeri el, amelyeket először igék egy szűkebb csoportjával alkot, s csak az új jelentés birtokában képes kapcsolódni újabb igecsoport(ok)

⁶¹ uo.

⁶² Vö. Zsilka 1993, Horváth 1993, Ladányi 1993a,b,c, 1996a.

igéivel. Adott esetben is erről van szó. (A *szét* igekötős igék jelentésével, a *szét* igekötővel kapcsolható igékkel, valamint a *szét* igekötő jelentéseivel kapcsolatban már bemutattuk a jelentés és a kapcsolhatóság kiterjedését a mozgást jelentő igékkel való kapcsolhatóságtól az átalakulást/pusztulást jelentő igékkel való kapcsolhatóságig.)

4.6. Az *agyon* igekötő első, konkrét jelentésében tartalmazza a pusztítás mozzanatát ('halálra'), ezért az *agyon* igekötős igék csak azokban a jelentésekben szinonimák a *szét* és *össze* igekötős igék fenti jelentésével, ha azok élőlényt jelentő tárgyra irányuló cselekvést jelölnek, pl.:

szétnyomta ~ *agyonnyomta* ~ *összenyomta a bolhát*, 'taposva megölte', de:
széttaposta ~ *összetaposta a fagyalttölcsért*
 ≠ *agyontaposta a fagyalttölcsért* ('nagyon megtaposta')

Az itt kifejtettekből következik, hogy valóban nem elegendő a kapcsolhatóság pusztá tényét megállapítani, hiszen abból, hogy különböző igekötők járulhatnak ugyanazon igéhez, és az így létrejött igekötős igék szinonim vagy antonim jelentésűek, még nem következik, hogy az adott igekötőkkel létrehozott összes ige jelentése szinonim vagy antonim. Döntő, hogy az adott igekötő mely jelentésében járulhat az adott igecsoport igéihez, és az adott jelentésben van-e valamilyen szelekciós korlátozás. Ezek az összefüggések további részletes vizsgálatot igényelnek. A későbbiekben érdemes lenne a vizsgált igekötők körét tovább bővíteni, lehetőleg olyan irányban, hogy a választott igekötők egyes jelentései között legyenek szinonim összefüggések is. Így az *agyon* és a *szét* igekötő mellett egy részletesebb vizsgálatba az *össze* igekötőn kívül hasznos lenne bevonni pl. a *tönkre* és a *túl* elemet is, és szisztematikusan összevetni azonos vagy különböző kapcsolódási lehetőségeik jelentésbeli vonatkozásait.

5. Összefoglalás

Tanulmányomban az igekötők kapcsolhatóságának különböző feltételeit két igekötő részletes vizsgálatán át mutattam be. Vizsgálataim tanulságaként azt a következtetést vontam le, hogy a kapcsolhatóság feltételei közül a szemantikai meghatározottságok a döntőek, mivel az igekötő kapcsolhatósága nagyrészt az igekötő és a hozzá kapcsolódó ige jelentésétől függ. Az igekötős igék egy csoportjában az igekötő egy olyan mozzanatot emel ki az ige jelentéséből, amely az adott igében eredetileg is adva van, pl.:

szétbomlik: 'szétmegy' ∈ *bomlik*

Más esetben az igekötő a végeredmény felől általánosítja a szituációt, ilyenkor egy tágabb összefüggésből — grammatikailag különböző szintaktikai kapcsolatokból — von össze tartalmakat (a MMNyR ezt a típust nevezi pregnáns jelentésnek), pl.:

vág + szétmegy ⇒ *szétvág, kerget + szétszalad* ⇒ *szétkerget*

Ezekben az esetekben az igekötős ige tartalma komplexebb; ez a fajta általánosító funkció párhuzamba állítható a tárgy (accusativus objectivus) funkciójával.⁶³

*

Az igekötőkkel kapcsolatos számos kérdést nem érintettünk:

a. milyen az igekötős ige és az alapige viszonya (a jelentés és a vonzatstruktúra tekintetében);

b. milyen a viszony az igekötős ige és az alapige bizonyos szintaktikai szerkezetei (vö. Ackerman, Farkas–Sadock: “argumental PVs”⁶⁴) között;

c. különbözőek-e az igekötők kapcsolódásának feltételei tulajdonképeni, illetőleg metaforikus jelentésében szereplő igével;

d. hogyan zajlik az igekötős igék metaforizációja stb.

Mindezek a kérdések (ugyanúgy, mint a bevezetőben említett sorrendi és a perfektiváló funkcióval kapcsolatos problémák is) megérdemelték volna a figyelmet, ezúttal azonban ezeket csak mint a további kutatás lehetséges irányait volt módunkban megemlíteni.

Irodalom

BÁRCZI G. (1953), *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest.

BENKŐ L. (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BEÖTHY, E. – ALTMANN, G. (1985), *The Diversification of Meaning of Hungarian Verbal Prefixes I*. NyK 87: 187–196.

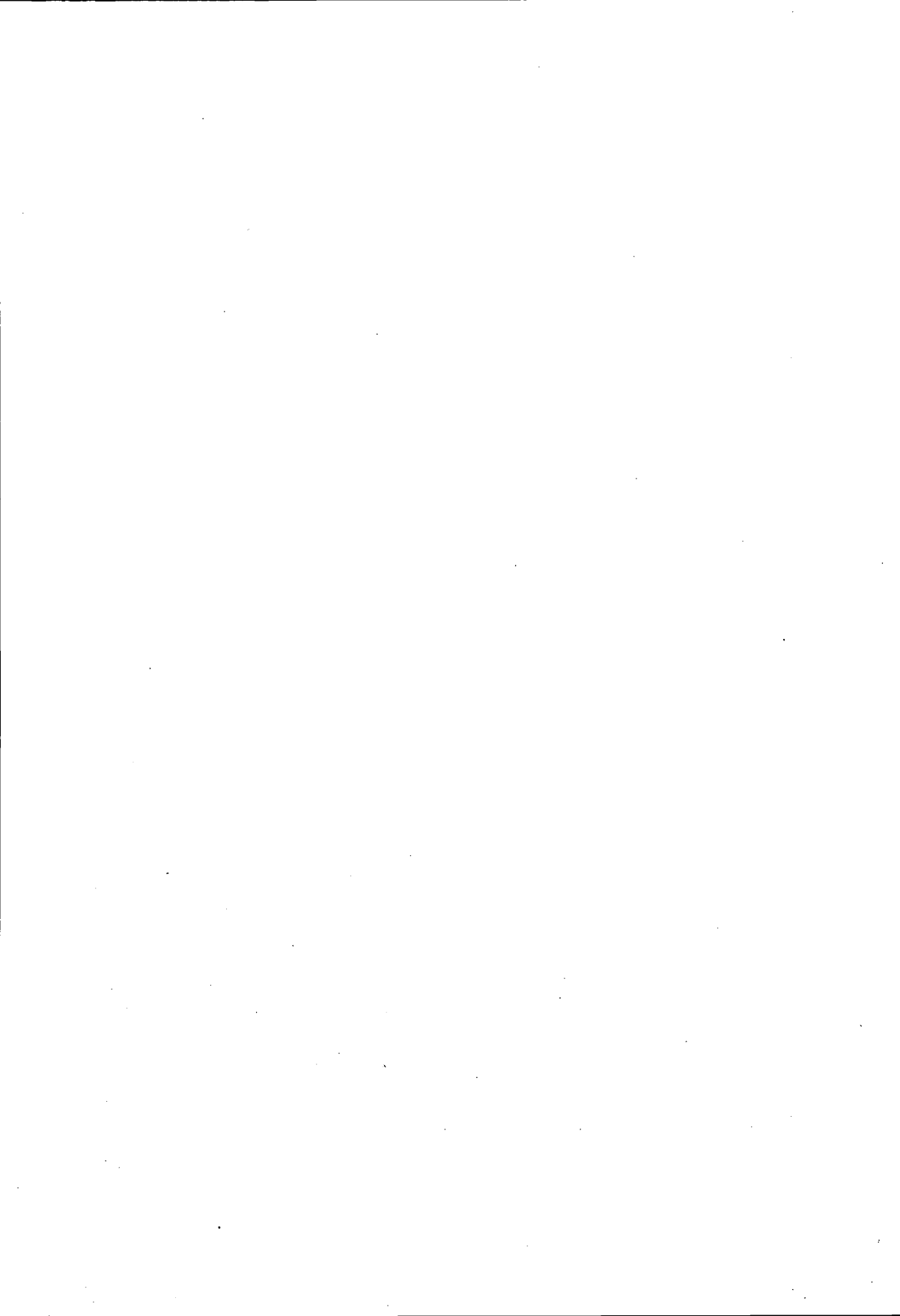
BERRÁR J. (1977), *Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek*. In: Keszler B. (szerk.), *A mai magyar nyelv. Cikk- és tanulmánygyűjtemény I*. Tankönyvkiadó, Budapest. 202–208.

⁶³ Vö. az idézett Zsilka-művekben e kérdéstről kifejtett gondolatokkal.

⁶⁴ Vö. Farkas–Sadock i.m.

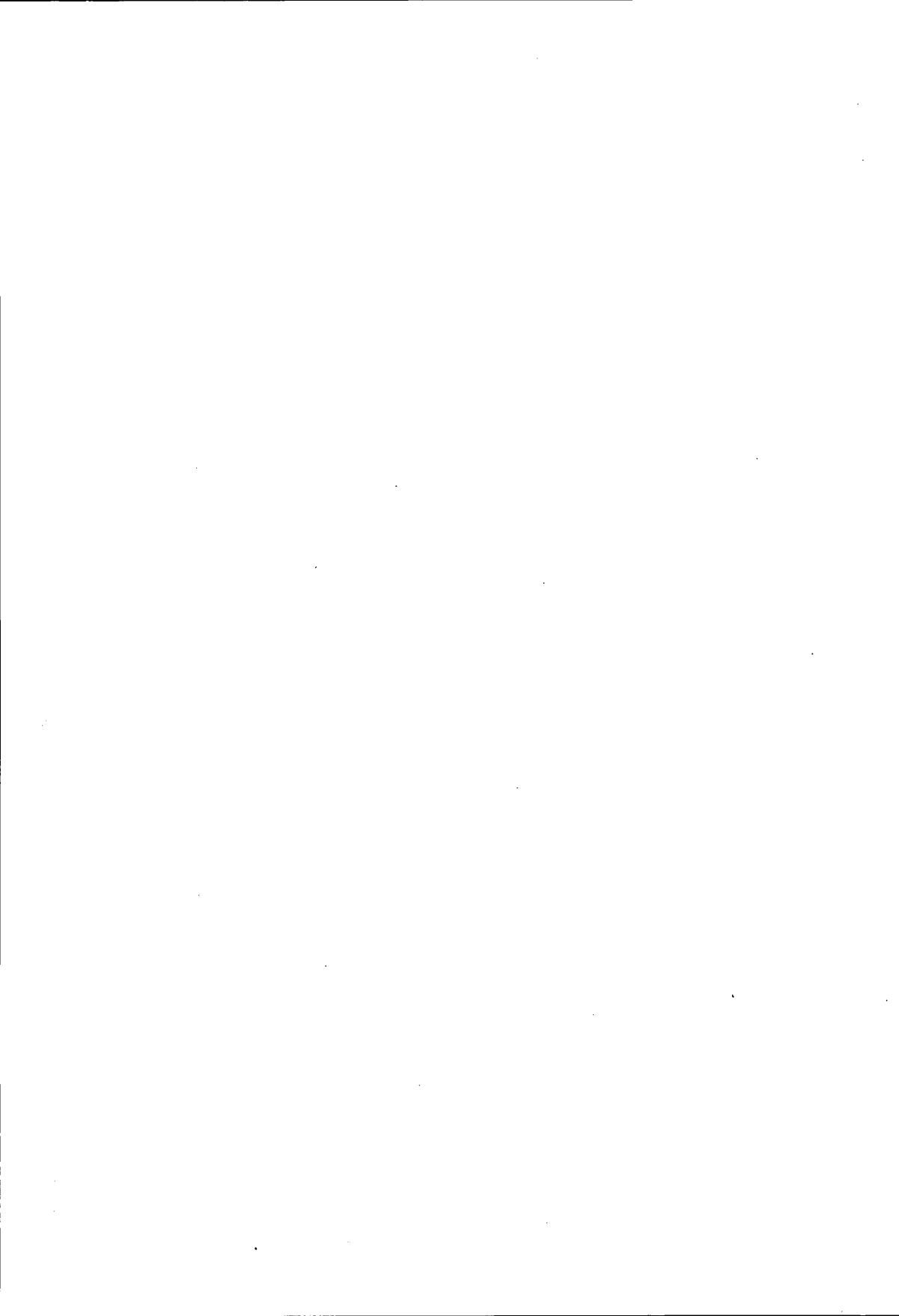
- BYBEE, J.L. (1985), Morphology. A study of the relation between meaning and form. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- FARKAS, D.F. – SADOCK, J.M. (1989), Preverb Climbing in Hungarian. *Language* 65: 318–338.
- HORVÁTH K. (1993), A rész és az egész. A rész–egész viszony szerepe a nyelv működésében. Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. Kézirat.
- JAKAB I. (1982), A magyar igekötő szófajtani útja. *NyudÉrt* 112.
- JANDA, L.A. (1988), The Mapping of Elements of Cognitive Space onto Grammatical Relations. An Example from Russian Verbal Prefixation. In: Rudzka-Ostyn, B. (ed.), *Topics in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 327–433.
- KIEFER F. (1983), *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER, F. (1991), 'Bare noun + verb' sequences in Hungarian: compounds or phrases? In: Kiefer, F. (ed.), *The Morphology–Syntax Interface*. John Benjamins, Amsterdam.
- KOMLÓSY A. (1992), Régensek és vonzatok. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. 299–527.
- LADÁNYI MÁRIA (1993a), Az *eszik* ige és szinonimái (Általános mozzanatok szerepe a metaforizációban és a szinonimitásban). In: A Nyelvi mozgásformák dialektikája kutatócsoport munkái 10. A metaforikus és hipotetikus jelentés további konkretizációja. Budapest. 12–41.
- LADÁNYI MÁRIA (1993b), Az igekötővé válás tényezői. In: Horváth K.–Ladányi Mária (szerk.), *Állapot és történet — szinkronia és diakronia — viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest. 129–136.
- LADÁNYI, M. (1993c), *Jelentés és szerkezet*. Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. Kézirat.
- LADÁNYI, M. (1996a), Synonymy in Hungarian Verbal Prefixes. A paper for the Third International Conference on the Structure of Hungarian. Amsterdam. Kézirat.
- LADÁNYI, M. (1996b), Productivity as a Sign of Category Change: The Case of Hungarian Verbal Prefixes. A paper for the 7th International Morphology Meeting. Vienna. Kézirat.
- LAZICZIUS GY. (1941–1943), Átmeneti szó kategóriák. *NyK* 51: 14–25.
- LIEBER, R. – BAAYEN, R.H. (1993), Verbal Prefixes in Dutch: A Study of Lexical Conceptual Structure. In: Booij, G.–van Marle, J. (eds), *Yearbook of Morphology*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 51–78.
- VAN MARLE, J. (1988), On the Role of Semantics in Productivity Change. In: Booij, G.–van Marle, J. (eds), *Yearbook of Morphology*. Foris Publications, Dordrecht–Providence RI. 139–154.
- VAN MARLE, J. (1990), Rule-creating creativity: analogy as a synchronic morphological process. In Dressler, W.U. et al. (eds), *Contemporary Morphology*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York. 267–273.
- D. MÁTAI, M. (1989), Igekötőrendszerünk történetéből. *MNy*. 85: 9–28, 151–171.
- D. MÁTAI, M. (1991), Az igekötők. In: Benkő L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 433–441.
- D. MÁTAI MÁRIA (1992), Az igekötők. In Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 662–695.
- MITHUN, M. (1984), The evolution of noun incorporation. *Language* 60: 847–894.

- NIDA, E. A. (1982(1948)), A morfémák azonosítása. In: Antal L. (szerk.), Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény II. Tankönyvkiadó, Budapest. 382–415.
- PAIS D. (1959), Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. MNy 55: 181–184.
- PAP ZS. (1976), Az igekötők ellentett mozgásfolyamatai. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. Kézirat.
- PERROT, J. (1965), Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. NytudÉrt 52.
- RUDZKA-OSTYN, B. (1985), Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs. In: Paprotté, W.–Dirven, R. (eds), The Ubiquity of Metaphor. Metaphor in Language and Thought. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 209–241.
- J. SOLTÉSZ K. (1959), Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAPIR, E. (1971 (1921)), A nyelvi struktúra típusai. In: Az ember és a nyelv. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 53–78.
- SZILI K. (1985), Az igekötő és az igekötős ige mibenlétéről. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 7. Budapest.
- SZILI K. (1988), Szabályok és szabálytalanságok a *meg*- igekötő kapcsolódásában. Nyr 112: 348–357.
- SZILI K. (1994), Az igekötőről és az igekötős ígéről (funkcionális szempontú vizsgálatok tükrében). Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. Kézirat.
- H. VARGA GY. (1993), A magyar nyelv prefixum típusú elemei, különös tekintettel az igekötőkre. Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. Kézirat.
- WURZEL, W. U. (1987), System-dependent morphological naturalness in inflection. In Dressler, W. U. (ed.), Leitmotifs in Natural Morphology. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 59–96.
- ZSILKA JÁNOS (1966), A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. NytudÉrt 53.
- ZSILKA JÁNOS (1971), Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1973), A nyelvi mozgásformák dialektikája. Akadémiai, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1975), A jelentés szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1978), Jelentés-integráció. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1982), De constructione. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1987), Tautologikus egységek a nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1982–1994), Bevezetők a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport 1–11. kötetéhez. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tan-széke, Budapest.
- ZSILKA JÁNOS (1993), Nyelvi rendszer – palintónia. Anthropologia Linguistica. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 11. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A mondat szórendje és a morfémak sorrendje közti összefüggés az uráliiban

HONTI LÁSZLÓ

Im Aufsatz werden die Zusammenhänge zwischen der Wortfolge im Satz und der Reihenfolge von Suffixen im Wort in der uralischen Grundsprache erörtert.

In Anlehnung an Erkenntnisse auf dem Gebiet der Wortfolgetypologie und Feststellungen der uralischen Sprachwissenschaft in den letzten Jahrzehnten folgert Verf. — im Gegensatz zu Katalin Radics (1980 und 1985) —, daß man nicht aus einer Reihenfolge von Satzteilen VS und NA in der uralischen Grundsprache oder im Präuralischen zur Zeit der Entstehung der uralischen Personalsuffixe (d.h. der verbalen Personalsuffixe und der Possessivsuffixe) auszugehen braucht, die Klitisierung und Agglutinierung nachdruckloser Personalpronomina lassen sich nämlich in einer Sprache vom Typus SOV gut erklären.

Die Reihenfolge von Kasus- und Possessivsuffixen ist in einigen Sprachen PxCx (wie im Ugrischen), in anderen dagegen CxPx (wie im Ostseefinnischen). Es sind aber Sprachen (die Wolga- und die permischen Sprachen), die beide Reihenfolge (manchmal sogar einen freien Wechsel zwischen ein und demselben Kasussuffix und einem Possessivsuffix: PxCx ~ CxPx) zulassen. Laut Ansicht des Verf.s herrschten ähnliche Verhältnisse in der Grundsprache wie im heutigen Tscheremissischen und Permischen. Das Nacheinander der genannten Suffixe in der Grundsprache wurde von der semantischen Relevanz zwischen dem Possessivsuffix und dem jeweiligen Kasussuffix bestimmt. Substantiva in grammatikalen Kasus folgten dem Schema RxPxCx, die in den übrigen Kasus dem RxCxPx. Nach der Auflösung der Grundsprache ist ein Ausgleich (Verallgemeinerung) der Reihenfolge von Suffixen in einigen Sprachgruppen in die eine oder die andere Richtung stattgefunden, wobei vielleicht auch die Agglutinierung von Postpositionen zu Kasussuffixen eine gewisse Rolle kann gespielt haben.

0. Az alábbiakban az U/FU alapnyelv némely sokszor tárgyalt morfológiai és szintaktikai kérdésével foglalkozom. Természetesen ennek csak akkor van értelme, ha a kézikönyvekben (pl. Collinder 1960, E. Itkonen 1966, Hajdú 1987) megtalálható, az alapnyelvre és a nyelvcsalád tagjaira vonatkozó alapismereteken túlmutató, megalapozott hipotéziseket sikerül felállítani, plauzibilis magyarázatokat előadni. Az eddig alkalmazott összehasonlító módszer nem feltétlenül kínál elegendő lehetőséget arra, hogy az eddigieknél pontosabb képet kapjunk az alapnyelv rendszeréről és az annak felbomlását

követő változásokról, amely csak a morfológiai eszközök taxatív ismertetésére és néhány szintaktikai sajátosságra szorítókozó pillanatfelvételnél tűnik. Megítélésem szerint csak akkor léphetünk tovább, ha fokozottan igyekszünk hasznosítani a más nyelvek és nyelvcsaládok történeti kutatásából adódó felismeréseket, a nyelvi változásokban megfigyelhető általános tendenciákból levonható tanulságokat. Ezt az uráli összehasonlító nyelvtudomány eredményeinek a tipológiai kutatások fényében való újraértékelésével látom elérhetőnek.¹ Ez természetesen nem számít újdonságnak az uralisztikában, noha az U/FU alapnyelvre vonatkozóan eddig talán még nem sok kézzel fogható eredményt sikerült ennek révén felmutatni. E téren csak a korán eltávozott Mikko Korhonen tanulmányai tartalmazznak olyan gondolatokat, amelyek új színfoltot jelentenek az évtizedek során csak alig-alig módosult ismeretárunkban.

Az alább tárgyalandó téma tehát morfológiai természetű, amely szorosan kapcsolódik egy bizonyos szintaktikai kérdéshez, a szórendhez, ez pedig a személyjelölő morfémák, az igei személyragok (Vx) és a birtokos személyjelek (Px) kialakulása.

Vajon nem mondtak-e el eddig minden lehetségest azzal, az uralisztikában közhelyszámba menő megállapítással, hogy ezen elemek a megfelelő személynévmások agglutinációja révén keletkeztek? A lényegét illetően talán igen, de a részletekre és az agglutináció körülményeire vonatkozóan azonban vannak megválaszolatlan kérdések, amelyek nem manapság vetődtek fel, hanem megoldatlan problémaként immár évtizedek óta ismertek.

Az uráli (U) nyelvekben a személynévmásokból agglutinálódott személyjelölő szuffixumokat, vagyis az alanyra (igei személyragok: Vx), ill. a birtokosra (birtokos személyjelek: Px) utalókat illetően Givón szlogenszerű megállapítása ("Today's morphology is yesterday's syntax", l. Givón 1971. 413)² alapján U alapnyelvi vagy preuráli VS (ige + alany), illetőleg NA (jelzett szó + jelző) sorrendet kellene posztulálni.³ Ha a több U nyelvben meglévő tárgyias ragozású igealakok szerkezetére is figyelemmel vagyunk, vagyis hogy a tövet (Rx) (az esetleges tempus- és modusjelek után) a tárgyra utaló

¹ Ugyanakkor nem árt az óvatosság: általános nyelvészeti-tipológiai munkákban találkozni az uráli nyelvekre vonatkozóan tett olyan, vitathatatlan igazsággént feltüntetett állításokkal, amelyek másod- vagy harmadkézből való információkon alapulnak vagy egyszerűen abból fakadnak, hogy a megnyilatkozók nem rendelkeznek kellő (leíró és történeti) ismeretekkel e nyelvekről, vagy éppen viszonylag kevés nyelv tanúvallomása alapján kockáztatnak meg némely általánosító természetű kijelentéseket.

² Valóban többen is úgy tekintették a morfológiát, mint régebbi korok fosszilizálódott szintaxisát. Azonban a morfológia nem mindig bizonyul régebbi szintaktikai szerkezetek hűséges visszatükrözőjének (vö. Anderson 1980. 52, még vö. 53).

³ Hasonló diszkrepanciát mutatnak a tunguz és a törökségi nyelvek, valamint egyes mongol nyelvek (pl. a burját).

morféma (Ox), majd a személynévmási (Pn) eredetű igei személyrag követi, vagyis: Rx + ... + Ox (Ox < Pn_{Acc}), akkor ez is VO szórendre látszik mutatni. Tehát a mondatrészek hajdani sorrendje a mai morfotaxisban tükröződnék vissza. Azonban az U nyelvek többségében SOV a szórend (de az SVO is megjelent egyesekben). E nyelvek története azt mutatja, hogy közös előzményük, az U alapnyelv is SOV típusú volt. Így e személyjelölők kialakulásának módja két problémát is felvet:⁴ 1. Miként hozható összhangba egymással az említett személy- és tárgyjelölők keletkezésének idejére rekonstruálható SOV és AN (= jelző + jelzett szó) szórend és a személy- és tárgyjelölőknek az ige (RxVx < VS, RxOx < VO, ahol O = Pn_{Acc}), illetőleg a birtokszó (RxPx < NA) mögötti helye? 2. Milyen alapnyelvi szuffixum-sorrendet lehet posztulálni abból a tényből kiindulva, hogy az U nyelvek egy részében az esetragok (Cx) a Px-ek előtt foglalnak helyet, másokban PxCx a sorrend, megint másokban mindkét sorrend lehetséges? Az első kérdés megválaszolása főleg a mondatrészek sorrendi helyéből fakadó probléma tisztázását igényli, a másik pedig a Cx-ek egyes típusai és a Px-ek közti tartalmi viszonyét.

Az uráli nyelvtudomány művelői már régóta tisztában voltak az U alapnyelvi szórend és a személyjelölő szuffixumok közti sorrendi anomáliával (pl. Szinnyi 1910. 115, 1922. 102) és magyarázatot is kerestek rá: szerintük a hangsúlytalan helyzeti névmások nem követték szigorúan a szórendi szabályokat, s alanyként az állítmány, illetőleg birtokosként a birtokszó mögé kerülve fokozatosan agglutinálódhattak a főtaghoz (Ravila 1941. 132–133, 1945. 323, 1960. 33–34, Bubishi 1953. 80–81). A második kérdésre pedig az egyes szuffixumok kialakulásának relatív kronológiájában vélték megtalálni a választ: úgy gondolták, hogy a mindkét sorrendet mutató nyelvekben a legősibb esetragok rendszerint a Px-ek előtt állnak, míg az újabb keletűek követik a Px-eket, vagyis az U alapnyelvi sorrend is CxPx lehetett (mint pl. a finnben), az ettől való eltérések későbbi újítások.

E válaszok nem bizonyultak teljesen kielégítőnek mindazok számára, akik e kérdéssel foglalkoztak, s így érthetően újabb magyarázati kísérletek születtek.

1. Az első kérdésre Radics Katalin (1980, 1985) a hagyományos megoldásnál egy elméletileg plauzibilisebb magyarázati lehetőséget igyekezett találni. A Givón sugallta módon közelítette meg e kérdést: rámutatott a rekonstruál-

⁴ Itt persze felesleges szót vesztegetni arra a — főleg magyar nyelvtörténészekről reprezentált — zsákcúrára, hogy a magyar nyelv külön életében alakultak volna ki az egyes morfémaosztályok és velük együtt az ige- és névszóragozás is (persze ez vonatkozott az ő felfogásukban a rokon nyelvekre is).

ható szórend és a személyjelölők helye közti említett diszkrepanciára:⁵ „Szórendi vonatkozásokat ... kikerülhetetlenül tartalmaz minden nyelvtörténeti föltevés, amely a személy-jelölő szuffixumokat agglutinálódott névmásból származtatja, így a ... nyelvtörténeti munkák jó része is expliciten kimondja, hogy a szuffixált alakok történetileg ige + névmás, illetve birtokszó + névmás sorrendi szó szerkezetekre vezethetők vissza ... Ez a föltételezett szórend azonban szöges ellentétben áll az uráli nyelvek mai és régebbre rekonstruálható szórendi tulajdonságaival. [Bekezdés] A személy-jelölő szuffixumok eszerint semmiképpen sem jöhettek létre az uráli nyelvek SOV szórendet mutató, igen hosszú korszakában, mert egy ilyen típusú nyelvben nemigen kerülhet az önálló személyes névmás az ige, az önálló birtokos névmás pedig a birtokszó mögé. Az önálló hangsúlytalan névmások ugyanis a nyelvekben általában ugyanazon a helyen foglalnak helyet, mint a lexikális főnévi csoporttal kifejezett mondatrészek” (Radics 1980. 42, még vö. 1985. 238–239). Radics erre keresett olyan megoldást, amelyben a mondatbeli sorrendi szabályok összhangban állnak a személyjelölő szuffixumokat tartalmazó szóalakok elemeinek sorrendjével. Megoldási javaslatának lényege (ismét csak saját szavaival): „... azt igyekezünk valószínűsíteni, hogy a tárgyalt személyjelölő paradigmák még az uráli alapnyelvnél is régebbiek. Föl kell tételeznünk, hogy az SOV típusú uráli alapnyelvet egy VSX szeriális típusú korszak előzte meg, s hogy a személyes és birtokos névmások enkliticizálódása, majd agglutinálódása még ebben a megelőző korszakban ment végbe. [Bekezdés] Ha a névmások a rekonstruálható SOV típusú korszakban nem kerülhettek az ige, akkor azt kell föltételeznünk, hogy e korszakot megelőzte egy olyan időszak, amelyben mind az alanyi, mind a tárgyi névmás rendszeresen az ige után állt, s ennek megfelelően a birtokos szerepű névmás is követte a birtokszót” (Radics 1980. 43, még vö. 51–52 és 1985. 240–241). Kérdés, hogy ez a tetszetősnek tűnő és magabiztos érvelés tartható-e. Vajon nem lehetséges-e, hogy az uráli alapnyelv személyjelölői mégis SOV alapszórendű korban alakultak ki? Itt van természetesen annak a problémának a kulcsa is, hogy

⁵ A probléma ugyanígy vetődött fel Korhonen számára is: “Of course there are suffixes whose pronominal origin is obvious, e.g. most possessive suffixes in the declension and personal suffixes in the conjugation. An agglutinated pronominal element is also clearly evident in some forms of the definite declension in Mordvin, e.g. MdE *kudoš* ‘the house’ < *kota še ‘house that’, pl. *kudot’nie* ‘the houses’ < *kotat ne ‘houses those’. In cases of this kind the pronominal origin of the suffix can also be established from the perspective of syntax and semantics, although there are still some problems left. E.g. so far no satisfactory answer has been given to the question, why the personal and possessive morphemes are suffixes, i.e. succeed the head, although the subject and genitive in the corresponding analytical phrase are posited before the head (cf. Fi. *kirjoita-n* ‘I write’, but *Pekka kirjoittaa* ‘Peter writes’; *kirja-ni* ‘my book’, but *Pekan kirja* ‘Peter’s book’)” (Korhonen 1991. 174–175).

miként oldható fel az az ellentmondás, amely az U/FU alapnyelv SOV szórendje és az agglutinálódott személynév-mások által sejtetett VS szórend között van.

Minden kétséget kizáróan fejlett Vx- és Px-rendszere volt a kb. 6000 évvel ezelőtt felbomlott U alapnyelvnek, hasonlóan mint a belőle leszármazott nyelveknek; és ameddig az U nyelvek múltjába belelátunk, csak annyi állapítható meg, hogy azok SOV szórendűek voltak, egészen az alapnyelvig visszatekintve. Így vagy az összehasonlító nyelvtudomány eszközeivel el nem érhető távoli preuráli korban kell VS és NA szórenddel számolnunk (amint Radics teszi, egyébként mások is megpendítették ennek a lehetőségét, l. alább), vagy a személynév-mások agglutinációja SOV és AN sorrend esetében is lehetséges (amely felfogásnak ugyancsak voltak és vannak is hívei).

A Radics által idézett szakirodalom meglehetősen egyoldalúnak tűnik, hiszen munkájának írásakor is olvashatók voltak már olyan tipológiai szempontú állásfoglalások — a finnugor nyelvészeti szakirodalomban megtalálható jóval korábbi, hasonló szellemű megnyilatkozásokról nem is beszélve —, amelyek vitatták a mondat hajdani szórendje és a morféma sorrendje közti mechanikus megfelelést.⁶ Lehmann (1973. 58–59) megállapította, a kongruenciaketagóriák nem követik a sorrendezési elvet, s az igei személyragok feltétlenül ilyenek. A klitikus névmások csak lazán engedelmeskednek a speciális sorrendi szabályoknak, ha egyáltalán engedelmeskednek (Comrie 1980a. 86–87, 1981a. 82, még vö. Anderson 1978. 52–53, továbbá Ramsdelt 1952. 71–72 és Sauvageot 1982. 300–301). A szintaktikai rekonstrukció különös óvatossággal végzendő el, hangsúlyozta Comrie, minthogy nem ér-

⁶ Egyéb elhamarkodottan felállított hipotézissel, ad hoc magyarázattal is találkozni Radics munkájában. Az egyik szerint: „a nyelvekben az affixált birtokos személyjelölő paradigma létezése föltételezi az affixált igei személyjelölő paradigma létezését” (Radics 1980. 39), vagy az egyes nyelvekben egyidejűleg megjelent kategóriáknak tartja (Radics 1980. 40), és megfigyelése szerint, „ha van egy nyelvben Px (affixált birtokos személy-jelölés), akkor van benne Vx (affixált igei személy-jelölés) is” (Radics 1980. 40), illetve nincs olyan nyelv, „ahol van Px, de nincs Vx” (Radics 1980. 40). Azonban a mongol nyelvek egy része éppen ilyen, ti. vannak birtokos személyjeleik, míg az igei személyragok kialakulása legfeljebb éppen csak elkezdődött (l. Comrie 1980a. 89–91), hasonló a helyzet az indonézben (Antal 1990. 149) is. A másik így szól: „Moravcsik Edit hívta fel a figyelmemet egy sierra leonei kreol nyelvre, a kriora, amelyben szerinte elég világosan topikalizált a birtokos szerkezet: *di tīca i pus* ‘the teacher his cat’ ‘the teacher’s cat’. Kérdés azonban, hogy ez a szerkezet-típus nem a kreolizáció terméke-e, vagyis hogy csakugyan természetes nyelvi változás eredményezte vagy két nyelv egymásrahatása” (Radics 1982. 13, 8. lábjegyzet). Ennek a szerkezetnek megfelel a francia *le cheval à mon père* ‘az apám lova’, német (bajor-osztrák) *dem Vater sein Pferd* ua. (Tauli 1966. 16), *Peter sein Buch* (~ *Peters Buch*) ‘Péter könyve’ és holland beszélt nyelvi *Peter zijn boek* (~ *Peters boek*) ua., *Maria haar boek* ‘Mária könyve’, e formák esetében nehéz lenne kreolizációval számolni. A német szerkezetről szólva Ostrowski (1982. 261) kongruenciát emleget: „... pronominale Wiederaufnahme des Besitzers beim Besessenen, also ... eine Art von Kongruenz“.

vényesíthető egy olyan általános elv, hogy a morféma sorrendje egy korábbi (alap- vagy lehetséges) szórendet tükröz; az első feladat a morféma- és szórend diszkrepanciáját előidéző faktorok leltárát összeállítani, nem pedig vakon alkalmazni egy rekonstrukciós eljárást, amelyről tudjuk, hogy egy se-reg esetben bizonyíthatóan téves eredményeket hoz (1980a. 93).

Ezzel kapcsolatos nézeteit Comrie az U és a mongol nyelvek szórendje és szuffixumaik sorrendje közti ellentmondás tanulmányozása során adta elő (Comrie 1980a és 1981a). Rámutatott, hogy a mongol nyelvekben, elsősorban azokban, amelyek nem rendelkeznek igei kongruenciával, főleg a hangsúlytalan névmási alany kerülhet az ige mögé (Comrie 1980. 90), s így természetes dolog, hogy az igei kongruencia a hangsúlytalan posztverbális névmásokból alakult ki (Comrie 1981a: 210–211). Ugyanígy magyarázták az uráli nyelvészet művelői is az U alapnyelvi Vx-ek és Px-ek kialakulását. Ravila (1960. 33–34) az alapnyelvi szórendről szólva megállapította, hogy csak hangsúlytalan névmás követhette azt a szót, mondatrészt, amelyre vonatkozott s éppen e hangsúlytalan helyzet indíthatta el a névmás agglutinációját (az U nyelvek legtöbbször ma is akkor használják a személynévmásokat alanyként, ha az alany hangsúlyos, l. Tauli 1966. 66).⁷ A mordvin és a szamojéd névszók ún. predikatív ragozása, amely (a mordvinban akár esetragos) névszók állítmányi szerepét teszi explicitté személynévmási eredeti személyjelölők révén, pl. mord. *od-an* 'fiatal vagyok', *od-at* 'fiatal vagy', (*mon*) *oš-sa-n* 'én a városban vagyok', (*ton*) *to-sa-t* 'te ott vagy', vö. *od* 'fiatal', *oš* 'város', *oš-sa* 'városban', ugyanígy keletkezhetett, talán még az U alapnyelvben. A predikatívizálás az alany és az állítmány közti kongruenciának köszönhető, ehhez hasonlót ír Lehmann (1976. 454) is az indogermán alapnyelvi igeragozással kapcsolatban. — A törökségi és a mongol nyelvekben rendszeresen alanyi végződés járulnak főnévi, melléknévi (és egyéb nem igei) állítmányhoz, egyes tunguz nyelvek is használják e szerkezetet, míg mások ilyenkor kopulát alkalmaznak (Comrie 1981b. 76; a mai törökségi és mongol nyelvek nem igei szófajainak alanyi szuffixumokkal való predikatívizálására még l. Lees 1962. 143).

Annak is okát lehet adni, miért foglalhatja el a hangsúlytalan névmás a főtag mögötti helyet. Az igei morféma szuffigális jellege az OV típusú nyelv praepositív melléknévi és genitívusi szerkezetei esetén az OV és a VO szintagmák néhány közös sajátosságából következik. Ez az OV és VO meghatározott szintaktikai szinten egy egységes és oszthatatlan egész képez a mondat szerkezetén belül. Ezért természetes, hogy azok a (morfológiai és

⁷ Hasonló képződmények azok a bajor nyelvjárási igealakok, amelyekhez a megfelelő személynévmás agglutinálódott, pl. *mîr hammer* << *wir haben wir* 'wir haben' (Paul 1898. 287); alanyi helyzetű személynévmás agglutinációjára további indogermán nyelvi példákat l. Royen 1929. 485 kk.

szintaktikai) elemek, amelyek a szintagmának e két eleme közül kizárólag vagy csak az egyikkel, vagy csak a másikkal hozhatók kapcsolatba, lineárisan csatlakozhatnak annak szabad oldalához, vagyis az egész szintagmának vagy a bal, vagy a jobb oldalán helyezkednek el. Az OV szintagma esetében a „szabad hely” ezen szabálya lehetővé teszi az igei morfémáknak a V-hez szuffixumként való csatlakozását, ha a melléknévi és a genitivusi konstrukciók az O-hoz viszonyítva praepositívok. A VO szintagma esetében viszont az elemeknek a lineáris elhelyezkedésére vonatkozó ugyanezen szabályából következik az igei struktúrának főleg praefixációs jellege, ha a melléknévi és genitivusi alakulatok az O elem mellett postpositív helyzetűek (Gamkrelidze–Ivanov 1984. 325–326). Hasonló a Comrie által adott magyarázat is: az SOV nyelvekben az SV és az AN közt még egyéb is állhat, így a (névmási) alany és birtokos jelző nem közvetlenül szomszédos a szerkezet főtagjával, ezért a főtag mögötti rész a szabad oldal, amely lehetővé teszi a névmás affigálódását (Comrie 1980a. 92–93).

Tehát egy konzisztensen SOV típusú nyelvben, márpedig az U alapnyelv ilyen lehetett, a hangsúlytalan névmásoknak éppen a szuffigálódása várható, vagyis nincs olyan körülmény, amely U alapnyelvi VSO szórend posztulálását követelné meg.

2. Az U nyelvek birtokra utaló személyjelölői, vagyis a birtokos személyjelek is hangsúlytalan, azaz a birtokszó mögötti személynévmásból agglutinálódhattak. Mivel már az U alapnyelvre is csak az agglutinálódott elemeket rekonstruálhatjuk, a postpositív személynévmás morfológiai megformáltságáról nem tudunk semmit. Az eddigi szakirodalom magától értetődő tényként alapalakban lévő (tehát nominatívusi) hátravetett személynévmásokkal számolt. Én inkább arra hajlok, hogy az U alapnyelvben — vagy méginkább valamikor a preuráli korban —, mielőtt agglutinálódtak volna, a Px-ek névmási előzményei genitivusragosak (az Ox-ekéi pedig accusativusragosak) lehettek. Emellett szólnak az uráliakkal tipológiailag rokon mongol nyelvek, amelyekben a hátravetett genitivusragos személynévmás agglutinálódott Px-szé, vagy legalább enkliticizálódott (Comrie 1980a. 88). Az altaji nyelvekben az igei személyragok alanyeseti hátravetett személynévmásokból, a birtokos személyjelek genitivusi hátravetett személynévmásokból enkliticizálódtak, illetőleg agglutinálódtak (Ramstedt 1952. 71). A törökségi és mongol nyelvekben a személynévmásoknak pedig ma is a genitivusi alakja használatos birtokos névmásként.

Azok az U nyelvek, amelyek megőrizték az ősi genitivusragot (tehát a finn-volgai és részben a szamojéd nyelvek), szintén a genitivusragos személynévmást használják birtokos névmási funkcióban; a permiben is erre tendálnak azok a birtokos szerkezetek, amelyekben személynévmással van

kifejezve a birtokos. Tehát pl. fi. *minun taloni*; a lappban: „Ha a birtokos jelző főnév (vagy főnévi szerepben használt melléknév) vagy névmás, genitivusban áll ... *mu dallo* ‘az én házam’” (Lakó 1986. 129); mord. *moń kudoś* (~ *kudom*) ‘id.’ (Evsev’ev 1963. 161, még vö. Cygankin 1980. 267); cser. *mâjân pörtem* ‘id.’ (Tužarov 1987. 57), a cseremiszenben a birtokost kifejező, genitivusi személynév mások követhetik is a birtokszót, pl. *erγâna memnan* ‘сын у нас’ (i.m. 58). — A szamojéd nyelvekben visszaszorulóban van a genitivus (szelkup) vagy tkp. már vissza is szorult (jurák, tavgi). A jurákban „A személyes névmás genitivusi alakja (birtokos névmás) nem használatos, bár egy-két nyelvtan ilyen alakot is föltüntet (Sg1 *śi’in*, 2–3. sz. = Acc.). A birtokos névmási helyzetben általában a személyes névmás alapalakja szokott állani: *mań puχūce* ‘az én feleségem’” (Hajdú 1968. 53). Gyakorlatilag a tavgiból (Tereščenko 1979. 163) és a jenyiszejiből is eltűnt a genitivus, így birtokos névmási funkcióban a személynév mások nominativusa használatos, pl. jen. *модь камзыў* ‘házam’, *γ̄ камзор* ‘házad’ (vö. *моду*, *модь* ‘én’, *γ̄* ‘te’) (Tereščenko 1966. 447, 448). A szelkup 3. sz. névmásainál még megvan, ott birtokosként a névmás genitivusi alakja használatos, pl. szelk. Ta. *təpāqin nāl’a* ‘lányuk’ (vö. *tē* ‘ők (2)’) ~ *man olam* ‘fejem’ (vö. *man* ‘én (nominativus, genitivus)’ (Kuznecova et al. 1980. 288, 289).

A permiből eltűnt az U alapnyelvi genitivusrag, ennek funkcióját local-casusi eredetű esetragok vették át a főnevek és a mutató névmások paradigmájában, míg az 1. és 2. személyű névmásoknak a helyviszonyt kifejező Cx-szel és a megfelelő Px-szel bővült töve jelentkezik e szerepben. A votjákban ezek jelentkeznek birtokos névmásként is, pl. *mīnam ručkae* ‘az én tollam’, *tīnad ručkaed* ‘a te tollad’ (Perevoščikov 1962. 173). Ettől a zürjén csak annyiban különbözik, hogy ott a (mutató névmási eredetű) 3. sz. névmás nominativusi formában használatos birtokos névmásként, míg az 1. és 2. személyűek rendszerint genitivusi alakban, csak ritkán jelenhetnek meg nominativusi alakjaik birtokos névmásként (Lytkin 1955. 198–199). A permjákban ugyanaz a helyzet, mint a votjákban (Lytkin 1962. 237–238). — Az ugor nyelvekből is kiveszett az ősi genitivus. Csak a magyarban van egy genitivusi funkciót is betöltő eset, a dativus, a másik két ugor nyelvben még ilyen sincs. Az ugorban, nem lévén genitivusragos személynév más, amely birtokos névmásként funkcionálhatna, e szerepkörben a nominativusi személynév más használatos, pl. m. (*az*) *én házam*.

3. A U alapnyelv fejlett casusrendszerrel is rendelkezett, hat casusragot bizonyosan rekonstruálhatunk. Ezeknek és a Px-eknek az egymáshoz viszonyított alapnyelvi sorrendje, úgy tűnik, viszonylag kevés vitát váltott ki a

szakirodalomban, noha a mai U nyelvek zavarba ejtő tarkaságot mutatnak e tekintetben.⁸

(1) RxCxPx: finn-ségi, erza-mordvin, északi szamojéd, pl. fi. *käde-ssä-ni* 'kezemben', vö. *käsi* (*käte-* ~ *käde-*) 'kéz', *ssä* Cx, *ni* PxSg1,

(2) RxPxCx: ugor, pl. m. *kez-em-ben* 'kezemben', vö. *kéz* (~ *kez-*) 'kéz', *em* PxSg1, *ben* Cx (a fi. nyj. Rx-PxPx-Cx szerkezetű *isä-sti-lle* 'apádnak' stb. alakokról l. alább),

(3) RxCxPx ~ RxPxCx: moksa-mordvin, cseremisiz, permi és déli szamojéd nyelvek, pl. cser. *kið-em-æn* 'kezemnek a ...' ~ *kið-æšt-em* 'kezemben', vö. *kit* (~ *kið-*) 'kéz', *em* PxSg1, *æn* és *æšt* Cx-ek.

A (3) csoport nyelveiben a helyzet ennél sokkal bonyolultabb (főleg ha a számjelek sorrendi helyére is tekintettel vagyunk, pl. a cseremisizben a főnevek numerussuffixuma is sorrendi ingadozásokat mutat, pl. *kið-βälä-em-æm* 'kezeimet': RxNxPxCx ~ *kið-em-βälä-m* 'id.': RxNxPxCx; még az egyébként rögzített sorrendű nyelvekben vagy nyelvcsoportokban is előfordulnak kisebb anomáliák: magyar nyelvjárási *ökr-öm-ök* 'ökreim': RxPxNx, vö. irod. ny. *ökr-ei-m* 'id.': RxNxPx; inkeri *orja-ni-t ommaa-ni-t* 'meine eigenen Sklaven': RxPxNx, közli Mark 1923. 251):

(3a) Bizonyos casusragok a harmadik típusba tartozó nyelvekben mindkét sorrendiségben részt vehetnek, ilyen a cser. dativus: *kið-em-län* ~ *kið-län-em* 'kezednek', vö. *kit* (~ *kið-*) 'kéz', *em* PxSg1, *län* Cx. A Postal és Perlmutter által felállított hipotetikus sorrendi univerzálé szerint: nincs olyan nyelv, amelyben a morfémák sorrendje szabad lenne; ha két szóban ugyanazok a morfémák szerepelnek, de különböző sorrendben, akkor azok különböznek egymástól a mélyszerkezetben (Perlmutter 1970. 234, idézi Luutonen 1993. 97). A kétféle sorrendiség tényét közlő források nem szólnak arról, hogy a két különböző sorrendiségi változat akárcsak egy árnyalatnyival is eltérő jelentésű lenne. Éppen ezért inkább arra gondolhatok, hogy a kettős sorrendiség átmeneti állapot, amely vagy azzal magyarázható, hogy az illető Cx névutói eredetű, viszonylag fiatal morféma, vagy azzal, hogy egy-egy testesebb esetrag a névutói eredetű, éppen ezért szintén testes esetrag analógiájára vált ingadozó sorrendivé.

(3b) Egyes esetragokkal más és más lehet a Px és a Cx sorrendje az egyes nyelvjáráásokban, pl. zürj. *zon* 'fiú': *zon-ış* 'id. (elat.)': *zon-ej* 'fiam (nom.)', Rx-Cx-Px: *zon-s-ım* 'id. (elat.)' ~ a zürjén P nyelvjáráásában *zon*

⁸ McMahon (1994. 140) alábbi megjegyzése alapján arra gondolhatunk, hogy szokatlan jelenség lehet az a némely U nyelvre (és minden bizonnyal az U/FU alanyelvre) is jellemző vonás, hogy váltakozó CxPx ~ PxCx morfémásorrendjük van (illetőleg volt): "... agglutinating languages like Turkish (where morphs are glued together in an invariable order and each realises one morpheme)..." — kiemelés tőlem; H. L.

'fiú': *zon-is* 'id. (elat.)' : *zon-e* 'fiam (nom.)', RxPxCx: *zon-e-is* 'id. (elat.)' alak is adatolva van (ez a szerkezet csak egyszer fordul elő és Rédei Károly szíves szóbeli közlése szerint minden bizonnyal a gyűjtő tévedésén alapul).

(3c) Egyes esetragokkal más és más lehet a Px és a Cx sorrendje az egyes személyekben, pl. mordM *val'mä* 'ablak' : *val'mä-zə* 'ablakom (nom.)' ~ RxPxCx: *val'mä-zə-n* 'id. (acc.-gen.)', *val'mä-čə* 'ablakod (nom.)' ~ RxPxCx: *val'mä-čə-n* 'id. (acc.-gen.)', *val'ma-c* 'ablaka (nom.)' ~ RxCxPx: *val'ma-n-c* 'id. (acc.-gen.)'.⁹

(3d) Determináló és praedestináló funkció ellátására már birtokos személyjeles névszóalakok újabb személyjelet, illetőleg finit (tehát személynévmásból agglutinálódott személyjelölőt tartalmazó) igealakok újabb igei személyvégződéseket kaphatnak. Pl. cser. *erγə-ž-län-zə* 'fiának': Rx-PxSg3-Cx-PxSg3, sőt olykor még finit igealakokhoz is csatlakozhatnak, pl. *kuštə ənde tudəm k ə č a l a š ə ž e ?* 'hol lehet most őt keresni?', *a molan tənar mündərkö k a j e n d a ž e* 'de miért mentetek olyan messzire?'. A votjákban a Px determináló funkcióban is használatos, amely főnevek, névmások ragozott alakjaihoz járulva azokat határozottá és egyszersmind tovább ragozhatóvá teszi, pl. *gurt* 'falú': *gurtlenez* 'a falué', *gurtlenze* 'a faluét', *gurtlenezen* 'a faluénak a ...', *gurtlenaz* 'a faluéba(n)'; *ton* 'te': *tonen* 'veled', *tonenez* 'a veled levő', *tonenze* 'a veled levőt', *tonenelj* 'a veled levőnek' stb.; ezeknek az alakoknak teljes paradigmájuk van, amely megegyezik a 3. sz. alakok possessiv paradigmájával (Rédei Károly szóbeli közlése szerint ezek teljesen újkeletű formák). A zürjénben a sg. 2. és 3. sz. Px-ek determináló jelentésben még a finit igealakhoz is hozzájárulhatnak, pl. *da kiž ješčə vošəma-is* 'és még hogy veszett el!' (*vošəma* 'lost', *is* PxSg3). Az északi szamojéd nyelvekben (a jurákban, a jenyiszejiben és a tavgiban) a birtokos személyjelezésen kívül van egy másfajta, praedestinatív személyjelezés is, ami azt fejezi ki, hogy valami vagy valaki kinek vagy minek a részére van szánva. Ez úgy keletkezett, hogy a 3. sz. birtokos személyjelhez még egy Px csatlakozott. Pl. jur. *γanoda-r to* 'a csónak a te számodra megérkezett' (*γano* 'csónak', *da* PxSg3., *r* PxSg2).

(3e) A Px és a Cx sorrendje más-más lehet a főnevek és a személynévmások paradigmájában (vö. Györke 1943. 187).

Olykor egyéb esetekben is előfordul a személynévmás enkliticizálódása és agglutinálódása. A régi finn irodalmi nyelvben névmásokhoz (pl. *sä* < *sinä*¹⁰ 'te') és kötőszavakhoz is csatlakozott, pl. *mitä-s tahdot?* 'mit akarsz?', *että-s tiedät* 'hogy tud(o)d', *koska-s tulet?* 'mikor jössz?', *tule-s*

⁹ Devaev (1963: 352) szerint a sg. 3. sz. genitivusi alakban metatézis (-c-n > -n-c) történt. Valószínűleg igaza van, hiszen egyébként ez az alak kis híján homofón lenne a sg. 2. sz. genitivusi formával.

¹⁰ A fi. *mä* 'én', *sä* 'te' a *minä*, *sinä* alakokból rövidült beszélt nyelvi formák.

tänne! 'jöjj ide!'. Személynévmások finit igealakokhoz is enkliticizálódhatnak, a finnben vannak egészen újkeletű, ilyen névmásokat tartalmazó igealakok is, pl. fi. irod. nyelvi *kuulem-ma* 'amint hallom/hallottam' < *kuulenmä* 'hallom én', *näem-mä* 'amint látom' < *näen mä* 'látom én', nyelvjárási és régi irodalmi nyelvi *nää-m* < *näen mä* 'látom', *enkö-m* < *enkö mä* 'én nem-e', régi irodalmi nyelvi és mai (ritka) nyelvjárási *mitä-n teen* < *mitä mä teen* 'mit tesztek/tegyek'. Egyes finn nyelvjárásokban a sg. 2. sz. *sä* névmás agglutinálódott az igéhez, s így új -s igei személyrag született, pl. *tule-s* < *tulet sä* 'jössz', *tuli-s* < *tulit sä* 'jöttél', *mensi-s* < *menisit sä* 'mennél'. Finn nyelvjárásokban is előfordulnak két birtokos személyjelet tartalmazó alakok, a Px-ek ilyenkor mindig követik egymást, pl. *poika-nin* 'poikani' (< -ni + -n (< -ni)) és *poika-sti* 'poikasi' (< -s + -si + -ti, ehhez még vö. régi finn irodalmi nyelvi *rakkautti* 'rakkautesi', *miesti* 'miehesi' stb. (Osmo Nikkilä szíves szóbeli közlése; a *si* ~ *ti* Px-ek magyarázatát l. Nikkilä 1985. 253). Ezen esetekben ténylegesen pleonazmusról lehet szó.

3.1. Mivel a Cx-ek és a Px-ek közti sorrenddel kapcsolatos magyarázat a fenti tények ismeretében kétségeket támasztott bennem, szükségesnek láttam alaposabban megnézni, mi is a helyzet e morféma sorrendiségével azon uráli nyelvekben, amelyek arról nevezetesen, hogy bennük mindkét sorrend lehetséges, oly módon, hogy bizonyos Cx-ek csak az egyik típusú sorrendiségben vesznek részt, más Cx-ek a másokban, és van néhány, amelyeknek szabad a Px-ekkel kialakított sorrendje. Ilyen nyelvek főleg a cseremiszi, a votják és a zürjén, de kisebb mértékben egyéb nyelvekben is előfordul: a finnségiben, a lappban, a mordvinban, a szelkupban és a kamaszban. Hogy könnyebben eligazodjunk a tények és az állásfoglalások dzsungelében, alaposabban meg kell néznünk, mely nyelvben, nyelvcsoporthoz találkozzunk ingadozásokkal a szuffixumok sorrendezésében, illetőleg hogy melyek az ezekkel kapcsolatos legfontosabb nézetek.

3.1.1. A finnségiben és a lappban CxPx a sorrend. Tauli nézete szerint e nyelvekben a Px-ek valószínűleg fiatalabbak a Cx-eknél, a személynévmások agglutinációja a Cx-ek kialakulását követően ment végbe. Az *l* elemű localis casusok (megfelelőik vannak a cseremiszi és a permiben) fiatalabbak a Px-eknél, és eredetileg ezek a Px-ek után álltak. Így fel kell tenni, hogy ezen casusok esetében a többi casusbeli CxPx analógiájára kiegyenlítődés történt. A CxPx sorrend alól a finnségiben és a lappban a névutói eredetű esetragok sorrendi helye jelent kivételt (Tauli 1953. 397–398, még vö. Comrie 1980a. 83).

3.1.2. A mordvinban rendszeren az a szabály érvényesül, mint a finnben, vagyis a Px követi a Cx-et. A birtokos személyjelek korától függően azonban némi különbségek tapasztalhatók a Cx-ek és a Px-ek sorrendjében. A mordM Px-eknek két csoportja van: *p r i m é r* Px-ek, amelyek ősieik (ezek kifejezik a birtokos személyét és számát, de a birtok számát nem; ablativusi, inessivusi, elativusi, illativusi, prolativusi és abessivusi esetragokkal állnak); a *s z e k u n d é r* Px-ek, amelyek a mordM külön életében jöttek létre (ezek kifejezik a birtokos személyét és számát, valamint a pl. 3. sz. kivételével a birtok számát is; nominativusban, genitivusban és dativusban használatosak) (Devaev 1963. 342). Az ún. másodlagos Px-eknek a sorrendi helye nem mindig azonos az elsődlegesekével. A genitivus ragja sg. 1. és 2. személyben a Px után áll, a sg. 3. személyben megelőzi (a moksában a sg. 1., 2., 3. sz. Px-ek újabb kori alakulatok, l. Paasonen 1903. 121–122; az erza Px-es paradigmában a genitivus-accusativus megegyezik a nominativusszal, l. Keresztes 1990. 59, még vö. Serebrennikov 1967. 62–63, 65). Pl.

MordM genitivus-accusativus

		<i>šorma</i> 'levél' (egy birtok)	
sg.	1.	<i>šormazəń: zə</i> Px, <i>ń</i> Cx	
	2.	<i>šormacəń: cə</i> Px, <i>ń</i> Cx	
	3.	<i>šormanc: n</i> Cx, <i>c</i> Px	(Keresztes 1990. 59)

Valószínűnek látszik azonban, hogy a 3. személybeli morfémásorrend egyáltalán nem eredeti (vö. 9. lábjegyzet). Egyes mordvin dialektusokban egyéb, részben újkeletű sorrendezési anomáliával is találkozni:

Így a Novoe Urmet'evo-i nyelvjárásban a Px az abessivus előtt áll, míg az E és a M norma szerint a Px követi az abessivusragot, pl.

NU	E	M	
<i>pil'ge-t'-ftuma</i>	<i>pil'ge-vt'eme-t</i>	<i>pil'ge-ftəmə-t</i>	'lába(i)d nélkül'
<i>pil'ge-nek-tuma</i>	<i>pil'ge-vt'eme-nek</i>	<i>pil'ge-ftəmə-nk</i>	'lábunk/lábaink nélkül'
			(Agafonova 1981. 9)

Egy mordE szubdialektusban *mama-ń-d'e* 'anyámtól' a szuffixumok sorrendje a várható *mama-do-ń* id. helyett, *šastra-ń-d'e* 'nővéremtől' van *šastra-do-ń* id. helyett. Az ilyen sorrendű alakok a determinatív ragozás hatására jöttek létre, vö. *mama-ze-d'e* 'arról az anyáról', *šastra-ž-d'e* 'arról a nővérről' (Nad'kin 1968. 66–67).

3.1.3. A cseremiszi szuffixumok sorrendje a genitivus, accusativus, ablativus, comitativus, (nyugaton:) caritativus ragjával: PxCx, a lativus, illativus, inessivus ragjával: CxPx, a dativus és a comparativus ragjával: PxCx ~ (ritkán) CxPx (Alhoniemi 1985. 75–76, Bereczki 1990. 42).

Ugyanazon jelenséggel, mint a mordvinban, azaz a Px-et követő genitivusraggal találkozni a cseremiszen is, pl. sg. 1. *kide-m* ‘kezem’: *kide-m-ən* ‘kezemnek a ...’, sg. 3. (*kit-šə* ‘keze’:) *kit-še-n* ‘kezőnek a ...’ (Wichmann 1953. 114). Tauli ennek a magyarázatát abban kereste, hogy mind a mordvinban, mind a cseremiszen van egy melléknévképző, amely azonos hangalakú a genitivusraggal (vö. Ravila 1941. 15 kk.); ezért összerinte a volgai nyelvekben e melléknévképző viszonylag későn lett genitivusraggá (Tauli 1953. 399).

Tauli szerint a cseremiszen a Px-ek és a Cx-ek sorrendje elég zavaros. A CxPx az *š* lativus-, a *škə* illativus- és a *štə* inessivusraggal fordul elő, legalábbis a lativus és az inessivus régebbiek nyilvánvalóan, mint az *l* elemű localisi casusok, pl. sg. 1. lativus *kide-š-em* ‘kezemhez’, illativus *kidə-šk-em*, inessivus *kidə-št-em*. A PxCx sorrend az *n* genitivus- és instrumentalis, a *leć* ablativus-, a *ke* comitativus és a *te* abessivusraggal jelentkezik, pl. genitivus *kide-tə-n* ‘kezőnek a ...’, ablativus *kide-D-leć*, comitativus *kide-t-ke*, abess. *kide-t-te*. Ezek közül az ablativus és a comitativus nyilván újabb kori esetek, de a genitivus nem. Az ablativusrag eredetileg egy caritívusi melléknévképző, az esetrendszerbe való bekerülése újabb kori lehet, de az is lehetséges, hogy ez korábban megjelent, és a comitativus mintáját követte. Wichmann anyagának (1953) tanúsága szerint a cser. U nyelvjárásban főleg a PxCx sorrend érvényesül, a következő esetekkel is: allativus *lan/län*, modalis *la/lä*, elat. *kəc*, ahol e sorrend várható is, mivel ezen casusok szintén az újabbak közé tartoznak, pl. allativus *kit-šə-lan* ‘kezőre’, modalis *kit-šə-la*, elativus *kit-šə-γəć*. Néhány nyelvjárásban a PxCx mellett van CxPx is, pl. Kozm. allat. *kiD-län-žə*, modalis *kiD-lä-žə*, elativus *kit-kəts-št* (az adatok lelőhelye: Beke 1911. 181, Lewy 1922. 124). A CxPx itt a lativus, illativus és inessivus analógiájára jelentkezett. A Lewy feljegyezte nyelvjárásban az elativusban viszont a CxPx az egyetlen lehetséges sorrend (Tauli 1953. 399–400). — Azonban a cseremiszi *kəts* elem nem casusrag, hanem névutó (vö. Pengitov 1961. 289), s ez befolyásolhatta pl. a *lan* dativusrag kettős sorrendjét: önálló szótagot alkot mindkettő, ehhez még vö., hogy kötött morféma önállóan vagy egyéb elemmel együtt önállósíthatja magát névutóvá (l. pl. Majtinskaja 1982. 47).¹¹

¹¹ Ehhez hasonló az, hogy a FU alapnyelvi gyűjtőnévképzői eredetű *la* pluralisjel (erre vö. Bereczki 1988. 342) az önálló szóból származó, többesjeli funkciót ellátó suffixumszerű elemek váltakozó PxNx ~ NxPx sorrendjének hatására az eredeti NxPx mellett jelentkezik a PxNx sorrendben is (Luutonen 1993. 117, 120).

Tauli meglepőnek találta, hogy a cseremiszb en az accusativusi *m* esetében általában *PxCx* a sorrend, amely az újabb casusokra jellemző, pl. sg. 2. *kide-tə-m* ‘kezedet’, sg. 3. *kit-šə-m*. Csak a Ramstedt-féle Kozm. nyelvjárásban fordul elő alkalmilag *CxPx*, pl. *kəzə-m-et* ‘kezedet’, *kide-m-žə* (Ramstedt 1902. 142, 41, vö. Beke 1911. 181, jegyzet). Szerinte lehetséges, hogy az accusativusszal ez a többi eset analógiájára történt, különösen talán a genitivusi *n* hatására. De mivel accusativusban a permi nyelvekben is ugyanezzel a képpel találkozni, felteendő, hogy az *m* csak újabban tett szert esetragi funkcióra (sic!; H. L.). A cseremiszb en nemcsak a *Px* és a *Cx* sorrendje ingadozik, hanem a *Px* és a plur. *Nx-é* is. E jelenség a *βälä*, *šamêc* pluralisi morféma nemrég i agglutinációjával magyarázható. A Kozm.-ban a *NxPxCx* váltakozik a *PxNxCx* sorrenddel, pl. accusativus *kid-βälä-em-əm* ~ *kide-em-βälä-m* ‘kezeimet’; az U-ban *PxCxNx* ~ *NxPxCx*: pl. acc. *kide-št-em-šamêc* ~ *kit-šamêc-êšt-əm* ‘kezeiket’ (vö. Beke 1911. 190). Mindez azt bizonyítja, hogy a cseremiszb en a pluralis, a *Cx* és a *Px* meglehetősen analitikus jellegű (Tauli 1953. 400).

Cseremis z kutatók bizonyos, anyanyelvük kutatásában új szempontokat vetettek fel a sorrendi talány megfejtésére. Galkin szerint a cseremiszb en a *Cx*-ek szemantikája is szerepet játszott a sorrendiségben: az alanyi-tárgyi *Cx*-ek esetében az alany és a tárgy (vkihez tartozás) került a figyelem középpontjába, ezért ilyenkor a *Px* megelőzi a *Cx*-et. A térbeli viszonyokat jelölő *Cx*-eknél a figyelem a helyre, irányra esik, ezért a sorrend is a *Cx*-et emelte ki. A dativusban a *PxCx* sorrend, úgy tűnik, későbbi, az alanyi-tárgyi *Cx*-ek hatására jött létre, hiszen a dativus eredetileg lativus volt. A *Px* helye csak a FU alapnyelv felbomlása után rögzült (Galkin 1964. 72–73). Hasonlóan vélekedik Tužarov is: az alanyi-tárgyi esetek (genitivus, dativus, accusativus, comparativus, comitativus, abessivus) *PxCx* sorrendűek, pl. *ača-m-əm* ‘apámat’, a localisi esetek (locativus, lativus, adverbialis [= обстоятельственный падеж]): viszont *CxPx* sorrendűek, pl. *pört-êšt-em* ‘házamban’; kivételek: dativus: *PxCx* ~ *CxPx*; a locativus és a lativus pl. 1. és 2. sz. *Px*-szel bizonyos feltételek mellett: *PxCx*.¹²

3.1.4. Tauli szerint a permiben (erre vö. Wichmann 1923–1924. 148, Uotila 1936. 475, 1938. 49) a cseremis zhez hasonló a helyzet. A *CxPx* a votjákban és a zürjénben a következő esetekben fordul elő (kivétel a WUo. 404 szerint permjük *zon* ‘vki fia’: *zon-ē-ış* ‘fiamtól’, vö. sg. 2. *zon-š-it*): instrumentalis, prosecutivus, translativus, terminativus, pl. votj. illativus = inessivus sg. 2. *val-a-d* ‘lovad’, elativus *val-ışt-ıd*, instrumentalis *val-en-ıd*, zürj.

¹² Tužarov (1987. 71–72) sajnos nem szól ezekről a feltételekről. Mivel az említett estragok főleg a költészet és a népköltészet nyelvében szerepelnek *PxCx* sorrendben, lehetséges, hogy a személyi vonatkozás fokozott hangsúlyozására szolgál.

tuj-əd-ıd ‘utadon, utad mentén’, terminativus *vel-əz-ıd*. A CxPx olyan esetekben várható, amikor régebbi casusokról van szó, amelyek a permi nyelvek közös örökségéhez tartoznak. Az a tény, hogy az *s* elemű casusok ebbe a csoportba tartoznak, az *l* eleműek viszont nem, összhangban áll a csere-misz vallomásával. A legtöbb zürjén nyelvjárásban a közpermi egressivus, pl. *vev-sań-ıd* ‘lovad közeléből’, amelyben ugyanaz az *s* elem van, mint az elativusban is, mindkét sorrenddel állhat. Csak az I és P nyelvjárásban van a zürjénben PxCx, pl. *zon-ıt-sań* ‘a fiad közeléből’ (vö. WUo. 405) (Tauli 1953. 400–401). Tauli (1953. 402) szerint amikor a permi nyelvekben kétféle (PxCx és CxPx) sorrend van, a CxPx a régebbi casusok analógiájára honosodott meg, mint amilyenek az illativus, az inessivus, az elativus stb.

Lényegében hasonló álláspontot képvisel Rédei is: „Die Reihenfolge der Suffixe in den Fällen der primären Kasus ist Kasussuffix + Possessivsuffix. Diese Tatsache weist ohne Zweifel darauf hin, daß die Agglutination der primären Kasussuffixe früher vor sich gegangen ist als die der Possessivsuffixe“ (Rédei 1988. 385). „Possessivsuffix + Kasussuffix ist die Reihenfolge im Falle des Akkusativs, obwohl er ein primäres Suffix ist“ (Rédei 1988. 386). A primér esetragok: inessivus, elativus, prosecutivus, transitivus, terminativus; a szekundér, azaz a történetileg kételemű ragok: genitivus, genitivus-ablativus, dativus, consecutivus, comitativus. Néhány szekundér esetagnál (approximativus, egressivus, caritivus) ingadozás tapasztalható. Inessivusban és illativusban a Cx és a Px szételemezhetetlen (Rédei 1978. 63).

A votjákban az esetragok egyik csoportjával (accusativus, genitivus, ablativus, dativus, caritivus, adverbialis, approximativus) PxCx, egyéb casusokkal (instrumentalis, inessivus, illativus, elativus, translativus, terminativus, egressivus): CxPx a sorrend. A sg. terminativus mindkét sorrenddel állhat. Az accusativus és az inessivus-illativus Px-es formáit nehéz lenne szegmentálni. Pl. caritivus *val-ed-tek* ‘lovad nélkül’, translativus *busı-jeti-d* ‘meződ mentén’, terminativus *busı-jed-oz* ~ *busı-oz-ad* ‘meződig’ (Csúcs 1990. 39–40).

Az accusativusi *m uráli alapnyelvi örökség, ezért különösen fontosnak tűnik a vallomása. A jelek szerint azonban Tauli a permi esetében sem tekinti az *m accusativusragot ősi elemnek. Nézetének lényege a következő: a zürj. *e* (amely 2. és 3. sz.-ben jelentkezik) és a votj. *-e* accusativusrag eredetileg talán tövégi vokális volt, amely az eltűnt *m* accusativusrag előtt állt, míg az accusativusi *s* (az acc. *es*, *es* a zürjénben a pl. 1. sz.-ben, a Luza nyelvjárásban a 2. és a 3. sz.-ben is fellép az *ę* mellett (l. WUo. 389), a sg. 3. sz. Px-szel azonos történetileg (vö. Wichmann 1923–1924. 160). A sg. 1. sz. accusativusban a zürjénben nincs Px, helyette az abszolút declinatio megfelelő alakja használatos, pl. *vel-ęs*; csak a P nyelvjárásban jelentkezik változat-

ként egy Px-es alak: *zon-ε-εs* ~ *zon-εs* 'fiamat'.¹³ Tauli szerint semmi ok feltételezni, hogy a zürjén accusativusi formában a CxPx ténylegesen szerepelt. Sőt ellenkezőleg, valószínűtlen, hogy az accusativus megváltoztatta volna a sorrendjét az egyéb (a PxCx sorrendi) casusok hatására, amelyek kisebbségben voltak. Ezért az tehető fel, hogy a PxCx sorrend az eredeti. Megfigyelhető, hogy általában ugyanez a sorrend van a cseremiszbén. A permi arra látszik utalni, hogy az *m* morféma accusativusi funkciója fiatal (sic!; H. L.) (Tauli 1953. 401).

Az abessivus *tæg*, *teg*, az approximativus *lań* és a comitativus *kęd*, *mįd* ragja kétféle sorrenddel állhat a zürjénben. Némely nyelvjárásban a sg. személyekben PxCx a sorrend, a pl. személyekben pedig CxPx, pl. Vyč. sg. 2. sz. abessivus *čoј-jas-įd-tęg* 'nővéreid nélkül', pl. 2. *čoј-jas-tęg-nįd* (WUo. 369); az I-ben a jelek szerint főleg CxPx, a P-ben csak PxCx van (i.m. 394, 405). A votják abessivus PxCx-et mutat, pl. *val-et-tek* 'lovak nélkül'. Ebből adódik, hogy az abessivus eredeti sorrendi helye: PxCx, és hogy e casus újkeletű. Az approximativus és a comitativus a legtöbb zürjén nyelvjárásban mindkét sorrendet mutatja, pl. sg. 2. approximativus *pi-įd-lań* ~ *pi-lań-įd* 'fiad felé', pl. 2. comitativus *vok-nįd-kęd* ~ *vok-kęd-nįd* 'fivéreddel'. A Sys. és a P nyelvjárásokban a PxCx látszik az egyedülinek (WUo. 398, 377). A PxCx nyilván elsődleges és ez várható az újkeletű approximativus és comitativus casusokban (a votják comitativusra vö. Wichmann 1923–1924. 149). A votják adverbialis (Wiedemann 1884: 136; Aminoff 1896: 31; Uotila 1936. 476) csak a PxCx rendet ismeri, pl. *jőmys-ez-ja* 'gyümölcs szerint' (Aminoff 1896. 31), ami várható, lévén az adverbialis újkori casus (Tauli 1953. 401–402). — Szerintem a *kęd* mint névutói eredetű esetrag (így Rédei 1988. 383) éppen egykori névutó volta folytán, vagy amennyiben *k koaffixum és *ta/*tā ablativusrag együtteséből ered (így Rédei 1992–1993: 86), annak következtében, hogy önálló testes szótagúsága miatt a névutókéhoz hasonlatos volt az alakja, hol maga vette fel a Px-et, hol pedig az a szó (részben a többi esetragos alak analógiájára), amelyhez járult. Ezek esetében főleg akkor rögzülhetett a CxPx sorrend, amikor személynévmáshoz csatlakoztak (Pn + Po-Px). A testesebb nem névutói permi és cseremiszi esetragoknál („álnévutóknál”) ennek analógiájára jelenhetett meg az alternatív RxCxPx sorrend, amely a votjékban nagyrészt kiküszöbölődött. A zürjén viszonyokat Wichmann is ehhez hasonlóan értelmezte: lehet, hogy szerepe volt a Px-es névutónak is abban, hogy a Px az utolsó helyre ke-

¹³ Rédei Károly szóbeli közlése szerint a *zon-ε-εs* ~ *zon-εs* 'fiamat' alakváltozatok alapján feltehető, hogy a *zon-ε-εs* az eredetibb, amelyben az *ε* a PxSg1, tehát e szóalak RxPxCx szerkezetű, és a ma általános forma, a *zon-εs* a két *ε* összevonásával keletkezett. Még vö.: „bei der syrj. Form *pięs* 'meinen Sohn' < *pię+ęs* ist das -s aus dem absoluten Paradigma eingedrungen“ (Rédei 1975. 136).

rülhetett, vö. pl. zürj. I *te ordad* 'hozzád', P *te dīnat* id., Ud. *mi ordanīm* 'nálunk' (Wichmann 1923–1924. 148–149).

„Mark MSFOu. LIV, 251 hat ... hervorgehoben, daß die Reihenfolge der Possessivsuffixe und Kasusendungen wie in den ostseefinnischen Sprachen und im Lappischen (Kasusendung + Possessivsuffix) die ursprüngliche zu sein scheint, »wie die Übereinstimmung mit den sam. Sprachen zeigt«. Auch die Vertretung im Wotj. und Syrj. deutet darauf hin, daß diese Reihenfolge im Frühurperm., abgesehen vom Akk. ... obwaltete. Die meisten Kasus mit Possessivsuffix vor der Kasusendung sind ja verhältnismäßig jungen Ursprungs. Z.B. sind die Adess., Allat, und Ablat. auf der Basis des Iness., Illat. und Elat. entstanden; und es wäre zu erwarten, daß auch jene das Possessivsuffix nach der Kasusendung hätten“ (Uotila 1936. 476). — Tehát Uotila is abban látja a CxPx ösiségének bizonyítékait, hogy a CxPx sorrend a permi nyelvekben a casusok döntő többségében jelentkezik, és ahogy a PxCx sorrendi Cx-ek inkább újabb koriak. Serebrennikov elutasítja Mark és Uotila érvelését, mert — mint írja — azok a formativumok, amelyek egy tárgy (предмет) minőségére utalnak, mindig a tő mögött helyezkednek el. E tekintetben a Px-ek a minőséget kifejező fogalmához közelítenek, így a PxCx az elsődleges (Serebrennikov 1974. 347). Sőt öszerinte a cseremiszi és a permi e kétféle sorrendje alapján az alábbi következtetések adódnak: (a) a PxCx a természetesebb sorrend, ez az eredeti az uráli és az altaji nyelvcsaládban, (b) a CxPx sorrend másodlagos, amely Px-es névutós szerkezetekben alakulhatott ki, s általánosult egyes nyelvekben minden casusban (pl. finn), vö. cser. *awa dene-m* 'anyámmal', zürj. *bat' dora-s* 'apjához'. Az alanyi-tárgyi casusok nem kapcsolódtak névutóval, ezért a cseremiszi és a permiben megmaradt az eredeti sorrend (Serebrennikov 1974. 327–329).

3.1.5. „A mai szamojéd, lapp és finn nyelvek eset- és személyragjainak majdnem azonos sorrendű: tő + esetrag + személyrag elhelyezkedése alapján Wiklund olyan véleményt alkotott, hogy csakis ezek a nyelvek tükrözhetik vissza az e g y e d ü l i ősi uráli sorrend-típust »... weil man im großen und ganzen die lappischen und finnischen Verhältnisse auch im Samojedischen wiederfindet und hieraus mit großer Sicherheit schließen kann, daß sie aus uralischer Zeit stammen, während der Wirrwarr der östlicheren fi. ugr. Sprachen ein Ergebnis späterer Entwicklung sein dürfte« (vö. Stufenwechselstudien: *Le Monde oriental* XIII, 113; elfogadja Mark i.m. 251; Uotila: *NyK. L*, 476 stb.)” (Györke 1943. 194–195). A jurákban, a jenyiszjeiben és a tavgiban minden casussal CxPx a sorrend, pl. jur. sg. 2. acc. *nīšamd* 'apádat', jen. sg. 3. abl. *jase-gata-te* 'apjától', tvg. sg. 1. dat. *ese-ho-no* 'apámnak' (Prokof'evtől idézi Tauli 1953. 403). A szelk. Ta.-ban kétféle sorrend használatos: CxPx a régi casusok estében, pl. sg. 3. sz. Px-

szel: accusativus [NB: Tauli itt régi casusnak minősíti az accusativust, a FP nyelveknél pedig újnak mondja!]: *-m-ti*, genitivus: *n-Di*, locativus (élettelneknél: *-kin*): *-kin-Di*. Ugyanez a sorrend a jóval fiatalabb casus, a prolativus (mín) esetében is, sg. 3.: *-mín-Di*. Ehelyett azonban rendszeresen egy névutós szerkezet szerepel. A PxCx jelentkezik az újabb casusokkal: locativus (élőknél: *mikit*, *mi* ‘valami’ locativusa), ablativus (*náni*), lat. *ko*), instrumentalis (*sä*), dual. és plur. dativus (*kini*), amelyek mind a genitivusi Px-hez járulnak, pl. du. dat. sg. 2.: *ätä-ki-n-Di-kini* (du. + gen. + PxCx) ‘a te két rénednek’, pl. loc. sg. 2.: *nätä-i-n-Di-mikit* (pl. + gen. + PxCx) ‘lányaiddban’ (Prokof’ev 1931. 294–). Névutói eredetére utal ezen casusoknak az a körülmény, hogy genitivushoz járulnak, tehát várható is ez a sorrend. Hasonló a sorrend a kamaszban is: CxPx dativus, locativus, ablativus esetén, viszont PxCx instrumentálisszal (az accusativus és a genitivus a nominativushoz hasonlóak [= megegyeznek?: H. L.], pl. sg. 2. dativus-locativus: *turā-na-n* ‘házadnak, házádban’, ablativus: *tura-tta-n* ‘házadból’, sg. 1. instrumentalis: *tura-m-ze* ‘házammal’ (Donner–Joki 1944. 138–), *uda-m-ze* ‘kezemmel’, *uda-l-ze* ‘kezeddal’, (*uda-t-se >) *uda-ce* ‘kezevel’ (Castrén 1854. 327, még vö. Györke 1943. 195, Tauli 1953. 403).

4. Amint a fentiekből kivilághatott, a finnugrisztikában általánosan elfogadott nézet szerint a — 3. pont alatti — (1) típus, vagyis a CxPx az eredeti, az U alapnyelv korából származó, a (2), tehát a PxCx — és ezzel együtt a vegyes (3), azaz a CxPx ~ PxCx — típus későbbi fejlemény (Mark 1923. 251, Wichmann 1923–1924. 148–149, Uotila 1936. 475–476). Tauli szerint is a Px és Cx relatív sorrendjének alaposabb elemzése arra utal, hogy a sorrend e morféma relatív életkorára utal: amelyik morféma a másik előtt áll, az régebbi annál, amelyik öt követi. Az esetleges kivételek analógiás kiegyenlítődések révén magyarázhatók (Tauli 1953. 397–398, 403–404; a törökségi nyelvek CxPx sorrendjéről ugyanígy Comrie 1981b. 75).¹⁴ Tauli (1953. 397–398) szerint tehát amelyik szuffixum közelebb van a tőhöz, az előbb keletkezett, mint a tőtől távolabb lévő.

Ez azonban ellentétben áll azzal az egyes uráli nyelvekben tapasztalható ténnyel, hogy éppen a legrégebb esetragok némelyike (az accusativus és a genitivus ragja) hol közvetlenül a tő mögött áll, hol pedig megelőzi azt a possessivszuffixum; ezt magyarázandó Tauli kénytelen volt feltenni — legalábbis egyes nyelvekről szólva —, hogy ezen esetragok csak viszonylag

¹⁴ Ennek a nézetnek egy meglehetősen naív változatával egy nem túl régi általános nyelvészeti tanulmányban találkoztam: “As with Uralic case and possessive affixes, these varying orders may indicate a recent development of the systems of personal affixes. Some of these developments in Uralic. may well have been influenced by foreign contact; both North Asia and the Pacific Northwest are well-known Sprachbundareas” (Thomason 1980. 363).

késeiek, holott igazolhatóan U kori mindkettő. Szerinte lehetséges, hogy az accusativus sorrendi helye a többi eset analógiájára módosult, különösen talán a genitivusi *n* hatására. A cseremiszb en az accusativusi *m* esetében általában PxCx a sorrend, amely — úgymond — az újabb casusokra jellemző. De mivel accusativusban a permi nyelvekben ugyanezzel a képpel találkozunk, Tauli (1953. 399–400) szerint fel kell tételeznünk, hogy az *m* csak újabban tett szert esetragi funkcióra.

A finnugrisztikában elfogadott, hagyományos magyarázat, mely szerint a cseremis z és a permi „CXPx” sorrend régi Cx-ek esetében érvényesül, míg a PxCx az újabb keleti Cx-ekkel jelentkezik. Ez aligha helytálló, hiszen éppen az U alapnyelvből származó *m accusativus- vagy *n genitivusrag és a Px-ek együttese mutat a volgai és a permi nyelvekben vagy ingadozó PxCx ~ CXPx sorrendet (az accusativus a cseremiszb en, az accusativus-genitivus a mordvinban), vagy a fenti magyarázattal ellentétes PxCx sorrendet (az accusativus a permi nyelvekben). Az a magyarázat, mely szerint az accusativus- és a genitivusragok alakok a későbbi keletkezésű esetragos alakok PxCx sorrendjének analógiájára kerültek volna át a későbbi sorrendbe, azért nem túlságosan meggyőző, mert egy ilyen analógiás tendencia valószínűleg egységessé tette volna a sorrendezést az egész paradigmában, amint ez a finnben és az ugorban be is következett (igaz, ellentétes irányú kiegyenlítődésekkel).

Ha azonban valóban a szuffixumok keletkezésének egymásutánja, relatív kronológiája szabná meg a szuffixumok egymáshoz viszonyított sorrendjét, akkor a másodlagos moksa Px-ek nem előzhetnék meg az olyan ősi (U alapnyelvi) esetragot, mint amilyen a genitivus-accusativus ragja, különösen ha — amint a szakirodalom hagyományosan vallja — a CXPx sorrend lett volna az eredeti és kizárólagos.

Az a Tauli által előadott magyarázat (l. fentebb) is egyértelműen elhibázott próbálkozás, mely szerint a mordvin-cseremis z genitivusrag viszonylag későn keletkezett volna melléknévképzőből (s ez indokolná a PxCx sorrendet), hiszen éppen a képző nem követheti semmiképpen sem a Px-et, azt annak feltétlenül meg kell előznie.

A 108. oldalon lévő táblázatban közlöm a cseremis z és a permi esetragjait, a szakirodalom alapján minősítve őket primér, illetőleg alapnyelvi eredetük szerint. Ha igaz lenne a hagyományos magyarázat, hogy egyrészt a primér, illetőleg legrégebb esetragokkal CXPx a sorrend, akkor ezeknél „+ + 2” minősítésnek kellene állnia, másrészt ha a szekundér ragok PxCx sorrendben fordulnak elő, akkor ezeknél „– 1” volna várható. Egyértelmű, hogy a táblázat nem igazolja e feltevést. Az viszont kétségtelenül kiolvasható belőle, hogy (a) az alapnyelvi eredetű és egyúttal primér grammatikai esetragok megelőzik a személyjelölő morfémákat, (b) az alapnyelvi eredetű és egyúttal primér nem-grammatikai esetek ragjai viszont követik azokat,

Primér és szekundér casusok sorrendje birtokos személyjelekkel a cseremiszb en és a permiben

casus	cseremis z Kel./KB				votják				zürjén			
	morféma	primérrag*	U/FU**	sorrend***	morféma	primérrag*	U/FU**	sorrend***	morféma	primérrag*	U/FU**	sorrend***
nominativus	∅				∅				∅			
accusativus	<i>m</i>	+	+	1	<i>e, ez</i>	+	+	1	<i>e, es</i>	+	+	1
genitivus	<i>n</i>	+	+	1	<i>len</i>	-	-	1	<i>len</i>	-	-	1
genitivus-ablativus					<i>les</i>	-	-	1	<i>lis</i>	-	-	1
dativus	<i>lan</i>	-	-	3	<i>lij</i>	-	-	1	<i>lij</i>	-	-	1
lativus	<i>s/es</i>	+	-	2								
illativus	<i>s(ke)</i>	-	-	2	<i>e, je</i>	+	+	2	<i>e</i>	+	+	2
inessivus	<i>ste/sto</i>	-	-	2	<i>in</i>	+	+	2	<i>in</i>	+	+	2
elativus					<i>is, is, s</i>	+	-	2	<i>is</i>	+	-	2
ablativus	<i>lec</i>	-	-	1								
approximativus	<i>skola</i>	-	-	0	<i>lan</i>	-	-	1	<i>lan</i>	-	-	3
comparativus	<i>la</i>	-	?	1 (3)								
instrumentalis					<i>en, jen</i>	+	+	2	<i>en</i>	+	+	2
comitativus	<i>ye</i>	?	-	1					<i>ked</i>	-	-	3
caritivus	<i>oe</i>	+	+	1	<i>tek</i>	-	+	1	<i>teg</i>	-	+	3
adverbialis					<i>ja</i>	-	+	1	<i>ja, ji</i>	-	+	?
transitivus					<i>ti</i>	-	+	2	<i>ti</i>	-	+	2
terminativus					<i>oz</i>	+	+	3	<i>es</i>	+	+	2
egressivus					<i>iseri</i>	-	-	2	<i>san</i>	-	-	3
consecutivus									<i>la</i>	-	-	1
prosecutivus					<i>eti</i>	+	+	2	<i>ed</i>	+	+	2 (1)
praeclusivus									<i>sa</i>	-	-	1

* „+” = primér (történetileg egy morfémából álló) casus, „-” = szekundér (történetileg egynél több morfémából álló) casus (Bereczki 1988 és Rédei 1988 alapján).

** „+” = U/FU kori esetrag (vagy annak folytatója) vagy csak U/FU kori morfémák kombinációjából alakult szekundér casus, „-” = később keletkezett esetrag (Bereczki 1988 és Rédei 1988 alapján).

*** „0” = nincs Px-es alakja, „1” = PxCx, „2” = CxPx, „3” = PxCx CxPx

Cseremis z: Tauli 1953. 399–401, Galkin 1964. 72–73, Alhoniemi 1985. 76, Tužarov 1987. 71–72, Bereczki 1988. 342–343, Bereczki 1990. 42.
Permi: Wichmann 1923–1924. 148–149, Uotila 1936. 475–476, Tauli 1953. 400–402, Rédei 1988. 380–383, Csúcs 1990. 39–40.

(c) a szekundér és/vagy nem alapnyelvi eredetű (nem-grammatikai) esetek ragjai a permiben követik, a cseremiszbén megelőzik a személyjelölő morfémákat, vagy akár mindkét sorrend lehetséges mindkettőben.

4.1. Mivel a hagyományos nézet kétségeket támaszt, felmerült annak a lehetősége is, hogy a kétféle morfémásorrend voltaképpen az U alapnyelvből örökölt jelenség. Györke (1943. 195) úgy vélte, hogy az alapnyelvben az accusativusi *m, a genitivusi *n, és esetleg a lativusi *k esetében mind a két sorrend lehetséges volt. Időnként később is meg-megjelentek olyan állásfogalások, amelyek a CxPx ösiségét kérdésesnek minősítették. Fokos (1956) a határozói ragok és a Px-ek kapcsán fogalmazta meg álláspontját, hogy az alapnyelvben mindkét sorrend lehetséges volt, bár öszerinte ugyanazon Cx állhatott akár előtte, akár mögötte a Px-nek.¹⁵ A hagyományossal homlokegyenest ellenkező nézetet fogalmazott meg Serebrennikov (1974. 326–329, 347) is: öszerinte a possessivitas szorosabban kötődik a főnévhez, mint a főnévnek az egyéb főnevekhez való viszonyát kifejező formativumok,¹⁶ és így a PxCx az eredeti, a természetesebb sorrend, amely valamilyen hatásra néhány nyelvben megfordult; ez pedig szerinte a névutókból keletkezett esetragok okozta változás lehetett, amikor is a névmási szerkezetekben a névutó kapott Px-et és nem a főtag. Serebrennikov eme feltevése bizonyos feltételek között még igaz is lehet, vagyis ennek lehetett szerepe abban, hogy a PxCx sorrend egyes nyelvekben kizárólagossá lett vagy másokban a legtöbb Cx-es alakban ez érvényesül. Cseremiszbéi kutatók (Galkin 1964. 72–73, Tužarov 1987. 71–72) is — főleg az anyanyelvükben uralkodó viszonyokból kiindulva — úgy vélekedtek, hogy a Px-ek sorrendi helyének megszilárdulása csak a finnugor alapnyelv felbomlása után következett be.

Vajon mi szólna egy ilyen feltevés mellett, amely nem egy bizonyos sorrendezés (a CxPx) alapnyelvi kizárólagosságát hirdeti? Talán a grammatikai eseteknek az ingadozó sorrendisége vagy PxCx sorrendje a volgai és a permi nyelvekben, az adverbialis Cx-eknek inkább CxPx sorrendisége a cseremiszbén és a permiben — bár ezek között is vannak az U és FU alapnyelvből

¹⁵ „A kétféle elem sorrendje kétféle lehetett. Egyfelől a már értelmező személynévmással bővült (de ebben az alakjában is mindenféle viszonyítás kifejezésére alkalmas) kapcsolathoz járulhatott a személyes névmás, amelyből azután a határozórag fejlődött: *[*fa* + *én*] (= ‘enyém’)] + *az* = ‘[fán + enyémen] + azon’ = *fámon*. Másfelől azonban a személyes névmás, mint a már aktualizáló elemmel bővült főnévnek, illetőleg szerkezetnek (szintén mindenféle viszony kifejezésére alkalmas) értelmezője, követhette ezt a kapcsolatot: *[*fa* + *az*] + *én* = (‘enyém’) = ‘[fán + azon] + enyémen’ = f. *puu-ssa-ni*. Így alakulhatott ki akár más-más területen, akár egymás mellett a magyar *fámon* és a finn *puu-ssa-ni* féle szerkezet” (Fokos 1956. 87).

¹⁶ Még vö.: “Where pronominal possessors are marked on the noun these usually appear before the case marking...” (Blake 1994. 106).

származók. Talán magyarázható is, hogy a grammatikai esetek PxCx, míg az adverbialisok CxPx sorrendűek lehettek az alapnyelvben (ugyanígy Bartens 1993. 29).

Olyanfajta szemantikai relevanciakülönbséget nem kereshetünk a Cx és a Px közt, legalábbis az első pillantásra nem, mint amilyen fennáll a számjel (Nx) és a Cx közt (vö. Croft 1990. 176, Luutonen 1993. 99, a mandzsunguz nyelvekre vonatkozóan: Cincius 1965. 146).¹⁷ Ha azonban figyelmet fordítunk arra a tényre, hogy éppen a grammatikai és az adverbialis esetek mutatnak eltérő sorrendet a nem általánosan rögzített szuffixumsorrendi nyelvekben, gyanítható, hogy e kettősségben rejlik a magyarázat. Bár a grammatikai esetek valamilyen szempontból determináltságot is tükröztek, akárcsak a Px-ek, az utóbbiak egyértelműbben képesek determinálni, azonosítani: ez tehetné indokolttá, hogy megelőzték a grammatikai esetek ragjait. Az accusativus és a genitivus ragja az U/FU alapnyelvben valószínűleg csak a valamilyen szempontból jelöltnek számító tárgyhoz vagy birtokoshoz járult, miképpen ez ma is megfigyelhető több U nyelvben, a jelöletlennek minősülő tárgy és birtokos pedig $\emptyset$ ragos volt, tehát nominativusban állt (Ravila 1941. 90–91, Wickman 1955. 146–148, Itkonen 1962. 205,¹⁸ Kangasmaa-Minn 1970, Korhonen 1980. 104, Hajdú 1987. 224). Az egyéb casusok névmástövekből keletkezettek, hiszen pusztá névmási tövek is betölthetnek adverbialis funkciókat (l. Bartens 1993. 32), amelyek lassan hoztápadhatnak a megelőző névszó tövéhez, raggá agglutinálódhatnak.

Bartens (1993. 30) úgy látja a permi nyelvek alapján, hogy a localisi viszonyt kifejező Cx-ek relevanciája nagyobb, mint a Px-eké, amelyek az előbbiekhöz képest periferiálisak. Szerinte erre utal egyebek közt a cseremisiz és a permi possessiv declinatio localcasusragos alakjainak szuffixumsorrendje, valamint az, hogy több U nyelvben a névutós szerkezetekben nem a főtag, hanem a névutó veszi fel a Px-et, vö. pl. vog. *kol kiwr-əm-ən* ‘házamba, tkp. kb. ház belső-m-be’ ~ *kol-əm kiwr-ən* ‘id., tkp. kb. ház-am belső-be’. Valószínűleg csakugyan ez lehetett a helyzet, de inkább azért, mert az ilyen

¹⁷ Greenberg 39. univerzáléja leszögezi: “Where morphemes of both number and case are present and both follow or both precede the noun base, the expression of number almost always comes between the noun base and the expression of case” (Greenberg 1963. 75; még vö. Bybee 1985. 13, Matthews 1991. 228–229).

¹⁸ Még vö.: “Taivutusmerkitöntä vartaloa, ts. yksikön nominatiivia, on alkuuan luultavasti käytetty samoissa funktioissa kuin genetiiviä ja akkusatiivia, ts. attribuuttina ja objektina. Ero on ollut siinä, että taivutusmerkilliset sijat viittasivat johonkin ellolliseen tai yksilölliseen, nominatiivi taas tämän vastakohtaan” (Itkonen 1966. 260). A lappban az élő birtokos legtöbbsnyire még ma is genitivusban van, az élettelen pedig nominativusban (‘a rénnel lába’ ~ ‘az asztal lába’). A zürjénben az accusativust emberi tárgyon kívül állatot jelentő tárgy esetében is használják, ha konkrét egyedről van szó (vö. Itkonen 1966. 258). A cseremisizben és a zürjénben az élettelen jelentő főneveket gyakrabban használják a belső meghatározói ragokkal, mint az élőket, amelyek inkább névutókkal állnak, pl. zürj. *voŕyn* ‘metsässä’: *mort pyčkyn* ‘ihmisessä’ (= ‘ihmisen sisässä’) (Itkonen 1966. 260).

szerkezetek eredetileg szóösszetételek voltak, a második típusú szerkezetben (*kol-əm kiwr-ən*) a birtokos volt jelöltté téve Px-szel, s ez utóbbi lehetett a ritkább (ehhez vö. m. *lábujj : lábujjam ~ lábam uja*). A cseremiszenben és az obi-ugorban gyakori, hogy a névutó veszi fel a Px-et, valószínűleg ez a helyzet a mordvinban, pl. *stol' alon* 'unter meinem Tisch' és a permiben is (l. pl. Wichmann 1923–1924. 149), vö. pl. zürj. *munâm berin* 'távozás után', *munâm beranin* 'távozásunk után', *munâm berannid* 'távozástok után', *munâm beranis* 'távozásuk után' (még vö. Bartens 1993. 30). Viszont éppen az a fontos, amit Comrie is megemlíti, hogy ti. a névutók zöme önálló főnév volt, így a névutós szerkezetek eredetileg összetételek voltak, amelyeknek természetesen a hátsó tagjához járulhatott a Px. Csak később degradálódhatott az összetétel második tagja névutóvá. — Egy Cx-es névszó akkor válik szerintem névutóvá, ha (a) improduktív ragokat (vagy improduktív ragokat is) tartalmaz, (b) a névutóvá váló egykori névszó és a Cx közötti morfológiai határok egybemosódnak, (c) a névutó elveszti kapcsolatát alapszavával (ha az alapszó önállóan egyáltalán megmaradt), s mindennek az a következménye, hogy a névutónak már nincs „élő”, ragozható töve.

Az egyszerűen összetételnek minősülő szerkezet (pl. *kol kiwrəmən*) nem fejlődött ragos szerkezetté (amit az is mutat, hogy ez veszi magára mind a Px-et, mind a Cx-et), feltehetőleg azért, mert ebben a szerkezetben az utótag marad a főtag; ha azonban a birtokos jelző hangsúlyos (genitivusraggal vagy Px-szel van jelölve, pl. *koləm kiwrən*), az eredeti főtag elveszítheti saját hangsúlyát és lehet belőle esetrag. A sorrend ekkor lesz: PxCx.

Elképzelhető, hogy a Px-es rokonságneveknek lehetett némi részük a PxCx sorrend kialakulásában (erre a lehetőségre és az irodalmi helyekre O. Nikkilä kollégám hívta fel a figyelmemet), amelyek sok U nyelvben hajlamosak főleg csak Px-es alakokban előfordulni (l. Itkonen 1966. 255); még vö. ehhez: „Zwischen dem Stamm und dem Possessivsuffix besteht also bei diesen Worten eine außergewöhnlich feste Zusammengehörigkeit“ (Itkonen 1946. 237).¹⁹ Erre mutat egyes finn nyelvjárásokban az 'apa' és 'anya' jelentésű szavakkal igen ritkán előforduló, a finnségitől idegen PxCx sorrend, pl. *isä-sti-lle* 'apádnak', *isä-sti-ä-ki* 'apádat is (part.)', *äiti-sti-n* 'anyádat' (közli Nikkilä 1985. 275, j.), ahol a *sti* sg. 2. sz. Px pleonazmussal alakult ki: *-s-ti* (l. fentebb), s éppen ez is mutathatja a Px nagyobb relevanciáját.

Nézzük meg, mi a helyzet az uráli nyelvekkel tipológiailag rokon altaji nyelvekben: Px-ek vannak az összes török, szinte minden mandzsu-tunguz nyelvben és sok mongol nyelvben is. A halha-mongolban e kategória még

¹⁹ E szoros kapcsolatra mutat az a körülmény is, hogy rokonság- és testrésznevekben funkcionálisan elhomályosulhat és a fő részévé válhat a sg. 3. sz. Px, s így a birtokos személyjel vagy más alternánsként járul a tőhöz vagy reduplikálva, pl. m. *anya* (< *any-a*) ~ *any-ja*, nyj. *mája* (< *máj-a*) ~ *máj-ja*.

fejlődésben van. A tunguzban és a mongolban a Px igen fiatal jelenség, és jól láthatóan a személynévmások genitivusi alakjából való. Noha a törökségi Px-ek is valószínűleg névmási eredetűek, azok etimológiája kevésbé nyilvánvaló. A legfőbb különbség egyrészt a törökségi nyelvek és másrészt a tunguz és a mongol nyelvek közt abban áll, hogy a Cx és a Px sorrendje más: törökségi: Px + Cx, tunguz-mongol: Cx + Px. Az utóbbi esetben mutatja, hogy a Px újkori jelenség, amely hátravetett genitivusragos hangsúlytalan személynévmásból keletkezett (Comrie 1981b: 75).

A Px-eiket csak mostanában kialakító vagy nemrég létrehozott mongol (és tunguz) nyelvekben az esetrag és a birtokos személyjel (vagy birtokos partikula) valóban tükrözi a kronológiai különbséget: RxCxPx (vö. Sanžeev 1953. 179). De az U nyelveket illetően nehezebb lenne ezt állítani, hiszen az accusativusnak a sorrendje a cseremiszből és a permiben, illetőleg a genitivusnak a sorrendje a cseremiszből nehezen indokolható egyéb (másodlagos) casusragok és a Px-ek sorrendjének analógiás hatásával: CxPx > PxCx, miközben nem alakult ki egy, a finnségiéhez vagy az ugoréhoz hasonlóan egységes szuffixumsorrend. Ha az alapnyelvre a mai cseremiszből és permiben állapítottak alapján a szemantikai relevancián alapuló kettős sorrendet tételezünk fel (vö. a 108. oldalon lévő táblázatot), akkor — a legplauzibilisabb a történeti háttérként — a Cx-ek és a Px-ek kialakulását nagyjából egy időre kell tennem (persze valamikor a praeurálira).

5. Végül egy kis kitérő a személyjeles magyar névutók szuffixumainak sorrendje kedvéért. A szakirodalomban — főleg régebben — lehetett találkozni olyan nézetekkel, hogy a személyjeles magyar névutók és határozószók CxPx sorrendje egy korábbi, az U/FU alapnyelvi morfémasorrend megkövült emléke lenne. Utoljára Comrie (1981a. 210, még vö. 1980b. 83–84) adott hangot ennek a nézetnek. Ezek (pl. *mell-é, mell-ett, mell-ől*) azonban elavult casusragokat tartalmaznak, a szótő és az esetrag szinkron szempontból gyakran szételemezhetetlen módon összeolvadt bennük (pl. *bennem*) (vö. Györke 1943. 189, Tauli 1953. 402, Sebestyén 1965. 219, Majtinskaja 1982. 54, Benkő 1991. 289, 290–292, 303, 369, 447). Hogy esetragos régi névutóink mennyire önálló lexémák, megmutatja egy olyan magyar névutó is, amely a ma is produktív superessivus *n* ragját tartalmazza. Az *után*-ban az alapszó az *út*, ehhez járult hajdan a PxSg3: *á > a* (vö. mai *útja*), amit az említett casusrag követ. Ennek Px-es alakjai: *után-am, után-ad, után-a*, a névutó és alapszó közötti kapcsolat elhomályosult. Sőt, e történetileg nyilvánvalóan ragos forma ma névutóként további ragot kaphat, pl. *ebéd után-ig*.

6. Az U nyelvek személyjelölő szuffixumai tehát keletkezettek egy SOV szórendi nyelvi állapotban. A Cx-ek és Px-ek sorrendje valószínűleg az U/FU alapnyelvben is változó volt, amint az többé-kevésbé a mai mordvinban, cseremiszenben, votjákban, zürjénben és a kamaszban látható. A sorrend azonban nem volt tetszőleges, azt a szótő és az egyes casusszuffixumok, illetőleg az egyes possessivszuffixumok közti szemantikai relevancia szabta meg. A morféma-k sorrendjének további alakulására az egyes nyelvekben vagy nyelvcsoportokban különböző mértékű analógiás kiegyenlítődések voltak befolyással.

Irodalom

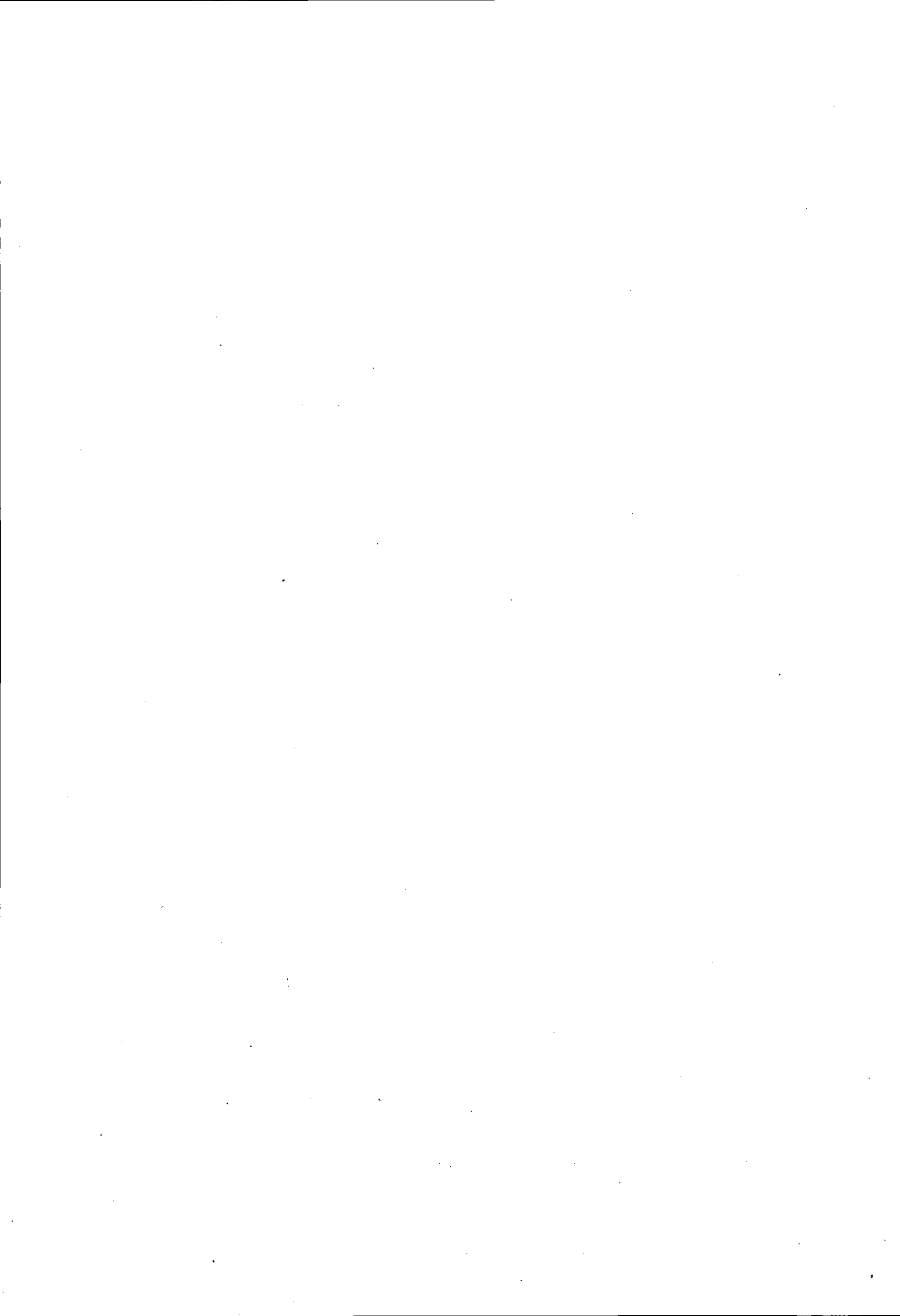
- AGAFONOVA, N. [Агафонова, Н.] (1981), Система-лично прижательных суффиксов в одном смешанном говоре мордовских языков. *Fenno-Ugristica* 8. Tartu. 3–12.
- ALHONIEMI, A. (1985), *Marin kieliooppi*. Helsinki.
- AMINOFF, TORTSEN G. – Y. WICHMANN (1896), Votjakin äänne- ja muoto-opin luonnos. *JSFOu* 14/2: 1–48.
- ANDERSON, S.R. (1978), On the Development of Morphology from Syntax. In: *Fisiak* 1980. 51–69.
- BARTENS, R. (1993), Permiläiset l ja s -koaffiksit. *Sananjalka* 35: 23–42.
- BEKE Ö. (1911), *Cseremisiz nyelvtan*. Budapest.
- BENKŐ L. (szerk.) (1991), *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest.
- BERECZKI G. (1988), Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In: *Sinor* 1988. 314–350.
- BERECZKI G. (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- BLAKE, B.J. (1994), *Case*. Cambridge.
- BUBRIN, D.V. [Бубрих, Д.В.] (1953), *Историческая грамматика эрзянского языка*. Саранск.
- BYBEE, J.L. (1985), *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. *Typological Studies in Language*. Amsterdam–Philadelphia.
- CASTRÉN, M.A. (1854/1966), *Grammatik der samojedischen Sprachen*. UAS 53.
- CINCIUS, V.I. [Шинциус, В.И.] (1965), Порядок и иерархия аффиксов в агглютинативных языках (по материалам языков тунгусо-маньчжурской группы). In: Б.А. Серебренников–О.П. Суник (отв. ред.), *Морфологическая типология и проблема классификации языков*. Москва–Ленинград. 141–154.
- COLLINDER, B. (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm.
- COMRIE, B. (1980a), *Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects*. In: *Fisiak* 1980. 83–96.

- COMRIE, B. (1980b), The Order of Case and Possessive Suffixes in Uralic Languages: An Approach to the Comparative-Historical Problem. In: In honorem Ceslai Kuzdiniowski. *Lingua Posnaniensis* 23: 81–86.
- COMRIE, B. (1981a), *Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology*. Oxford.
- COMRIE, B. (1981b), *The Languages of the Soviet Union*. Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney.
- CROFT, W. (1990), *Typology and Universals*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney.
- CYGANKIN, D V. (Hrsg.) [Цыганкин, Д.В. (ред.)], (1980), *Грамматика мордовских языков. Фонетика, графика, орфография, морфология*. Саранск.
- CSÚCS S. (1990), *Chrestomathia Votiatica*. Budapest.
- DEVAEV, S.Z. [Деваев, С.З.] (1963), Средне-вадский диалект мокша-мордовского языка. In: *Очерки мордовских диалектов. Том. II*. Саранск. 261–432.
- DONNER, K. – A.J. JOKI (1944), *Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und der Hauptzügen der Grammatik*. LSFU VIII. Helsinki.
- EVSEV'EV, M.E. (1963) [Евсевьев, М.Е.], *Основы мордовской грамматики*. Саранск.
- FISIAK, J. (ed.) (1980), *Historical Morphology. Studies and Monographs 17*. The Hague–Paris–New York.
- FOKOS D. (1956), A névszóragozás történetéből. *NyK* 58: 57–95.
- GALKIN, I.S. [Галкин, И.С.] (1964), *Историческая грамматика марийского языка. Морфология. Часть I. Йошкар-Ола*.
- GAMKRELIDZE, T.V. – IVANOV, V.V. [Гамкрелидзе, Т.В. – Иванов, В.В.] (1984), *Индоевропейский язык и индоевропейцы I–II. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси.
- GIVÓN, T. (1971), *Historical Syntax and Synchronic Morphology*. In: *Papers from the Seventh Regional Meeting*. Chicago Linguistic Society. Chicago, Illinois. 394–415.
- GREENBERG, J.H. (1963), Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: J.H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*. Cambridge, Massachusetts. 285–299.
- GYÖRKE J. (1943), Tö, képző, rag. IV. *MNy* 39: 176–195.
- HAJDÚ P. (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest.
- HAJDÚ P. (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú P. – Domokos P., *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Budapest – Hamburg. 21–450.
- ITKONEN, E. (1946), Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. *FUF* 29: 222–337.
- ITKONEN, E. (1962), Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache. *UJb* 34: 187–210.
- ITKONEN, E. (1966), *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki.
- KANGASMAA-MINN, E. (1970), Contrast of Animate vs. Inanimate in the Finno-Ugric Case Systems. *Actes du Xe congrès international de linguistes 4*. București. 5–19.
- KERESZTES L. (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Budapest.
- KORHONEN, M. (1980), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: O. Ikola (ed.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars I. Turku. 87–110.

- KORHONEN, M. (1991), Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. JSFOu 83: 163–180.
- KUZNECOVA, A.I. – HELIMSKIJ, E.A. – GRUŠKINA, E.V. [Кузнецова, А.И. – Хелимский, Е.А. – Грушкина, Е.В.] (1980), Очерки по селькупскому языку. Москва.
- LAKÓ GY. (1986), Chrestomathia Lapponica. Budapest.
- LEES, R.B. (1962), A Compact Analysis for the Turkish Personal Morphemes. In: N. Poppe (ed.), American Studies in Altaic Linguistics. UAS 13: 141–176.
- LEHMANN, W.P. (1973), A Structural Principle of Language and Its Implications. Language 49: 47–66.
- LEHMANN, W.P. (1976), From Topic to Subject in Indo-European. In: Ch. N. Li (ed.), Subject and Topic. New York–San Francisco–London. 445–456.
- LEWY, E. (1922), Tscheremissische Grammatik. Leipzig.
- LUUTONEN, J. (1993), Marin *blak-* ja *lak-*monikon päätteiden ja possessiivisuffiksien järjestyksen vaihtelusta nominatiivimuotoisissa substantiiveissa. In: S. Saarinen–J. Luutonen–E. Herrala (toim.), Systeemi ja poikkeama. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14. 5. 1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku. 97–132.
- ЛЮТКИН, В.И. (szerk.) (1955) [Люткин, В.И. (отв. ред.)], Современный коми язык. Сыктывкар.
- ЛЮТКИН, В.И. (szerk.) (1955) [Люткин, В.И. (ред.)], Коми-пермязский язык. Кудымкар.
- МАЙТИНСКАЈА, К.Е. [Майтинская, К.Е.] (1982), Служебные слова в финно-угорских языках. Москва.
- MARK, J. (1923), Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen I. MSFOu 54.
- MATTHEWS, P.H. (1991), Morphology.² Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney.
- MCMAHON, A.M.S. (1994), Understanding Language Change. Cambridge.
- NAD'KIN, D.T. [Надькин, Д.Т.] (1968), Морфология нижнепьянского диалекта эрзя-мордовского языка. In: Очерки мордовских диалектов. Том. В. Саранск. 3–198.
- NIKKILÄ, O. (1985), Apokope und altes Schriftfinnisch. Zur Geschichte der *i*-Apokope des Finnischen. Groningen.
- OSTROWSKI, M. (1982), Zum Konzept der Kongruenz. In: H. Seiler–Ch. Lehmann (Hrsg.), Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen I. Bereich und Ordnung von Gegenständen. Tübingen. 252–269.
- PAASONEN, H. (1903), Mordvinische Lautlehre. MSFOu 22.
- PAUL, H. (1898), Prinzipien der Sprachgeschichte.³ Halle a.S.
- PEREVOŠČIKOV, P.N. (szerk.) [Перевощиков, П.Н. (отв. ред.)] (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Ижевск.
- PERLMUTTER, D.M. (1970), Surface Structure Constraints in Syntax. Linguistic Inquiry 1: 187–255 (Luutonen 1993 alapján).
- PROKOF'EV, G.N. [Prokofjew, G.] (1931), Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache. Die Tasovsche Mundart. I–III. UJb 11: 91–98, 293–297, 440–452.
- RADICS K. (1980), Tipológia és nyelvtörténet. NyK 82: 3–58.

- RADICS K. (1985), *Typology and Historical Linguistics. Affixed Person-Marking Paradigms.* SUA 24. Szeged.
- RAMSTEDT, G.J. (1952), *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II. Formenlehre.* MSFOu 104/2.
- RAVILA, P. (1941), *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen.* FUF 27: 1–136.
- RAVILA, P. (1945), *Suomalais-ugrilaisten kielten taivutuksen historiaa.* Virittäjä 1945: 314–326.
- RAVILA, P. (1960), *Adjektiiviattribuutin kongruenssin synty suomen kielessä.* Sananjalka 2: 28–34.
- RÉDEI K. (1975), *Der Akkusativ in den uralischen Sprachen. (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen.)* In: V. Hallap (Hrsg.), *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I.* Tallinn. 133–138.
- RÉDEI K. (1978), *Chrestomathia Syrjaenica.* Budapest.
- RÉDEI K. (1988), *Geschichte der permischen Sprachen.* In: Sinor 1988. 351–394.
- RÉDEI K. (1992–1993), *Az uráli-finnugor névszóragozás történetéből (A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában).* NyK 93: 79–94.
- ROYEN, G. (1929), *Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde. Historisch-kritische Studie, mit besonderer Berücksichtigung des Indogermanischen.* Wien.
- SANŽEEV, G.D. [Санжеев, Г.Д.] (1953), *Сравнительная грамматика монгольских языков. Том I.* Москва.
- SAUVAGEOT, A. (1982), *Nyelvtudományi Közlemények. Tome 82. Bulletin de la Société Linguistique de Paris 26: 298–306.*
- SEBESTYÉN Á. (1965), *A magyar nyelv névutórendszere.* Budapest.
- SEREBRENNIKOV, V.A. [Серебренников, В.А.] (1967), *Историческая морфология мордовских языков.* Москва.
- SEREBRENNIKOV, V.A. [Серебренников, В.А.] (1974), *Вероятностные обоснования в компаративистике.* Москва.
- SINOR, D. (ed.) (1988), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. Leiden–New York–København–Köln.*
- SZINNYEI J. (1910), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.* Leipzig.
- SZINNYEI J. (1922), *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft.*² Berlin–Leipzig.
- TAULI, V. (1953), *The Sequence of the Possessive Suffix and the Case Suffix in the Uralian Languages.* Orbis 2: 397–404.
- TAULI, V. (1966), *Structural Tendencies in Uralic Languages.* UAS 17.
- TEREŠČENKO, N.M. [Терещенко, Н.М.] (1966), *Энецкий язык. Ин: Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки.* Москва. 438–457.
- TEREŠAENKO, N.M. [Терещенко, Н.М.] (1979), *Нганасанский язык.* Ленинград.
- THOMASON, S.G. (1978), *Morphological Instability, with and without Language Contact.* In: Fisiak 1980. 359–372.
- TUŽAROV, G.M. [Тужаров, Г.М.] (1987), *Грамматические категории имени существительного в марийском языке. Йошкар-Ола.*
- UOTILA, T.E. (1936), *Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen.* NyK 50: 464–476.
- UOTILA, T.E. (1938), *Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und etymologischem Wörterverzeichnis.* Helsinki.

- WICHMANN, Y. (1923–1924), Zur permischen Grammatik. FUF 16: 146–163.
- WICHMANN, Y. (1953), Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriß.² Helsinki.
- WICHMANN, Y. – UOTILA, T.E. (1942), Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. LSFU VII. Helsinki. (= WUo.)
- WICKMAN, B. (1955), The Form of the Object in the Uralic Languages. Uppsala.
- WIEDEMANN, F.J. (1884), Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen. St. Petersburg.
- WUo. = WICHMANN – UOTILA 1942.

Ob-Ugrian 'consume'

PETER SHERWOOD

Introduction

First, on the lexical-semantic side, we may look at the dictionaries. Both Ob-Ugrian languages have a (cognate) verb whose meanings are given in Vogul as:

1. eat
2. (of fire) burn
3. have sexual intercourse
4. freeze (transitive) (WW 636b *tēγ-*)

and in Ostyak as:

1. eat (some dialects: drink)
2. burn (fire, candle; otherwise passive)
3. (passive) be burnt (by the sun, by boiling water); freeze (eg. hands); be scalded (limbs, 'bones')
4. have sexual intercourse (with a woman) (DEWOS 713 *li-*)

(In both cases I have translated the senses from German.) Although the two dictionaries differ slightly in the presentation of the data, it seems reasonable, as so often with these languages, to look at the two verbs together. The etymon in Finno-Ugrian, with cognates in Hungarian *esz-/ev-*, Finnish *syö-* and perhaps Zyrian *soj-*, all (mainly or only) 'eat'. (I return to an aspect of the Hungarian cognate briefly below.)

The senses in the dictionaries seem to be ordered and identified on the basis of the various (German) translations occurring in the texts available, and their relative frequency. However, the sense 'freeze' is differently treated in the two dictionaries; the reason for this will become clear below. On the other hand, at least one sense found in the dictionaries' illustrative sentences is not listed as a sense: 'ache, be in pain'.

Next, on the syntactic side, we may look at what the most important monograph on Ob-Ugrian grammar (Kulonen 1989) has to say about our

verb. This work treats mainly the passive forms of our verb in the framework of functional or case grammar, though some comparisons with the active forms are also made.

The following points appear to be relevant to our discussion:

1. Our verb is very frequent in both languages when suffixed for the passive and meaning 'eat'. In her corpus (which consists of every recorded Ob-Ugrian sentence containing a verb in the passive) it occurs with an Animate Agent more than 70 times and without an Animate Agent more than 30 times (Kulonen 1989. 76, 79, 90, 96).

2. Our verb is fairly common in both languages when suffixed for the passive and meaning 'burn, be burned/burnt'. In her corpus it occurs mainly with a Force Agent (more than 20 occurrences, Kulonen 1989. 125, 129); she gives only four Vogul (and no Ostyak) sentences without a (Force) Agent, hinting, for one example at least, that it has been ellipted (Kulonen 1989. 118).

3. She implicitly ascribes primacy to the meaning 'eat' and claims that the meaning 'burn, be burned/burnt' is a "metaphoric function"; she also says that one of the (Force) Agents is "also used metaphorically", and that the "original [sc. Vogul?] verb 'burn'" is *pält-* (Kulonen 1989. 126, 129; cf. also for *pält-* 99).

From our point of view, the factual statements in 1. and 2. above reinforce the dictionary information. However, the claims in 3. can be challenged. First, it is not obvious that the meaning 'burn' is metaphorical; or, at least, if it is, this is not a distinctively Ob-Ugrian metaphor and has no explanatory value. English 'consume', for example, has a semantic range similar to our verb; many languages have 'tongues' of flame as well as anatomical ones, etc. Secondly, it may well be that one of the (Force) Agents is "also used metaphorically" (*nāj* is both 'fire' and 'princess', cf. WW 324a), but such euphemistic/taboo usage is occasional, with many other ordinary words for 'fire' also being employed. The statement thus lacks any explanatory value. Thirdly, it is unlikely that there is a single "original" (Ob-Ugrian? Vogul?) verb for 'burn' (several Vogul and Ostyak verbs meaning only 'burn' are given below). In any case, Vogul *pält-* means 'make a fire, heat something, throw something in/on the fire' (WW 409a; the interpretation of this verb on WV IV: 266 should also be seen in this light, Kulonen 1989. 99).

Without questioning the enormous usefulness of Kulonen's taxonomy and the overall value of the storehouse of information she provides in her book, it is fair to say that, at the micro-level of this particular verb, the discussion of its two main senses is not satisfactory. And, as with the dictionaries, at least on sense found in the dictionaries' illustrative sentences is not dealt with: 'ache, be in pain'.

The animacy hierarchy

Kulonen's work has already shed light on the problems of the traditional terminology in respect of terms like 'passive'. More recently Marcantonio has commented on the terms 'definite' and 'indefinite' in relation to Vogul (Marcantonio 1994). My own point of departure is Austerlitz's early remark: "Our preoccupation with S, V, and O may be all wrong. We ought perhaps to think more abstractly, in terms of pronominal/nominal syntax, where pronouns, animates, and names occupy the S-slot and inanimates occupy the O-slot in transitive sentences and where any of the three can occupy the S-slot in intransitive sentences" (Austerlitz 1979. 77). This kind of contentive (as opposed to the form-based, SVO-oriented) typology is successfully employed by Dixon, for example, in a highly relevant work on ergativity (Dixon 1994).

Taking my cue from Austerlitz, I shall make use of the animacy hierarchy (Comrie 1989. 185–200; this slots neatly into the nominal hierarchy of Dixon 1994. 85). The latter shows which NPs are more likely to be in A than in O function, where A = Agent (Subject of transitive verb), O = Object. (Note that this is a different definition of Agent from Kulonen's; see below). Speech situation participants at the left-hand end of the hierarchy are most likely to be agents, in A function, while those at the right-hand end are most likely to be patients, in O function. The semantic basis of the role of A is most concisely stated as 'could initiate or control the activity' (Dixon 1994. 52).

1st person pronouns	2nd person pronouns	Demonstratives 3rd person pronouns	Proper Nouns	Human	Common Nouns Animate	Inanimate
------------------------	------------------------	--	-----------------	-------	-------------------------	-----------

more likely to be in A than in O function

Given (say) a Human and an Animate as two roles in a sentence, the normal interpretation will be to place the Humans as A and the Animate as O; similarly with Animate and Inanimate: Animate as A and Inanimate as O. Conversely, an Animate A (and/or a Human O) would be specially marked. This will be relevant below.

There is, however, potential for confusion. An Agent which is the Subject of a (transitive) verb is not marked in Ob-Ugrian (but see some discussion of 'ergative' sentence below). An Agent which is not the Subject of a verb with a passive marker is marked $N(\emptyset)$ and in such sentences the Agent-Subject is demoted to Patient-Subject (unmarked). However, because of the operation of the animacy hierarchy, in any particular situation there is

AGENT is NOT CONTROLLABLE (not normally or potentially under human control). This yields the two major subdivisions of the senses, (A) +CONTROL and (B) -CONTROL

+CONTROL situations are governed by the ANIMACY HIERARCHY; -CONTROL situations are not.

+CONTROL subdivides into two senses: A (1) 'have sexual intercourse (with a woman)' and A (2) eat.

A (1): the animacy hierarchy subdivides HUMAN at the top end of the scale: MALE is higher than FEMALE.

A (2): entities higher on the hierarchy control entities lower on the hierarchy: HUMAN eats ANIMATE and INANIMATE, higher ANIMATE eats lower ANIMATE and lower ANIMATE (attempts to) eat (e.g. gnaws at) INANIMATE. Neither A (higher) nor O (lower) is marked; the word-order SOV clarifies, if necessary. In sum, here grammatical *Subject and semantic Agent* are identical, as are grammatical *Object and semantic Patient*.

Examples (translations from the sources):

A (1)

ti āγi kaš+nóla xot ti ojtíl^om, tül tēil^om WW 636b
ich löse den Schamgürtel dieses Mädchens, dann fickte ich es

ti āγi am pilä täjləm WW 440a
ich werde dieses Mädchen ficken

nun teta DEWOS 714
ИМЕТЬ СОВОКУПЛЕНИЕ

A (2)

tä nóul' ju-tēsəm WW 637a
ich habe das Fleisch aufgegessen

náán+poáləm ju-tēsləm WW 637a
ich ass das halbe Brot

mä náán liləm DEWOS 713
ich esse Brot

The passive forms of these senses (a) INVERT the animacy hierarchy and (b) do not involve TRUE SEXUAL INTERCOURSE or TRUE EATING: this may be a better terrain for the term 'metaphoric function'. Two modes of statement are involved: (1) curses, in which it is desired that the HUMAN be either sexually violated (raped), or eaten by creatures lower on

(or outside) the animacy hierarchy; (2) genuine (literary) metaphor, which alleges that (unpleasant) creatures low or very low on the animacy hierarchy are 'eating' a HUMAN, although it is universally known that they are not the creatures' normal source of nourishment.

A(1)PASS

soát khum-ne tē-wā-s-en! WW 637a
 du sollst von sieben Männer gefickt werden!

A(2)PASS

naḡ āmp-ně voss tē-wě-n! WW 636b
 der Hund soll dich fressen! (du sollst vom Hund gefressen werden!)

kul'-ně voss tē-wě-n! WW 636b
 der Teufel soll dich fressen!

köl-nə tewma-s-əj-ən! DEWOS 713
 Fluch (du sollst vom Teufel gefressen werden!)

täxēm-ně ju-tājānt-iu-m WW 637a
 ich werde von den Läusen aufgefressen

mä čunčə-nə čək3 li-s-uj-em DEWOS 713
 die Flöhe bissen mich sehr

Parallel to these last is an example from Vax (Eastern) Ostyak, in which the verb is not in the 'passive' but rather agrees with the -*N*-marked Agent; this example should be borne in mind when discussing the links between passive and ergative in Ob-Ugrian:

köjgi-n mänt li-w- əlt Gulya: 137
 mosquito-N I-ACC eat-PRES-INDEF/p3
 the mosquitoes are biting me

To demonstrate the importance of the animacy hierarchy, we may point to the fact that even a one-placed verb may have its Subject marked with -*Nə*:

sāli ānt+mūrā- nə nēɣl- eɣ- t WW 336a
 reindeer soft+antler-nə become visible-PRES-INDEF/p3
 the reindeer's soft antlers are showing through

Antlers (soft antlers are an Ob-Ugrian delicacy) are normally low on the hierarchy, as inanimate objects; here, however, they are exceptionally marked as Agent, since animacy is involved in an Agent-like initiation of a process of growth.

Finally in this section, we may mention the fact that there seem to be only two verbs of Hungarian which possess three third person singular forms (rather than the normal maximum of two) in the present tense: one is the cognate of our verb (*esz, eszik, eszi* 'essen'), the other is a Turkic loan (*basz, baszik, bassza* 'ficken'). The invariably negative Subject and verb-initial, petrified word-order of the archaic expressions *esz a penész/rozszda/méreg/unalom* 'I/something am/is consumed by mould/rust/fury/boredom' may also be relevant to discussions of the term 'Ugrian'.

-CONTROL SENTENCES

These subdivide into two groups: B(1) POSITIVE (OR AT LEAST NEUTRAL) EFFECT AND B(2) NEGATIVE EFFECT (cf. 'POSITIVE' v. 'NEGATIVE' sexual intercourse and eating in (A) above).

B(1) POSITIVE EFFECT. The meaning here is 'emit heat and/or light'. The issue is not so much whether these forms are transitive or intransitive (Kulonen 1989. 183), as the fact that the verb is atelic, without a special or particular goal. As with A(1), these represent normal processes or eternal truths (rather like 'The sun rises in the East') and there is no marking on either NP or VP; and, of course, only 'present tense' forms occur.

	<i>nāj</i>	<i>tēγ</i>	WW 636b
	<i>tōt</i>	<i>tij</i>	
	das Feuer	brennt	
	<i>jāməs</i>	<i>ΛΕΛ</i>	DEWOS 713
	(das Feuer)	brennt gut	
	<i>tōrəm+ul'ä</i>	<i>tēəγ</i>	WW 636b
	das Polarlicht	leuchtet	
	<i>vuoj+polwəs ipsä</i>	<i>tij</i>	WW 636b
	die Kerze	brennt schlecht	
	<i>šam</i>	<i>tet</i>	DEWOS 713
	die Kerze	brennt	

Other verbs for 'burn' that behave likewise include:

<i>ul'a</i>	<i>jāsi</i>	WW 179a
das Feuer	brennt	
<i>xâtel</i>	<i>kwotāri</i>	WW 242a
die Sonne	brennt	

B(2) NEGATIVE EFFECT. This subdivides into B(2i), where the negative effect is on a NON-HUMAN (possibly also NON-ANIMAL), and B(2ii), where the negative effect is on a HUMAN (possibly also ANIMAL).

B(2i) 'burn and so damage or destroy (combustible) object'. Here 'fire' is always the Agent (marked *-Nə*); the verb takes the passive suffix.

<i>kwolām ul'ā-n</i>	<i>kwon-taj-wə-s</i>	WW 637a
mein Haus ist	abgebrannt	
<i>kat tōhə'-nə</i>	<i>li-s-i</i>	DEWOS 713
дом	сгорел	
<i>xot nāj-nə</i>	<i>te-t-āj</i>	DEWOS 713
дом	сгорел	

Since it is always the case that it is 'fire' that is the Agent in cases where the affected Patient is combustible and the passive form of the verb is used, this Agent can be omitted (ellipted) without danger of misunderstanding:

<i>kwoləm</i>	<i>taj-wə-s</i>	WW 636b
mein Haus	wurde abgebrannt	
<i>kwälä</i>	<i>nukh-pālemla-w-s, pušn</i>	WW 429a
sein Haus	ist in Brand geraten, alles	ist abgebrannt
<i>wāni</i>	<i>kwän-taj-we-s</i>	WW 637a
der Wald	ist abgebrannt	

The grammatical Subject may, of course, always be ellipted; the presence of the specialized, marked Agent makes clear that something combustible has been affected by fire:

	<i>ul'ä-n pusən</i>	<i>rot- taj-wə-s</i>	WW 636a
alles wurde von Feuer		verbrannt	
	<i>täüt-ne</i>	<i>il- täj-u-s</i>	WW 637a
es wurde vom Feuer		verbrannt	
	<i>töhə'-nə</i>	<i>lil-i</i>	DEWOS 713
	<i>tut-na</i>	<i>te-w-a</i>	
	<i>näj-nə</i>	<i>li-ɹ-i</i>	
es brennt (z.B. e. Baum)			
	<i>lomət-ne</i>	<i>ju-taj-wə-s</i>	WW 637a
es wurde von Flammen		verzeicht	

There is an interesting issue regarding (Vogul) *jiw*/(Ostyak) *juxət* 'tree, wood' as surface Subject; it can be the fuel of a controlled fire (in an oven, for example) but may also fuel a fire that is out of control. When the fire is under control, there is normally a locative (in Vogul) and not an Agent in *-Nə*.

	<i>jiw</i>	<i>ul'ä kəurt</i>	<i>tē-wə</i>	WW 636b
das Holz		brennt	im Feuer	
	<i>kw̄r kwirt</i>	<i>jiw</i>	<i>täjänt-iu</i>	WW 636b
Holz (!)		brennt	im Ofen	
cf. also:	<i>jiw</i>	<i>ul'a kəurt</i>	<i>šareja-wě</i>	WW 589a
das Holz		verbrennt	im Feuer	

Without a locative in the sentence it is harder to say whether the fire is under control:

	<i>juxət</i>	<i>tet-äj-ət</i>	DEWOS 714
das Holz		brennt	

In Southern (Tavda) Vogul there appears to be a difference between

	<i>täüt</i>	<i>kun-täi-wə-s</i>	WW 637a
das Feuer		brannte aus	

and

	<i>täüt-ne</i>	<i>kun-täj-u-s</i>	WW 637a
(ein Teil)		wurde ausgebrannt	

Other verbs for 'burn' that behave like our verb here include:

jás- 'burn':

kwol jás-we-s WW 179a
das Haus brannte ab

kwoläm ulä-n kwon-jás-we-s WW 179a
mein Haus ist abgebrannt

šarij- 'burn without flames, carbonize':

vāni toāt-nē šārēj-au WW 589a
der Wald wurde durch das Feuer verbrannt

pom khotel+ēsēm-nē šārija-wē-s
das Gras wurde durch die Hitze der Sonne verbrannt

pēlaml- 'burst into flames':

kwälä nukh-pālemla-w-s, pušn kwän-taj-wē-s WW429a
sein Haus ist in Brand geraten, alles ist abgebrannt

kol lap-pēlaml-w-s Kulonen 1989. 136
the house was totally in flames

B(2ii) 'burn (give sensation of burning) and so damage or destroy human'

Here the Agent (marked *-Nə*) is always present, the HUMAN is Patient (unmarked.) The verb is in the passive. The burning sensation may be caused by illness or extremes of heat or cold; this is the Agent. When this Agent is 'the cold', the most convenient translation of the sentence into Western languages is 'freeze' (or its equivalent), but this is not a distinct meaning of the verb as such (as DEWOS recognizes). For discussion of freeze/burn and related issues in Ob-Ugrian, see Sherwood ms., Vértes 1990. 100.

nāj -ne tē-wə WW 636b
est ist ihm warm (er wird vom Feuer gebrannt)

pitziń -ən man ti tē-wēv WW 636b
wir kommen durch die Seuche um

āsērmä -n tē-wə WW 636b
er friert (er wird von der Kälte gefressen)

kötäm torəm -nə li-s-i DEWOS 714
mein Hände sind erfroren

<i>íski -n le -t-i</i>	DEWOS 714
pass. erfrieren (z.B. die Hände)	
<i>kötəγläm süγ' -nə li -s-äγ-ən</i>	DEWOS 714
meine Hände sind vor der Sonne verbrannt (und rissig geworden)	
<i>kawrəm-n le -s-a</i>	DEWOS 714
er wurde von der heissen Suppe verbrüht	
<i>oγ töγə' -n(ə) i -s-i</i>	DEWOS 714
я угорел, ich bin vom Ofendunst benommen	
<i>xat -nə wáńm-em te -w-aj</i>	DEWOS 714
die Sonne hat das Gesicht verbrannt	

Finally, we may consider a sense not separately recorded in the dictionary headings but illustrated in the entries and closely related to the foregoing. The reason for the omission of this sense is probably that there is no surface Agent involved at all (as opposed to an optionally ellipted Agent); the source of pain is internal to the body. The body-part has a personal suffix.

B(3) 'burn, ache (of part of the human body)'

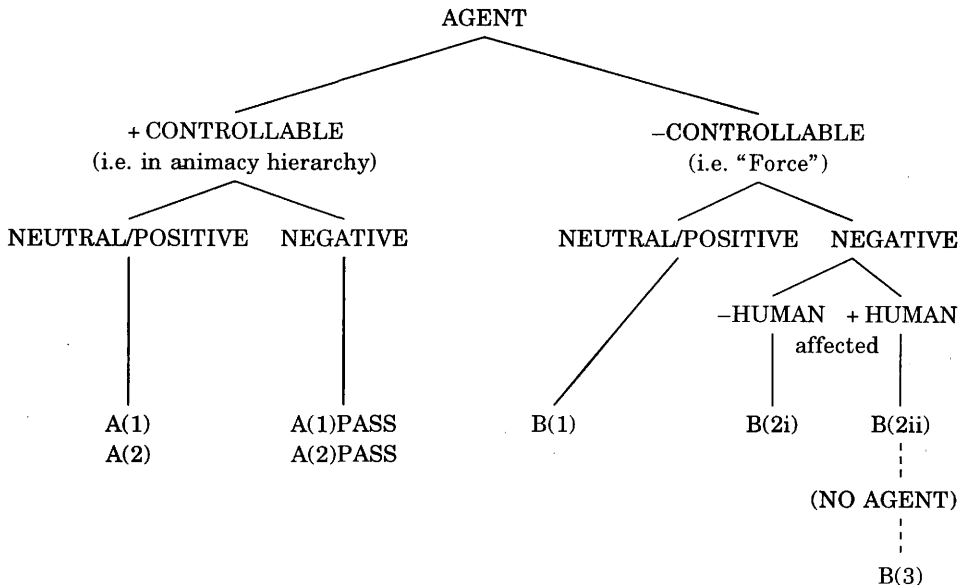
<i>ńulm-əm tē-wə</i>	WW 636b
meine Wunde brennt	
<i>lajl+lušem-äm tē-wi</i>	WW 636b
die Beine tun mir Weh	
<i>tus+päγk-äm tē-wə-t</i>	WW 636b
mir tun die Zähne weh	
<i>loγl-am li-l-ä-t</i>	DEWOS 714
МОИ КОСТИ НОЮТ, meine Knochen tun mir weh	

Summary

We conclude with a summary display of the more important senses of Ob-Ugrian *θi(γ)- (Honti 1982b. 134). ACT = active, PASS = passive, NEUT/POS = neutral/positive

- A(1) 'have sexual intercourse (with a woman)'
 ACT:NEUT/POS: Subj-O, Obj-O, Verb-O (subj: MALE, Obj: FEMALE)
 PASS:NEGATIVE: Agent-N, Patient-O, Verb-PASS
- A(2) 'eat'
 ACT:NEUT/POS: Subj-O, Obj-O, Verb-O
 PASS:NEGATIVE: Agent-N, Patient-O, Verb-PASS
- B(1) 'emit heat and/or light'
 ACT:NEUT/POS: Subj-O, - - - - - Verb-O
- B(2i) 'burn and so damage or destroy (combustible) object'
 PASS:NEGATIVE: Agent-N Patient-O Verb-PASS (AGENT: always FIRE)
 (Agent-N Verb-PASS (PATIENT elliptable))
 (Patient-O Verb-PASS (AGENT elliptable))
- B(2ii) 'burn (give sensation of burning) and so damage or destroy Human'
 PASS:NEGATIVE: Agent-N Patient-O Verb-PASS (AGENT: source of
 BURNING SENSATION)
- B(3) 'burn, ache (of part of the human body)'
 PASS:NEGATIVE: - - - - - Patient-Px Verb-PASS (NO AGENT; PATIENT;
 Px-ed PART OF BODY)

In this light, the intuition of Honti can be constructively interpreted (Honti 1982a. 48; cf. Kulonen's stricture (Kulonen 1989. 41)). The analysis of other Ob-Ugrian verbs will show whether this approach is truly fruitful.

References

- AUSTERLITZ, R. (1979), What S, O, and V remind me of. Working Papers in Linguistics (University of Hawaii at Manoa) 11/2: 75-78.
- COMRIE, B. (1989), Language universals and linguistic typology. Syntax and morphology.² Oxford.
- DEWOS = Wolfgang Steinitz *et al.* Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch des ostjakischen Sprache. Berlin 1966-1993.
- DIXON, R.M.W. (1994), Ergativity. Cambridge.
- GULYA, J. (1966), Eastern Ostyak Chrestomathy. University of Indiana Uralic and Altaic Series 51. The Hague, Bloomington.
- HONTI, L. (1982a), Das Passiv in den obugrischen Sprachen. ALH 32: 39-51.
- HONTI, L. (1982b), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest.
- HONTI, L. (1984), Chrestomathia Ostiacica (Osztyák nyelvjárási szöveggyűjtemény nyelvtani vázlattal és történeti magyarázatokkal). Budapest.
- KÁLMÁN, B. (1975), Chrestomathia Vogulica. Budapest.
- KT = K.F. Karjalainens ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y.H. Toivonen. Lexica Societatis Fenno-ugricae 10. Helsinki 1948.
- KULONEN, U.-M. (1989), The passive in Ob-Ugrian. MSFOu 203. Helsinki.
- MARCANTONIO, A. (1994), Double conjugation vs. double marking for the object in some dialects of Vogul. Études Finno-Ougriennes 25: 19-42.
- SHERWOOD, P. (Ms), Fire and water, heat and cold: some linguistic reflections on the Ob-Ugrian languages. (to appear in Michal Lesiow Festschrift, 1997).
- VÉRTES E. (1990), Szibériai nyelvrokonaik hitvilága. Budapest.
- WW = Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt von Bernát Munkácsi, geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Budapest 1986.

Die Verneinung im Mordwinischen

DANILO GHENO

Zur Erinnerung an József Erdödi,
mein Lehrer in Erzanisch.

Wie bekannt, gibt es in den finnisch-ugrischen Sprachen zwei Möglichkeiten die Verneinung auszudrücken: eine mit einem Adverb und eine mit einem Verneinungsverb. Und gewöhnlich denkt man, daß jede Sprache das eine oder das andere gebraucht. So benützt man im Ungarischen das Adverb *nem* (*ne* mit dem Imperativ des Verbs): z.B. *nem olvasok* 'ich lese nicht', *nem olvasol* 'du liest nicht', *nem olvas* 'er liest nicht', usw.; während das Verneinungsverb *e-* (*äl-* mit dem Imperativ des Verbs) im Finnischen gebraucht wird: z.B. *en lue* 'ich lese nicht', *et lue* 'du liest nicht', *ei lue* 'er liest nicht', usw.

Was die letztere Möglichkeit aber betrifft, in der Mehrzahl der Sprachen, die sie betrachten, registriert man eine langsame, sehr langsame, Entwicklung zur Adverbialisierung des negativen Verbs.

Im Estnischen ist diese Entwicklung so gut wie abgeschlossen. In der Tat hat sich hier das 'Verneinungsverb' in die dritte Person Singular des Präsens *ei* für alle Zeiten und Modi (ausgenommen das Imperativ) kristallisiert: z.B. *ma ei loe* 'ich lese nicht', *sa ei loe* 'du liest nicht', *ta ei loe* 'er liest nicht', usw. Für eine vollkommene Adverbialisierung von *ei* fehlt nur, daß das Hauptverb, das den Sinn trägt, in den Personen konjugiert wäre, etwas was im Imperativ schon geschieht, wo, neben der Bewahrung der Flexion des negativen Hilfsverbs, die persönlichen Endungen auch am Hauptverb angewendet werden: z.B. *lugegem* 'laßt uns lesen!' – *ärgem lugegem* 'laßt uns nicht lesen!', *lugege* 'lest!' – *ärge lugege* 'lest nicht!', usw.

Auch im Standardfinnischen ist man im Grunde auf derselben Ebene bemerkenswert sehr weit vorangekommen, denn das negative Verb ist auf die einzigen Formen Indikativ Präsens und Imperativ beschränkt, während in den Dialekten das Stadium des Estnischen erreicht worden ist. Im Syrjänischen im Übergewicht der Zeiten und der Modi stimmen die Pluralformen des betreffenden Hilfsverbs mit den Singularformen überein, und dem Hauptverb steht eher die Funktion zu, die Zahl zu unterscheiden; im

Wotjakischen einerseits im Indikativ Präsens, Futur und Präteritum ergeben sich die zweiten und dritten Personen Singular und Plural übereinstimmend, während schon die ersten Personen auseinander gehen, aber im Präsens ist die erste Singular der dritten Singular (-Plural) gleich, andererseits, auch in dieser Sprache scheint das unterscheidende morphologische Merkmal das Hauptverb zu übernehmen (vgl. *ud mǫnǫski* 'du gehst nicht' – *ud mǫnǫske* 'ihr geht nicht').

Unempfindlich gegen die Tendenz zur Adverbialisierung scheint das Tscheremissische, das für viele (aber nicht für mich) genealogischerweise zusammen mit dem Mordwinischen unter die selbe Untergruppe Wolgafinnisch fällt. Im Tscheremissischen hat das Verneinungsverb sechs Personen für das Indikativ Präsens, andere sechs für das Indikativ Präteritum I, sechs für das Indikativ Präteritum II, sechs für das Optativ, usw. Allenfalls bemerkt man die Neigung, dem Beispiel der türkischen Sprachen zu folgen, indem man zu diesem Zweck ein Verneinungssuffix benützt (vgl. West-Tscher. [Präteritum II] *tol-ǫe-lam* 'ich kam nicht', wo *tol-* 'kommen' und *-ǫe-* Verneinungssuffix).

Im Mordwinischen, im Unterschied zu seinem sprachlich 'nahen Verwandten', haben wir folgende Situation im Detail.

Im Indikativ Präsens, Futur und Präteritum II, im Konditional Präsens und Präteritum der subjektiven und auch objektiven Konjugationen hat sich, für alle Personen sich adverbialisierend, die mögliche Form der dritten Singular *E a* ~ *M af* bewährt, an die sich das Sinn tragende Verb anschließt, regelmäßig konjugiert in dem erforderlichen Modus und Zeit. Im *E* außerdem folgt das Konditional-Konjunktiv der selben Norm: dieser Modus im *M* sieht aber in der subjektiven Konjugation die Agglutination von *af* an die Wurzel des Verbs vorher (dies ist auch in den zwei Zeiten des Konditional möglich) (z.B. *M* [Kond.-Konj.] *sod-af-t'ǫrǫl* 'wenn er nicht wüßte/hätte gewußt'), während in der objektiven Konjugation das negative Hilfsverb anwesend ist. Nach Paasonen (1990. 1; vgl. Keresztes 1990. 187) im Bereich der Dialekte hat *E a* sich auch im Desiderativ verbreitet.

Die anderen Zeiten und Modi der Standardsprache verlangen das Verneinungsverb, konjugiert in den subjektiven wie auch objektiven Endungen. Also haben wir in beiden Konjugationen als negative Wurzeln: für das Indikativ Präteritum I *E eǫ-/eǫ-* ~ *M iǫ-/iǫ-* oder *aǫ-*, für das Imperativ und Optativ *E il'a* ~ *M t'a-*, für das Konjunktiv *E avol-* ~ *M afǫl-*, für das Desiderativ *E avolksǫl-* ~ *M afǫlksǫl-*.

An diesem Punkt angelangt, kann man sagen, daß die Konstruktion mit dem Verneinungsadverb 5 Zeiten und Modi des E-M betrifft, die mit dem Hilfsverb andere 5. Im *E* aber wird das Konditional-Konjunktiv angeschlossen, und tendenziellerweise auch das Desiderativ: das Verhältnis ist so (für das *E*) 7 zu 4.

Aber es existiert noch eine Verneinung von offensichtlichen adverbialen Charakter in den zwei Mordwinischen Idiomen: es handelt sich um *apak*. Den Grammatiken nach findet diese Partikel ihre Benützung im Zusammenhang mit dem Partizip und dem Gerundium. Die Sache ist aber, daß während *apak* unveränderlich bleibt, die den Sinn tragende verbale Form sehr schwierig als Partizip oder Gerundium katalogisiert werden kann, da sie einfach nur aus der sogenannten negativen Basis des Verbs besteht. Die Verbindung E-M *apak soda* (wo *soda* die Wurzel mit der Bedeutung 'wissen' darstellt) kann in keiner Weise mit einem negativen Partizip Präteritum Aktiv oder Partizip Präteritum Passiv oder (nur im E) mit einem negativen Gerundium identifiziert werden (vgl. die Verteilung der Verbindung in Keresztes 1990. 194).

Und auch die Analogie mit der Bedeutung in anderen Sprachen kann uns nicht helfen. Der Satz M *apak t'uR't vrag's af šāsķēvi* gilt im Russischen 'не борясь, врача не победишь' (Potapkin-Imjarekov 1949. 19), und im Deutschen 'ohne kämpfen schlägt man den Feind nicht', und zwar dem *apak t'uR't* im Russischen entspricht ein negatives Gerundium, im Deutschen ein 'ohne' + Infinitiv, so daß auch mit einem solchen Verfahren die Frage, von dem morphologisch-syntaktischen Wert des Satzbaues, offen bleibt. Ich würde ihn für einen unbestimmten infinitiven Satzbau halten.

Was den adverbialen Charakter von *apak* betrifft, so scheint dies von seiner „Konjugierbarkeit“ widersprochen. In Wahrheit können wir das folgende Paradigma haben: E *apakan čavt* 'ich bin-nicht (ge)schlagen' → 'man hat mich nicht geschlagen', *apakat čavt* 'du bist-nicht usw.', *apak čavt* 'er (ist-) nicht usw.', usw. Sehr wahrscheinlich, wegen dieser Konstruktion teilt M.E. Evsev'ev *apak* den Verneinungen zu, die „являются в сущности отрицательными глаголами“ (Evsev'ev 1931. 227) (während, z.B., J. Erdödi diplomatisch sie „tagadó szó“ definiert [Erdödi 1968. 280]). Die Meinung des mordwinischen Gelehrten kann man aber bestreiten, denn der vermutete verbale Charakter des Wortes ist auf die Fähigkeit zurückzuführen, die im E-M alle nominellen und ähnlichen Teile der Rede haben, einen predikativen Suffix anzunehmen, anstatt eines Sintagmas mit Kopula oder Existenz-Verb. Denn wenn man die selben Begriffe wie weiter oben ausdrücken will, ist es möglich die „verbalen Endungen“ (predikative Suffixe) von *apak* zu entfernen und sie an das vermutliche Partizip Präteritum *čavt* anzuschließen; das Ergebnis wird dies sein: E *apak čavtan* 'ich bin-nicht (ge)schlagen', *apak čavtat*, *apak čavt* usw., und zwar hat man eine verschiedene Struktur aber die selbe Bedeutung.

Nach solcher Erklärung glaube ich, daß man das Problem der anderen „konjugierten“ Verneinungen im E-M, oder besser, das Problem von ihrem Bestehen als Verben, wieder in Betracht ziehen kann.

Zuerst muß bemerkt werden daß das Verneinungswort E *avol'* (~ M *afəl'*), das auch die Wurzel des einigermaßen seltenen E *avol'ksəl'*- (~ M *afəl'ksəl'*) ist, außerdem als unveränderliche Partikel vorangesetzt bei Namen und ähnlichem (z.B. E *avol' pokš* 'nicht groß, klein' [Erdödi-Zaicz 1974. 11]), sowie bei Infinitive (z.B. E *avol'sodams* 'nicht wissen' [Keresztes 1990. 194]) angetroffen werden kann, und daß M *aš* auch in adverbialer Funktion benützt werden kann (z.B. M *aš, iżəz pañč* 'nein, sie öffneten nicht' [Paasonen 1990, 72]); demzufolge bleiben nur als authentische negative Hilfsverben E *ež-/eš-* ~ M *iž-/iš-* und E *il'a-* ~ M *t'a-*. Es ist außer Frage, daß diese sich erhalten haben und sich noch erhalten wegen einer übrig gebliebenen Lebendigkeit des Verneinungsverbs, Lebendigkeit, die aber von der genannten Konvertierbarkeit in Prädikat von jeder Klasse von mordwinischen Wörtern unterstützt wird.

Aber warum haben sich gerade die oben genannten Formen in voller Kraft erhalten? Das Verb für das Imperativ (und — demselben folgend — für das Optativ) zeigt einen außergewöhnlichen Widerstand, sehr wahrscheinlich wegen der speziellen und starken Ausdrucksvalenz des Modus, und dies nicht nur in E-M, sondern in allen von diesem Phänomen betroffenen finnisch-ugrischen Sprachen: sogar im Estnischen — wie man andeutete — hat man ein Hilfsverb des Imperativs mit den fünf generell anerkannten persönlichen Endungen.

Das Überleben des Verbs für das Präteritum I könnte seinerseits in guter Weise von der semantischen Prägnanz von dieser Form bedingt sein (nicht zu unterschätzender Grund auch beim Imperativ). Im E *ež-/eš-* (ähnlich auch im M) finden wir die Verneinung *e-* und die Charakteristik der Vergangenheit *-š/-ž-* zusammengefügt: dieses enge Ganze von Funktionen, das im Gegensatz zu E *avol'* und Gefährten noch gut spürbar ist, hat meiner Meinung nach *ež-* usw. vor einer schnellen Degradierung zum einfachen Adverb geschützt.

Literatur

- ERDŐDI J. (1968), *Erza-mordvin szövegek*. Budapest.
 ERDŐDI J. – ZAICZ G. (1974), *Erza-mordvin szójegyzék*. Budapest.
 EVSEV'EV = Евсевьев, М.Е. (1931,) *Основы мордовской грамматики. Эрзянь грамадика*. Москва.
 KERESZTES L. (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Budapest.
 PAASONEN, H. (1990), *Mordwinisches Wörterbuch 1*. Helsinki.
 ПОТРАКИН – ИМЯРЕКОВ = Потанкин, С.Г. – А.К. Имяреков (1949), *Мокшанско-русский словарь*. Москва.

An acoustical analysis of durational interdependencies in Skolt Sámi

ZITA McROBBIE-UTASI

1. Introduction

Previous research in Sámi has established the validity of the disyllabic stress-group concept.¹ The durational patterns prevalent within this rhythmic unit have also been examined.² The analyses undertaken were based on very precise, detailed transcriptions of live speech or interpretations of recordings. To a lesser degree they also utilized such experimental phonetic techniques as were available at the time.³ The present study will reexamine the distribution of duration by making use of recent advances in speech-analyzing technology that enable phoneticians to obtain precise acoustic measurements quickly and efficiently. On the basis of durational measurements made during the course of my current research it may be stated that, while the existence of the disyllabic stress-group is beyond doubt, re-analysis of the durational interdependencies points to implications different from those apparent in previous research on durational patterns in Sámi.⁴ It may be noted that while certain aspects of the present research have already appeared in a number of publications,⁵ it would seem necessary to report on these findings once more by taking into consideration comments and suggestions based on these publications.⁶

The acoustic analysis of duration reported on here is part of a project aimed at investigating the acoustic properties of phonological quantity in Skolt Sámi. The three acoustic parameters have been examined in connection with close to 3,500 test-words (disyllabics that provide a balanced rep-

¹ Bergsland (1946), E. Itkonen (1946).

² E. Itkonen (1946).

³ E. Itkonen (1946), Äimä (1918).

⁴ E. Itkonen (1946), Magga (1984).

⁵ McRobbie-Utasi (1991, 1995a, 1995b, 1995c).

⁶ I am especially grateful for the helpful suggestions made by Ilse Lehiste in connection with a number of previous reports on this subject (personal communications), and also to Pekka Sammallahti (personal communications) who provided helpful comments particularly with regard to the classification of disyllabics in Skolt Sámi.

resentation of the productive structural types in this dialect). Here I shall summarize some of the most significant implications relating to the durational component of quantity distribution apparent in the five structural type in Skolt Sámi where compensatory lengthening occurs. It will be argued that (i) durational ratios rather than absolute durational values are relevant in the signaling of differences between the main structural types, and (ii) in considering the domain of quantity, as far as the distribution of duration is concerned, the syllable has to be considered as a discernible quantity unit within the disyllabic stress-group. Examination of the compensatory lengthening process evident in Skolt Sámi has provided convincing evidence for these two findings. The realization of this process reveals that the absence or reduced status of the second syllabic vowel will change the distribution of absolute duration in the preceding segments—i.e. the first syllabic vowel and the consonant(s) following it—although the characteristic durational ratios remain the same. The other significant implication evident from the realization of the compensatory lengthening process is that all such durational increases are manifested in the first syllable only—a fact that has implications with regard to recognizing the syllable as an important quantity entity within the disyllabic unit.

Skolt Sámi has an optional phonological rule that reduces or drops second syllabic short vowels in word-final position (the latter occurring most of the time during casual speech). There are five structural types where this rule may apply and these will be referred to as *Type 1*,⁷ *Type 2*, *Type 3*, *Types 4a* and *4b*, and *Type 5*. These types and subtypes represent different patterns relating to distribution of duration. On the basis of consonant(s) occurring after the first syllabic vowel we may distinguish between these structural types in the following ways. In *Type 1* the consonants occurring are long geminates. In *Type 2* there is a long consonant cluster. *Type 3*

⁷ In my earlier studies (McRobbie-Utasi 1991, 1995a, 1995b, 1995c) Type 1 disyllabics were divided into two subgroups: one containing disyllabics with long intervocalic liquids and nasals (Type 1a), the other containing long intervocalic geminate plosives, affricates and voiceless fricatives (Type 1b). Not grouping Type 1a disyllabics with Type 4a disyllabics seems to be justified by the durational difference consistently apparent between geminate nasals and liquids on the one hand and geminate voiced fricatives on the other. However, because (i) vowel durations are the same (averaging 238 msec in both types of disyllabics), and (ii) the apparent durational difference—even though pertinent—does not exceed 30 msec, I have decided to treat these two groups as Type 4a disyllabics, at least until further research may confirm the relevance of durational differences in distinguishing between the disyllabics in question. It may be in order to mention here that Pekka Sammallahti (personal communication) also has questioned the validity of postulating a separate structural type (Type 1a) for Skolt Sámi. Thus, while the analysis described below takes into account this modification and presents these relevant disyllabics as Type 4a, the question concerning classification of disyllabics on the basis of the distribution of duration will be left open.

has a short consonant following the first syllabic vowel. *Type 4* contains a short geminate consonant. In *Type 4a* the relevant consonants are liquids, nasals or voiced fricatives; in *Type 4b* this consonant is a plosive, affricate or voiceless fricative. In *Type 5* there is a short consonant cluster. Examples of these five types are:⁸ *čuõppâd* 'cut' Inf., *leäšš* 'lie' Prs.Sg.3., *kätted* 'cover' Inf. (*Type 1*); *ju'rdded* 'think' Inf., *peäldd* 'field' (*Type 2*); *kiödâst* 'hand' Loc.Sg., *mõõni* 'go' Past Sg.3. (*Type 3*); *kuell* 'fish', *piä'zz* 'nest' Gen.-Acc.Sg., Nom.Pl. (*Type 4a*); *ku'e'ss* 'guest' Gen.-Acc.Sg., Nom.Pl., *čuõppâm* 'cut' Prs.Sg.1., *lookk* 'lock' Gen.-Acc.Sg., Nom.Pl. (*Type 4b*); *vue'sti* 'buy' Past Sg.3., *joordam* 'think' Prs.Sg.1. (*Type 5*). It has to be pointed out here that the labels "long" and "short" associated with these major structural types need to be further refined and made more specific. As will become clear in the course of the analysis described below, three-way distinctions (short, half long and long) more truly reflect the durational status of the segments involved.⁹

The results of the experiment show that the durational relationship between the first syllabic vowel and the consonant(s) following it (i.e. the V/C ratio) remains constant. Further, because the second syllabic vowel (when present) has a duration that is the same in each structural type (87 msec), it has to be recognized that the duration relevant for distinguishing between these five structural types is manifested in the first syllabic vowel and the consonant(s) following it.

The experiment

During my two field trips in North East Finland (to the Sevetijärvi and the Ivalo-Nellimö regions) I invited two Skolt Sámi speakers to visit Canada in order to make recordings suitable for acoustic analysis. One subject, H.S. (female, 60 years of age at the time of the recording) is a speaker of the Suonikylä dialect; the other, K.J. (female, then 55 years of age) speaks the Paatsjoki-Petsamo dialect.¹⁰ The number of test words was 550. When selecting the test material the objective was to have a balanced representation of each of the structural types. The two subjects were asked to place

⁸ The examples above are cited in the recently developed Skolt Sámi orthography (Korhonen *et al.* 1971).

⁹ The consonant(s) following the first syllabic vowel occur in three different durations: short (*Type 3*), half long (*Type 1*, *Type 4*, *Type 5*), and long (*Type 2*).

¹⁰ The Paatsjoki dialect refers to speakers of Skolt Sámi from the Paatsjoki, Kolttaköngäs (Boris Gleb), Petsamo and Muotka settlements in the period before World War II. From these areas they were resettled in Finland between Ivalo and Nellimö. Similarly, the name Suonikylä (or Suenjel) refers to the settlement they lived in before World War II. (Korhonen 1981: 16). One of the speakers I was working with comes from the Petsamo, the other from the Suonikylä settlement.

each word in the sentence frame *cie'lk... e'pet* 'say ...again' (subject H.S., speaking the Suonikylä dialect), and *saar...e'pet* 'say ...again' (subject K.J., speaking the Paatsjoki-Petsamo dialect). They were given a group of 100 test words at a time and requested to maintain a steady speech tempo. Each test word was recorded three times (at different recording sessions) by both subjects. Of the total number of test words 2355 were relevant to the acoustic analysis of duration apparent in connection with the compensatory lengthening phenomenon. Concerning the five structural types, there was no difference in terms of durational distribution between the two speakers.

The recording was made with a Scully Full-Track Broadcast Machine tape recorder; the tape speed was 7.5" per second. The material was recorded on Ampex Audio Mastering Tape (7" reel), and simultaneously dubbed on cassettes to serve as working tapes. The analysis for this particular project was undertaken with the software Signalyze (Version 3.12) with a Macintosh computer.

The two tables below summarize the durational measurements obtained in the speech of these two Skolt Sámi speakers when the second syllabic vowel was present in the testword (Table 1), and when the second syllabic vowel was not present or was reduced (Table 2).

From the above measurements an important tendency emerges: namely, the presence or absence (or reduced duration) of the vowel in the second syllable has clear consequences for the distribution of duration in the first syllabic vowel and the consonant(s) following it—i.e. an increase in duration, as a result of compensatory lengthening. It will be recalled that second syllabic vowel durations were constant in all structural types once they were realized as full vowels, for an average of 87 msec. The fact that the presence or absence of the second syllabic vowel has a considerable effect on these durational distributions in the segments preceding has important implications. The durational changes noticeable in these two stress-group locations (i.e. the first syllabic vowel and the consonant(s) following) have to be recognized as the phenomenon of compensatory lengthening. The absence of the second syllabic vowel, or its reduced status, results in an increase of duration in both of the stress-group locations referred to above. A closer examination of the realization of this compensatory lengthening reveals durational patterns that have implications of important theoretical significance concerning (i) the role of durational ratios, and (ii) the domain of quantity in Skolt Sámi. The discussion that follows will elaborate on these two issues concerning Sámi quantity.

On the basis of the results regarding compensatory lengthening, as represented in Tables 1 and 2, the following observations can be made:

Type	V1		C	
	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD
1	175	30	248	31
2	153	22	366	38
3	299	23	87	14
4a	238	28	163	30
4b	238	28	197	27
5	225	26	174	24

Table 1.
 Durational measurements of disyllabics in Skolt Sámi
 with a full vowel in the second syllable

Type	V1		C	
	$\bar{x}$	SD	$\bar{x}$	SD
1	207	33	287	31
2	185	28	400	32
3	363	34	92	10
4a	265	30	199	30
4b	269	30	233	33
5	258	30	215	28

Table 2.
 Durational measurements of disyllabics in Skolt Sámi
 with a reduced vowel or $\emptyset$ in the second syllable

- i. The sum of the durational increase in the first syllabic vowel and in the consonant(s) following approximates the duration of the second syllabic vowel.
- ii. The distribution of durational increase in the first syllabic vowel and the consonant(s) following, as presented in Table 3, suggests that although the absolute durational values become different, depending on the durational status of the second syllabic vowel, the ratios remain the same. Table 4 summarizes the V/C ratios of duration as they appear in disyllabics with or without a full vowel in the second syllable.

Type	Sums of durations
1	71 (V = 32; C = 39)
2	66 (V = 32; C = 34)
3	69 (V = 64; C = 5)
4a	63 (V = 27; C = 36)
4b	67 (V = 31; C = 36)
5	74 (V = 33; C = 41)

Table 3.
Sums of durational increases in V1 and C

Type	V/C Ratios ($\bar{x}$)	
	Full vowel in the second syllable	$\emptyset$ or reduced vowel in the second syllable
1	0.70	0.72
2	0.41	0.46
3	3.43	3.94
4a	1.46	1.33
4b	1.20	1.15
5	1.29	1.20

Table 4.
V/C ratios of disyllabics with a full vowel in the second syllable or with a reduced vowel or $\emptyset$ in the second syllable

The following Figures (1-3) demonstrate that the increase in absolute duration, in both the first syllabic vowel and the consonant(s) following, is a consequence of compensatory lengthening due to change in the durational status of the second syllabic vowel.

Figure 3 below summarizes the V/C ratios ($\bar{x}$) as they appear in disyllabics with a full vowel in the second syllable, and with $\emptyset$ or with a reduced vowel in the second syllable.

The results of the durational measurements, as presented in the tables and figures, show the realization of the compensatory lengthening process. It can clearly be seen that all these structural types behave similarly in terms of durational increase as a result of compensatory lengthening: i.e. the duration of the vowel that is reduced or missing from the second syllable is added to the duration of the first syllabic vowel and the consonant(s) following.

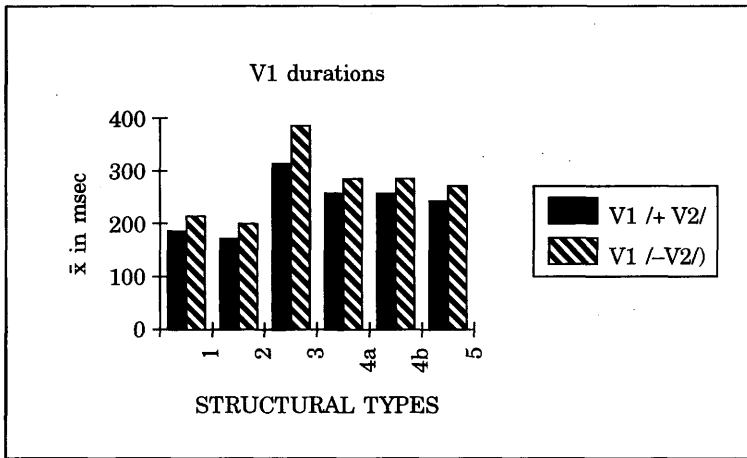

Figure 1.
First syllabic vowel durations

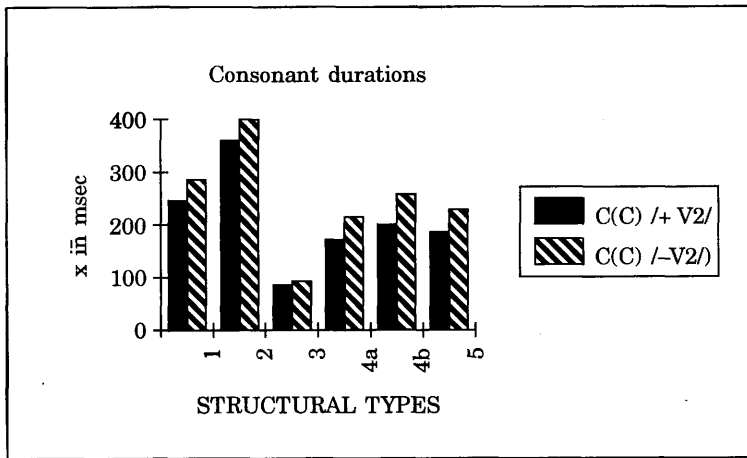

Figure 2.
Consonants durations

From a closer look at the manifestations of compensatory lengthening another fact emerges that has significant implications for the domain of quantity in Skolt Sámi. It has been pointed out that durational increase is manifested in both the first syllabic vowel and the consonant(s) following, yet there is one structural type in which this pattern does not apply. If we consider the results of durational measurements in *Type 3*, we observe

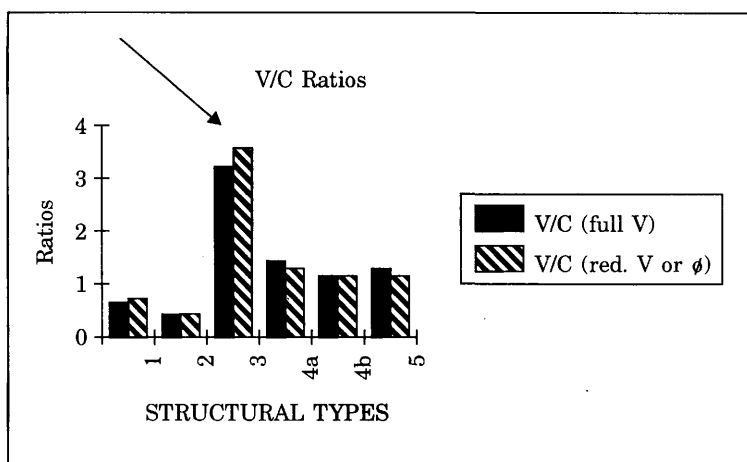

Figure 3.
Mean V/C ratios of disyllabics

that reduced duration of the second syllabic vowel results in compensatory lengthening in the first syllabic *vowel* only. There is practically no durational increase in the consonant following this vowel (see Table 3, where the increase averages only 5 msec). Consequently, the results of V/C ratios, that are almost identical in the other four structural types regardless of the durational status of the second syllabic vowel, are different in *Type 3*. It will be recalled that *Type 3* has a short consonant intervocally, with an average duration of 87 msec.

The implications of there being no durational increase in the consonant in *Type 3* disyllabics are the following: (i) the relevant consonant in *Type 3* where no durational increase is apparent is the onset of the second syllable, thus (ii) compensatory lengthening is manifested in the first syllabic vowel, and in that part of the consonant that is to the left of the syllable boundary in the other four structural types (i.e. in the first syllable of the disyllabic stress-group). The fact that the consonant in *Type 3* disyllabics is not associated with durational increase as a result of compensatory lengthening implies that the durational ratio typical of this structural type will not remain the same (though there is strong evidence of the durational ratios remaining the same in connection with the other four structural types). This different realization with regard to durational ratios, however, will not hinder the ability to distinguish between the five structural types, for (as may be seen from Table 1) *Type 3* disyllabics have a clearly distinct durational pattern.

The consequences of recognizing that compensatory lengthening is realized in the first syllable only are of considerable theoretical importance. The realization of durational distribution points to recognizing the role of the syllable, at least as far as these durational interdependencies are concerned. That *Type 3* disyllabics do not show any durational increase in the consonant in question (all additional durations being manifested in the first syllabic vowel), and that the other four structural types show durational increases both in the first syllabic vowel and the consonant(s) following it, have to be interpreted as constituting a valid argument for recognizing the syllable boundary within the disyllabic stress-group.

Conclusion

The experiment described above confirms earlier hypotheses with regard to the existence of the disyllabic quantity unit in Skolt Sámi. That there is indeed a cohesive relationship between the two syllables constituting this rhythmic unit is evidenced by the durational changes taking place as a result of the compensatory lengthening phenomenon discussed in this paper. It is also clear that there exists a tendency to preserve durational ratios between the first syllabic vowel and the consonant(s) following it. This is important in terms of preserving the identity of the relevant structural types. That this tendency is not realized with one of the structural types—the only one with a single intervocalic consonant that is the onset of the next syllable—substantiates the claim that the syllable boundary has to be recognized: i.e. durational increase is manifested wholly in the first syllable. While the status of the disyllabic stress-group as the domain of quantity in Sámi is not challenged by the results of the acoustic analysis presented above, recognition of the syllable as a discernible quantity unit within the disyllabic stress-group should constitute a valid assumption when the distribution of duration is being accounted for.

References

- BERGSLAND, K. (1946), *Røros-lappisk grammatikk*. Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning.
- ITKONEN, E. (1946), *Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme*. MSFOu 88.
- KORHONEN, M. (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
- KORHONEN, M. – J. MOSNIKOFF – P. SAMMALLAHTI. (1973), *Koltansaamen opas*. Castrenianumin toimitteita 4. Helsinki.

- MAGGA, T. (1984), Duration of quantity of disyllabics in the Guovdageidnu dialect of North Lappish. *Acta Universitatis Ouluensis, Series B.* Oulu.
- McROBBIE-UTASI, Z. (1991), Durational ratios of disyllabics in relation to the syllable boundary in Skolt Sámi. In: *Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences, Vol. 3.* Aix-en-Provence, France. 306–309.
- McROBBIE-UTASI, Z. (1995a), The maintaining of durational distinctions: Patterns and consequences. In: *University of Toronto Working Papers in Linguistics.* 349–360.
- McROBBIE-UTASI, Z. (1995b), The maintaining of durational ratios in quantity distinctions in conversational speech. In: *Proceedings of the XIIIth International Congress of Phonetic Sciences, Stockholm.* 166–169.
- McROBBIE-UTASI, Z. (1995c), An acoustical analysis of durational interdependencies in Skolt Sámi: Theoretical implications. In: *Proceedings of the Eighth International Finno-Ugric Congress, Vol. 3.* Jyväskylä 28–32.
- ÄIMÄ, F. (1918), *Phonetik-und Lautlehre des Inarilappischen.* MSFOu 42.

On trends in the newer samoyedology

AGO KÜNNAP

In the phonological-etymological investigation of the Samoyed languages the discussion raised in connection with a publication by Eugene Helimski on the Mator (Mator-Taigi-Karagas) language (Helimski 1987) is of particular importance. Juha Janhunen asserts, "Our scanty corpus of Mator, the most poorly recorded Samoyedic language and the first one to have become extinct has recently been significantly increased and corrected with the publication by EUGENE HELIMSKI of the relevant archive materials of G.F. MUELLER and P.S. PALLAS (*Journal de la Société Finno-ougrienne* 81, pp. 49–132). Helimski has thus made available a considerable number of previously unknown Mator lexical items, many of which have immediate value to Samoyed comparative and areal studies. The incorporation of the new data into wider linguistic and cultural connections has been initiated by Helimski himself in that he has provided each lexical entry with preliminary etymological comments." (Janhunen 1989. 287).

In 1986 already Helimski (Helimskij 1986. 100) arranged the Mator phonemes in the following way (doing it over again later—Helimskij 1993. 374):

<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>j</i>	<i>u</i>		<i>t</i>	<i>k</i>
<i>e</i>		<i>ɛ</i>	<i>o</i>	<i>b</i>	<i>(d)</i>	<i>(g)</i>
<i>ã</i>		<i>a</i>				<i>č</i>
(1993: in successive syllables also ə.)					<i>s</i>	<i>š</i>
				<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>
					<i>r</i>	<i>ŋ</i>
					<i>l</i>	
						<i>j</i>
						<i>h</i>

Without being acquainted with the two publications by Helimski referred to here, in 1987 Hartmut Katz suggested the Mator phonemes as follows (only in its genuine lexis and with the vowels in the first syllable):

$\bar{a}$		$\bar{a}$		p	t	k
$\bar{u}$	$\bar{e}$ $\bar{e}$	$\bar{u}$	$\bar{i}$	m	s n $l r$	$\acute{s}$ $\acute{n}$
$\check{o}$	$\hat{e}$ $\check{i}$	$\check{u}$	$\check{i}$			$\check{s}$ $j h$

(Katz 1987. 342, 347)

On the other hand, Helimski suggests that there is no reliable evidence about the occurrence of long vowels and “actual” diphthongs. The vowels denoted in written sources by double characters or macrons are in Helimski’s opinion of recent origin (Helimskij 1986. 101). Katz supposes that * $\acute{c}$ occurred both in Proto-Uralic and Proto-Samoyed. The distinct occurrence of the latter in Mator and the survival of * k before the Mator illabial front vowels, in his view, distinguishes Mator from the other Samoyed languages to such an extent that it gives him every reason to suppose that Mator was the first language to separate from the Samoyed language community (Katz 1986. 344–346).

The discussion between Janhunen and Helimski on the interaction of Mator with Turkic, Mongolic and Tungusic is also of a great interest (Janhunen 1989, Helimski 1990). I would emphasize the fact that both authors are concerned with the observation of the connections of a Samoyed language outside the Uralic family of languages. There are certain reasons for doing this, of course, but I would also note a clear sign of time in such an “extroversy”.

Even a clearer sign of time can be observed in morphology and morphosyntax. At the beginning of the posthumously published article by early deceased Mikko Korhonen there is a chapter “The North Eurasian background of Uralic morphology” (Korhonen 1992). The chapter indicates that the Uralic languages belong to a large areal-typological linguistic group, stretching from the Atlantic to the Pacific Ocean. Korhonen denotes the group by the abbreviation UTTM, meaning Uralic-Turkic-Tungusic-Mongolic languages. In the west UTTM borders on Indo-European languages, in the east—Yukaghir, Chukchi-Kamchatkan, Gilyak, Ainu, Korean, Japanese and Eskimo-Aleut languages. On the UTTM particular area Russian and Ket are spoken. The typological transition from UTTM to the neighbouring languages “is remarkable but not abrupt”. All these languages taken together comprise North-Eurasian areal-typological continuum. By its numerous typological features UTTM belongs to the most ordinary type of languages in the world.

János Pusztaý, in particular, has successfully revealed common features between Uralic and the Paleo-Siberian languages from one of the UTTM neighbouring group. (Still earlier Aulis J. Joki and Péter Hajdú first and foremost referred to it.) The Paleo-Siberian languages is a general name for the following Siberian groups of languages, obviously not genetically related among themselves: Yenisey (Ket [extinct Ket, Arin and Assan]), Yukaghir (Yukaghir [extinct Ust-Jarsk Yukaghir, Chuvan and Omoc]), Eskimo-Aleut (Eskimo and Aleut), Chukchi-Kamchatkan (Chukchi, Koryak, Kerek, Alyutor and Itelmen) as well as Gilyak.

We could repeat Pusztaý's question whether Siberia was not a smelting furnace for languages (Pusztaý 1988). Pusztaý shows that the presumptive PU must have been a product of melting where at least two linguistic layers were represented. On the one hand, there is the Siberian layer, characterized by the occurrence of the dual, the discrimination of determinative and indeterminative conjugation, the conjugation of nouns, etc. On the other hand, there is the layer where these features were lacking. Pusztaý suggests that (Ob-)Ugric and Samoyed are, strictly speaking, just a connecting link between westward actual Finno-Ugric languages and eastward Siberian languages (Pusztaý 1990).

Several Uralic, the so-called Altaic and a few Paleo-Siberian common morphological features have been presented by Irén Hegedűs (1988): *n*-locative, *k*-diminutive, the noun derivatives *l* and *n*, *n*-plural.

Pusztaý (1993) supposes that in Northern Eurasia the traditionally reconstructed primal languages were preceded by an arctic Sprachbund which laid the basis for typological similarity of the languages there. In the area mentioned Pusztaý makes a difference between several groups in morphology and morphosyntax: languages with the subjective and objective conjugation (Mordvin, Ugric, Samoyed, Paleo-Siberian); languages with the predicative inflexion of the noun (Mordvin, Samoyed, all Siberian languages); languages with the sentence object expressed by locative cases (Mordvin, Hungarian, seldom Samoyed); languages with the unmarked preterite (Samoyed in part, the majority of Siberian languages) (Pusztaý 1993. 213). From among the Uralic languages the participation of the Samoyed languages in these groups is striking.

Throughout the whole of the Uralic family of languages sometimes a common feature is very slightly or fragmentarily observable, which gains in strength in the direction of the East, and is often characteristic of the Ob-Ugric and Samoyed languages. Traditionally, mostly in such cases, a conclusion is drawn about an obsolete feature, probably characteristic of Proto-Uralic already which, primarily under the influence of Indo-European languages, has noticeably been weakening in the direction of the West or,

partially, has disappeared altogether. However, the possibility that such a feature in the Uralic family of languages need never have been particularly strong or widely spread is not taken into consideration. It may have grown stronger and become general in the Ob-Ugric and Samoyed languages only owing to the influence of the Siberian languages. A good example of such a feature is *k*-dual (see Künnap 1993. 87–89).

Naturally, the aforesaid supposition need not mean that the differentiation in the direction of the East is the only thinkable one. The other directions should also be regarded, first of all the North-South direction as János Gulya (see the latest Gulya 1993) is doing it on the basis of word etymologies, particularly considering the possibility of the southward and not eastward origin of the speakers of the Uralic languages (see Sammallahti 1993). The problem of common lexical items of the two language groups—Sami and Samoyed—belonging to the northern group of the Uralic languages as postulated by Gulya, was raised at the recent symposium “Laponica et Uralica” (Bakró-Nagy 1994; Gulya 1994; Helimski 1994), but as before, remained problematic in a greater part. Concerning the investigations of descriptive nature in the Samoyed morphology special attention could be called to the analysis of verb forms in North-Samoyed languages by Kazys Labanauskas and in Selkup by A.I. Kuznecova, published as series of articles in the journal of “Sovetskoe finno-ugrovedenie/Linguistica Uralica in recent decades (Labanauskas 18(1982), 23(1987), 28(1992), 29(1993), Kuznecova: 23(1987), 24(1988), 26(1990), 27(1991), 28(1992), 29(1993), 30(1994)). Texts and a glossary of the Taz dialect of Selkup has also been published (Kuznecova, Kazakevic, Ioffe, Helimskij 1993; the grammar of the dialect was published earlier already by Kuznecova, Helimskij, Gruškina 1980).

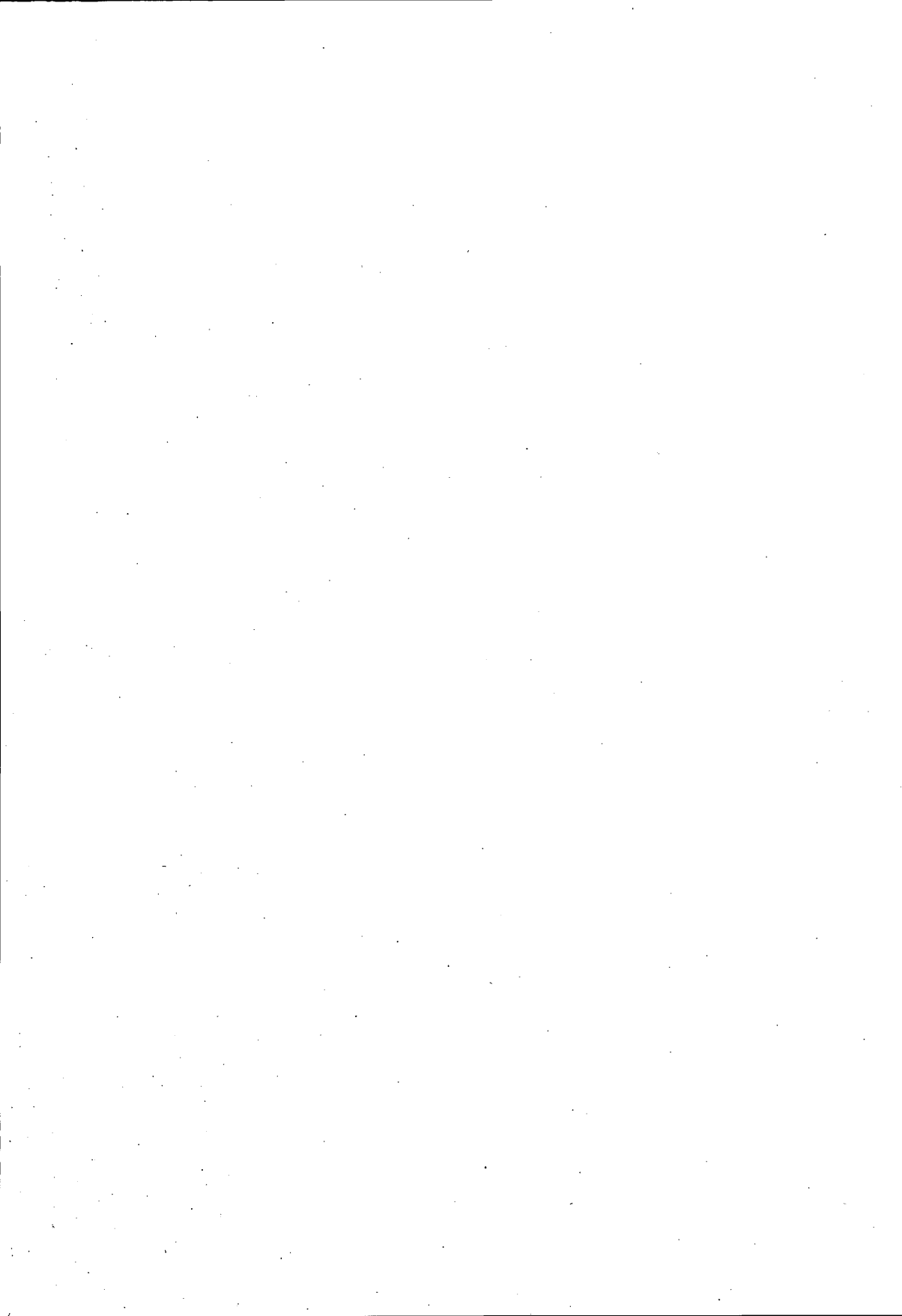
Las of all, from the point of view of Samoyedology a new series *Specimina Sibirica* is worth mentioning. The series is edited by János Pusztay, essentially in German and English, and it is published in Hungary (1(1988) and 3(1990) in Pécs, 4,5(1992) and 6,7,8(1993) in Szombathely).

References

- BAKRÓ-NAGY, M. (1994), Über die lappisch-samojedischen Sprachkontakte (auf Grund des Uralischen Etymologischen Wörterbuchs). In: L.-G. Larsson (red.), *Laponica et Uralica*. Uppsala. 8–9.
- GULYA, J. (1993), Protokultur und Protolinguistik. *MSFOu* 215: 113–119.
- GULYA, J. (1994), Die Lappen und die Geschichte der Finnougristik. Manuscript.
- HEGEDŰS, I. (1988), Morphologische Übereinstimmungen in den uralischen, altaischen und einigen paläosibirischen Sprachen. *Specimina Sibirica* 1: 71–86.

- HELIMSKI, E. (1987), Two Mator-Taigi-Karagas Vocabularies from the 18th Century. JSFOu 81: 49-132.
- HELIMSKI, E. (1991), On the interaction of Mator with Turkic, Mongolic and Tungusic: A rejoinder. JSFOu 83: 257-267.
- HELIMSKI, E. (1994), Proto-Lappish und Samojedisch im Lichte der heutigen samojedologischen Forschung. In: L.-G. Larsson (red.), *Laponica et Uralica*. Uppsala. 12.
- HELIMSKIJ, E.A. (1986), Opyt fonologičeskoj interpretacii dannyh po matorsko-tajgijsko-karagasskomu jazyku (MTK). In: *Fonetika jazykov Sibiri i sopredel'nyh regionov*. Novosibirsk. 99-102.
- HELIMSKIJ, E.A. (1993), Matorsko-tajgijsko-karagasskij jazyk. In: *Jazyki mira. Ural'skie jazyki*. Moskva. 372-379.
- JANHUNEN, J. (1989), On the interaction of Mator with Turkic, Mongolic, and Tungusic. JSFOu 82: 287-297.
- KATZ, H. (1987), Zur Phonologie des Matorisch-Karagassisch-Taigischen. In: K. Rédei (Hrsg.), *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen*. Wien. 336-348.
- KORHONEN, M. (1992), Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System. JSFOu 83: 163-180.
- KUZNECOVA, A.J. - E.A. HELIMSKIJ - E.V. GRUŠKINA (1980), Očerki po sel'kupskomu jazyku. Tazovskij dialekt I. Moskva.
- KUZNECOVA, O.A. - L.JU. IOFFE - E.A. HELIMSKIJ (1993), Očerki po sel'kupskomu jazyku. Tazovskij dialekt. (Učebnoe posobie). Moskva.
- KÜNNAP, A. (1993), On the Background of Uralic Morphology. In: A. Künnap (ed.), *Minor Uralic Languages and Their Contacts*. Tartu. 85-94.
- PUSZTAY, J. (1988), Sibirien — Schmelztiegel von Sprachen? *Specimina Sibirica* 1: 153-158.
- PUSZTAY, J. (1990), Zur Herausbildung des Protouralischen. *Specimina Sibirica* 3: 157-167.
- PUSZTAY, J. (1992), Arktischer Sprachbund in der vorprotosprachlichen Zeit. *Specimina Sibirica* 5: 211-214.
- SAMMALLAHTI, P. (1993), Suomalaisten ja saamelaisten juuret. *Kieliposti* 1993/1: 10-12.

A nem személyes névmási igei személyragjaink eredetéről

RÉDEI KÁROLY

In seinem Aufsatz beschäftigt sich der Verfasser mit dem Ursprung der ungarischen verbalen Personalsuffixe nicht-personalpronominaler Herkunft. Er stellt fest, daß die Personalendungen in zwei Gruppen eingeteilt werden können 1. Personalsuffixe personalpronominaler Herkunft; 2. Personalsuffixe, die auf Partizipsuffixe zurückgeführt werden können. Er lehnt die Auffassung von L. Benkő (ÁrpSzöv 235–237, 241–248) ab, nach welchem die Personalendungen *-l* und *-sz* aus Frequentativsuffixen, die Personalsuffixe *-k* und *-n* aus momentanen Ableitungssuffixen entstanden wären. Eine solche Herleitung ist nicht akzeptabel, weil die Entwicklung der verbalen Ableitungssuffixe zu Personalendungen in den finnougri-schen (und auch in den indoeuropäischen und türkischen) Sprachen unbekannt ist. Die Personalendungen *-k* (VxlSg.), *-l*, *-sz* (Vx2Sg.), *-n* (Vx3Sg.) kann man auf PU–PFU Partizipsuffixe zurückführen. Wegen der Unterscheidung der Formen der subjektiven und objektiven Konjugation war es notwendig, diese Morpheme in die Paradigmenreihe einzubauen. In den Formen *-ók/ők* (*várók*, *kérők*, *várnók*, *kérnök*) steckt auch ein Partizipsuffix und zwar das **-k* (> **γ* > **u/ü*) in perfektiver Funktion.

1. 1989-ben a magyar igeragozás kialakulásának és igei személyragjaink eredetének egy hosszabb tanulmányt szenteltem (NyK 90: 143–161, JSFOu 82: 193–209). A személyragok kialakulásához a rokon nyelvek igeragozási rendszereinek egybevetése és tipológiai vizsgálata alapján próbáltam egységes kiindulópontot találni. Az elvégzett vizsgálódások arra a következtetésre vezettek, hogy az igei személyjelölők két típusba sorolhatók: 1. személyes névmási eredetű személyragok: *-m*, *-d*; *-ja*; *-i*, *-a*, *-e*, *unk/-ünk*; *-tok/-tők/-tök*; *-ják*, *-ik*, *-ák*, *-ék*. Ezek személyes névmási eredete és uráli kora már régóta vitathatatlan. 2. A második típust az igenévképzői eredetű személyragok képezik. Mivel a finnugor háttér összehasonlító és tipológiai vizsgálatát állítottam a középpontba, nolens-volens figyelmen kívül hagytam a magyar nyelvtörténet vallomását. Ez módszertani szempontból kettős tanulsággal járt: 1. Megerősített abban a finnugrisztikai tapasztalatokra épülő tudatban, hogy az összehasonlító nyelvészet — régi nyelvemlékek híján — a nyelvek és nyelvjárások tanulmányozása és az azokból levonható következtetések alapján is érhet el megbízható eredményeket (a nyelvi folyamatok, változások vizsgálata, a nyelvi jelenségek osztályozása és tipologizálása területén),

melyek levonásához nem feltétlenül szükségesek a néhány száz éves magyar nyelvtörténet vallomásai. 2. E. Abaffy Erzsébet (MNY 87/1991: 385–393) magyar nyelvtörténeti szempontú ellenvetései meggyőztek arról, hogy a magyar nyelvtörténet eredményei bizonyos finnugor szempontú részletkérdések levonásához sem hagyhatók mindenkor figyelmen kívül. Célom nem a magyar nyelvtörténeti háttér elhanyagolása volt, hanem az a kísérlet, hogy az összehasonlító módszer alkalmazása révén mennyiben érhetünk el megbízható következtetéseket az ősmagyar kor nyelvi eseményeire vonatkozóan.

Abaffy ellenvetéseit és felfogását több részletkérdésben elfogadom, ez az alábbiakból ki fog derülni. Am alapvetésem nem tudok változtatni, mivel azt a finnugor nyelvek tényei és bizonyos nyelvészeti megfontolások alapján megalapozottnak tartom.

Benkő (ÁrpSzöv) a nem névmási eredetű személyragokat ugyancsak egységes elv alapján igeképzőkből származtatja: az *-sz* és *-l* ragot gyakorító (244–245), a *-k* (235–237) és az *-n* (241–248) ragot mozzanatos képzőnek tartja (az *-n*-re vonatkozóan ez a magyarázat nála merül fel először.) Elméletben ugyan elképzelhető, hogy valamely igeképző eredeti funkciójának elhomályosulásával — elsősorban a 3. személyben — személyraggá válik. Ám a kérdéses képzők a mai magyarban — a *k* mozzanatos képző kivételével — felismerhetőek, könnyen azonosíthatók a nyelvérzék számára (ez még inkább így lehetett az ősmagyar korban), így igei személyraggá válásuk aligha képzelhető el. Ez a tetszetősnek tűnő magyarázat azért sem fogadható el, mivel a finnugor nyelvek igeragozási rendszerei sem támogatják: egyetlen finnugor nyelvben sem vált igeképző személyraggá és más nyelvcsaládokban (indoeurópai, török) sem tudok ilyen irányú fejlődésről.

2. Greenberg (Language Universals. *Janua Linguarum*. Mouton 1980. 44–45) az igei személyjelölők körében meghatározott hierarchiát állapított meg. A 3. személy megkülönböztető jegy nélküli, az 1. és 2. személy megkülönböztető jegyes. Megtörténik, hogy az egysz. 1. és 3. személy egybeesik (pl. ném. *ich suchte, du suchtest, er/sie suchte, ich sprach, du sprachst, er/sie sprach, zürj. muni* ‘mentem’, *munin* ‘mentél’, *muni* ‘ment’); ritkábban az egysz. 2. és 3. személy esik egybe (pl. holland *ik wandel* ‘sétálok’, *zij wandelt* ‘sétálsz’, *hij/zij wandelt* ‘sétál’). Ez utóbbi típus a régi magyarban is megvolt: *vagyok, vagy, vagy, tészék, tész* (> *tész*), *tész* (l. A magyar nyelv történeti nyelvtana; továbbiakban MNYTNY 1: 151). Greenberg szerint a 3. személy a legkevésbé jelölt, a 2. személy a legjelöltebb, az 1. személy közbülső helyet foglal el. Ezek az univerzális megfigyelések támogatják azt az uráli nyelvekből levonható következtetést, hogy az alapnyelvben az 1. és 2. személyt személyes névmási eredetű személyragok fejezték ki; ezzel szemben a 3. személy $\emptyset$ morfémás volt, illetőleg igenévképzőt tartalmazott

(neutrális, nyitott forma). Ennek a rekonstruálható rendszernek a taglalásába itt nem bocsátkozom, erről a kérdésről egy másik tanulmányomban részletesen szólok.

3. Mint fentebb már utaltam arra, az igeképző → igei személyrag fejlődési sort (l. Benkő i.h.) a rokon nyelvek nem támogatják, és más nyelvekből sem tudok rá párhuzamos példákat idézni. Marad tehát az előző írásomban kifejtett és általános nyelvészetileg is megtámogatható kiindulás: az 1. és 2. személy megkülönböztető jegyes volt — már az alapnyelvben személyes névmásokra visszavezethető személyragokat tartalmazott —, a 3. személy ellenben megkülönböztető jegy nélküli, ∅ morfémás neutrális/nyitott alak volt. Később a 3. személyben megjelentek a különféle participiális formák. Ennek indítékait és történetét külön cikkben fogom tárgyalni.

Az igenévképzőnek az 1. és 2. személybe való bejutását a magyar esetében az tette szükségessé, hogy az alanyi és tárgyias igeragozás alakjait meg tudják különböztetni egymástól. Más finnugor nyelvek (pl. a lapp) esetében a *-ja/-jä és *-pa/-pä igenévképző az egyes, kettes és többes számú sorok megkülönböztetése céljából hatolt be az igeragozás paradigmájába.

4. Igazat adok Abaffynak abban, hogy a *tész* típus esetében az ómagyarban nem *tészék*, *tészél*, *tész* volt a paradigma, hanem *tészék*, *tész* (később *tész*, ritkán *tészész*), *tészén*. Ezt támogatják a nyelvtörténeti adatok (l. Abaffy: MNy 87/1991: 387; MNyTny 1: 151). Ezt a paradigmasort mai helyesírással írva az egyes számban egy korábbi ősmagyar kori *tészék*, *tész*, *tész*, (felszólító módban) *tégyek*, *tégy*, *tégy* előzhette meg. Ugyanígy: *vag yok*, *vagy*, *vagy*; *mégyék*, *mégy*, *mégy*; *hiszék*, *hisz*, *hisz* (MNyTny 1: 146–148).

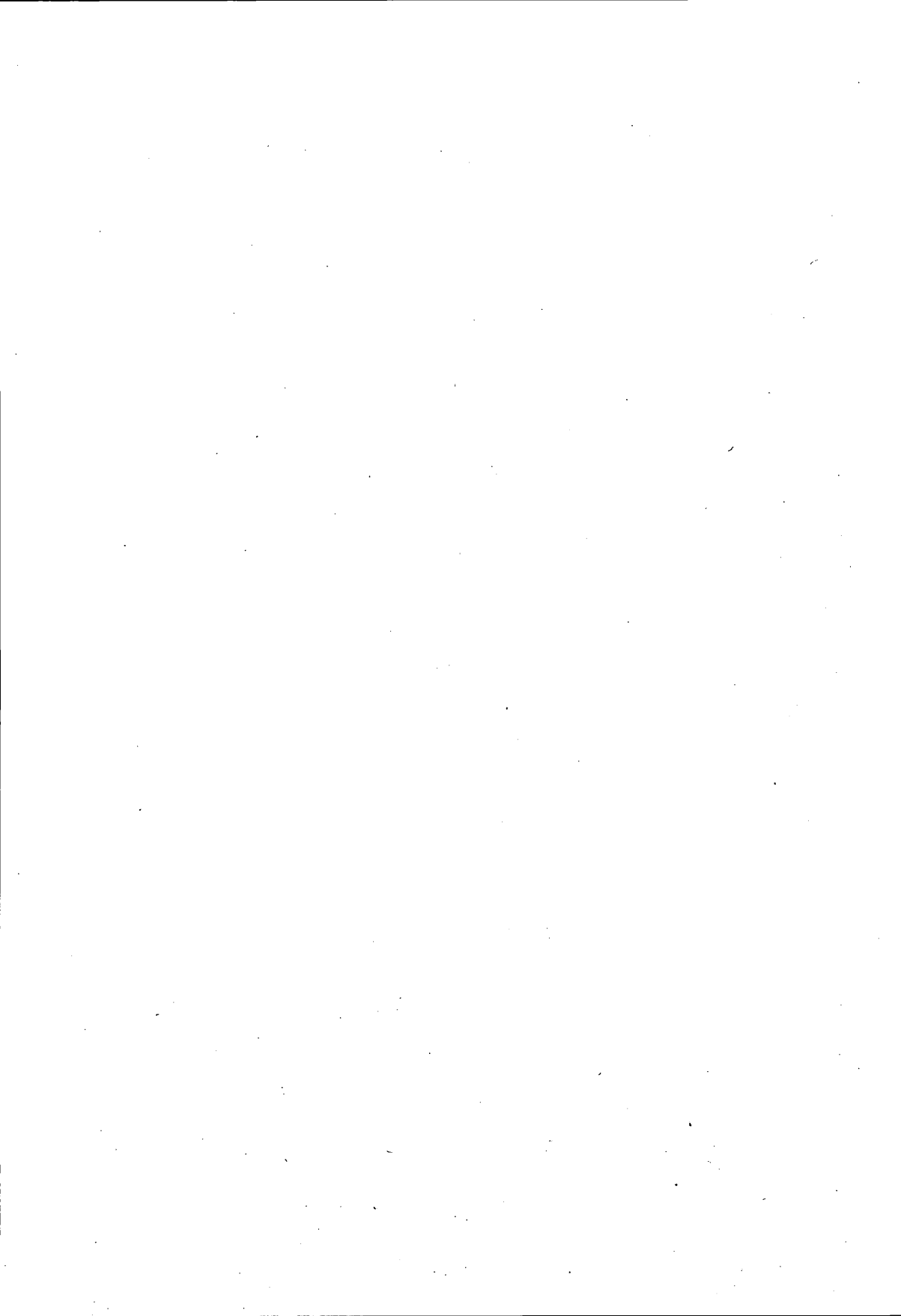
A *tész*, *vész*, *lész*, *hisz*, *visz*, *eszik*, *iszik*, *alszik* stb. típusú igékben az *sz* elemet továbbra is a PU *s (< *-*sa*/-*sä*) igenévképzőből eredeztetem. Abaffy ezt kérdezi: „vajon ez az igenévképző nem azonos-e az az ősi *-*s* igenévképzővel, amelyből számos finnugor nyelv múltidőjele keletkezett” (i.h. 387). De igen, valóban azonos! A PU/PFU participiumok (*-*ja*/-*jä*, *-*k*, *-*na*/-*nä*, *-*sa*/-*sä* stb.) eredetileg imperfektív-perfektív funkcióval rendelkeztek (vö. Rédei: Nyk 90/1989: 146, JSFOu 82/1989: 196; R. Bartens: in *Systeemi ja poikkeama*. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi. Turku 1993. 21kk.). Az időrendszer kialakulása előtt az ige jelentéstartalmának volt döntő szerepe. Így a jobb híján aoristosnak nevezett alak az ige aspektusától (akcióminőségétől) függően vonatkozhatott jelenben és múltban végbemenő cselekvésekre, történésekre. Így érthető meg, hogy a *-*ja*/-*jä* és *-*sa*/-*sä* igenévképző egyes nyelvekben (bizonyos igei alakokban) jelen időt, másokban pedig múlt időt fejez ki. Pl.: *-*ja*/-*jä* (jelen idő) mord. E *pali*, M *palaj* ‘csókol’, E M *vani* ‘néz’, vog. *mini*

'megy' ~ (múlt idő) finn *annoin* 'adtam', m. *adék*, zürj. *muni* 'mentem'; *-*ša/-sä* (jelen idő), cser. *toleš* 'jön' ~ (múlt idő) mord. E M *palaš* 'csókolt', *vanos* 'nézett', osztj. *mänsəm* 'mentem'. Mármost a *tész*, *vész*, *hisz* típusú igék ősmagyar kori *tészék*, *tész*, *tész* paradigmája tette lehetővé, hogy az immár elhomályosult igenévképzői funkciójú *-sz* 2. személyű személyragként behatolt a 3. személyből a *mond*, *lát* típusú igék jelen idejébe. Ezt a fejlődést elősegítette a 2. személynek a *-sz*-re végződő, vagyis személyrag nélküli alakja is (*tész*, *hisz* stb.). Később az ugyancsak igenévképzői *-n* behatolt a 3. személybe: *tészén*, *hiszén*, *megyén*, *vagyon* stb. Az *n*-nek a paradigmába való bejutása lehetővé tette a korábban azonos alakú 2. és 3. személy alaki megkülönböztetését. Tehát a 3. személy *-n*-jét és az 1. személy *k*-ját másokhoz hasonlóan továbbra is eredeti igenévképzőnek tekintem (l. Rédei: NyK 90/1989: 151–152, JSFOu 82/1989: 291).

Ami az *-l* személyrag disztribúcióját illeti, meggyőzőek számomra az Abaffy által idézett nyelvtörténeti példák, amelyek alapján megállapítható, „hogy a XVI. századi kódexeinkben a kijelentő mód jelen időben az *s*, *sz*, *z* végű igék esetében is kizárólag *-sz* ragot találunk” (i.h. 388). Véleménye szerint az *-l* jelen időben eredetileg kizárólag ikes igéken jelentkezik. Terjedése a mediális igéken kezdődött. Az *-l* személyrag előfordulására vonatkozó megfigyelések nem zárják ki az igenévképzői eredetet. Ezt Abaffy sem hártja el kategorikusan, noha valószínűbbnek tartja az M. Korchmáros Valériától (NéprNy tud 18–18: 164) származó ötletet, miszerint az *-l* személyrag reflexívképzőre megy vissza (Abaffy: i.h. 388–389). Ennek a magyarázatnak ugyanaz a nehézsége, mint a többi igeképzőből való eredeztetésnek: nem tudunk olyan nyelvről, amelyben igei személyrag igeképzőből keletkezett volna.

Az *-uk/-ük*, *-unk/-ünk* személyragjaink labiális magánhangzójában **w* (< **-pa/-pä*) igenévképzőt véltem felfedezni (Rédei: NyK 90/1989: 152–153, JSFOu 82/1989: 201–202). Noha módszertanilag ezt a magyarázatot nem tartom kifogásolhatónak, a régi nyelvi *-ok/-ök*, *-onk/-énk/-önk* alakváltozatok alapján ma úgy látom, hogy magánhangzóelemük, miként Abaffy (i.h. 393) gondolja, eredetileg rövid volt (a szóbelseji *ú/ű* rövidülésre vö. mégis *-ül/-ül* > *-ul/-ül* visszaható igeképző). Plauzibilisnek látom Abaffy (i.h.) magyarázatát, amely szerint a labiális hang a magyar fonéma-rendszeren belüli okokkal indokolható. Nyelvünkben az ómagyar kor elejétől kezdődően nincs *j* hang. „Ha tehát a veláris oldalon illabiális formák hiányában labiálisokat kényszerülünk használni: *-ok* ~ *-uk*, *-onk* ~ *-unk*, akkor a palatális soron sem választjuk általában az illabiális formát, hanem ... a ... labiálisokat: *-ök* ~ *-ük*, *-önk* ~ *-ünk*” (i.h. 393).

5. Végezetül szólni szeretnék a múlt idejű *várók*, *kérők* és a feltételes módú *várnók*, *kérnök* alakok *ó/ő* hangjáról. Idézett dolgozatomban (NyK 90/1989: 152–153, JSFOu 82/1989: 201–202) úgy vélekedtem, hogy ezekben is **w* (**-pa/-pā*) igenévképző enyészett el (persze „nem igenévképzői szerepben, hanem az *-uk/-ük*, *-ók/-ők* személyrag elemeként”, i.h.). Ezt ma már nem tartom elfogadhatónak. A magyar nyelvészeti irodalomban (Berrár, Tört-Mondt 24; MNyTNy 1: 143) elterjedt az a nézet, hogy az *ó/ő* elemben **-k* (> **-γ* > **-y/-ÿ*) igenévképző rejlik. Berrár (i.h.) a múlt idő *á/é* (< **j/ĭ* < **-ja/-jä*) jelét is ebből próbálta levezetni. Benkő (ÁrpSzöv 215–216) a **k* és **j* mellett **w* (< **p*) igenévképzővel is számol. Közülük a **j* hangtani okokból nem jöhet tekintetbe, a **w* (< **-pa/-pā*) participiumképzőnek pedig nem ismerjük múlt idejű funkcióját. Fentebb szóltam már arról, hogy az uráli–finnugor igenévképzők nagy része — a **-pa/-pā* bizonyára nem — imperfektív–perfektív jelentéssel bírt. A magyar folyamatos melléknévi igenévképző — mint ismeretes — három ősi participiumképzőre megy vissza: **-k*, **-ŋ* és **-pa/-pā*. Korábban a **k*-ről úgy nyilatkoztam, hogy folyamatos igenévképző volt, s így belőle csak jelen időjel válhatott (l. NyK 86/1985: 116 jegyz.; l. még Honti NyK 87/1985: 67–68). Az való igaz, hogy **k*-ből csak jelen időjel fejlődött (pl. vog. *minēγəm* ‘megyek’, zürj. *og* ~ votj. *ug* ‘én nem ...’, zürj. *og*, *ogę* ~ votj. *ug* ‘mi nem ...’, analógiás úton zürj. (múlt idő) *eg* ‘én nem ...’ (tagadó ige), zürj. *mune* ~ votj. *mine* ‘megy’), de a rokon nyelvi képviselők amellet vannak, hogy a **k* eredetileg imperfektív–perfektív funkciójú igenévképző volt. Pl.: m. (az *ó/ő a/e* változata) *hulla* l. ‘Leichnam’, N ‘hulladék; Abfall’; lapp. N. *čālā* (*čādllāg-*) ‘Schrift’, finn *side* (*sitee-*) ‘Band, Binde’, *tiede* (*tietee-*) ‘tudomány’, szam. jur. *χawaχā* ‘umgefallen (Baum)’. Ezekben a példákban a **k* képzőnek perfektív–rezultatív jelentése van. Éppen ezért úgy látom, hogy a tárgyas ragozású *-ók/-ők* és a feltételes módbeli *-nók/-nök* formákba az *ó/ő* igenévképző perfektív használata révén került be. Az *ó/ő* (< **k*) behatolását a paradigmasorba a tárgyas ragozású *várak*, *nézék*, *várnák*, *néznék* többes szám 3. személyű alakoktól való elkülönítés tette indokolttá. Így módon magyarázatom végső eredményében nem, de értelmezésében eltér a régóta általánosnak mondható származtatástól.

Modularitás a mondatfeldolgozásban

Broca-afáziás beszélőktől nyert adatok alapján

BÁNRÉTI ZOLTÁN

This paper deals with the issue that agrammatic Broca's aphasics can correctly judge the grammaticality of certain sentences while they are unable to produce them (not even in a repetition task). This paradox has been interpreted in various ways. In this paper I deal with the issue from an un-orthodox modularistic viewpoint. The plausibility of an account based on asynchrony between syntactic and lexical processes will be motivated.

Some samples of data and a hypothesis about syntactic parsing are presented. We tested a total of six Hungarian Broca's aphasics. Subjects were asked to judge whether tape-recorded Hungarian sentences were acceptable or unacceptable. Sentences in the test contained grammatical and ungrammatical versions of word order, case endings, NP-movement, anaphoric binding, agreement of syntactic features, pro-Subject, gapping, VP-anaphora, sentential intertwining, and other phenomena. Subjects were capable of making correct grammaticality judgements with some kinds of Hungarian sentences and not with others. The question is the following: what are the factors facilitating or impeding judgement on certain sentences? The explanation is related to asynchrony between syntactic and lexical processes. The first syntactic processing decisions are based on a limited amount of syntactic information (on bottom-up linguistic evidence, such as triggers: suffixes, case endings). When a verb is encountered, the argument filter is given the verb argument frame from the lexicon. In on-line mode subjects are unable to integrate the output of the syntactic parser with lexical-phonological segments from on-line lexical storage (working memory). My arguments are based on the assumption that the first-pass syntactic parser (because of its impairments) is too slow in processing case ending frames (closed class items) and therefore lexical information in working memory is already gone when needed.

1. Jelen dolgozat **Broca-afáziás** beszélőktől nyert nyelvi adatanyagra támaszkodva azt kívánja valószínűsíteni, hogy a beszélők mondatfeldolgozó (mondatértő) tevékenységének első szakasza világosan moduláris jellegű. Ki-mutatható a szintaktikai elemző modul és a sorrendőrző, fonológiai-lexikális memória modul interakciója. A két modul együttműködésének aszinkronitásával, zavaraival magyarázhatók az afáziás nyelvi tünetek.

1.1. A neuropszichológiai adatok általánosságban három típusba sorolhatók: a szelektív veszteség, a szelektív megőrzés és a feltáró eljárások adatai (Marin-Saffran-Schwartz 1976). Ha az agysérülés bizonyos eseteiben

a beteg képtelenné válik X mentális művelet elvégzésére (szelektív veszteség), de képes marad Y mentális művelet elvégzésére (szelektív megőrzés), akkor X és Y ilyen elválása arra utal, hogy funkcionálisan elkülönülő mechanizmusok végzik őket. Különösen akkor, ha más betegekben a fentiek fordítottját tapasztaljuk, azaz X elvégzésére való képességet és Y elvégzésére való képtelenséget. Ha a megőrzött alkomponens kimenetétét normális esetben feldolgozza a sérült alkomponens, akkor ezen további műveletekre való képesség elvesztése bepillantást nyújthat a megőrzött alkomponens működésébe (feltáró eljárások).

1.2. A patológiás szétválásokból az egészséges teljesítmény mögött rejlő mechanizmusokra való következtetés stratégiája számos erős feltevés elfogadásán alapul. Fel kell tennünk például, hogy az agysérülés — legalábbis bizonyos esetekben — pszichológiailag jelentős vonalak mentén szabdalja fel a kognitív rendszert, tehát hogy legalábbis bizonyos esetekben a tünetek a rendszer egy vagy több összetevőjének a sérülését tükrözik.

1.3. A mondatok autonóm szintaktikai feldolgozásának kérdése az alábbi három kérdésre bontható fel. Első: a bemeneti autonómia problémája. Tulajdoníthatunk-e olyan műveleteket a nyelvi elemző képességnek, amelyek kifejezetten a bemenet szintaktikai tulajdonságaira érzékenyek, azaz a szófajokra, a szórendre, az adott elméletben grammatikai morfémaakként azonosított elemek lexikális mibenlétére, és így tovább? A bemeneti autonómia létezését állítva nem mondunk semmit arról, mire használja fel ez a pszichológiai mechanizmus a szintaktikai információkat.

A következő kérdés a kimeneti autonómia problémája. Épít-e a hallgató szintaktikai ábrázolásokat? Ha feltesszük a bemeneti autonómiát, azt állítva, hogy bizonyos elemző eljárások kifejezetten a bemenet szintaktikai tulajdonságaira irányulnak, kérdés, hogy ezek az eljárások olyan kimeneti ábrázolásokat eredményeznek-e, amelyek maguk is tisztán szintaktikaiak? A nyelvtannak a nyelvi elemző képességben történő közvetlen alkalmazását feltételezve például azt állíthatnánk, hogy a grammatikai ábrázolás különböző szintjei *m á s - m á s* feldolgozó alrendszer célpontjai (vö. Fodor–Bever–Garrett 1974).

Elgondolhatók olyan feldolgozó eljárások, amelyek a bemenetnek csak szintaktikai tulajdonságait veszik figyelembe (bemeneti autonómia), de amelyek erre a szintaktikai információra bizonyos szemantikai értelmező folyamatok beindításával válaszolnak. Egy ilyen műveletekre szakosodott elemző alrendszer például bemenetnek vehetné azt, hogy az *a szürke macska* lánc egy névelőből, egy azt követő melléknévből és egy azt követő főnévből áll, válaszul pedig elindíthatna egy szemantikai értelmező szubrutint, amely kikeresi az összetevő morféma jelentését és megalkotja a teljes főnévi csoport

szemantikai értelmezését az NP belső szerkezete alapján. Ebben az esetben az, hogy a lánc egy NP-t alkot, csak annyiban lenne érdekes, hogy az elemző eljárás a megfelelő értelmező szubrutint hívná segítségül.

Egy ilyen elgondolás szerint tehát a mondat hierarchikus szintaktikai szerkezete csupán azokat a szemantikai műveleteket tükrözné, amelyeket fel kell használni az értelmezésnek az elemek jelentéseiből való (kompozicionális) felépítéséhez. Vagyis a szintaktikai szerkezet csak a szemantikai értelmezésre tett hatása révén jutna érvényre. A Johnson-Laird (1978) által leírt Szemantikai Átmenetek Hálózata a bemenet szintaktikai és szemantikai tulajdonságait egyaránt figyelembe veszi a közvetlen szemantikai értelmezés kialakításakor (tehát a bemeneti autonómiát is tagadja). Szemben a Megnövelt Átmenetek Hálózata nevű korábbi elképzeléssel, a SZÁH már nem hozza létre a szintaktikai viszonyok explicit elemzését, hanem csupán figyelembe veszi őket a szemantikai ábrázolások megalkotása során.

Ez az elv egyfajta Occam borotvájává sűríthető: ha le tudod olvasni az útjelző táblákat, nincs szükséged térképre. A mondatelemzés eszerint voltaképpen olyan, mint amikor egymást követő útjelző táblák alapján tájékozódunk: elérhetjük úticélunkat anélkül is, hogy feljegyeznénk, melyikük milyen irányba mutatott. Davies-Isard (1972) metaforáját alkalmazva, ha már egyszer elértük a célt, meglehetősen fölösleges az imént kihúzott fonalat követve újra átvágnunk a labirintuson (Johnson-Laird 1978. 114).

Hasonlóképpen Ades-Steedman (1982) a (Montague-) grammatika egy olyan modelljét javasolta, amely szerintük könnyen lefordítható a mondatmegértés egy elméletére. Mivel egy-az-egyhez megfelelés van a grammatika szabályai és a szemantika szabályai között, ez a modell nem teszi szükségessé, hogy a feldolgozó rendszer autonóm szintaktikai ábrázolásokat hozzon létre, akár ideiglenesen, a rákövetkező szemantikai értelmezés céljára. E modell szerint a szintaxis olyasvalami, amit a beszélő vagy a hallgató csinál a hangsoroktól a jelentésekig igyekezve vagy visszafelé menet, nem pedig amit útközben felépít (550).

A szintaktikai információ mondatfeldolgozásban játszott szerepének ilyen felfogása világos predikciót látszik tenni: a szintaktikai szerkezet nem dolgozható fel a megfelelő szemantikai szerkezet feldolgozása nélkül. Tehát az, hogy a *The man was killed by the snake* 'Az embert megölte a kígyó' mondatot szenvedő szerkezetüként ismerjük fel, nem áll másból, mint a *the man* NP-nek az elszenvető, nem pedig a cselekvő tematikus szerepét betöltő elemként való azonosításából (a *kill* ige lexikális tulajdonságainak ismeretében). Nem várható a szenvedő szerkezet szintaktikai tulajdonságainak értékelése anélkül, hogy ennek szemantikai következményeit is számításba ne vennénk. A szintaktikai szerkezet csakis azzal véteti magát észre, hogy a megfelelő irányba tereli a szemantikai értelmezést.

Ez a predikció erős, ezért érdekes: a szintaktikai szerkezet iránti érzékenységünk eszerint csak a szemantikai következmények vele együtt járó értékelése révén képes megmutatkozni. A szintaktikai szerkezet szemantikai értelmezés nélküli feldolgozásával tehát eszerint nem találkozhatunk.

Vizsgálatunkban ellenérveket fogunk felhozni a közvetlen interpretációs modellel szemben és az autonóm szintaktikai intuíció létezése mellett.

1.4. A harmadik nagy kérdés a következő: melyik az a pont, ahol a szintaktikai műveleteket először befolyásolja a szemantikai/pragmatikai információ? Az e tárgyban született terjedelmes irodalomban (l. pl. Forster 1979, Marslen-Wilson-Tyler 1980, Tyler-Marslen-Wilson 1987) a korai vagy késői bekapcsolódás problémájából a következő kérdés látszik lesűrűdni: mi a bizonyíték arra, hogy a versengő szintaktikai elemzések szemantikai/pragmatikai hihetősége nem kerül a lehető legkorábban felhasználásra? Félrevezető lenne a kérdést úgy feltenni, hogy befolyásolják-e a szemantikai/pragmatikai tényezők a szintaktikai elemzést. A válasz eleve az, hogy igen: mégpedig a mondat végén. Még akkor is, ha az elemző rendszer vakon tapogatja le a szintaktikai szerkezetet, a mondat végére érve a szemantikai következmények felmérése következik és a valószínűtlen értelmezés arra készíti az elemző rendszert, hogy újraelemezze a mondatot, vagy válasszon a többféle, már megalkotott elemzés között. Így ezen a ponton a szintaktikai elemzés kétségtelenül figyelembe veszi a jelentést.

Ugyanerre a kérdésre a másik válasz eleve az, hogy a szemantikai/pragmatikai tényezők biztosan nem befolyásolják a szintaktikai elemzést a mondat feldolgozásának egészen korai szakaszában.

Így tehát a korai és késői bekapcsolódást feltevő modellek közötti különbség csak a mondat végét megelőző kitüntetett pontokon érhető tetten: olyan fordulópontokon, ahol a többféle lehetséges szintaktikai elemzés hasznos módon értékelhető lenne szemantikai következményei alapján.

A késői bekapcsolódás modellje szerint ilyenkor az elemző rendszer nem használja fel a szemantikai/pragmatikai valószínűséget a többféle szintaktikai elemzés közötti választáshoz. Ehelyett csakis szerkezeti információt és szerkezetre épülő stratégiákat használ, párhuzamosan többféle szintaktikai elemzést folytatva vagy csupán egyet, amelynek elakadása esetére (akár azért kerül erre sor, mert az adott elemzés szintaktikai rosszulformáltsághoz vezet, akár azért, mert szemantikailag vagy pragmatikailag rendellenes értelmezést eredményez) fenntartja a visszafordulás és újabb próbálkozás lehetőségét.

Mindkét felfogás összeegyeztethető a nyelvelméleten belüli autonóm rendszerek megközelítésével (l. pl. Berwick-Weinberg 1983, Forster 1979).

2. A fentiekből is látható, hogy az afáziás betegek nyelvi teljesítményéből az egészséges rendszerre való következtetés néhány meglehetősen erős hipotézis és módszertani elv elfogadását tételezi fel.

2.1. Így vizsgálatunkban elfogadtuk az **átláthatósági hipotézist**. Eszerint **lehetséges** az, hogy az afáziások teljesítménye jól tükrözi az egészséges rendszernek a sérülés kivonása után megmaradó részét. (Világos, hogy ez nincsen szükségképpen így, gondoljunk az ismert funkció-átvételekre).

Elfogadtuk a nyelvi (szintaktikai) képességek **szelektív megőrzése/elvesztésére** támaszkodó módszertani eljárást, mely szerint X nyelvi képesség szelektív elvesztése Y nyelvi képesség szelektív megtartása mellett arra utal, hogy X és Y nyelvi képességek mögött funkcionálisan elkülönülő mechanizmusok tételezhetők fel, különösen akkor, ha más betegeknél fordított a helyzet: X nyelvi képességet őrizték meg és Y-t veszítették el.

Mint említettük, ha Y megőrzött nyelvi képesség **kimenetét** az egészségeseknél **feldolgozza** (mint bemenetet) egy másik komponens, akkor a feldolgozás (sérülés miatti) elmaradása esetén **láthatóvá válik** Y kimenete.

A nyelvi képességek szelektív megőrzése/elvesztésére támaszkodó analízis azt is feltételezi, hogy X és Y képességek intuitíve nagyjából egyforma nehézségűek, egyformán szükségessé teszik a bemeneteik fejben tartását (hasznoló a memória-kapacitás igényük).

Ezeknek a hipotéziseknek és módszertani elveknek a hasznossága a vizsgálatunk tárgya és köre tekintetében belátható lesz.

3. Az afáziás eseteknek számos, különféle szempontokat alkalmazó osztályozása ismeretes. Vizsgálatunkban az ún. „neoklasszikus osztályozást” használjuk, és ennek értelmében beszélünk **Broca-afáziás** betegekről.

Ismeretes, hogy az afáziás esetek átlag 20 %-a mutatja tisztán a neoklasszikus osztályozás valamely típusának tüneteit. Sokkal gyakoribbak a „kevert” tünetek. Ez a jelen vizsgálatokban érintett betegekre is igaz. Ők abban az esetben tekinthetők Broca-afáziásoknak, ha ezt a terminust a Wernicke-afázia **ellentétéként** értelmezzük.

3.1. A Broca-afáziát (a bal félteke fronto-temporális lebenyének sérülését) alapvetően a következő tünetek jellemzik. Töredékekből, fragmentumokból, nem mindig jól ragozott igékből, főnévi szerkezetekből álló, el-elakadozó spontán beszéd. Jó a beszédértés. A mondat megismétlést kívánó tesztekben a spontán beszédhez hasonló jellegű, de annál rendszerint nagyobb mértékű deficit.

A Broca-mező sérülése elsősorban a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok (esetragok, jelek, képzők, előljárók, névelők, névutók, kötőszók), tehát a nyelvtani relációkat jelölő, „zárt szóosztályok” **elérhetőségének**

(esetleg reprezentációjának) a **sérülését** jelenti. A vizsgálatainkban résztvevett betegek esetében a klinikai jellemzésekből főként az elérhetőségi pályák sérült volta valószínűsíthető. A világra vonatkozó tartalmas szavak („nyílt szóosztályok”) elérhetősége nem sérült, vagy kevésbé sérült. A tartalmas szóosztályok tehát elérhetőek voltak, és e tekintetben az igék és főnévi szóosztályok között nem találtunk lényeges eltérést. Az előbbieket miatt a Broca-afáziát szokás „szintaktikai” afáziának is nevezni, utalva a zárt szóosztályok elérhetőségének sérülésére.

A Broca-afázia ellentétje a **Wernicke-afázia** (a bal félteke parietális-temporális lebenyének sérülése). A Wernicke-afáziában szenvedő beteget a folyamatos és szintaktikailag (esetragok, toldalékegyeztetés, névelők, kötőszók, előjárók használata stb. tekintetében) folyamatos spontán beszéd jellemzi. De ez a szintaktikailag koherens, folyamatos beszéd jórészt tartalmatlan, mivel hiányoznak belőle a tartalmas szótövek, a beszéd tele van neologizmusokkal, „halandzsa” szavakkal, fonotaktikailag lehetséges, de a nyelvben nem létező fonémákkal a tartalmas szavak **helyén**. Mondatismétlő teljesítménye is rossz.

Szokás a Wernicke-afáziát „szószemantikai és mondatszemantikai” afáziának is nevezni, mivel benne — a Broca-mező sérülésével ellentétben — a zárt szóosztályok, a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok repertoárja elérhető és alkalmazható, viszont nem vagy alig érhetőek el maguk a tartalmas szavak, a főnevek és az igék.

A két afáziatípus között tehát bizonyos komplementaritás van a tartalmas lexikai osztályok (nyílt szóosztályok) és a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok készlete (zárt szóosztályok) tekintetében.

4.1. A Broca-afáziában szenvedő beteg számos, szelektíven megőrzött szintaktikai képességgel rendelkezik. A zárt szóosztályok elérhetőségének sérülése — kevésbé súlyos sérülés esetén — a spontán beszéd agrammatikusságában és főként a beszéd töredezettségében, fragmentumokra bomlásában mutatkozik meg, de eközben jelen van a **szintaktikai önkorrekciónak** funkciója. Tehát a beteg valamilyen mértékben megőrizte a **grammatikalitásra** vonatkozó **intuíciónak**. Rendelkezik azzal a **tudással**, hogy például egyes szintaktikai nyelvi funkciókat **nem tud** hibátlanul működtetni. Ennek a tudásnak a paradox jellege szembeötlő.

Jellegzetesek továbbá a beteg azon utalásai, amelyek memória-zavarra vonatkoznak. A töredezettséget, a fragmentumokra bomlást, az agrammatikusságot és a memóriadeficitre való utalásokat, valamint a szintaktikai önkorrekciónak mutatja például Cz.I. beteg **spontán beszédének** egy részlete. (A beteg: 37 éves autószerelő, másodlagos agyvérzés, baloldali kiterjedt frontoparietális hypodensitas, a baloldali törzsdúcok területén oedema, melynek nagy része bevérzett.)

Spontán beszéd:

Kérdés: *Mi történt magával?*

Válasz: *Volt egy ágy, amin fek..vagy nem hanem.. állt.. hanem feküdt és egyszer csak ujjamban nézem, így mi fordult meg?.. nem tudó, hogy mi van? És akkor így nézem jo..jo.. nem bírom mozdítani. Nem bírtam egysz ..akkor megmozdulok a kézzel azt vá.. vártam, a nem mozdulni a kezem meg a testem. És nem tudom, hogy mi van! Egy olyan fél perc.. vagy nem.. egy órára, ..hogy hát mondom, várni nem kellni kellni, ..kell egy orvos. És meg.beszéltük, hogy .....hát ugye ő is, meg a másik is...mer ..mintha máskor szóval mindig a fár háztól lejjebb, ott van a kórház... Vittig úgy van ismerrek pár or vo ..., hogy mindig, mindig, oda jártál, ...megismertem [: el is mentem], de mondom várjunk. De nem mehet így, és akkor rihtig másnap, vagy nem! Hanem más nem jól mondom, hanem ....szóval átmentünk az izébe,....tehát így konkrétan...a.. olyan kényelemtől már megmondani..na. Egy bizonyos réteg, egy olyan....fél-háromnegyed tíz tíz óra fele amikor már éreztem..na. És aztán el is vertek elisverték [: el is vittek].*

K: *Hol lakik?*

V: *Én azt nem tudom hallod. Azt tudom, uuu ut az messze van, már ott a környéken ahol dolgoztunk, meg tudom, hogy az hol van de azt nem tudom. Tudom hogy hol van minden....de azt nem tudom.*

K: *Milyen utcában?*

V: *Az utcát. Nem emlékszik rá. Ja azt nem tudom az évszámot amit eszembe jut, hogy....Hát szóval nem volta éppen....fenn.....nem volt másik....nem ismertem el.....hogy nem hogy, ,, nem is mondom, hanem.....másképpen nem tudom. Nem is pedig észnél voltál némán nem tudtam emlékezni rá, nem is nem lehet mondani, hogy, nem tudom. Láttam, hogy indulnak, de azért homályosan..láttál.....*

K: *Mi a szakmája?*

V: *Autószerelőt ezt mondtam. De nem ízéltem mert nem tudtam hova. Nem tudtam elhelyezkedni. Hol...hol....*

(Mészáros Éva lejegyzése
Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet)

4.2. A betegnek a **mondatisméltési teszt** során adott válaszainak jeyei olyan szintaktikai elemző modulra utaltak, amely a mondatfeldolgozás korai szakaszán funkcionál. Emellett az szól, hogy betegenként (a betegség adott fázisában) **körvonalmazni lehet, milyen az elemző teljesítménye**. Ez azt

jelenti, hogy a beteg mondatmegismétlési próbálkozásában megmutatkozhat az elemző **bemeneti autonómiája**, tehát az, hogy a feldolgozandó nyelvi anyag szintaktikai jegyeit, tulajdonságait „tapogatja le”, és ezeket az információkat a feldolgozás első szakaszának **kimeneteként** megőrzi. Ha ennek a **további feldolgozása** nem történik meg, akkor a kimenet „láthatóvá válhat”, mint az elemző teljesítménye.

A mi betegünk szintaktikai elemzőjének teljesítményét a következőképpen körvonalazhatjuk. Lehetséges az elemző számára, a megismétlendő mondatához képest:

a. Az „eredeti” predikátum osztályának közelítése, esetkeretének előhívhatósága.

b. Eltérő predikátum előhívásakor az eredetivel egybevágó esetkeret ragjainak említése.

c. Ha nincs meg a predikátum, akkor az elemző leáll, nem tudja elsorolni pusztán pl. az NP-eket a megismétlendő mondatból.

d. A predikátum argumentumkeretéből 1 argumentumhely tartalmaz fonológiai/lexikai kitöltése, az eredetivel azonos vagy nagyon közelálló szelekciós megkötésekkel. Az esetrag gyakran előbb jelenik meg, mint a tartalmas szó. Az esetragot, formatívumokat gyakran „hamarabb” felidézi, mint a tartalmas lexikai egységet.

e. Az igei vonzatstruktúrában létező, de lexikálisan/fonologikusan ki nem töltött pozíciókról való tudás megmutatkozik a tartalmas szó nélküli, pusztán az esetragokat említő, vagy őket névmásokhoz vagy neologizmusokhoz csatoló további keresési kísérletekben, a kompenzációs (a deficitet „takargatni” akaró) szövegben.

A tesztből néhány részlet (K = elismétlendő mondat, V = a beteg válasza).

1. Az alábbi példában előhívja az igét. Egy esetragos argumentumpozíciót is előhív, és tartalmas lexikai egységgel tölt ki. A második lexikális egység nem hívható le, és más esetrag sem.

K: *-Péter -beszélgetett -Ödönnel.*

V: *"Péterrel -beszél...+ Innával.. ii*

2. Az igeosztály előhívása, egy esetragos pozíció és lexikális kitöltése, a kitöltetetlen alanyi pozíció észlelésének jele a névmáshasználat:

K: *"Marival találkozott János.*

V: *"Marival...+...]"beszélgetett volna vele.*

Ő beszélgetett vele...+ "Marival.

3. A predikátum el nem érésekor az elemző leáll: nincsen elősorolva például az összes NP. Általában egy összetevő után áll le.

K: *Mari megcsinálta az ágyat, és Péter lefeküdt.*

V: *"Mara,.. "Mara, "Mara....+mmm...*

4. Az alábbi példában a mondat szerkezet keresés lépései a következők: a. Megtalálja az alanyt. b. Keresi az igét parafrázissal. c. Ezután keresi a tárgy kitöltését. Emlékezik az accusativusra, és végig fejben tartja. d. De sem elsőre, sem másodikra nem produkálja az accusativus lexikális kitöltését! A szóhoz végülis a fonológiai forma „közvetít”. e. Következik a dativus. Kitöltése kompenzációs szöveggel történik. Az ismétlésbeli esetkeret beleillik az eredeti ige esetkeretébe.

Lényeges, hogy a mondatisméltésben az ige után azonnal megvan az accusativus, ám ennek a lexikális kitöltése csak hosszú idő után hívható elő a memóriából. Úgy tűnik, mintha a memóriát kevésbé terhelné a formatívumok alakzatának előhívása, mint a tartalmas kifejezéseké.

K: *-Sándor -küldött egy -képeslapot -Marinak.*

V: *"Sándor..+ "jött és akkor föl.. + ..irta és...aszt..+ akkor ment hozott egy....+ hazafelé....+ és ott intétt...na..mi az az...a ami...é na...mit...*

K: *"Képeslap.*

V: *"Épetlapot, "épeslapot, "édeslapot. (Accusativus!)*

K: *Mit csinált vele?*

V: *"Képeslapot adott a..+ "kis.. "gyerekenek adott oda, (Dativus) ..... és akkor ment haza majd..."Vele akart menni vele.*

5.1. A beteg spontán beszéde és mondatisméltő teljesítménye tehát agrammatikus. Ezek után különösnek tűnhet az a tapasztalat, hogy az ilyen beteg képes a mondatok grammatikalitását jól megítélni bizonyos esetekben. Ráadásul olyan mondatokét, melyeket nem tud hibátlanul sem a spontán beszédben, sem a mondatisméltésben produkálni. Például meg tudja ítélni az accusativus vagy a dativus használatának grammatikus és agrammatikus példáit, miközben ezek beszédbeli használata zavart.

5.2. Az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézetben Mészáros Éva nyelvész-logopédus segítségével, a Szegedi Neurológiai Klinikán pedig Zs. Sejtes Györgyi közreműködésével 6 Broca-afáziás beteget teszteltünk a következőképpen. Arra kértük őket, ítéljék meg az általunk mondott mondatokat, hogy érzik: jók-e vagy rosszak?

Példaként a következőket mondtuk. Jó mondat: *A gyerek látja őt.* Rossz mondat: **A gyerek látja én.* Jó mondat: *A mama berakta a ruhát a szekrénybe.* Rossz mondat: **A fizika berakta a fázást a liztbe.*

Az első mondatpár a szintaktikai eset- és személy/szám egyeztetés formális szabályaira utal, a második pedig az ige által a vonzataira kírított szelekciós megkötésekre. Hangsúlyoztuk a betegnek, hogy úgy válaszoljon, „ahogy érzi”, semmilyen magyarázatot nem kérünk. Valamennyi beteggel, kilenc-kilenc alkalommal végeztük el a tesztet úgy, hogy 35 jó és 35 rossz mondat, összesen 70 mondat grammatikalitásának (jóságának vagy rosszaságának) megítélését kértük.

A jó és a rossz változatok mindig **minimál párokban** fordultak elő a tesztben. Vagyis nem **egyes** mondatok grammatikalitását kellett eldönteniük. Az ítéletüknek azt kellett megmutatnia, hogy a **minimál pár jó és rossz tagjai közti oppozíció meglétét** érzékelik-e vagy nem. Mivel a minimál adatpár egyik tagjára vonatkozó grammatikalitási döntésből következik a másik tagra vonatkozó ítélet, ezért a tesztben a minimál párok jó és rossz tagjait egymástól távol, más minimál párok tagjaival keverve ítéltettük meg. (Pl. az első jó mondat rosszulformált variánsa a tizenötödik helyen volt stb.). Minden tesztben más szavakkal töltöttük ki a mondatszerkezeteket, más sorrendi variációkban ítéltettük meg a mondatokat, de a struktúrákon nem változtattunk.

A kilenc teszt eredményét a következőképpen értékeltük. Azokat a minimál párokat, melyek jólformált tagját minden tesztben jónak ítélte meg a beteg, és a rosszulformált tagját minden tesztben rossznak ítélte meg a beteg, **könnyű feladatoknak** tekintettük a grammatikalitási döntés szempontjából. Azokat a minimál párokat, melyek egyik vagy másik tagjában a kilenc teszt során tévedett a beteg (a jó mondatot rossznak ítélte, a rossz mondatot pedig jónak), **nehéz feladatoknak** tekintettük a grammatikalitási döntés szempontjából. Ebben az osztályozásban csak azok a minimál párok szerepelnek a könnyű feladatok között, melyekben egyik tesztelt beteg sem tévedett, egyetlen teszt során sem. A hezitációs válaszokat („jó..jó?..rossz!”) sem vettük figyelembe.

5.3. A grammatikalitást megítélő tesztek eredménye a következő volt (egy-egy tesztbeli példával illusztrálva):

KÖNNYŰ FELADATOK

1. Mindig jó minimál párok

vonzat / esetrag:

A gyerek látta őt.

Őt látta a gyerek.

*A gyerek látta én.

*Én látta a gyerek.

- *Peti ült a szék.   *A szék ült Peti.
Peti ült a széken.   A széken ült Peti.
- Erzsi bízik az orvosban.   Az orvosban bízik Erzsi.
*Erzsi bízik az orvos.   *Az orvos bízik Erzsi.
- A gyereket elküldte a boltba a mama.
*A gyerek elküldte a boltba a mama.
- *Mari szeret úszik.   *Szeret úszik Mari.
Mari szeret úszni.   Úszni szeret Mari.
- Péter beszél a gyerekekkel.   A gyerekekkel beszél Péter.
*Péterrel beszél a gyerekekkel.   *A gyerekekkel beszél Péterrel.
- *A "motorra cserélte Péter egy autóra.
A "motort cserélte Péter egy autóra.
- "Marinak adtam oda az ajándékot.
*Marivá adtam oda az ajándékot.
- *A postásnak odaadta a szomszédnak a csomagot.
A postás odaadta a szomszédnak a csomagot.
- *A gyerekről "moziba ment.
A gyerek "moziba ment.

anafora egyeztetés:

- *A gyerek látta magadat a tükörben.
A gyerek látta magát a tükörben.
- "Önmagadat láttad a tükörben.
*"Önmagadhoz láttad a tükörben.
- *A kutya és a macska verekedett/verekedtek magukat.
A kutya és a macska verekedett/verekedtek egymással.
*A kutya és a macska verekedett/verekedtek magukkal.

1 argumentumos V-anafora:

- Pista sovány volt és Mari is.
*Pista sovány volt, és ezt tette Mari is.

NEHÉZ FELADATOK

2. Az ítéletek véletlen megoszlása a minimál párokban

pro-alany:

- Anyukám azt gondolta, hogy megkapja az állást.
*Anyukám azt gondolta, hogy Anyukám megkapja az állást.

anafora + esethierarchia:

- A vezető látta önmagát a tükörben.
*Önmaga látta a vezetőt a tükörben.

mondatátszövődés:

- "Marit javasolták, hogy nevezzék ki igazgatónak.
*Marit javasolták, hogy "Pétert nevezzék ki igazgatónak.

VM-kötőszó egyeztetése a lexikális fejjel:

- *Éva letette az edényt, aki forró volt.
Éva letette az edényt, amely forró volt.

VM-kötőszó egyeztetése az utalószoói fejjel:

- *Az, amely morgott, megtámadott.
Az, ami morgott, megtámadott.

VP-anafora:

- *János festette a kerítést, és ilyen volt Erzsi is.
János festette a kerítést, és ezt tette Erzsi is.

gapping, neutrális intonációval:

- Mari látta a kutyát, Péter meg a macskát.
*Mari a látta a kutyát, Péter meg a kutyát.

aspektus:

- *Két napon át megfőzte a tyúkot.
Két napon át főzte a tyúkot.

szelekciós megkötések:

- *Az erkölcsbe elküldte az érzést a mama.
A boltba elküldte a gyereket a mama.

*A szél betört az ablaktól.
Az ablak betört a széltől.

Imre kihúzta a szőget egy fogóval.
*Egy fogó kihúzta a szőget Imrével.

kölcsönös névmási anafora egyes számú ige után:

- *A bácsi beszélt egymással.
A bácsi és a néni beszélt egymással.

fókuszálhatatlan mondathatározó:

Valószínűleg elkésett János.
*Valószínűleg késett el János.

3 vonzat az ige előtt:

(az agrammatikus mondatok megítélése rossz)

A gyereket a boltba a mama elküldte.
!*A gyerek a boltba a mama elküldte.

Péter a motort egy autóra cserélte.
!*Péterre a motort egy autóra cserélte.

!*A postásról a csomagot a szomszédnak adta.
A postás a csomagot a szomszédnak adta.

A tesztek összefoglalása:

KÖNNYŰ FELADATOK:

VONZAT + ESETRAG, ANAFORA EGYEZTETÉS SZEMÉLYBEN és SZÁMBAN,
EGY ARGUMENTUMOS V' ANAFORÁJA,

NEHÉZ FELADATOK:

pro-ALANY, ANAFORA + ESETHIERARCHIA, MONDATÁTSZÖVŐDÉS, VM-KÖTŐSZÓ és az UTALÓSZÓI/LEXIKÁLIS FEJ EGYEZTETÉSE, VP-ANAFORA, GAPPING; ASPEKTUS, SZELEKCIÓS MEGKÖTÉSEK, KÖLCSÖNÖS NÉVMÁSI ANAFORA EGYEZTETÉSE, FÓKUSZÁLHATATLAN MONDATHATÁROZÓ FÓKUSZBAN, 3 VONZAT a V ELŐTT

6. Következtetések

6.1. Az a körülmény, hogy bizonyos minimál párokra vonatkozóan a Broca-afáziás beteg képes korrekt grammatikalitási döntéseket hozni, más adatoknál viszont nem képes ugyanerre, tanulmányozásra érdemes problémát jelent. A probléma lényege az, hogy mi teszi könnyűvé, illetve nehezzé egyes minimál párok megítélését a beteg számára? Tétélezzük fel, hogy a minimál párok grammatikalitásának megítéléséhez szükség van ezeknek az adatoknak valamilyen (implicit) elemzésére. Vizsgáljuk meg, hogy milyen információkat kell felhasználnia a könnyű feladatokban, és milyen információkat kellene tudnia felhasználni a nehéz feladatokban.

6.2. A könnyű feladatokban a következő információkat kell az elemzésben felhasználni.

6.2.1. Képesnek kell lennie az elemző modulnak arra, hogy az elemzett függőségek kiinduló elemeként vegye a megítélendő mondat predikátumát (1 argumentumos V-anafora feladata)

6.2.2. Előhívhatónak kell lennie a predikátum esetkeretének.

6.2.3. Kontrollálni kell tudnia az esetragok kiosztását a szintaktikai (fő)összetevőkre. Ellenőriznie kell, hogy a predikátum valamennyi esetragja ki van-e osztva, és hogy valamennyi vonzat megkapta-e a hozzátartozó esetragot vagy nem (vonzat + esetrag feladat)

6.2.4. Képesnek kell lennie arra, hogy a szintaktikai összetevők nyelvtani személyét és számát (az ezeket jelölő todalékokat) lépésenként egyeztesse egymással (az alany, a tárgy és az ige egyeztetései személyben számban, határozottságban, az anaforikus visszaható névmás egyeztetése személyben és számban az antecedensével feladatok).

6.3. A nehéz feladatokban a jó grammatikalitási ítéletekhez a fentiekől gyökeresen eltérő jellegű információk felhasználására van szükség.

6.3.1. Tárolni kell a mondatszerkezet egészét a memóriában, és a tárolt szerkezet két, különböző szintaktikai pozíciójának a tényleges lexikális

kitöltését kell felidézni és egymással összevetni. Ez vagy azért szükséges, mert el kell dönteni, hogy a. egy, a szerkezetben korábban előfordult összetevő egy újabb szintaktikai pozícióban megismétlődhet-e vagy nem (proalany, mondatátszövődés), vagy azért, hogy b. megítélhető legyen az előző tartalmas összetevőre, mint antecedensre a második mellérendelt mondatból való visszaütalás grammatikalitása (VP-anafora), vagy pedig azért, hogy c. az ismétlődésekor törölhető ige korábbi, explicit formájú előfordulásának a közvetlen lexikai környezetével kontrasztban van-e a törlés pozíciójának lexikai környezete, vagyis a törlés helyétől balra és jobbra álló főnévi csoportok lexikai jelentése (gapping). A kontrasztot kizárja, ha az ige első, explicit előfordulásának közvetlen környezetéből egy főnévi csoport ismétlődik a második tagmondatban a törlés pozíciójának szomszédságában (a gapping feladat *-os mondata).

6.3.2. A nehéz feladatokban meg kell állapítani két, különböző szintaktikai pozícióban levő, lexikai egység szemantikai jegyeinek az összeegyeztethetőségét. A probléma a második lexikai egység megjelenésekor keletkezik, és az összeegyeztethetőség megállapításához fel kell idézni egy előző szintaktikai pozíció lexikális kitöltését (a vonatkozó mellékmondat kötőszavának és a lexikális fejnek a jegyei, a vonatkozó mellékmondat kötőszavának és az utalószoji fejnek a jegyei, az igeaspektus időszerkezetének és egy időhatározó jelentésének az összeegyeztethetősége, az ige szelekciós megkötései és a vonzatpozíciókba helyezett főnévi csoportok jelentésének az összeegyeztethetősége, a fókuszálhatatlan mondathatározó interpretációja).

Ezekben a feladatokban például olyan szemantikai jegyeket szükséges egyeztetni, mint az élő/élettelen, konkrét/elvont, folyamatos/befejezett, esz-köz/tárgy/agens stb.

6.3.3. A helytálló grammatikalitási ítéletnek feltétele a memóriában tárolt mondatszerkezet közbülső/utolsó pozíciójának és újra elérendő kezdő pozíciójának az összevetése. Ez a mondatszerkezetnek a lexikális kitöltése utáni olyan újraelemzését kívánja, melyben a grammatikalitás jó megítélését az eseteknek és a személy/szám jegyeknek a szomszédos összetevők közti „lépésenkénti” egyeztetése (ennek ellenőrzése) nem eredményezi. (Esetegyeztetésre: l. az anafora és esethierarchia, a nyelvtani szám egyeztetésre: kölcsönös névmási anafora egyesszámú ige után feladatai.)

6.3.4. Az összes esetragos főnévi csoport esetraggal való ellátottságának helyességét meg kell ítélni a kiindulópontként szolgáló V (ige) ismerete nélkül, vagy a V ismeretében előlről fel kell idézni az egész láncot és megítélni az eset/személy/szám egyeztetést (3 vonzat a V előtt).

7. Magyarázati lehetőségek

7.1. A könnyű feladatok empirikus adottságai az elsődleges szintaktikai elemző **várakozásaira, elvárásaira** épülnek. Ezek egyeztető jellegűek, arra épülnek, hogy az elemző valamilyen kiindulópontból aktivizálódva **valamihez valamit keres**. A keresést **lépésenkénti egyeztetésekben** végzi el. Ezt így lehetne parafrázálni: „Vedd kiindulópontként X predikátumot és esetkeretét. Oszd szét X predikátum eseteit, egyeztesd Y összetevő esetét Z összetevő esetével, egyeztesd Y összetevő személyét és számát az igével, egyeztesd Z összetevő személyét és számát W összetevőjével stb.”

7.2. A könnyű feladatokra hozott döntések egyszersmind gyorsan felhasználható információkra épülnek. Ezeket az elemző maga teheti el a saját operatív memóriájába az elemzés idejére. (Mi a predikátum, mi volt a legutolsó, kiosztott eset, mely eseteket kell még kiosztani, milyen az ige toldaléka, személye, száma stb.) Ezeket az információkat rövid fonémasorok feldolgozásával lehet kiemelni. Őket az elemző a **maga állapotváltozásának formájában** („mihez mit keres”) megjegyzi, magával viszi az elemzés időpílanataira.

7.3. A nehéz feladatok grammatikalitási ítéletei nem az elsődleges szintaktikai elemző lépésenkénti, formális elvárásaira épülnek. A nehéz feladatok esetében ugyanis szükség van a (hallott) **on-line fonológiai–lexikai bemenet tároló, rövid idejű memóriának a terhelésére**.

Ennek okai a következők:

7.3.1. A grammatikalitás megítéléséhez **vissza kell térni** a feldolgozandó mondat szerkezet korábbi pozícióihoz. Ehhez tárolni kell az egész mondat szerkezetet a rövid idejű memóriában.

7.3.2. Szükség van a bemeneti fonémasor lexikális azonosítására és szegmentálására. Továbbá szükség van a fonológiai/lexikai szegmensek **sorrend-őrző** tárolására ahhoz, hogy a mondat különböző szerkezeti pozícióiban lévő lexikai egységek maguk, valamint azok szemantikai jegyei összevethetőek legyenek a megismételhetőség, a visszautalás, a szemantikai jegyek kompatibilitásának megítélése érdekében.

8. A Broca-afázia mint szintaktikai afázia

8.1. A Broca-afázia nyelvi tüneteiben — amint a 3.1. pontban összefoglaltuk — elsősorban a **zárt szóosztályokhoz** (a grammatikai relációkat jelölő formatívumok osztályához) való hozzáférés deficitjét és ezek következményeit látják. Valóban a spontán beszéd töredezettsége, agrammatikussága,

a rossz mondatismétlő képesség és a jó beszédértés összefügghet ezzel. A Wernicke-afáziával való opozíciók között a zárt szóosztályokhoz való hozzáférhetőség fontos tényező.

A zárt szóosztályok (esetragok, toldalékok, személy, számjelek, névelők, névutók, előljárók, kötőszók, utalószók stb.) az on-line beszédértésben és beszédprodukcióban egy szerkezetelemző és szerkezetépítő rendszer elemei. A beszélők számára indikátorokként használhatók. Ezek a formatívumok ugyanis jelzik a főnévi csoportok, más szószerkezetek kezdő és végpontjait, az összetevős szerkezet egységeit, a főmondatok és a mellékmondatok határait, a szórendet stb. A szósor „fölé” szerkezetet rendelnek.

8.2. A mentális lexikonban a nyílt szóosztályokhoz (a világra vonatkozó kifejezésekhez) és a zárt szóosztályokhoz két, különböző hozzáférési rendszerrel jut a beszélő. (Ez megmutatkozik a Broca- és Wernicke-afázia közti opozíciókban is.) De két nyomós ok szól annak föltételezése mellett, hogy e két hozzáférési rendszernek **együtt kell működni**, különösen az on-line mondatmegértés során.

8.2.1. A zárt szóosztályokhoz való (valamilyen mértékű) hozzáférés befolyásolja a nyílt szóosztályok elérését is. A formatívumok segítségével például radikálisan rövidülhet a lexikonban való keresés ideje, ha rendelkezésre áll olyan (formális) információ, hogy például igét, főnevet vagy adverbiumot kell-e keresni.

8.2.2. Az on-line beszédfeldolgozásban, mondatfeldolgozásban a zárt szóosztályok elemeinek mint szerkezet-indikátoroknak a **gyors** azonosításával elkezdhető a szerkezetépítés, szerkezetfeldolgozás, **mielőtt** a hallott bemenet sorrendőrző fonológiai-lexikai reprezentációja törlődne a közvetlen, rövid idejű memória tárolójából. Nagyon jelentős az időtényező, mivel a hallott mondatok folyamatos feldolgozása nagy művelti sebességet igényel, és a feldolgozásbeli megállásokra, visszatérésekre nincs sok lehetőség.

8.3. A Broca-afáziások agrammatikus spontán beszédének és a grammatikalitási ítéleteknek könnyű és nehéz feladatokra oszlása közti ellentmondások lehetséges magyarázata összefügghet az időtényezővel és a művelti sebességgel. Ugyanis a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés sérült volta nem azt jelenti, hogy a beteg képtelen a formatívumok használatára, hanem azt, hogy a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés az on-line mondatfeldolgozásban **lassúbb**, mint az egészségeseknél. (A 4.1. pontbeli adatok ezt tükrözik.) Vagyis a beteg nem ismeri fel a formatívumok sorozatát mint struktúra-jelölőket **elég gyorsan** ahhoz, hogy azonnal felépítse az összetevős szerkezetet addig, amíg a fonológiai/lexikai bemenet rendelkezésre áll a közvetlen

memóriában. (Ennek kapacitása szükségképpen korlátozott és rövid ideig tárol, mivel a feldolgozás on-line volta miatt azonnal jön a következő bemenet, ami „kiszorítja” az előzőt.)

A grammatikalitási döntések tekintetében **nehéz feladatok** közös jellemzője a 7.3. pontban leírtak alapján összefoglalóan az, hogy a jó döntéshez a **mondatelemzés idejére** a fonológiai–lexikai bemenetet fejben kell tartani, a szükséges összevetések, visszatérések érdekében.

Jellemző például, hogy az egyébként könnyűnek számító vonzat+esetrag feladatban a teljesítmény romlik, ha a három vonzat–főnévi csoport egyaránt az ige előtt van, mert így a sérült, lassú szerkezeti elemző **későn** kapja meg kiindulópontját, az esetosztó igét.

A **könnyű feladatok** esetében azt láttuk, hogy az elsődleges szintaktikai elemző elvárásain, egyeztetési lépésein alapuló információk alapján tudott a beteg jó grammatikalitási ítéleteket hozni. A 2.1. pontban vázolt átláthatósági hipotézisnek és a nyelvi képességek szelektív megőrzésének/elvesztésének módszertani elve alapján ezek a feladatok a mondatfeldolgozás egyik moduljának funkcióját tükrözik. Feltételezhető, hogy létezik egy szintaktikai elemző, amelynek autonóm bemenete van (a feldolgozandó mondatsor szintaktikai jegyeit tapogatja le) és **autonóm kimenete** van, amennyiben a feldolgozás eredményeit mint szintaktikai reprezentációkat ábrázolja a következő feldolgozó modul számára. Erre engednek következtetni a 4.2. pontban bemutatott mondatisméltelési teszt adatai és a könnyűeknek bizonyuló feladatok megoldásában felhasznált információk. Ezek alapján az elemző **kimenetében** reprezentált szintaktikai információkat a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. Egy durván elemzett, összetevős szerkezet és egy igeosztály reprezentációja.

2. Az összetevős szerkezetben a formatívumok (zárt szóosztályok) által határolt terminális pozíciók, kategoriális, eset, nyelvtani személy és szám információk reprezentációja.

Lényeges, hogy az elemző most vázolt kimenetében **nincsenek specifikus lexikai információk**. Ehhez arra lenne szükség, hogy a terminális pozíciók és a sorrendőrző fonológiai tárolás egyes lexikai szegmensei, szakaszai között **megfeleltetés** jöjjön létre. Ez a tulajdonképpeni mondatértelmezés első szakasza, a **szerkezeti és a lexikai információk integrálása**.

Ha azonban a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés sérült, és emiatt a szerkezetépítés túlságosan lassú, akkor a lexikálisan már feldolgozott bemeneti fonémasor szerkezetbe integrálása, értelemezése elhalasztódik. Ugyanis a bemeneti fonémasort túlságosan hosszú ideig kellene fejben tartani a lassú,

sérült szerkezeti elemző miatt. A mondatisméltés egy ponton leáll, a grammatikalitási ítélet téves lesz, ha a szerkezeti pozíciók lexikális kitöltésének tulajdonságain kell alapulnia.

9. A grammatikalitási ítéletek könnyű és nehéz feladatokra oszlásának magyarázata tehát a mondatfeldolgozás folyamatának modularitásával és a modulok közti interakció zavarával kapcsolatos.

Föltételezhető, hogy a feldolgozás első szakaszában a grammatikai elemző előnyben részesíti a szerkezeti fogódzókat. A Broca-afáziás beteg képes a szerkezeti elemzésnek — a sztenderdhez képest — lassú elvégzésére, de ennek eredményeit a további értelmező folyamatban már nem tudja felhasználni, mivel a moduláris mondatfeldolgozás szintaktikai elemzőjének kimenetét nem képes a fonológiai–lexikai rövid idejű tároló szegmenseivel integrálni. A két modul együttműködésének zavara vezet a grammatikalitási ítéletek megoszlásához és az (enyhe) Broca-afázia jellegzetes nyelvi tüneteire.

10. A fenti magyarázat feltételezi a modulok kapcsolódásának sorrendiségét (a szintaktikai elemző **kimenetét** kell a fonológiai–lexikai szegmensekkel integrálni). A modulok sorrendisége mellett szól az a belátás, hogy ha az elemző a mondatfeldolgozás első szakaszában nem adna szintaktikai reprezentációt tartalmazó kimenetet, akkor a mondatokat csak a szemantikai interpretáció után, a szemantikai interpretációra támaszkodva tudták volna megítélni a Broca-afáziások. Ennek azonban éppen a fordítottja történt. A betegek nem tudták az ép vagy kevésbé sérült lexikon-representációjukat felhasználni olyan mondatok megítélésére, melyekben éppen a lexikai–szemantikai jegyek kompatibilitása volt hibás. A betegek nem tudtak a lexikai–szemantikai jegyek alapján korrekt grammatikalitási ítéleteket hozni ott, ahol ezt elvileg megtehették volna. Ettől a lehetőségtől fosztotta meg őket a mondatfeldolgozás modularitása.

11. Két záró megjegyzést kell még tennünk.

Az egyik: a modulok sorrendje, a feldolgozás során az elsődleges (hozávétőleges) szerkezeti elemzés elvégzése és **ezután** a fonológiai–lexikai tároló tartalmával való integrációja a **gyors (idői) lefolyású beszéd** mondatainak (megnyilatkozásainak) on-line értelmezésében és megjegyzésében látszik szükségszerűnek. Nem zárható ki, hogy az írás, illetve a képek feldolgozásában a szintaktikai elemző kimenetének és a lexikai tároló tartalmának az integrációja a beszéd feldolgozásától különböző jegyeket mutathat.

A másik megjegyzés pedig az, hogy a kezdeti elemző rendszernek (a kimenet szintaktikai ábrázolatának) nem kell pontosan megfelenie valamilyen

leíró nyelvészeti reprezentációs szintnek. A szintaktikai elemző kimenetének és a lexikai tároló tartalmának az integrációja egyszerűen a feldolgozó rendszer moduljainak érintkezési pontjait fejezi ki.

12. A neuropszichológiai adatok alátámaszthatják a grammatika moduláris organizációjának a téziséét. Az afázia adatai azt mutatják, hogy a nyelvi feldolgozás és az általános kognitív tevékenység szétválhat, és azt, hogy a nyelv autonóm rendszer, amely károsodást mutathat az egyébként mentálisan nem fogyatékos személyek esetében.

A nyelvi feldolgozó rendszer maga is moduláris felépítésű, amit a szótári feldolgozás, a szintaktikai elemzés és a szintaktikai szerkezetek szemantikai értelmezése közötti szétválások tanúsítanak.

Irodalom

- ADES, A. – S. STEEDMAN (1982), On the order of words. *Linguistics and Philosophy* 6: 517–558.
- BÁNRETI, Z. (1995), Sentence Parsing in aphasia. Working papers in the Theory of Grammar 2/7. Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- BERWICK, R. – A. WEINBERG (1983), The role of grammar in language use. *Cognition* 13: 1–61.
- BRADLEY, D. – M. GARETT – E. ZURIF (1980), Syntactic deficits in Broca's aphasia. In: D. Caplan (ed.), *Biological Studies of Mental Processes*, MIT Press, Cambridge MA. 269–286.
- CAPLAN, D. (1986), In defense of agrammatism. *Cognition* 24: 277–282.
- CARAMAZZA, A. (ed.) (1990), *Cognitive Neuropsychology and Neurolinguistics*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey.
- FODOR, J.A. – T. BEVER – M. GARRETT (1984), *The psychology of language: An introduction to psycholinguistics and generative grammar*. McGraw Hill, New York.
- GARETT, M.F. (1980), Levels of processing in sentence production. In: B. Butterworth (ed.), *Language production 1*. Academic Press, New York. 177–220.
- GRODZINSKY, Y. (1990) *Theoretical perspectives on language deficits*. MIT Press, Cambridge MA.
- GRODZINSKY, Y. – D. SWINNEY – E. ZURIF (1985) Agrammatism: Structural deficits and antecedent processing disruptions. In: M.L. Kean (ed.), *Agrammatism*. Academic Press, New York. 65–82.
- HEGYI Á. (1994), *Afáziaterápiák. Javaslat az afázia kognitív nyelvi terápiájára*. PSzM Projekt, Budapest. Megj. előtt.
- JOHNSON-LAIRD, P.N. (1978), Psycholinguistics without linguistics. In: N.S. Sutherland (ed.), *Tutorial essays in psychology 1*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale NJ. 75–135.
- KISS K. (1994), *Broca-afáziások igehasználataának vizsgálata*. Budapest. Kézirat.

- LINEBARGER, M.C. (1990), Neuropsychology of Sentence Parsing. In: A. Caramazza (ed.), *Cognitive Neuropsychology and Neurolinguistics*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey. 55–122.
- LINEBARGER M. – M. SCHWARTZ – E. SAFFRAN (1983), Sensitivity to grammatical structure in so-called agrammatic aphasics. *Cognition* 13: 361–392.
- LINEBARGER M. – M. SCHWARTZ – E. SAFFRAN (1983), Syntactic processing in agrammatism: A reply to Zurif and Grodzinsky. *Cognition* 15: 207–213.
- MARIN, O.S.M. – E.M. SAFFRAN – M.F. SCHWARTZ (1976), Dissociations of language in aphasia: Implications for normal functions. *Annals of the New York Academy of Sciences* 280: 868–884.
- MARSLEN-WILSON, W.D. – TYLER L. (1980), The temporal structure of spoken language understanding. *Cognition* 8: 1–71.
- OSMANNÉ SÁGI J. (1991), Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája. *Ideggyógyászati Szemle* 44/8: 339–362.
- SAFFRAN, E.M. – N. MARTIN (1988), Short-term memory impairment and sentence processing: A case study. In: G. Vallar – T. Shallice (eds), *Neuropsychological Impairments of Short-Term Memory*. Cambridge University Press, Cambridge. 282–325.
- VALLAR, G. – A. BADDELEY (1984), Phonological short-term store, phonological processing and sentence comprehension: A neuropsychological case study. *Cognitive Neuropsychology* 1: 121–141.
- VALLAR, G. – T. SHALLICE (eds) (1988), *Neuropsychological Impairments of Short-Term Memory*. Cambridge University Press, Cambridge. 476.

Az időzítési minták torzítása egy afáziás beteg spontán beszédében*

GÓSY MÁRIA – OSMANNÉ SÁGI JUDIT

Experimental data seem to suggest that affective prosody may be selectively damaged despite preserved normal linguistic processes when the brain damage is confined to the right hemisphere. In this paper we attempt a suprasegmental analysis of the spontaneous speech of a single patient whose speech production is characterized by hypermelodicity and distorted timing. F0 peaks, intensity and timing patterns tend to be especially damaged in final portions of our patient's sentences. A large percentage of vowel prolongations concerned word final syllables and/or final words. There is a consistent occurrence of speeded-up portions of utterances after prolonged sequences that suggests some regularity of speech planning; yet the hearer has the perceptual impression that prosodic structure is disintegrated.

Az agykéreg körülírt gócos megbetegedései sajátos zavarokat okozhatnak a pszichikus folyamatokban: azok egyes összetevői szelektíven károsodhatnak, míg mások épen maradnak. E sajátosság lehetővé teszi ezen folyamatoknak az egészséges embereknél esetleg csak fejlődésük folyamán vizsgálható összetevőinek tanulmányozását. A nyelv/beszéd centrális idegrendszeri károsodások okozta zavarai, az afáziák, különösen gazdag lehetőséget kínálnak folyamataik vizsgálatára, hiszen szelektíven károsodhat a megértés és a beszédképzés, épen maradhat a szintaktika, míg károsodik a szemantika és fordítva, morfológiai, illetve szintaktikai kategória-függők mutathatók ki a mentális lexikonban stb. Napjainkban az afázia lingvisztikai, pszicholingvisztikai tanulmányozása, illetőleg a neurolingvisztika már önálló tudományággá vált.

A neurolingvisztika viszonylag elhanyagolt területe a prozódia, annak ellenére, hogy mind a klasszikus neurológia (a propozicionális/affektív beszéd szembeállítása először Jackson (1879) tanulmányában jelent meg), mind a klinikai neuropszichológia (Goodglass-Kaplan 1972) tényként fogadja el, hogy egyes afáziatípusokra — elsősorban az úgynevezett nonfluens vagy motoros afáziákra — a prozódia szegényessége a jellemző, illetve olyan károsodás, amelyet „idegen akcentus”-nak neveznek.

Az affektív prozódia, a kísérletes adatok alapján úgy tűnik, szelektíven, a lingvisztikai folyamatok ép voltától függetlenül károsodhat,

* A tanulmány a T018391 sz. OTKA kutatás keretében készült.

akkor, amikor az agyi megbetegedés helye a „szubdominánsnak” nevezett jobb félteke, amelynek nincs közvetlen hozzáférése a beszéd motoros kivitelezésének centrális mechanizmusaihoz. Az irodalmi adatok szerint azonban a jobb agyfélteke nemcsak az affektív beszédprozódia kódolásában és dekódolásában vesz részt, hanem a nem-affektívben is (Lalande et al. 1994, Heilman et al. 1981). Pontos szerepe az utóbbiban még vitatott. Cooper (1981) hipotézise szerint a mondatprozódia két alapon komponense, az időzítés és a dallam (F0) disszociál: a jobb félteke károsodásainál elsősorban az F0 károsodik; Danly és Shapiro sokat vitatott tanulmánya szerint a jobb félteke elülső részeinek károsodásainál az F0 és változása a normálnál kisebb, míg a hátsó régiók károsodásainál nagyobb. Az afáziával járó bal félteke károsodásainál időzítési zavarok lépnek fel. Cooper hipotézise igen vitatott (Shapiro–Damly 1985, Colsher et al. 1987, Ryalls 1986), sőt későbbi közleményükben Cooper és munkatársai maguk is azt mutatták ki, hogy az F0 erősebben károsodik a bal agyfélteke megbetegedéseinél, mint a jobb esetében.

Az eredeti hipotézis azonban nem volt megalapozatlan, hiszen Robin-Tranel–Damasio (1990) percepciós feladatokban kettős disszociációt mutatnak ki a beszéd idői és spektrális tulajdonságainak feldolgozásában — elsősorban a bal félteke károsodásai vezetnek deficitekhez, míg a másodikban a jobb félteke károsodásai.

Nem mondható gazdagnak az afáziákat jellemző prozódiazavar kísérletes vizsgálatának irodalma sem. Az első részletesebb leírások (Monrad-Kohn 1947) idején még nem álltak rendelkezésre egzakt mérési módszerek. Az akusztikus módszerek, valamint az időzítések pontos regisztrálási metódusait Danly–Shapiro (1982), Gandour–Petty (1989), Emmorey (1987) alkalmazták nonfluens (Broca afáziás) betegeknél.

Az időzítési paraméterek közül elsősorban a magánhangzók időtartamát vizsgálják, amelyek változásai nem annyira egyértelműek, mint például a mássalhangzóknál kimutatott VOT-átfedések (Baum–Blumstein et al. 1990) vizsgálataiban. Adataik szerint mind a nonfluens, mind a fluens afáziás betegeknél kimutatható a magánhangzók megnyúlása, de e jelenség erősebben nyilvánul meg a nonfluens csoportban. Ryalls (1986) is megnyúlt magánhangzókat talált vizsgálatában, de nemcsak a nonfluens, hanem a fluens afáziásoknál is. Amíg azonban a nonfluenseknél a magánhangzók hosszának variabilitása szignifikánsan nagyobb volt, mint az egészségeseknél, a fluens afáziások variabilitásában ez utóbbiaktól nem különböztek. Az F0 mondat-szintű sajátosságai közül csak a mondatvégi csökkenésben tér el a normáltól a rövid mondatokban. A hosszabb mondatokban a mondatvégi megnyúlás nem egyszerűen hiányzik, hanem megrövidül az utolsó szó, viszont a mondatvégi F0 esése mindig kimutatható volt. Ugyancsak a hosszú monda-

tokban volt regisztrálható az F0-csúcsok fokozatos csökkenésének (deklinációjának) hiánya és a csúcsok átlagos szintjének mondatközi gyakoribb utánállítása (reset). Az utánállítás jelensége a szintaktikai határoknál szokott előfordulni, gyakoribb volta ezért szintaktikai deficitet jelez — ami megfelel a nonfluens (Broca) afáziára jellemző agrammatizmusnak.

A nonfluens betegek beszédének intenzitásgörbéje lényegesen laposabb volt, mint az egészségeseké. Az úgynevezett fluens (elsősorban Wernicke-féle) afáziások beszédére a klinikai leírások szerint nem jellemző a prozódia zavara. Azonban az akusztikai vizsgálatok náluk is kimutatták a magánhangzó-megnyúlás és a variabilitás jelenségét, ha nem is olyan mértékben, mint a Broca afáziás betegeknél (viszont a mássalhangzóknál, ellentétben a nonfluens afáziásokkal, nincs időzítési zavar). Danly-Cooper-Shapiro (1983) vizsgálatai szerint a mondatok időtartama az egészségeseknél regisztráltak kétszerese (6,47s/3,35s), de ez jobbra a szünetek összeidejének megnövekedéséből adódik, bár a szavak időtartama is 50%-kal hosszabb.

Az intenzitás és az F0 paraméterei alapján e betegeknél megőrződött ugyan a mondat alapidallama (a mondatkezdő P1, mondatvégi F0-esés és a csúcs hanyatlása lényegében kimutathatóak), ám az F0 mondatközi változásai, az utánállítások gyakorisága, valamint a kontinuitásos csúcsok emelkedései nem tükrözik a szintaktikai határok sajátosságait, sőt ezeknek nem is mindig felelnek meg. A normálisnál kétszer „magasabb” F0 variabilitást találtak e betegeknél. Hangsúlyozni kell, hogy bár e betegek beszédére igen jellemzők a parafáziák és a hezitációk, az F0 fenti sajátosságaival ezek nem mutatnak összefüggést.

A Wernicke afáziás betegek beszédprozódiájának ezen eltéréseire nem találtak még kielégítő magyarázatot. Szerepet játszhat kialakulásukban a beszédtervezés rövid szakaszokban történő volta. A szintaktikai struktúrák, ha eltérő jelleggel is, miként a Broca afáziásoknál, a Wernicke afáziásoknál is deficiteseek. Végül pedig feltételezhető, hogy az F0 artikulátoros kontrollja nem a normális módon funkcionális e betegeknél.

Mindezen vizsgálatokban vagy szegényes prozódiájú, vagy klinikai megítélés szerint ép prozódiájú beteg vett részt. Sem az idegen akcentus, sem a hipermelodicitás elemzésével nem találkozunk a szakirodalomban. Továbbá az idézett munkák mindegyikében olvasási feladatban regisztrálták az elemzésre kerülő beszédkorpuszt. E munkák többnyire csoportvizsgálatok voltak, akusztikus eszközök igénybevételével történő részletes esetelemzések hiányoznak a szakirodalomban, bár a vizsgálatokon belül feltüntetik a kiugróan eltérő egyéni eredményeket is.

Tanulmányunkban egy olyan beteg spontán beszédének prozódiai (szupraszegmentális) elemzését kíséreljük meg, akinek a beszédprodukciónak a hipermelodicitás és időzítés a jellemző.

Esetismertetés

M.S. 65 éves segédmunkás, 8 osztály iskolai végzettséggel. Magyar anyanyelvű (idegen nyelvet nem beszél), jobbkezes. Az agyi vérkeringési zavar első alkalommal tíz évvel a vizsgálatunk előtt okozott az agy jobb féltekéjében neurológiai tünetekben jelentkező károsodást. Kórleírásában nem számolnak be arról, hogy bárminemű beszédzavar követte volna az infarktust. Újabb infarktus az agy bal féltekéjében 6 évvel később okozott olyan károsodást, amely súlyos beszédzavart váltott ki. Ez spontán módon enyhült, szisztematikus logopédiai kezelésben a beteg nem részesült. Súlyos beszédmegértési zavarát a beteg nagyothallásának tulajdonítja. Vidéki kisvárosban, családi környezetben él. Elsősorban kertimunkával foglalkozik. Családjával jól kommunikál. Kórházi kezelésekor viselkedése rendezett, jól alkalmazkodik a környezetéhez.

Agyi károsodásának helyét és kiterjedését komputerezált tomográfiával több alkalommal is vizsgálták. Az utolsó vizsgálat szerint — ez a neurolingvisztikai vizsgálatok idején történt — mindkét féltekéjében a temporális, temporoparietális területen mutatható ki lézió. Nagyothallása vizsgálatát jelentős mértékben megnehezítette afáziája, valamint az a viselkedési stratégiája, hogy feladathelyzetben mindig nagyothallására hivatkozva visszautasítja a verbálisan adott utasítások teljesítését. Az objektív vizsgálatok (BERA, kortikális kiváltott potenciál) alátámasztották a súlyos nagyothallás tényét.

Beszédzavarának vizsgálata formális tesztek segítségével nem volt lehetséges, mivel a hangosan feltett kérdésekre a beteg nem válaszolt, csak ha azokat leírtuk.

Spontán beszéde alapján a „fluens” afázia kategóriák valamelyikébe sorolható a beteg, valószínűsíthetően Wernicke afáziás (l. Osmanné Sági J. 1992a,b). Az írott beszédnek az auditívnál lényegesen jobb megértése felveti a tiszta szóisiketség diagnózisát — ennek elemzésére jelen közleményünkben nem térünk ki (Osmanné Sági J. 1994). Az auditív információfeldolgozás centrális típusú zavarának tényét az is alátámasztja, hogy a nem-verbális hangok felismerési feladatában (Donnauer N.), amikor két kép közül kell kiválasztani a lehetséges ingerforrást, 26 közül csak 12-ben helyes a választása. A beteg viselkedése e feladat megoldásakor nagyon jellegzetes: a kezdeti tiltakozás után az állítólag nem hallott ingerekre is reagál, figyelmét elsősorban a képekre irányította. Spontán beszédét a következők jellemzik:

beszéde folyamatos, változatos mondatstruktúrákat használ. E beszéd tartalmilag nehezen érthető, mivel mondatai igen gyakran nem koherensek, nem világos, hogy mi a mondat témája. Mondatai hallás alapján erősen megnyújtott végűnek tűnnek. Beszéde igen sok kötőszót, töltelékelemet és szünetet tartalmaz, gyakoriak a parafáziák és a körülírások.

Bár ritkán fordul elő benne neologizmus, a szavak gyakran fonológilag nem teljesen épek, fonológiai mintázatuk sokszor csak töredékében realizálódik.

M. S. beszédproduktions teljesítménye képmegnevezési feladatokban is alacsony. A Boston Megnevezési Tesztben 60 kép közül csak 10-et nevez meg helyesen.

Anyag és módszer

Három különböző alkalommal magnetofonszalagra rögzített spontán beszéd képezte a műszeres elemzés alapját. A felvett spontán beszédsszövegek dialógusrészek, amelyek kisebb részben egy vagy két mondatból álló válasszok, nagyobb részben hosszabb összefüggő szövegek egy-egy adott kérdésre. A felvétel körülményei megegyeztek a szocio-, illetve pszicholingvisztikában elfogadott interjúhelyezettel; továbbá a rögzítés körülményei biztosították a későbbi műszeres elemzéshez szükséges minőségi követelményeket.

Az elemzéshez mintegy 20 percnyi spontán beszédsszöveget használtunk fel (pontosan: 19,14 perc, azaz 1148,7 mp). Kontrollként egy M.S.-hez hasonló életkorú, éphalló férfi, valamint egy nagyothalló férfi mintegy 3 perces beszédanyagát vizsgáltuk. A nagyothalló kontroll személy 2 éve hallókészülék-viselő, küszöbgörbéje mindkét oldalon 60 és 70 dB között mozog, a felső frekvenciákon nagyobb mértékű a hallásvesztése. A nagyothalló kontroll személyre annak a mindennapos tapasztalatnak az igazolásául volt szükség, hogy az idős felnőttkorban bekövetkező halláscsökkenés a beszédproduktióban lényeges változásokat nem okoz. S.M. beszédének tehát az időzítést és a frekvencia-variációkat mutató sajátosságai az agyi betegségtől független nagyothallásának a következményei.

Az akusztikai elemzésekhez 700-as típusú dinamikus hangspektrográfot, IM 36 típusú alaphang- és intenzitásmérőt, valamint STP 142-es Workstationt használtunk (különböző műszer-beállításokban).

Eredmények

Szubjektív percepciók benyomásunk S.M. spontán beszédéről, hogy az anyanyelvi időzítési minták jellegzetes zavart szenvednek, azaz nem felelnek meg a magyar nyelvi szabályozásnak. Másfelől azonban S.M. beszédének időviszonyai egyfajta rendszert sugallnak; hipotézisünk az volt, hogy a be-

szédprodukción torzítások nem rendszertelen jelenségek, hanem azokban valamiféle szabályozás érvényesül. Munkánkban ennek megfelelően a spontán beszédanyag időviszonyainak realizálódásait elemeztük.

Első lépésként kísérletet tettünk a rögzített spontán beszéd felvétel szegmentálására; nem okozott gondot a szavak, illetőleg a szavakat alkotó beszédhangok elkülönítése. Mint minden spontán beszéd esetében, M.S. anyagát tekintve meglehetősen nehéznek bizonyult a mondatokra tagolás. Ebben a következő kritériumok alapján jelöltünk ki egy beszéd-részletet mondatnak: (i) szintaktikailag egyértelmű szerkezetek, amelyeket szünet előz meg és szünet követ, (ii) szintaktikailag egyértelmű szerkezetek, amelyeket vagy előz/követ szünet vagy nem, (iii) szintaktikailag hibás szerkezetek, amelyek azonban szemantikailag értelmezhetők és a szövegkörnyezet alapján egyértelműen elkülöníthetők, (iv) szintaktikailag egyértelmű, szemantikailag összetartozó szerkezetek, amelyek gyakran hosszabb szünet(ek)e)t tartalmaznak, (v) relatíve önkényes definiálása azon szerkezeteknek, amelyek tagmondati vagy főmondati státusza bizonytalan (ezekben az esetekben elsősorban a szemantikai faktor és nem a szupraszegmentális tényezők megjelenése alapján szegmentáltunk).

M.S. mondataira a véglelesség jellemző: az egészen rövid és a többszörösen összetett (pl. bonyolult alárendeltségi viszonyokat mutató) mondatok. A szünetek megjelenése rendszertelen: a kódolási zavarok következtében a 300 ms-os (normál) szünettől kezdve egészen hosszú, több másodpercig tartó jelmentes szakaszokat is találunk. Az ún. néma szünetek tartama mondathatáron és mondaton belül is nemritkán az 5–17 mp-et (!) is eléri. Az elemzett mondatok száma: 240, az elemzett szavak száma: 1938. A mondatok átlagos hosszúsága: 8,1 szó mondatonként; a szavak hosszúsága: 4,36 beszédhang szavanként. A kontroll éphalló személy beszédének átlaga: 9,8 szó/mondat, illetőleg 5,5 hang/shó. Spontán beszédének artikulációs sebessége: 141 szó percenként. S.M. beszédének átlagtempója jelentősen lassúbb a normál átlagnál (vö. Gósy 1981); a részletesebb elemzés azonban lényegesebb különbségeket is mutat. Az 1. táblázat S.M. beszédtempójára kapott adatokat összegzi.

Tempó	Beszédtempó		Artikulációs tempó	
	átlag	szórás	átlag	szórás
hang/s	6,45	5,2– 9,4	8,3	1,2– 16,7
szó/perc	98,6	1,6–105,25	114,2	15 –180
mondat/perc	12,5	1 – 14	(nem értékelhető)	

1. táblázat

S.M. spontán beszédének tempóváltozatai

A táblázat adatai egyértelműen jelzik azt, hogy M.S. beszédtempója igen változó, a szóráserkékek és az aktuális produkció mindkét irányban messze meghaladja a nyelvileg elfogadhatót. Beszéde helyenként igen lassú, másutt igen gyors, e tempóváltások azonban csaknem véletlenszerűek, nyelvi formákhoz csak részlegesen köthetők.

S.M. beszédtempójának ingadozása elsősorban a beszédhangok időtartamának sajtáságos variálásán alapszik: bizonyos szótagokban a magánhangzók időtartama jelentősen megnyúlik. A mássalhangzók időtartamának nyújtása sporadikus. Megnéztük, hogy a magánhangzók időtartamának nyújtása milyen összefüggést mutat a szó hosszúságával (2. táblázat).

S.M. beszéd- produkciója	Szótípus (%)		
	egy szótagú	több szótagú	összesen
összes szó	42,7	57,3	100
normál ejtésűek	78,8	61,2	69,8
nyújtottak	21,2	38,8	30,2

2. táblázat

A szavak hossza és a magánhangzó nyúlásának összefüggései

A táblázat adatai jelentős eltérést mutatnak az egy és több szótagú szavak előfordulásának gyakoriságában a normál magyar beszédhez képest a tekintetben, hogy S.M.-nél jelentősen megnő az egy szótagú szavak használata (ez rendszerint az egy szótagból álló kötőszavak halmozásának és gyakori ismétlésének köszönhető). A normál spontán beszédben átlagosan 27,8% arányban fordulnak elő az egy szótagú szavak, ennél mintegy 15%-kal gyakoribbak S.M. ejtésében.

Az összes szót tekintve azok mintegy harmadánál tapasztalhatóak a nyújtások, amelyek nagyobb mértékben jelentkeznek a több szótagú szavak ejtésekor (38,8%), mint az egy szótagúaknál (21,2%). Ez tehát azt jelenti, hogy az egyetlen szótagból álló nyelvi egységek ejtése, noha azok általában az artikulációsan „nehezebb” CVC, ill. CVCC típusú szótagszerkezetűek, könnyebb S.M. számára, mint a hosszabb, bár — adott esetben — több nyílt, gyakori CV szerkezetű szótagot tartalmazó szavak. Lehetséges magyarázata ennek az, hogy az egy szótagú kötőszavak és más szófajú szavak (módosítószók, névmások stb.) jobban hozzáférhetőek a kódolás szintjén, amihez az is hozzájárulhat, hogy szerkezetmódosulást (toldalékolás, töváltozás stb.) a beszédprodukció során soha nem igényelnek, illetve nem szenvednek el. Ez a fajta szófajspecifikus károsodás jellemző a fluens afáziások beszédprodukciójára.

Elemeztük, hogy milyen összefüggés van a szótagnyúlások és a fonetikai pozíció között szavakban és mondatokban (3. táblázat).

Fonetikai pozíció	A nyúlás előfordulási gyakorisága (%)
abszolút szó/mondat elején	30,8/ 7,6
abszolút szó/mondat végén	32,8/40,6
szó/mondat közepén	18,7/16,7
szó/mondat elején és végén	6,5/ 5,8
szó/mondat elején és közepén	3,3/ 2,9
szó/mondat közepén és végén	7,5/25,5
szó/mondat elején, közepén, végén	0,4/ 0,9

3. táblázat

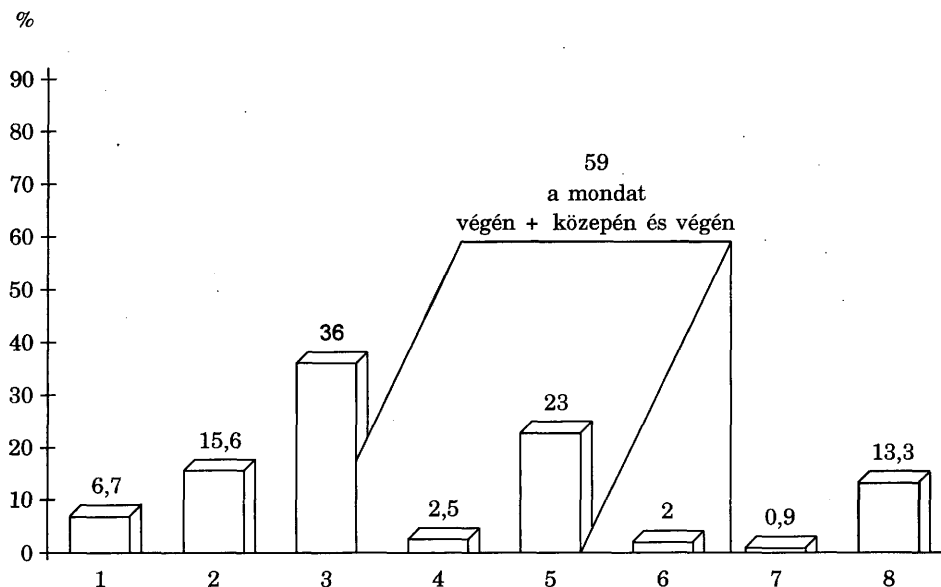
Szótagnyúlások a fonetikai pozíció függvényében

A tendencia világosan látható: elsősorban a szavak utolsó és első szótagjában történik a nyújtás, a szóközepi időtartam-változások előfordulási gyakorisága sokkal kisebb. Nagyonbár egyetlen szótag nyújtása történik (82,3%), kisebb részben a szó két helyén is (17,7%) jelentkezik a nyúlás. Nem találtunk rendszerszerűséget arra vonatkozóan, hogy bizonyos toldalékokhoz vagy szótagtípushoz lenne köthető a nyúlás. A mondatbeli pozíciót tekintve a tendencia hasonló: leggyakrabban a mondatvégen fordul elő a nyúlás, illetőleg a mondat közepén és a végén. Hasonló a nyúlás előfordulási nagyságrendje a szó, illetőleg mondat közepét tekintve (18,7%, ill. 16,7%). Egyetlen jelentős eltérést látunk: szavak esetében a szóvégi nyúlások gyakoriságához igen hasonló a szóeleji nyúlások gyakorisága is. A mondat esetében ez nem áll, ekkor a közlés vége, illetőleg közepe és vége a nyúlások kitüntetett pozíciója. Az összes többi előfordulást tekintve a gyakorisági eloszlás igen hasonló, különbség alig van.

A nyúlások mondatbeli elhelyezkedésének megoszlását mutatja az 1. ábra grafikonja (itt a „nincs nyúlás” kategóriát is felvettük). A szavakkal összevetve az látható, hogy míg a szavak 69,8%-a (vö. 2. táblázat) normál ejtésű, vagyis nem szenved nyúlást, addig a mondatoknak csak mindössze 13,3%-ánál nem fordul elő időtartam-növekedés.

Kimondható tehát, hogy a szélsőséges időtartam-változások gyakorlatilag valamennyi artikulált mondatot érintik.

Elemeztük, hogy milyen beszédhangokat érint a nyúlás. Magától értetődően elsősorban a magánhangzókat, hiszen ezeknek a beszédhangoknak az időtartama változtatható az artikulációban legkönnyebben. Elszórtan mássalhangzó-nyúlás is előfordult (pl. *s* és *z*), ezek azonban mindig együttjártak a szótag magánhangzójának időtartam-nyúlásával, tehát sporadikus kísérő jelenségről van szó. Minthogy a magánhangzó a szótag alapja, a tapasztalt időtartam-változás erőteljesen összefügg a beszédritmus kérdésével.

- 1 a mondat elején
- 2 a mondat közepén
- 3 a mondat végén
- 4 a mondat elején és közepén
- 5 a mondat közepén és végén
- 6 a mondat elején és végén
- 7 a mondat elején, közepén és végén
- 8 nincs nyúlás a mondatban

1. ábra

A nyúlások mondatbeli elhelyezkedésének megoszlása

Mindenekelőtt azonban megnéztük, hogy a nyújtások mely magánhangzókat és milyen gyakoriságban érintik (4. táblázat).

Az adatok igazolják, hogy az időtartam-változások valamennyi magánhangzót érintik, egyiknek sincs jelentősen kitüntetett szerepe. Az előfordulási gyakoriságot elemezve már változatosabb képet látunk. Kimondható, hogy a gyakoriság hasonló a köznyelvi magyar magánhangzók előfordulási gyakoriságához, ám eltéréseket is találunk. Az *o*, az *á* és az *é* lényegesen gyakrabban nyúlik S.M. ejtésében, mint a többi magánhangzó; az *i*, az *a* és kisebb mértékben az *e* pedig lényegesen ritkábban. Az artikulációt vizsgálva a különbségre nem találunk magyarázatot: mindenütt van elől és hátul képzett magánhangzó is. A nyelvállás foka is változó: gyakrabban nyúlnak a legelső és a középső nyelvállásúak, ritkábban az alsó és felső nyelvállá-

Magánhangzó- minőség	Előfordulási gyakoriság (%)	
	S.M. nyújtott V-i	köznyelvi beszéd V-i
á	13	7
a	14	24
o	18,6	11,5
ó	3,5	2,2
u	2,8	2,3
ú	0,3	0,6
ö	2,1	2,0
ő	1,4	2,2
ü	0,4	0,9
ű	0,1	0,4
e	21,7	26,6
é	16	7,8
i	3,5	11,2
í	1,0	1,1

4. táblázat

A nyújtott magánhangzók és a magánhangzó-minőség összefüggése

*Az itt közölt értékeket Szende 1976 alapján számoltuk ki.

súak. Mindkét csoportban van fonológiailag rövid és hosszú magánhangzó egyaránt. Feltételezésünk szerint tehát a meghatározó nem a magánhangzó minősége, hanem a hangsorban, illetőleg a mondatban elfoglalt helyzete, vagyis a fonetikai pozíció.

Az 5. táblázat S.M. magánhangzóinak időtartam-határértékeit mutatja a magyar beszédre kapott átlagos időtartam-határértékekkel együtt (vö. Kassai 1982). S.M. magánhangzóinak időtartamát akkor tekintettük „normálnak”, ha az adott kategóriában nem haladta meg túlzottan a magyar beszéd átlagára kapott felső határértéket.

A „normál” határértékek nagyjából megegyezőek a két beszélőnél, S.M. magánhangzóinak alsó határértéke általában hosszabb, mint a normatív ejtés. A felső értékek is várhatóan gyakran meghaladják a köznyelvi normát. A nyújtott magánhangzók időtartama nem egy esetben egy, másfél vagy akár két szótag hosszúságú, például: *ű* 800 ms, *e* 500 ms, *o* 1200 ms, *é* 1530 ms. Ugyanazon magánhangzók ejtése sokszor ugyanazon kontextusban is különböző, vagyis a fonetikai kontextus nem meghatározó a nyúlások szempontjából. A *dolgoztam* szó négy előfordulásában elemeztük a magánhangzók időtartamát (6. táblázat).

Magánhangzó-minőség	Időtartam-határértékek (ms)		
	S.M. magánhangzói normál	nyújtott	szakirodalmi adatok határértékek
á	90–380	776–1300	105–290
a	84–340	969–1400	62–231
o	77–253	370–1207	61–180
ó	220–380	480– 776	117–317
u	80–120	510– 740	60–243
ú	308–318	570– 690	98–369
ü	140–180	654– 754	55–184
ű	220–270	807– 950	106–369
ö	116–139	738–1153	70–255
ő	115–140	900–1200	90–377
e	77–330	500–1200	78–220
é	130–353	1530–1607	115–298
i	92–230	400– 814	61–196
í	160–330	469– 650	90–365

5. táblázat

S.M. magánhangzóinak és a kontroll személy magánhangzóinak időtartam-értékei

A táblázat adatai együttesen tartalmazzák a különböző fonetikai pozícióban előforduló hangsúlyos és nem hangsúlyos magánhangzók időtartam-adatait.

Magánhangzó-minőség	Időtartam-érték (ms)			
	1. szó	2. szó	3. szó	4. szó
o1	154	169	415	200
o2	238	253	138	107
a	1400	130	240	192

6. táblázat

A *dolgoztam* szó négy előfordulásában a magánhangzók időtartama

Ezek az időtartam-változások alapjaiban zavarják meg a normál magyar beszédritmust, illetőleg az ún. szótag időzítésű (syllable timed) ritmusszerkezetet. A szótag időzítésű ritmusszerkezetre jellemző, hogy az egymást követő szótagok időtartama közel azonos, a közlés szintjén „kiegyenlítődnek”, vagyis közöttük nagy különbségek nem lehetnek. S.M. beszéde nem felel meg ennek a ritmusszerkezetnek, hiszen a szótagnyújtások következtében az említett feltétel megszűnik, a beszéd ritmustalanná válik, sajátos módon mintha a hangsúly időzítésű nyelvekhez (stress-timed languages) közeledne (vö. 7. táblázat).

Szavak szótag- szerkezete (szótag)	A szótagok időtartama (ms)							
	S.M. beszéde				kontroll személy beszéde			
	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
CVC/CVC/CVC	268	234	961		203	207	218	
VC/CV/CV	192	1276	345		220	160	320	
CVC/CVC/CVC	557	345	453		184	184	192	
CV/CVC/CVC	284	231	500		169	261	261	
VC/CV/CVC	169	184	526		176	269	192	
CVCC/VC/CV/CV	300	146	231	415	272	170	207	180
VC/CVC/CV	245	896	201		130	250	180	
CVC/CVC	423	292			238	230		
CV/CVC	185	1037			100	283		
CV/CVC/CVC/CVC	234	323	445	450	157	204	191	191
CVC/VC/CV	646	538	315		172	130	200	

7. táblázat

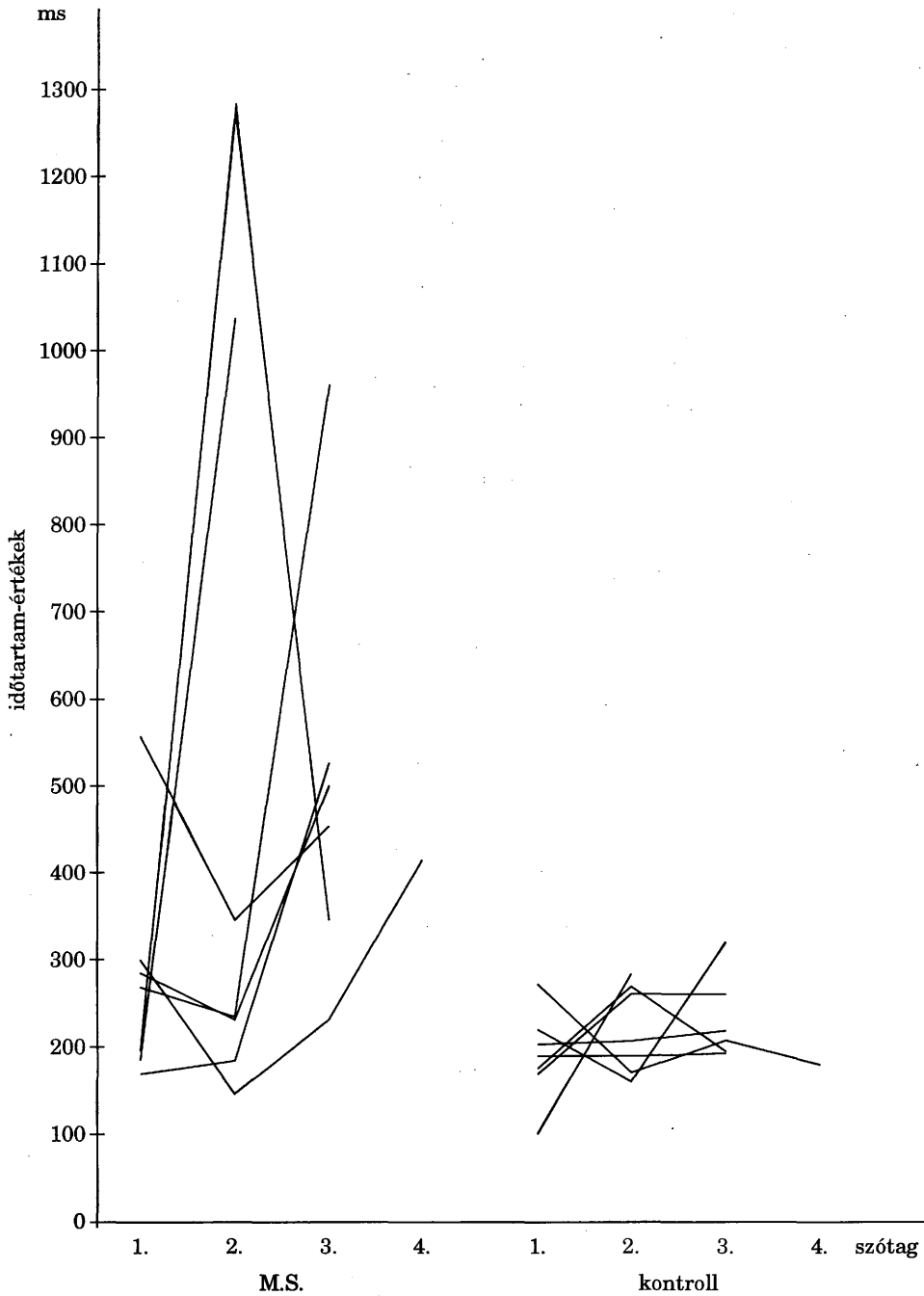
A szavak szótagszerkezetének és a szótag időtartamának összefüggése

Az adatok jól szemléltetik a magyarra jellemző szótag-ritmus megszűnését, fellazulását, előre jelezhetetlenségét. Az egyes szótagokra sorrendiségük szerint (a szó első, második stb. szótagja) kapott szórástartomány alapján személtetjük S.M. beszédének és a normál ejtésnek a különbségét (2. ábra).

Határozott törekvés tapasztalható S.M. beszédprodukciónak a korrekt ritmusszerkezet egyfajta „visszaállítására”. S.M. gyakran törekszik a kompenzálásra: a nyújtott szótagok következtében kialakult igen lassú beszédtempót a követő szavak igen gyors ejtésével ellensúlyozza. Ily módon a teljes közlés beszédtempója S.M. átlagos beszédtempójának felel meg. Például a *Jött, oszt akkor elmentem* közlés beszédtempója: 8,4 hang/s, a *jött* szóé: 4 hang/s, míg az *oszt akkor elmentem* részé: 12,9 hang/s vagy az *Én téglagyárba dógoztam* közlés tempója: 6,6 hang/s, az *én* szóé: 1,2 hang/s, míg a többié: 12 hang/s. A kompenzálási stratégia következménye az is, hogy szinte kattánásszerű egymásutániségben ejti ki az egymást követő szótagokat egy-egy szóban, ezzel ellensúlyozva a megelőző vagy követő nyújtásokat. Ezek a csaknem megegyező időtartamú szótagok — pattogásuk révén — ugyancsak a ritmustalanság benyomását keltik. Például: a *gyerekek* szóban a három *e* hang időtartama elhangzási sorrendben a következő: 153 ms, 146 ms, 153 ms vagy a *bajatom* [*barátom*] szó magánhangzóinak időtartama sorrendben: 100 ms, 85 ms, 92 ms.

S.M. beszédtempója nagyon változó, leggyakrabban 6–8 hang/s sebességű. Amennyiben a mondatok tempóját elemezzük, akkor — a már említett kompenzálások révén — gyakoriak a jellemző, átlagosan 7 hang/s

2. ábra

Ugyanazon 7 szó szótag-időtartamainak alakulása M.S. és a kontroll beszélő ejtésében

sebességű közlések. Ha azonban az artikulációs tempót nézzük, tehát a beszédhangok számának és a képzésükre fordított időnek az összefüggését, akkor azt látjuk, hogy a szórás igen nagy: az 1,2 hang/s-tól egészen a 17 hang/s-ig. Az időtartam-változások, a ritmus, illetőleg a beszédtempó szorosan összefüggenek egymással, nemegyszer még az elkülönítésük is metodológiai problémát jelent. Az időtartam-változások ugyanis perceptiósan a beszéd ritmusában és tempójában jelentkeznek, azonban a beszédtempó megítélése a szünetek hosszának és gyakoriságának is függvénye (Gósy 1991), míg a beszédritmus jelen pillanatban legadekvátabb meghatározása szerint a szótagidőtartamok egyfajta normatív észleletének az eredménye (Pompino-Marschall et al. 1987).

Tekintettel arra, hogy a ritmusról alkotott benyomásunkat a többi szupraszegmentális tényező is befolyásolja, elsősorban a hangsúly- és a dallam-változások, M.S. beszédét ebből a szempontból is elemeztük. A magyar hangsúlyviszonyok megvalósításában lényeges eltérést a normál ejtéshez képest nem találtunk; közléseinek intenzitás szerkezete azonban sajátosan eltérő formációkat mutat. A magyar első szótagi (többnyire intenzitásnöveléssel létrehozott) hangsúly, illetőleg a normál fiziológiai működéseknek megfelelően, a hangos közlés intenzitása a közlés elején rendszerint nagyobb, mint a közlés legvégén; jellemző a csökkenő intenzitás — még akkor is, ha a közlés bármely pontján a mondat- vagy tételhangsúly következtében egy szótagon intenzitásnövekedés következik be. M.S. beszédének intenzitás-struktúrája ellentmond a fenti leírásnak. Az intenzitásstruktúrára két típus jellemző: a. a közlések intenzitása enyhén csökkenő, ill. közel azonos szintű az első szótagtól az utolsóig, ahol jellegzetesen tartós, több szótagon átvonuló, a kezdetekre jellemző nagy intenzitás szintet mutat; b. a közlések intenzitása a kezdetekben az előzőekével megegyező, majd az utolsó szótagon hirtelen nagy emelkedést mutat. A 8. táblázatban összesítettük az intenzitásértékeket.

A közlés szótagjai	Intenzitásértékek (dB)	
	átlag	szórás
első	30	25–35
közlés közepi	28	24–32
utolsó három	30	22–32
legutolsó	32	30–38

8. táblázat

Az intenzitásértékek alakulása a közlés folyamán

Az átlagok azt mutatják, hogy alig van intenzitáskülönbség M.S. közléseinek kezdete és vége között, kisebb mértékű intenzitáscsökkenést látunk a közlés közepe táján. A szórásértékek jelzik a tendenciát: a közlés vége gyakran intenzívebb, mint a közlés eleje, s ha ez az intenzitásszint több szótagon is átível, akkor a közlés eleje és a vége gyakorlatilag azonos intenzitásértékeket mutat.

S.M. beszédének hallgatásakor nemegyszer nagy különbséget észlelünk a közlés kezdete és vége között, ennek oka azonban elsősorban nem az intenzitásban keresendő, hanem az ahhoz társuló F0 alakulásában. Döntő többségben a közlésvégi időtartam-nyúlásokhoz kapcsolódóan dallamemelkedés figyelhető meg S.M. beszédében, amely az intenzitás relatíve magas szintje miatt igen kifejezővé válik. Ezek a dallamemelkedések — fonetikai pozíciójuk és szemantikai vonatkozásaik miatt — ellentmondanak a magyar beszéddalaim tipológiai sajátosságainak (vö. Fónagy–Magdics 1969; Varga 1993). Elsősorban arra gondolunk, hogy csupán fonológiailag igen meghatározott helyzetben fordul elő a magyarban dallamemelkedés a közlés legutolsó szótagján (vö. pl. Kálmán–Kornai 1988). S bár adekvát eszközfonetikai vizsgálatok csak részlegesen állnak rendelkezésre, kimondható, hogy a jellegzetes dallamcsúcsoknak eléggé meghatározott a relatív hangterjedelme (vö. pl. Gósy–Terken 1994). A 9. táblázat néhány példát mutat azokból a közlésekből, amelyekben S.M. beszédében dallamcsúcs jelentkezik az utolsó szótagon.

A kijelentő közlések utolsó szótagján jelentkező dallamcsúcs 40–110 Hz frekvenciaemelkedést mutat a szólam kezdő csúcsának F0 értékéhez képest, leggyakrabban 60–80 Hz a különbség. Az eldöntendő kérdéseknél nem szabályosan, tehát az utolsó előtti szótagon jelentkezik a dallamcsúcs, hanem a legutolsón, az első szótaghoz képest 30–80 Hz-nyi az eltérés. Kivétel nélkül a megfelelő szótagon realizálódik a dallamcsúcs azokban az eldöntendő kérdés ismétlésekben, amelyeknél egyértelműen állítható, hogy S.M. megértette a jelentést! A kiegészítendő kérdések ún. visszakérdezések, amelyek normatív ejtésének két kritériuma van: a. az utolsó előtti szótag F0 értékének csökkenése a megelőző szakasz F0 értékéhez képest (illetőleg az utolsó szótag csökkenő és emelkedő dallamstruktúrája) és b. dallamcsúcs az utolsó szótagon (az F0-érték nem emelkedik jelentősen a szólamindító F0-értékek fölé). S.M. ejtésében gyakorlatilag egyik kritérium sem teljesül: az utolsó előtti szótag F0 értékének csökkenése teljes egészében hiányzik, az utolsó szótagi F0 érték pedig nemegyszer jelentősen — 40–80 Hz-cel — meghaladja a szólamkezdő dallamszintet.

A szólamvégi frekvenciacsúcsok ellensúlyozzák S.M. alaphangmagasság-változásának monotonitását. Azokban a közlésekben ugyanis, ahol időtartam-nyúlások, illetőleg F0-csúcsok nem fordulnak elő, a dallamstruktúra

Modalitás	Közléstartalom	Szótag F0-értéke (Hz)	
		első	utolsó
kijelentés	<i>Nem emlékszek.</i>	140	250
eldöntendő	<i>De hát hozzámenne Zsuzsi</i>		
kérdés	<i>egy szegény fiúhoz?</i>	180	210
eldöntendő k.	<i>Vótam-e katona?</i>	200	280
kijelentés	<i>Már akkor én 35 éves voltam.</i>	250	290
kijelentés	<i>De akkó már 49 éves voltam.</i>	200	260
kijelentés	<i>Egy doktor bácsi járunk.</i>	150	250
eldöntendő k.	<i>Amikor fiatal voltam?</i>	210	340
óhajtó m.	<i>Ha kardom lenne!</i>	130	220
kiegészítendő kérdés	<i>Hogy vagyok?</i>	180	240
kiegészítendő kérdés	<i>Mikor lettem beteg?</i>	160	200
kiegészítendő kérdés	<i>Mit csináljak most?</i>	180	260

9. táblázat

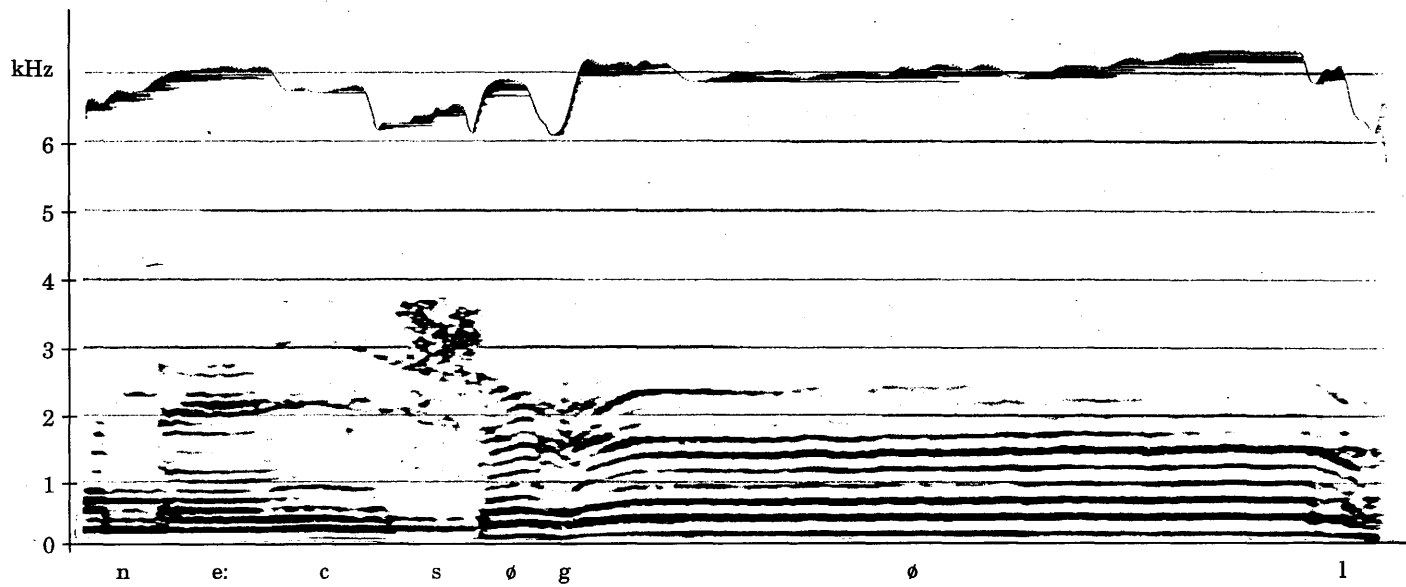
Közlésvégi dallamcsúcs és a modalitás összefüggése

alig változik, csaknem lapos a regisztrált görbe. Ezekben az esetekben az F0 átlagértéke rendszerint alacsony: 150 Hz körüli. Az F0-változások mindössze 10–20 Hz nagyságúak. A monotonitás percepciójához az intenzitásgörbe relatív változatlansága is hozzájárul, az intenzitáskülönbség ilyenkor kisebb, mint 5 dB.

Következtetések

A szakirodalomban jelzett szelektív károsodások a beszéd prozódiajának megvalósításában nemcsak megjelennek betegünknel, hanem sajátos, korábban le nem írt módon valósulnak meg. Az F0 és az időzítési viszonyok alakulásához hozzájárul továbbá a harmadik akusztikai dimenzió is, az intenzitás faktora, amelynek viselkedéséről a szakirodalom alig értékelhetően tesz említést. S.M. ún. fluens afáziás, a klinikai leírások szerint így rá nem jellemző a prozódia zavara, legalábbis nem olyan mértékben, mint a Broca afáziás betegeknel.

Feltételezzük, hogy az esetünkben mért és adatolt igen jelentős szupraszegmentális eltéréseket két tényező is felerősíti. Egyfelől az a tény, hogy a betegnek — nagyothallása következtében — nincs, illetőleg csak részlegesen

3. ábra
A négyzögöl ([ne:csøgø]) szó keskeny sávú hangszíne M.S. ejtése alapján
(fölül az intenzitásgörbével)

működik az akusztikus visszacsatolása a saját hangos beszédét illetően; másfelől az, hogy a szakirodalomban használt olvasással szemben itt spontán beszédanyag elemzése történt. Az olvasás mindig egyfajta kontroll működését is jelenti, hiszen a „beszédtervezés” gyakorlatilag az artikulációs megvalósításra korlátozódik, mivel a gondolati tartalmak nyelvi megformálása adott (csak a betűsor/hangsor megfelelést kell létrehozni). Spontán beszéd esetén a beszédtervezés a gondolati tartalmak nyelvi megvalósításával indul, s azt csak követi az artikuláció, az afázia következtében manifesztálódott nehézségek tehát két részfolyamatot is érintenek.

Megállapíthatjuk, hogy S.M. mondattervezése prozódiaiilag ép abban az értelemben, hogy spontán beszéde meghatározott kritériumok alapján mondatyszerű közlésekre szegmentálható (tagolható). Beszédtempója lényegesen lassabb az átlagos magyar köznyelvi beszédtempónál, hasonlóképpen artikulációs tempója is, és mindkettőre erőteljes szélsőséges értékek előfordulása a jellemző. A szünettartás — amit a beszédtempó szélsőségessége már előjelez — ugyancsak gyakoribb és túlzó értékeket is felvesz a normatív ejtéshez viszonyítva. A beszédtempóval rokon beszédritmus alakulását a szegmentális szint időzítési viszonyainak alakulása alapvetően meghatározza. Két tendencia egyidejű, bár nem azonos mértékű megjelenése jellemző: a. a beszédhangok, túlnyomórészt a szótagalkotó magánhangzók időtartamának erőteljes nyújtása és b. egyfajta, ritkábban előforduló kompenzációs stratégia az időzítésben: a „pattogó” ejtésnek megfelelő, közel-azonos hosszúságú, illetőleg a normatívnál sorozatosan rövidebb beszédhangok és szótagok létrehozása. A percepció eredmény: a beteg beszédének ritmusa széttöredezik, nem felel meg a magyarra jellemző, ún. szótagidőzítésű (syllable-timed) struktúrának. Ennek következtében a beszédprodukciónak nem egyszerűen magyartalanná, azaz akcentusossá válik, hanem az adott prozódiai faktorok aktuális megvalósítása nemegyszer túlmegy azon a határon, amely a normál humán beszéd tartományára jellemző.

Az időzítési torzulások — szemben az angol anyanyelvű afáziások szakirodalmi adataival — nem köthetők szintagmatikus szerkezethez, szemantika-hoz, fonotaktikai sajátosságokhoz, illetőleg beszédhang-minőséghez; az egyetlen fellelhető szabályszerűség a fonetikai pozíció volt. A magánhangzó nyúlások nagy százalékban a szavak végét érintik, illetőleg a mondatok végén előforduló szavakra jellemzőek.

Az F0 alakulása lényegesen nagyobb különbségeket mutat — a már említett okok következtében —, mint amit a szakirodalom ezzel kapcsolatosan közöl. A 10–20 Hz-nyi eltéréshez képest esetünkben 30–110 Hz-nyi különbségek fordulnak elő. Ez a magyarban annál is kifejezettebb, mivel — például az angolhoz viszonyítva — a magyar szűkebb hangközben valósítja meg a beszéd dallamát. A nyelvileg nem indokolt dallamcsúcsok gyakori megje-

lenése tendenciaszerűen ugyancsak a közlések végét érinti. Ezek a szólam végi, ritkábban szólamközepi F0-csúcsok „ellensúlyozzák” S.M. beszédének relatív monotonitását. A magyarra jellemző és leírt ereszkedő dallamforma (vö. lesodródás: Varga 1993) ily módon két tekintetben is torzul: egyfelől indokolatlan F0-csúcsok tarkítják, másfelől nem a jellegzetes monotonitás az uralkodó.

Mindehhez az intenzitás sajátos alakulása is hozzájárul, amely a percepció benyomást még inkább a nem-normatív irányba tereli. Az intenzitásra a közlés vége felé normálisan ugyancsak a csökkenés jellemző, esetünkben azonban ez a csökkenés vagy nem következik be, vagy megjelenik ugyan a közlés közepén, de a szólam eleje és a vége azonos, illetőleg közel-azonos értékeket mutat.

A betegnél észlelt prozódia károsodása háttérben tehát a beszéddallam több összetevőjének zavara rejlik. Valószínű, hogy mindezek a komponensek szabálytalan működését a kontroll folyamatok károsodása okozza, illetve felerősíti. A kontroll folyamatok szétesését valószínűsíti, hogy az akusztikus információfeldolgozásban szerepet játszó mindkét agyféltekei temporális régió károsodott a betegnél.

Afáziás betegünk beszédének eredményei feltétlenül újak a tekintetben, hogy az adott agyi károsodás nyelvi következményeit spontán beszédben és akusztikai/fonetikai elemzéssel vizsgálják. Adalékot jelent a szakirodalmi adatokhoz képest a tekintetben is, hogy egy agglutináló nyelvet beszélő fluens afáziás beszédtervezési következményeit elemeztük. A normatív prozódiai vizsgálatok szempontjából pedig első ízben elemeztük a magyar beszédritmust konkrét, adatszintű műszeres mérésekkel.

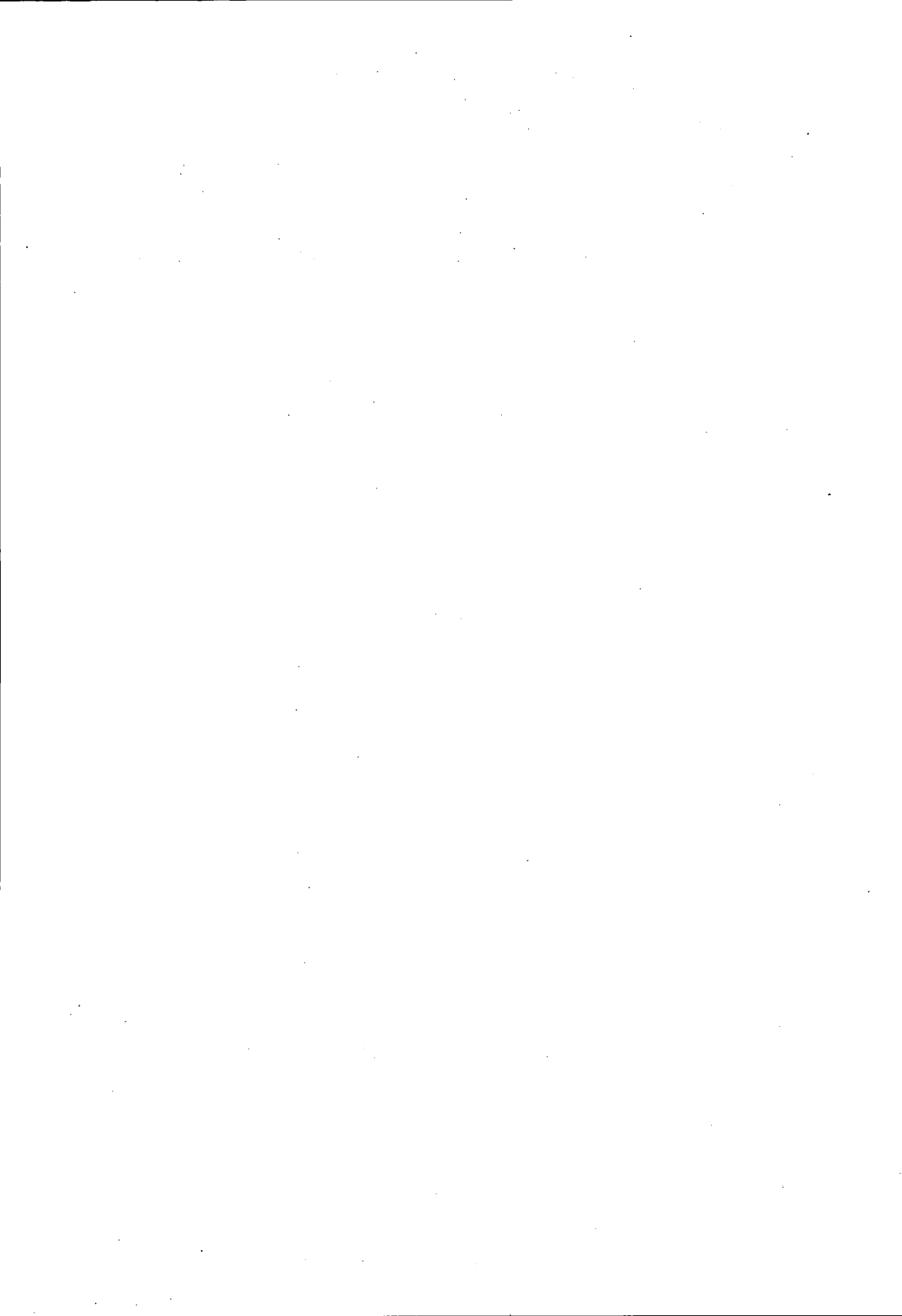
Irodalom

- BAUM, S.R. – S.E. BLUMSTEIN – M.A. NAESER – C.L. PALUMBO (1990), Temporal Dimensions of Consonant and Vowel Production: An Acoustic and CT Scan Analysis of Aphasic Speech. *Brain and Language* 39: 33–56.
- COOPER, W.E. (1981), The analytic/holistic distinction applied to the speech of patients with hemispheric brain damage. *The Behavior and Brain Sciences* 4: 68–68.
- COLSHER, P.L. – W.E. COOPER – N. GRAFF-REDFORD (1987), Intonational Variability in the Speech of Right-Hemispheric Damaged Patients. *Brain and Language* 32: 379–383.
- DANLY, M. – W.E. COOPER – B. SHAPIRO (1983), Fundamental Frequency, Language Processing, and Linguistic Structure in Wernicke's Aphasia. *Brain and Language* 19: 1–24.
- DANLY, M. – B. SHAPIRO (1982), Speech Prosody in Broca's Aphasia. *Brain and Language* 16: 171–190.

- DONNAUER, N. (1993), Acustest. Kézirat.
- EMMOREY, K.D. (1987), The Neurological Substrates for Prosodic Aspects of Speech. *Brain and Language* 30: 305–320.
- FÓNAGY I. – MAGDICS K. (1969), A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- GANDOUR, J. – R. DARDARANANDA (1984), Prosodic Disturbance in Aphasia: Vowel Length in Thai. *Brain and Language* 23: 206–224.
- GANDOUR, J. – S. PONGLORPISIT – F. KHUNADORN – S. DECHONGKIT – P. BOONGIRD – R. BOONKLAM (1992), Timing Characteristics of Speech after Brain Damage: Vowel Length in Thai. *Brain and Language* 42: 337–345.
- GOODGLASS, H. – E. KAPLAN (1972), The Assessment of Aphasia and Related Disorders. Lea-Fibiger, Philadelphia.
- GÓSY M. (1991), Perception of tempo. In: M. Gósy (ed.), Temporal factors in speech. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 32–56.
- GÓSY M. (1992), Speech Perception. Hector, Frankfurt.
- GÓSY M. – J. TERKEN (1994), Question Marking in Hungarian, Timing and Height of Pitch Peaks. *Journal of Phonetics* 22: 269–281.
- HEILMAN, K.M. – D. BOWERS – L. SPEEDIE – H.B. COSLETT (1984), Comprehension of affective and nonaffective prosody. *Neurology* 34: 917–921.
- JACKSON, J.H. (1987), On affections of speech from disease of the brain. *Brain* 2: 203–222.
- KASSAI I. (1982), A magyar beszédhangok időtartam-viszonyai. In: Bolla K. (szerk.), Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Akadémiai Kiadó, Budapest. 115–165.
- KÁLMÁN L. – KORNAI A. (1988), Hogy intonál a magyar? *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 293–311.
- LALANDE, S. – C.M.J. BRAUM – N. CHARLEBOIS – H.A. WHITAKER (1994), Effects of Right and Left Hemisphere Cerebrovascular Lesions on Discrimination of Prosodic and Semantic Aspects of Affect in Sentences. *Brain and Language* 42: 165–186.
- MONRAD-KROHN, G.H. (1947), Dysprosody or altered “melody of language”. *Brain* 70: 405–415.
- OSMANNÉ SÁGI J. (1991), Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I. Az osztályozás elméleti alapjai és a Western Aphasia Battery felépítése. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–350.
- OSMANNÉ SÁGI J. (1991), Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája II. Az afázia egyes kategóriáinak jellemzői. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 351–362.
- OSMANNÉ SÁGI J. (1994), Egy tiszta szósüketnek tűnő afáziás beteg nyelvi képességeinek vizsgálata. Kézirat.
- POMPINO-MARSCHALL, B. – W. GROSSER – K. HYBMAYER – W. WIEDEN (1987), Is German stress-timed? A study of vowel compression. XIth ICPhS Vol. 2. Tallinn. 161–164.
- ROBIN, D.A. – D. TRANEL – H. DAMASIO (1990), Auditory Perception of Temporal and Spectral Events in Patients with Focal Left and Right Cerebral Lesions. *Brain and Language* 39: 539–555.
- RYALLS, J. (1986), An Acoustic Study of Vowel Production in Aphasia. *Brain and Language* 29: 48–67.
- SHAPIRO, B.E. – M. DANLY (1985), The Role of the Right Hemisphere in the Control of Speech Prosody in Propositional and Affective Contexts. *Brain and Language* 25: 19–36.

- SZENDE T. (1976), A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA L. (1993), A beszéd dallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vonatkozásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WEINTRAUB, S. – M.-M. MESULAM – I. KRAMER (1981), Disturbances in Prosody. A Righth Hemisphere Contribution to Language. Archives of Neurology 38: 742–744.

Ország László életművének néhány tudománytörténeti vonatkozása*

KONTRA MIKLÓS

László Ország (1907–1984) was editor-in-chief of the 7-volume *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* [The Defining Dictionary of Hungarian] compiled in the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and published in 1959–62. On the basis of memos found in the Institute and some personal letters, this paper attempts to reconstruct the circumstances under which this epoch-making dictionary of Hungarian was created. Cold-war paranoia permeated almost every aspect of dictionary-making and resulted in harsh censorship. It is demonstrated that Volumes 1 and 2 had an original, uncensored edition (1959–60) and an ideologically purged edition in the mid-1960s, which was disguised as if it were a simple reprint. Volumes 3 to 7 were written with the active “cooperation” of “ideological reviewers”. Large sections quoted from a lecture by Ország delivered in 1953 (but never published) illuminate important aspects of Hungarian lexicography at the time.

Bevezető

Ország László szabadelvű ember volt, semmilyen dogmatikus, a gondolatszabadságnak korlátot szabó eszmével nem tudott közösséget vállalni. De a fizikai korlátokat se igen szívelhette: gyakran korholta például a budapesti közlekedésrendészetet azért, mert megengedte, hogy az autók a gyalogjárdákon parkoljanak. Lakása környékén, a hajdani Balaton, később Pálffy György, újabban megint Balaton utcában, meg a szomszédos utcákban csak a falhoz lapulva tudott valaki túljutni egy-egy parkoló autón. Ország számos elméleti lehetőséget fundált ki a gyaloglást ellehetetlenítő motorizáció megfékezésére (például a kerekek kilukasztása hangtalan pisztollyal), de a gyakorlati lépésektől tartózkodott. Kivéve egy alkalmat, amikor a Berlin étteremből hazafelé menet a Honvéd utcában egy, a járdát teljesen eltorlaszoló autó műanyag emblémáját botjával dühödten böködni kezdte. Magam reszteltem a dolgot, s titkon azért drukkoltam, hogy az emblémát Laci Bácsi ne tudja levetni. Nem sikerült neki.

* A Magyar nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, az Ország László emlékére rendezett szekcióban 1994. augusztus 24-én, Egerben elmondott előadás teljes szövege. Ezt a tanulmányt 1994 decemberében benyújtottam közlésre a Magyar Nyelvőrnek. A folyóirat szerkesztősége hat hónapig semmilyen formában nem reagált kéziratomra, ezért a Nyelvtudományi Közleményeket választottam.

A szó formális értelmében nem voltam Országgh tanítványa. Ő 1968-ban ment nyugdíjba, én a következő évben voltam debreceni gólya. Az Országgh-tanszék első, Országgh nélküli évében lettünk angolszakosok. Kapcsolatunk 1973 nyarán kezdődött, amikor London és Moszkva között, Budapesten átutazóban voltam s ő hajlandó volt lakásán fogadni valamilyen fonetikai átírással kapcsolatos kérdéseimmal kapcsolatban. 1974 nyarán már szótári segédmunkára érdemesített: az Angol–magyar kéziszótár tizedik, újból átdolgozott kiadásából én gyűjtöttem ki a frazeológiai átfedéseket. Később bölcsészdoktori értekezésem egyik bírálója volt. Élete utolsó évtizedében egyre szorosabb, bensőséges kapcsolatba kerültünk. Nem ért meglepetésként, amikor 1984 januárjában bekövetkezett halála után családja engem kért meg, hogy katalogizáljam híresen gazdag könyvtárát.

Országgh könyvtára úgynevezett „védett könyvtár” volt, amit nem lehetett eladni bárkinek. A Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára szerezte meg a jogot megvásárlására. A könyvek, folyóiratok, s egyebek (elő)katalogizálása 12 teljes munkanapot vett igénybe és 1984 áprilisában fejeződött be. Öt segítőtársam volt, akik a cédulákat gépelték (nem az ETO szerint, de mindenesetre úgy, hogy egy-egy cédula címléírásából minden tétel pontosan azonosítható legyen). Mindez nem érdemelne különösebb említést, ha a Kossuth Egyetem könyvtára az elmúlt évtizedben legalább oly mértékű aktivitást mutatott volna fel az Országgh-könyvtár hozzáférhetővé tételében, mint amit akkor mutatott, amikor a vásárlás maga lezajlott.¹

A késlekedésnek talán egy haszna azonban lesz majd. Országgh többször kifejezte azon óhaját — talán végrendeletében is kikötötte — hogy könyvtárát nem szabad egységes szakkönyvtárként kezelni, hanem minden egyes könyvet azon raktár megfelelő ábécérendi helyére kell majd tenni, ahová könyvtára kerül. Ez a ma talán kevésbé érthető „beolvasztási” óhaja abból az aggodalmából fakadt, hogy ha könyvtára egyben marad, azt esetleg egyben pusztítja el majd valami történelmi vihar. Ezekből a viharokból jutott neki bőven: a debreceni angol tanszék a háború végét harci lóistállóként hasznosulva érte meg (vö. Békés 1977. 12). Négy évi tanszéképítő munkája 1950 őszén a nyugati nyelvi tanszékek, köztük az ő angol tanszéke bezárásával ért véget. Ma azt remélhetjük, hogy ha a debreceni egyetem és könyvtárosai egyszer megteremtik az Országgh-könyvtár rendeltetészerű használa-

¹ 1994 júliusában a KLTE Angol–Amerikai Intézetének professzora s egyben az egyetem rektora, Nagy Zoltán jóvoltából bejutottam az egyetemi könyvtár raktárának 6. emeletére, ahol Országgh könyveinek zömét őrzik. A könyvtár igazgatóhelyettese úgy vélekedett, hogy az Országgh László Emlékkönyvtár megnyitása helyhiány miatt csak akkor valószínű, amikor az egyetemi könyvtár új épületbe költözik. 1997-ben, Országgh születésének 90. évfordulóján, az Angol–Amerikai Intézet nemzetközi szimpózium megrendezésével és egy Országgh Lászlóról elnevezendő szemináriumi terem felavatásával kíván megemlékezni egykori professzoráról.

tának feltételeit, akkor az egyben, szakkönyvtárként állhat majd a kutatók rendelkezésére.

Országh végrendeletének egy másik kitételében a nyomtatásban meg nem jelent munkáiról úgy intézkedett, hogy azok „ne őriztessenek meg, s ezt a húga. — sajnos — tiszteletben tartotta.”² Így egyebek mellett megsemmisült az Az irodalmi idézet szerepe a szótárakban címet viselő, 105 gépelt lapos tanulmányának kézírata, amit egy 1959-ben kelt levelének tanúsága szerint közlésre szánt, de az ismeretlen okból nem jelent meg. Megőrzését 1984-ben főként mint az ÉrtSz készítésének fontos dokumentumáét javasoltam. Elpusztult az az Értelmező Szótár ügyei 1952 című barna spirál füzet is, ami feljegyzéseit tartalmazta a szótár készítéséről, a munkaértekezletekről s hasonlókról. És ma már megtekinthetetlenek azok az ÉrtSz segédleteiként használt fordítások, amelyek a külföldi szótártani tudomány eredményeit közvetítették a szótárszerkesztőség számára (az egyik fordító Martinkó András volt).

Az MTA Nyelvtudományi Intézete újabban, a rezsinváltás folyamánként, egyre-másra költözik, mivel különféle akadémiai és kormányhivatalnokok így látják jónak. Egy-egy költözéskor előkerülgetnek öreg iratok, amiket vagy kidobunk, vagy — ha úgy látjuk jónak — elteszünk. Az 1992 nyarán ránk kirótt költözéskor³ előkerült néhány régi feljegyzés — ezek közül egykettőt alább hamarosan bemutatok. A költözések okozta permanens készenléti állapot döböntett rá arra, hogy a hovatovább 45 éves Nyelvtudományi Intézetnek nincs archívuma, ami saját működésének legalapvetőbb dokumentumait megőrizte volna. Teljességgel esetleges, hogy az Intézet bármely jelentős kutatásáról, produktumáról, munkatársáról és -tól megmaradt-e valami, s ha véletlenül igen, akkor az kinek a birtokában leledzik. Nincsenek fényképek, s elporladt a Magyar Nyelvjárások Atlaszának ellenőrző gyűjté-

² Idézet F. Csanak Dórának, az MTA Könyvtára Kézirattára egykori vezetőjének 1994. június 6-i hozzámm írt leveléből. A katalogizálásakor, 1984 tavaszán, a kéziratok jelentős részének a Kézirattárban való elhelyezését javasoltam Országh családjának.

³ Az 1992 nyarán történt kényszerköltöztetésben magukat dicstelenül kitüntető hivatalnokok közül megemlítem az Akadémia elnökét, Kosáry Domokost és az akkori művelődési és közoktatási minisztert, Andrásfalvy Bertalant. Jellemző a hivatalok működésére, hogy jogilag a volt budai városháza 1994 augusztusában is a Nyelvtudományi Intézet kezelésében van, nem az oda beköltözött Collegium Budapestében. Az akkori kormány kapkodó felelőtlenségét pedig mi sem mutatja jobban, mint hogy 1992 nyarán a Karmelita Kolostorba parancsolták az Intézetet, majd 1993 elején arról döntöttek, hogy a Karmelita Kolostorba kormányhivatalokat fognak költöztetni (l. pl. Pesti Hírlap 1993. március 27.).

sekor készített hangfelvételek jelentős része is. Mintha némelyek arra gondoltak volna: jobb is, ha nem marad nyoma annak, mi, hogyan, miért lett olyan, amilyen.⁴

A hidegháború idején

Ma, amikor egyesek a szocializmus „emberarcúságát” emlegetik, mások viszont a terror rémtetteit taglalják, találkozunk olyan véleménnyel is, amely szerint nyelvészetünkben „a lehetőségekhez képest” minden normálisan zajlott, de olyannal is, ami szerint nyelvünk züllött állapota az MTA-nak köszönhető. Ilyen vélemény például egy bizonyos Sebestyén Béláé (1994. 9):

A magyarság látókörét az MTA illetékesei igyekeztek belakolni a finnugor elefántcsonttoronyba, durván és eleve letorkolva minden más nézetet, megakadályozva minden más irányú kutatást. Foglalkoztak az égvilágon mindennel, csak éppen azzal nem, amivel az akadémiaát annak megalapítója, *Széchenyi István* megbízta, vagyis a *magyar nyelv intézményes ápolásával*. Hatásos tevékenységük hiányában jutott anyanyelvünk napjaink tapasztalhatóan züllött állapotába.

1990–91 körül a Magyar Rádió valamelyik jelentős hallgatósággal büszkélkedő műsorában megszólaltattak egy nyugatról épp hazatérő hazánkfiát, aki hosszan taglalta azt a nemzetellenes botrányt, hogy a Magyar Értelmező Kéziszótárban (ÉKsz), amit az Akadémiai Kiadó adott ki nemrég (sic!), teljesen helytelen, kommunista szellemiségű szavak és szójelentések találhatók. A riportert minden kommentár vagy kiegészítés nélkül, azaz szó nélkül adtaadásba a nemzetmentő szónoklatot.

Megjelenésekor A Magyar Nyelv Értelmező Szótára hatalmas űrt töltött be a magyar szótáriradalomban.⁵ Az élő magyar szókinccs leltárba vétele még a 20. század közepére sem történt meg, ami azt a furcsa helyzetet teremtette, hogy a magyar szavak és kifejezések jelentésére, használati

⁴ A Karmelita Kolostorba költözést követően 1993. július 21-én Elekfi László Lexikográfiai segédletek a NSz-hoz címmel 13 gépírt lapon leírta „a pincéből vagy más úton megmentett anyag közül mindazt, ami a nagyszótári szócikkek szerkesztését érinti. Ebben a (31) tétel két Ország-írást tartalmaz: Feljegyzés az Ak. Nszótárról 1951. Ország László; és Ország L. feljegyzése az Ak. Nagyszótár anyagának külső történetéről 1945 után. Ezek tehát e dolgozat írásakor, 1994 augusztusában (még) megtalálhatók az Intézet 234. szobájában. A feljegyzések 1951. január 10. és május 31. között születtek. A Nagyszótár ostromalatti és azt követő viszontagságairól (így többek között a Magyar Nemzeti Múzeum állagrontó tevékenységéről) szólnak, továbbá gazdátlanságáról, költözéseiről (az Akadémiáról a Puskin u. 26-ba, onnan a Vécsey u. 5-be, majd a Váci u. 11/b-be) és részben az ÉrtSz céljaira való felhasználásáról.

⁵ Az ÉrtSz-ről írt egyik tanulmányában Ország (1960. 266) a szótár stílusminősítése kapcsán megjegyzi, hogy “As in so much else, the editors of the ÉrtSz could rely in this respect, too, on their own judgment alone”.

körére stb. vonatkozó ismereteket csupán a kétnyelvű szótárakban lehetett találni. Az ÉrtSz vált minden későbbi egynyelvű szótárunk (TESz, VégSz, ÉKsz, SzinSz, ÚMTSz stb.) alapjává, de kétnyelvű szótáraink, nyelvtani monográfiák (pl. Papp 1975) és a nyelvművelő kiadványok is bőven támaszkodnak rá. Ily módon az ÉrtSz munkatársai és annak főszerkesztője — akarva-akaratlan — bizonyos mértékig a vádlottak padjára ültethetők ma, amikor az ilyen padra-ültetésre számosan éreznek késztetést, nem is mindig sanda szándéktól vezérelve. Ezért nem érdektelen szemügyre venni némely körülményt, amely az ÉrtSz megszületését befolyásolta.

Bonyodalmak egy dedikáció körül

Országh László angol szótárait egy bizonyos *Ny*-nek dedikálta, az 1981-ben megjelent Angol–magyar kéziszótárt például így:

Dedicated to the memory of
Ny
without whose help and
encouragement
this dictionary could never
have been compiled

Sokak kíváncsiságát fölkelte, kinek lehetnek ajánlva e szótárak. Boldizsár Iván a Nagyvilág című folyóirat 1973 júniusi számában az Edmund Wilsonnál⁶ tett amerikai látogatásáról beszámolva megírta, hogy Wilson tudni szeretne volna, ki is az a közelebről meg nem nevezett személy. Boldizsár a folyóiratszám 918. lapján ezt írta: „Történetesen tudom, kicsoda Ny. Jöjjön el újra Budapestre [mármint Wilson, K.M.], bemutatom neki.” Országh 1973. július 17-én kelt levelében udvariasan megírta Boldizsárnak, hogy közlésének információ-értéke „grundfalsch”, ugyanakkor elmondta a következőket:

... Engem⁷ is többen megkérdeztek már az utóbbi negyed században, hogy mit is jelent ez a Ny? — Erre általában azt válaszoltam, hogy elég ha maga Ny, valamint 4–5 főből álló legszűkebb rokoni és baráti köröm tudja. A rövidítés ténye jelzi, hogy ez magánügy. Ha mindenkinek orrára akartam volna kötni, akkor kiírtam volna Ny teljes nevét. (Mondanom sem kell, hogy ez a válaszom egy kérdzöt sem elégített ki.)

Volt néhány megfjtési kísérlet is a kérdésfeltevések között. Az egyik pl. úgy vélte tudni, hogy Ny = nobody. De még erre a provokatív számarásra se közöltem a „megfjtést”. Sokkal veszedelmesebb volt rám, amikor 1953-ban, Ny-nek dedikált második szótáram (a nagy M–A) megjelenésekor sürgösen

⁶ Amerikai irodalomkritikus és író, született 1895-ben, meghalt 1972-ben.

⁷ Minden idézetet eredeti helyesírásával közlök.

magához citált akkori legfelső hivatalfőnököm, az MTA elnöke, és az izgatottságtól elfúló hangon közölte, hogy bejelentés (recte: feljelentés) érkezett hozzám, miszerint szótáram rejtjeles betűkkel Churchillnek és Trumannek van dedikálva. Ha nem tisztázom azonnal magamat, fegyelmi eljárás indul ellenem. E fenyegetésre kénytelen voltam felfedni Ny kilétét...

Az MTA akkori elnöke, Rusznyák István „konkrét bizonyítékot” követelt Országtól, amelyet írásbeli nyilatkozatban kellett prezentálnia.

Egy tájékoztatás

A Nyelvtudományi Intézetben kallódó iratok közül néhány éve előkerült egy Tájékoztató [itt következik egy név] értelmező munkájáról című 4 és $\frac{1}{3}$ gépelt lap terjedelmű irat, melyet Országh László készített 1952. április 11-én. A Tájékoztató címzettje az iratból nem derül ki. Az alábbi idézeteket annak bemutatására válogattam ki, hogy milyen „termelési versenyben”⁸ és milyen „felügyelet” mellett kellett az ÉrtSz-t elkészíteni. Az egyes sortávval gépelt szöveg a következőképp kezdődik:

A szótári osztály dolgozói munkájának rendszeres kiértékelése során a közelmúlt napokban alaposan átvizsgáltam [XY] három szótári kéziratcsomóját [a 492., 506. és 576. számúakat], melyek kb 185 kidolgozott címszót tartalmaznak. A kéziratokra 14 gépirott oldal terjedelemben részletekbe menő elvi és gyakorlati észrevételeket, bíráló, módosító és kiegészítő megjegyzéseket tettem a kartárs és későbbi sajtó alá rendezés számára. Az alábbiakban e megjegyzéseimből és a kartárs régebbi kéziratának más alkalmakból történt tanulmányozásából leszűrt összefoglaló kritikai ismertetését kívánom értelmező munkájának adni.⁹

Ezután megtudjuk, hogy XY elvtárs másfél évvel korábban lett az Intézet szótári osztályának tagja, aki a kezdeti nehézségek után a közösségnek értékes tagjává vált és működésével kivívta kartársai szeretetét és megbecsülését. Majd ez következik:

Része volt azonban ebben annak a ténynek is, hogy [XY] elvtárs mint az osztály ideológiailag egyik legfejlettebb dolgozója, mint jelentékeny mozgalmi tapasztalattal és számottevő szervező képességgel rendelkező jó elvtárs a maga részéről mindent elkövetett, hogy a Párt politikáját népszerűsítse, megmagyarázza és érvényesítse az osztály mindennapi életében. Tette ezt nemcsak elvi szilárdsággal, hanem egyben tapintattal párosult helyes politikai érzékkel, ami

⁸ Lakó György, aki az MTA I. osztályának titkára volt akkoriban, nyilván a kor publikus nyelvhasználati szabályainak megfelelően fogalmazott, amikor így írt: „A tudományos termelés eredményeinek és fogyatékosságainak feltárása után rátérek...” (Lakó 1954. 13).

⁹ Ezt az öt oldalas dokumentumot és az alább említendő Feljegyzés a Magyar Kéziszótár előkészítése tárgyában című iratot, valamint Király Péter Javaslat-át és Németh Gyula levelét elhelyeztem a Nyelvtudományi Intézet könyvtárában.

által működése igen lényegesen hozzájárult az osztály egészének és kollektív munkájának átpolitizálásához. Megnyilatkozott ez a tény abban is, ahogy kevésbé fejlett kartársaknak készségesen nyújtott és nyújt segítséget a napi szó-tári munkában gyakran felmerülő ideológiai kérdések tisztázásában és helyes megoldásában.

Később XY elvtárs avagy kartárs termelékenységéről olvashatunk tapintatos mondatokat:

[XY] elvtárs munkájának egyik szembetűnő vonása az, hogy gyorsan dolgozik, sokat termel. Munkatársai zöméhez képest mennyiségi tervét rendszeresen túl teljesíti. Alaposabb vizsgálatra azonban megmutatkozik, hogy termelésének mennyiségével annak minősége nem mindig áll arányban. Ahogy a három kéziratcsomó egyes szócikkeire tett megjegyzéseimből részletesen is kitűnik, az értelmezések megoldásában bizonyos visszatérő hiányosságok mutatkoznak.

Ami Ország tapintatosságát illeti, arról Kiss Lajos (1991. 141) is beszámolt nemrég:

Azokban az 56 utáni években minden publikálásra szánt kéziratot be kellett mutatnunk az osztályvezetőnek. Ország László még ennek a ráoktrojált cenzori feladatnak az ellátásában is olyan eleganciával, kedélyességgel és szellemességgel járt el, hogy a kéziratcenzúrából nem ritkán élményszerű, meghitt beszélgetés lett.

XY elvtárs/kartárs visszatérő hiányosságai egyikeként osztályvezetője értelmző munkáját bírálja, s eközben nem mulasztja el megemlíteni e munka osztársadalmi fontosságát:

A szójelentés ismeretében való hiányosságok mutatkoznak meg abban is, hogy [XY] kartársnak nem mindig sikerül a cimszó értelmét és főleg annak közkeletű használatát jól megválasztott példamondatokon szemléltetni. Az Ért. Szót. azzal is segítségére kíván lenni az új értelmiség nevelőinek, hogy nem csupán kielemezni és világosan körülírja szavainak értelmét, hanem azok használatát gazdag köznyelvi példaanyagon be is mutatja.

Később a nehézségek leküzdésének mikéntjére is rámutat a „Tájékoztató” szerzője, így:

A jelen pontban tárgyalt hiányosságon [főleg az első bekezdésbelin] csak nagyobb elmélyüléssel, tudatos, szinte aprólékos precízióra való törekvéssel és munkánkkal szemben való magasfokú igényességgel lehet urrá lenni. Ezeket a tulajdonságokat minden fiatal munkatársnak fegyelmezetten és rendszeresen kultiválnia kell, mert az értelmezők nem születnek készen. A lényeglátást, az alapos kimerítő de tömör jelentésmegfogalmazásra való készséget más nyelvek szótárainak beható böngészésével, ilyen jellegű munkában fejlettebb kartársak kéziratainak figyelmes tanulmányozásával lehet csak elsajátítani, fejleszteni és csiszolni. Stendhal sem röstelt naponta stílusgyakorlatként pár paragrafust elolvasni a nyelvileg mintaszerű Code Napoléon-ból.

Végül álljon itt egy idézet annak bemutatására, miként mentegette magát az osztályvezető előljárói (a jelentés címzettjei) előtt:

A mondottakat összegezve meg kívánom jegyezni, hogy jelen jelentésemhez alapul vett kéziratcsomók elbírálásánál [mint más kartársak munkáiról adott véleményeim megalkotásánál sem] nem a teljes szerkesztői apparátus működésével jártam el. Munkaköröm természeténél fogva nem volt érkezőm arra, hogy magam teljesen önállóan, a teljes forrásanyag újból való feldolgozásával, az értelmezéseknek a megbírált kéziratától független újra kidolgozásával állapítsam meg, hogyan kellett volna a szócikkeket megszerkeszteni.

Az 1953. április 8-án tartott szótári ankét bevezető referátuma

A Magyar Tudományos Akadémián 1953. április 8-án (tehát alig több, mint egy hónappal Sztálin halála után) szótári ankétot tartottak, melynek stencilezett bevezető referátuma több példányban fennmaradt. Országgh eme előadásának terjedelme 18, egyes sortávval gépelt lap. Az utolsó lap alján „Akadémiai Kiadó, Rota/1953.” jelzet olvasható, és „F.k.: Mestyán János”.

Ebben a publikálatlan előadásban¹⁰ — eltérően Országgh (1954)-től, vagy inkább kiegészítve azt — az előadó elsősorban a hazai kétnyelvű szótárírásról adott átfogó tájékoztatást és értékelést. Számos fontos, részben azóta is vitatott kérdésben mondott Országgh ekkor iránymutató véleményt. A bevezető részben sorjázna az akkor obligát utalások Sztálinra, a szocializmus építésére, az osztálykiváltságok megszűnésére, a népi demokrácia vívmányaira stb. Nemcsak teljes körképét kapjuk azonban az akkori szótári állapotoknak (a kort — ma látszik ez igazán — a magyar szótárírás aranykorának nevezhetjük), hanem betekinthetünk abba is, miképpen vélekedett az ÉrtSz főszerkesztője a nyelvi standardról,¹¹ a neologizmusokról, a szótári ekvivalenciáról, a szótárszerkesztésbeli ideológiai és politikai problémákról¹² és más fontos kérdésekről.

¹⁰ A birtokomban levő példányt 1994 augusztusában átadtam az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának, amit az 22/1994. sz. alatt vett állományba.

¹¹ Szocializmus és egységes nemzeti nyelv kérdéseiről ekkoriban Pais Dezső (1954. 111–112) például ilyen szöveget publikált: „Nem lehet elég nyomatékosan rámutatnunk a nyelvjárási anyag körébe vágó különböző irányú gyűjtések rendkívüli sürgősségére. »Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?« című akadémiai előadásomban 1951. június 29-én ezt mondtam: »Ki kell emelnem, amit a s z t á l i n i nyilatkozatokat tovább építő szovjet közlemények is hangsúlyoznak: a nyelvjárásgyűjtés nemcsak igen fontos, hanem szerfelett sürgős is, talán a legsürgetőbb nyelvtudományi feladat. Már a kapitalizmus viszonyai is erősen közrejátszottak a nyelvjárások visszaszorításában, a szocializmus életformái meg éppen számos tényezővel a nyelvi kiegyenlítődéshöz, a nyelvjárási különbségek elmosódásához, a társadalom egészére kiterjedő egységes nyelvi rendszer, a nemzeti nyelv kialakulásához vezetnek.«

¹² Országgh (1954) egy előadásához Bóka László (1954. 146–147) többek között ezt tartotta szükségesnek hozzáfűzni: „Ezért azt gondolom, hogy az értelmező szótár elkészítése a ma-

A teljes szöveg ismertetésétől itt helyhiány miatt el kell tekintenem, de néhány — bizonyára szubjektíven kiválogatott — részt bemutatok belőle. A szöveg 4. lapjának alján és a következő lap tetején kifejti Országh, hogy a hazai szótárkészítés az utóbbi három évben „az élenjáró szovjet lexicográfia módszereit követve, Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkeinek szellemében tartalmilag nagyjából kétféle, méretekben háromféle szótárt tett tervbe”. Vagyis az 1989–90-i rendszerváltoz(tat)ásig nálunk szinte egyeduralgó tartalmi kettősség (általános kétnyelvű szótárak és két- vagy többnyelvű szakszótárak) valamint a méretbeli hármasság (kisszótár, kéziszo-tár, nagyszótár) szovjet import volt.

Megtudjuk ebből az írásból, hogy „Az egyes típusok külső és belső jellegzetességeinek meghatározása, a szótári technika és a vele kapcsolatos tudományos kérdések tisztázása az Akadémiai Szótári Bizottság, mint tudományos irányító és véleményező szerv kötelessége lett /1952. tavasza óta/” (5). A szótárak kiadásának gazdasági vonatkozásai és a népgazdasági tervbe való beillesztésének kérdései egy, az MTA mellett működő Tárcabizottság hatáskörébe tartoztak 1951. márciusa óta, míg „az egyes szótárak megszerkesztésének és kiadásának gyakorlati lebonyolítása a nevezett két bizottságnak e vonatkozásban irányítása alatt működő Akadémiai Kiadó feladata [lett] 1951. óta. E három szerv együttműködése alakította ki a jelenlegi magyarországi szótári vonalat.” A Szótári Bizottságról később megtudjuk azt is, hogy 1952. nyaratól illetékességi körébe tartozott egy-egy szótár főszerkesztőjét kijelölni (14).

Mai szemmel nézve is impozáns, amiről „a dolgozók Magyarorszá-gában” Országh 1953-ban beszámolt:

Összefoglalva az utolsó két és fél év lexicográfiájának számszerű eredményét, megállapíthatjuk, hogy 1950. végétől a mai napig husz két vagy többnyelvű szótár jelent meg Magyarországon, tulnyomó részben az Akadémiai Kiadóvalal kiadásában. E művek lapszáma csaknem 16.000-re rug. Az itt ismertetett szótárak ez idő alatt mintegy 175.000 példányban jelentek meg és a mult év végéig 50.000 példány kelt el belőlük. (8)

Országh László számos olyan kérdést taglalt ebben az előadásában, amelyek egy magyar lexicográfiatörténet megírásában elsőrangú fontossá-gal bírhatnak. Ilyenek például a következők: milyen mértékben szótárazzák

---

gyar nyelvtudomány munkásainak és mindazoknak a számára, akik az értelmező szótár munkálataiban részt vesznek, ideológiai fejlettségük egy nagyon nagy próbája. Azt gondolom, hogy az értelmező szótár megalkotása legelsősorban ideológiai munka...” *** Lakó osztálytitkári beszámolójában hangsúlyozta a burzsoá nyelvtudomány bírálatának fontosságát, amit természetesen Tamás Lajos is visszhangzott az osztályközlemények VI. köte-tének 35. oldalán.

a kétnyelvű szótárak az adott idegen nyelv régi, klasszikus irodalmi szó-kincsét; hol legyen a határ az úgynevezett illetlen szavak szótárazásában; nyelvi standard és purizmus; a szótári minősítés és a dokumentáció kérdései; a szójelentések első nyelven való újradefiniálásának kívánalma (pl. *író* 1. /szerző, aki ír/ Schriftsteller; 2. /tejtermék/ Buttermilch); a kiejtésjelölés szerepe, fontossága, nemcsak a címszavakban, hanem a példamondatokban is (9–14).

A szótári ekvivalencia tárgyalásakor kifejti, hogy — eltérően a régi típusú glosszáriumok gyakorlatától — fel kellett tagolni a szókincset nagyjából két csoportra: azon szavakéra, amelyek „észrevehető torzítás nélkül más nyelven körülírás nélkül kifejezhetők” (pl. *Apfel* általában, ha nem is mindig *alma*), és arra a kisebb csoportra, amelyben a szavaknak „értelem-torzítás nélkül nem lehet másnyelvű egyszavas ekvivalensét megtalálni”. Ilyen szó négy is van pl. az *Egy karakán csikós legyeskedett a menyecske körül* mondatban. A szótáraknak ilyenkor jelezniük kell, hogy nincs teljes ekváció, a szó lefordíthatatlan s a speciális fogalmat kifejező szó tárgyi tartalmát a másik nyelven a szükséghez mért terjedelemben körül kell írniuk (11). És innen hosszabban idézem a szöveget:

Különösen élesen merül fel ez a kérdés akkor, amikor szocialista ország nyelvének új szavait, ill. fogalmait olyan tőkés ország nyelvén kell megadni, mely e fogalmakat nem ismeri, illetőleg nem alkotott még kifejezésükre közkeletű szavakat.

Ez a probléma természetesen a fordított viszonylatban is fennáll. Egy tőkés ország nyelvében egy vagy más szó birhat olyan mellékjelentésekkel, vagy hangulati tényezőkkel, melyek a szocialista ország nyelvében nincsenek meg e szó megfelelőjében vagy nem-kivánatosnak, visszataszítónak tűnnek. Az ilyen eset persze ritka, de ez nem jelenti, hogy nem kell gondos mérlegeléssel a polgári szemléletre, burzsoá használatra utaló helyes minősítő körülírást megtalálni, amellyel a különbségek érzékelhetővé válnak s mely ideológiánk harcos állásfoglalását tükrözi. Fontos szempont itt az, hogy a nyelvi tények meghamisítását el kell kerülni.

Ideológiai, illetőleg politikai problémák azonban a szótárszerkesztésben másutt is találhatóak. Egyik ezek közül a *fogalmi elavulás* felé haladó címszavak kérdése. Magyar és idegennyelvű szótárak ma olyan korban készülnek, amikor az új szóanyag itt van ugyan már, de a régi még nem halt el. Olyan szavak, mint *üzletasszony*, *potyautas*, *elemista*, *főszolgabíró*, *zászlós*, *kiuzsoráz*, *valutázik*, *tőzsdézik* és száz meg ezer hasonló szó mögött rejlő fogalmakat, állásfoglalásokat elsöpörte a forradalom, országunk gazdasági és társadalmi átalakulása. A szavak azonban még elevenen élnek ugyszólván az egész felnőtt nyelvközösség tudatában, sőt élnek - ha néha gunyos mellékizzel - mai irodalmunk egy részében is, a régibb irodalomról nem is beszélve. Még nem is mutatják a nyelvi elavulás jeleit, ehhez túl rövid volt az idő. Felmerül a kérdés, kihagyjuk-e ezeket az élő szavakat a mai szótárakból? Ez nyilvánvalóan helytelen volna. A szótárnak elsősorban a mai nyelvallapotot kell tükröznie. Még arra sem igen vállalkozhatik, hogy az egyes szavaknál lemérje és jelezze, hogy a szavak által jelzett fogalmak mily mértékben élnek még a szótár készítésének időpontjában, hiszen ez nem szótári feladat, hanem a lexikon hatásköre. Ha a szótár aszerint foglalna állást egy-egy szó felvétele kapcsán, hogy a vele jelzett fo-

galom kívánatos-e, vagy a nyelv területén előfordul-e, akkor ilyen szavakat fel sem vehetne a szótárba, mint *tüdőgyulladás* vagy *lepra*. (11–12)

Ma Ország egy-két megjegyzése talán viccnek tűnne, de akkor véresen komoly funkciója volt az olyan trivialitások hangoztatásának is, mint ami a *tüdőgyulladás*-ra vonatkozik.

Botránykövek az Értelmező Szótárban

A maga által írt vagy szerkesztett könyvek egy-egy példányát Ország díszes bőrkötésbe köttette. Az ÉrtSz bőrbe kötött példányában számos ceruzajegyzet olvasható. A szótár keletkezésére vonatkozó másfél lapnyi szöveg faksimiléjét közöltem nekrológomban (Kontra 1985. 254–255). Az I. kötet hátsó borítójának belső lapjáról többek között ezt másoltam ki 1984 márciusában:

„Botránykövek” az ÉrtSz-ban
 anyaország
 anyaállam
 cionizmus
 csángó
 államvallás
 bolondság
 hátramoszdító
 stb.

E szavak körüli botrányokról szóló írásos feljegyzések meglétéről nem tudunk. Az ÉrtSz előszavának szánt, de végül is külön kötetben megjelent szövegben Országtól (1962. 124) azonban némi kulcsot kapunk a ceruzajegyzetekhez:

A szótári munka utolsó szakaszában, a nyers kézirat elkészülte után, szükségesnek mutatkozott az is, hogy több száz szócikk kéziratát illetékesek a marxista-leninista ideológia szempontjából is megbírálják, és véleményükkel a szerkesztőséget a szócikk végleges megszüvegezésének munkájában támogatásák. Az ideológiai lektorálásnak a munkáját az Akadémia Elnökségének határozata alapján a II. osztály által létrehozott munkaközösség végezte Erdei László vezetésével. Ugyanilyen jellegű lektorálást hajtott végre az Akadémiai Kiadó felkérésére a szótár III–VII. kötete teljes anyagának kész kéziratán, ill. kefelevonatán Siklós Margit és Werner Györgyné, a III. kötetre vonatkozóan még Nyíró József.¹³

A szótárszerkesztés eme fázisát *herélés*-nek nevező Kiss Lajos úgy emlíkszik, hogy „Ha Siklós Margit feltette azt a kérdést, hogy »Nyelvtanilag szükség van erre?«, akkor annak a címszónak, jelentésnek vagy példamon-

¹³ Siklós, Werner és Nyíró a 7. kötet végén levő Függelékben is meg vannak említve.

datnak a sorsa meg volt pecsételve.”¹⁴ Ugyancsak Kiss Lajostól és Elekfi Lászlótól tudom, hogy az első két kötetnek készült hamarosan egy purgált változata is, mivel az első megjelenést követően szinte azonnal hivatalosan tiltakozott a Román Népköztársaság. Az ÉrtSz első kiadású I. kötetét a későbbi kiadásúaktól nem könnyű megkülönböztetni, ugyanis az Akadémiai Kiadó majd mindent elkövetett annak érdekében, hogy a purgálás tényére ne jöhessenek rá a szótárhasználók.

Ha összevetjük az 1959-ben megjelent I. kötetet például az 1966-ban megjelent I. kötettel, akkor kitűnik, hogy a címlap és annak verzőja csaknem azonos. Mivel az 1966-os évszámot címlapján viselő kiadás a verzón „© Akadémiai Kiadó, Budapest 1959” jelzetet mutat, azt gondolhatnánk, hogy az 1959-i kiadás változatlan lenyomatával van dolgunk. Annál is inkább, mert mindkét kötet végén a kolofónok arról tudósítanak, hogy „A kézirat beérkezett: 1958. XII. 20.” A gondos szemlélő azonban észreveheti, hogy nemcsak a példányszámok térnek el (1959-ben 7400, 1966-ban 8400 — ebben tulajdonképp nincs semmi meglepő), hanem az ún. táskaszámok is: az 1959-i kiadásé 59.46861, míg az 1966-i kiadásé 66.58977. A felelős vezető mindkét esetben: Bernát György. Ami ebből megjegyzendő: az eredeti, purgálatlan kiadás címlapján az 1959-es évszám áll és a kolofónban a táskaszám 59.46861.¹⁵ Minden más kiadást politikailag kiheréltek, és ezt az Akadémiai Kiadó igyekezett elhallgatni.

A botránykövek némelyike azonos maradt az első és a későbbi kiadásokban, tehát a „viták során” végülis érintetlenül maradtak. Ilyenek például az *anyaállam*, *államvallás*, *bolondság*,¹⁶ *hátramoszdító*. Kihagyták azonban

¹⁴ Szóbeli közlés 1994. júliusában.

¹⁵ Például az Akadémiai Könyvtárban 233785 leltári számú I. kötet eredeti, a 410518 leltári számú (Könyvlelt 5444/1966 sz.) viszont 1966-i, tehát purgált. Vagy: az Országos Széchényi Könyvtár Tájékoztató Segédkönyvtárában található 35.432/1–7 leltári számú példány eredeti, de az Irodalomtudományi és Történettudományi Olvasóteremben levő 40.459/1–7 leltári számú példány purgált. A purgált kiadás I. és II. kötet 1966-ban jelent meg, a III. és IV. kötet egy esztendővel korábban, 1965-ben, az V–VII. kötet pedig 1966-ban. A III–VII. kötet címlapjára rá van nyomtatva, hogy „Változatlan lenyomat”, de az I. és II. kötet címlapján ilyen közlés nincs. A második, purgált kiadás minden kötetének kolofónjában az eredeti nyomdába érkezési dátumok vannak föltüntetve, pl. második kötet: 1959. V. 31., harmadik: 1960. III.1., és így tovább. Az OSzK-ban 6.786/1 leltári számon nyilvántartott első kötet címlapján „Harmadik, a másodikhoz képest változatlan kiadás” olvasható. A kiadás éve: 1978. Mondanunk se kell, hogy olyan kiadása az ÉrtSz-nak nem volt, amelyhez képest a harmadik változatlan kiadás, mivel a purgált kiadás nem „Második kiadás”-ként volt forgalmazva, hanem mintha az első kiadás változatlan lenyomata lett volna (noha ezt explicite nem írták rá a könyv egyetlen lapjára sem).

¹⁶ Gergely Ágnes (1983. 27) Országghal készített interjújában ez olvasható: „— 1950-ben az ön szakmájának megint nem kedvezett az idő. Katedrójáról hová vonult vissza? — Az akkor készülő hétkötetes magyar értelmező szótár főszerkesztője lettem. Ez sem volt egyszerű; s közben 1953-ban, a nagy magyar–angol szótáram is megjelent. A szótárszerkesztőket mindenféle képtelen feladat elé állították. A magyar kezdetű szótárakban

az *anyaország* címszó 2. jelentésének példamondatát a purgált kiadásból: 1848. március 15-én követelték Erdélynek az ~gal való egyesítését. Szinte érthetetlen, hogy ha ezt a példát kivetették az ellenőrök, miként hagyhatták bent az *anyaállam* címszó hasonló példamondatát: 1848 előtt Magyarország Erdélynek ~a volt.

Komoly átigazításban részesült azonban a *cionizmus* szócikk és a *csángó*:

Első megjelenés (1959):

cionizmus

Olyan politikai mozgalom, amely a különféle országokban élő zsidóságot Izraelben kívánja tömöríteni. A ~ története; a ~ híve.

csángó

Bukovinában és Moldvában élő, ill. élt magyarok, székelyek. *Hétfalusi ~k*: <Erdély délkeleti részében, a Barcaságon> hét egymással részben összeépített faluban élő magyarok. A ~k egy része hazatelepült Magyarországra.

Purgált változat:

Az a polgári nacionalista mozgalom, amely a szétszórtan élő zsidóságot Izraelben kívánja tömöríteni. A ~ története.

Bukovinában és Moldvában élő, ill. élt, zömmel állattenyésztéssel foglalkozó, részben elrománosodott magyarok. *Hétfalusi ~k*: Erdély délkeleti részében, hét egymással részben összeépült faluban élő magyarok. A ~k egy csoportja áttelepült Magyarországra.

A szócikkek ideológiai átalakítását a nyomdai tükör megbontása nélkül kellett elvégezni. A *csángó* új változata azonban majd egy teljes nyomdai sorral hosszabbra sikeredett az eredetinel, ezért a szócikk melléknévi részéből kihagyatták a Csokonaitól származó példát: *Vajha... a csángó magyar is polgártársunk lenne.*

Az ÉrtSz még köztünk levő két munkatársa, Elekfi László és Kiss Lajos szerint a III. kötettől már teljes összhangban zajlott a lexikográfiai és ideológiai szerkesztés.

például a *bolond* szó és származékai után véletlenül a *bolsevik* következett, valaki fennakadt ezen, s követelte: legyen köztük egy másik szó. Én nem türtem az ilyen szakmán kívüli szempontokat, de egy kollégám szótárában a *bolondulásig szeret* és a *bolsevik* között máig ott a *bolonyik*: botanikai szó, békakorsót jelent, a kutya sem ismeri." *** A *bolonyik* nem címszava az ÉrtSz-nak, de címszava a kevésbé paranoid időben készült ÉKsz-nak. *** Gergely Ágnes (i.h.) leírja még, hogy Magay Tamás akadémiai védése alkalmából Országh „elmondta: a *potyautas* és a *méhkaparás* szavakat is kifogásolták annak idején, mondván, hogy ezek a szocializmustól idegen fogalmak.”

Ideológiai ellenőrök

A Magyar Értelmező Kéziszótár előkészületei során Ország 1961. június 10-i dátummal Feljegyzés a Magyar Kéziszótár előkészítése tárgyában című 8 oldalas elaborátumot juttatott el a Nyelvtudományi Intézet igazgatóságához. Ennek 4. oldalán, az 1962–66-ra várható káderigényeket bemutató rész g/ pontjában

kb. 10 gyakorlati szakember és lektor különféle szakterületekről szakmai tanácsadóként és *ideológiai ellenőrként* [kiemelés tőlem, K.M.], fejenként kb. havi 30–50 óra munkaidőben

való foglalkoztatására tett javaslatot. Ekkor még szó sem volt a később esetenként kitapintható ideológiai túlbuzgásról,¹⁷ vagy a korra jellemző szóval: normatúlteljesítésről. Ország júniusi följegyzését követően az Intézet egyik vezetője, Király Péter 330/1961. iktatószámú, 1961. november 28-án kelt Javaslat-át így kezdte:

A szocialista építőmunka kibontakozása, a dolgozóknak a közéletben való mind tömegesebb és tevékenyebb részvétele, a művelődési forradalom gyorsuló ütemű előretörése hazánkban természetes módon magával hozza az anyanyelvi műveltség kiszélesítésének és elmélyítésének szükségességét. Az MTA Nyelvtudományi Intézete kötelességének tartja, hogy a sürgető társadalmi igény kielégítésére ellássa dolgozó népünket olyan tudományos és tudományterjesztő művekkel, amelyek lehetővé teszik az anyanyelvi műveltség szintjének gyorsabb emelését.¹⁸

E tárgyban kelt Németh Gyula igazgató 1961. december 28-i levele Erdei Ferenchez, az Akadémia főtitkárához, melyből a főtitkár megtudhatta, hogy

A szótár szakmai és politikai színvonalát az intézet a legjobb szakemberek munkába állításával kívánja biztosítani.

Ideológiai ellenőrök közreműködésével tehát automatikusan számolniuk kellett az ÉKsz tervezőinek és készítőinek is.

¹⁷ Ilyen főleg ideologizálásnak tartom például azt az esetet, amikor Deme László 1975-ben Papp Ferencnek a betűk, hangok és fonémák kapcsán kifejtett nézeteit vitatva, a nyelvészeti érvekből kifogyván, szocialista hazafias érvekkel hozakodott elő (vö. a 474. lapon azt a részt, ahol Deme azt hozza az olvasó tudomására, hogy „marxista igényű társadalmakban” mi „megengedhető” s mi nem).

¹⁸ A „művelődési forradalom előretörése” és a nyelvészeti, így az értelmező szótári munkák árukapcsolása már jóval előbb, például Lakó (1954. 5) osztálytitkári beszámolójában is nyilvánvaló: „A helyes magyar nyelvhasználat kérdése annyira fontos kérdés, hogy megoldását központi feladatává kell tennünk az általános iskolától az egyetemig minden oktatási intézménynek.”

Adott a formára is

Az 1953-i szótári ankét bevezető referátumában a nyomdai kérdések kapcsán Ország megemlíti, hogy

Nem kielégítő a helyzet szótári munkát végző nyomdáink technikai felkészültségében sem. Szótáraink tükre, szedésének összképe ezért nemritkán sivár, kezdetleges. Szótáraink kezelését megkönnyítő, a keresett információ megtalálását elősegítő tipográfiai eszközök nem jelentéktelen része hiányzik. A nyomda nincs felkészülve az igényesebb szótárakban alapkivánalomként szereplő négy vagy ötféle betűtípussal való dolgozásra, a három típusnál 50 év alatt nem jutottunk előbbre. Ma még, 8 évvel a felszabadulás után sincs nyomdáinknak félkövér vagy kövér cirill-betűje, ami nélkül pedig áttekinthető, jól kezelhető orosz szótárt készíteni lehetetlenség. (16)

Ilyen körülmények között értékelhetjük igazán nagyra, hogy az ÉrtSz olyan jól áttekinthető, tetszetős nyomdai kivitelben jelent meg, amilyenben megjelent. Ország a maga szerepét (harmadik személyben) így jellemezte: „Tipográfiai vonatkozásban ő határozta el a címszavaknak Falstaff-típusú betűkkel való szedését és minden jelentésváltozatnak új bekezdésben történő közlését.” (l. Kontra 1985. 255)

Amikor megjelent a Magyar Szinonimaszótár 1978-ban, Ország talán bírálatot készült írni róla. Erre abból következtetek, hogy a halála utáni katalogizálásakor több, a SzinSz-ra vonatkozó cédulát is találtam. Ezek egyikeről a következő szöveget másoltam ki:

Tipográfiailag unalmas, invenciótlan, régimódi. Negyedszázada úgyszólván éjjel-nappal gyártanak különféle szótárakat, százmilliókat jövedelmeztek (nemcsak forintban) a Kiadónak, s az MTA-nak, de betűválasztékukat s annak alkalmazását illetően olyanok mint a Bourbonok: semmit sem tanultak s mindent elfelejtettek.

Az Ország-szótárak esztétikailag tetszetős voltát külföldön is észreveték. A már említett amerikai író-kritikus Edmund Wilson (1965. 630) egy helyen így ír:

The dictionaries available are quite first-rate. The two volumes compiled by László Ország, which can be obtained from Budapest, are ample for the needs of the beginner and admirable in their presentation, besides which—what is rare with such lexicons—they have a certain aesthetic attractiveness and are pleasant to handle and have around.

Avatottak és avatatlanok

Nem tudok róla, hogy fennmaradt volna valahol valamiféle irat arról, hogy kik, mi módon választották ki és bízták meg Ország Lászlót az Értelmező Szótár főszerkesztésével. Azt azonban tudni lehet, hogy a megbízás

nem lehetett épp „sima ügy”. Erre enged következtetni Ország egy ceruzajegyzete, ami 1978-ban került egy, az oxfordi nagyszótár főszerkesztőjéről szóló könyvébe. Elisabeth Murray Caught in the Web of Words (Murray 1977) című könyvének egyik, Ország tulajdonát képező példányában¹⁹ a 234. oldallal kapcsolatban Ország ezt írta az előzéklapra: „Henry Bradley se volt hivatásos nyelvész.” Bradley (1845–1923) az Oxford English Dictionary egyik szerkesztője volt. Majd így folytatódik a ceruzajegyzet:

Joseph Wright (Dialect Dict.)²⁰ is autodidakta volt. (Nálunk ez a XIX. sz. végén, a XX. sz. elején már elképzelhetetlen lett volna, — lásd saját nehézségeimet az ÉrtSz beindulásakor. Aki nem egyenes ágú, quasi „vérségi” le származottja Budenznek, ill. tanítványai tanítványainak tanítványa, nem ült Melich, Pais, stb. térdeinél, az alkalmatlan volt arra, hogy a magyar szókészlet ügyeibe üsse avatatlan orrát.)

Harc a Kiadói Nagyúrral

Fentebb, az ideológiai ellenőrök kapcsán szó esett már egy, az ÉKsz előkészületei során Ország által 1961-ben írt feljegyzésről. Ennek a szervezeti kérdéseket tárgyaló részében több megjegyzés vonatkozik az Akadémiai Kiadóra. Az olvasónak óhatatlanul az az érzése, hogy a feljegyzés írója keserű tapasztalatai alapján figyelmezteti az Intézet vezetőit, a következőképpen:

Az alapvető, a Nyelvtudományi Intézet vezetősége által eldöntendő kérdés, hogy a KSz-t milyen szervezeti keretben és kik szerkesszék meg. Az alábbiakban ehhez a problémához kívánok néhány megjegyzést fűzni.

1. Nyilvánvaló, hogy mind tudományos, mind erkölcsi okokból a KSz-nak az Intézet közvetlen irányítása és égisze alatt, az Intézet kebelében kell készülnie.

2. Az előbbi elvet azért hangsúlyozom, mivel ha az Intézet lemondana erről a jogáról és kötelességéről, az Akadémiai Kiadó szívesen vállalná a maga hatáskörében a KSz elkészítését. Két okból is szívesen tenné. Egyrészt mivel ezáltal enyhíteni tudná a saját [bilingvis stb.] szótárszerkesztőségében egyre jobban érezhető ún. belső munkanélküliséget. Másrészt mivel az olcsó, népszerű KSz-ral még sokkal nagyobb üzletet tudna csinálni, mint az ÉrtSz-ral. A KSz elkészítésének az Akadémiai Kiadóra való teljes rábízása azonban veszélyeztetné a műnek tudományos színvonalát.

9. Nem tartozik a személyi kérdések sorába, mégis itt említendő, hogy üdvös és kívánatos volna, ha a KSz-nak szerzői jogát, copyrightjét a Nyelvtudományi Intézet már a munkálatok elején biztosítaná magának. Ezzel egyrészt

¹⁹ Ország könyvtárában e könyvből két példány is található. A kérdéses jegyzetek a Yale University Press 1977-i kiadásában olvashatók, amely jelenleg (1994) a KLTE Könyvtárának kéziratárában található.

²⁰ Joseph Wright (1855–1930) English Dialect Dictionary című hatkötetes műve (1898–1905) a brit dialektológiának ma is nagy becsben tartott értéke.

hosszabb időre jövedelmi forráshoz jut, másrészt lehetővé teszi, hogy időről-időre, mondjuk évtizedenkint a szöveg felfrissíttessék [ami kommersz cégnek, mint egy kiadó, nem érdeke].

Országh 33 évvel ezelőtti intelmei, ha szabad e közhelyhez folyamodnom: kiállták az idő próbáját. Egyrészt az Akadémiai Kiadó 1994-ben is bizonyította, hogy kommersz cég, aminek nem érdeke a szótárak felújítása, karbantartása. Ha ez a kiadó szerzőit és vásárlóközönségét minimálisan is tisztelné, akkor például nem adta volna ki Papp Ferenc szónévmutató szótárát annak első megjelenése után negyedszázaddal úgy, hogy az eredeti kiadás minden sajtóhibáját újraközli s egyben eltekint egy, a szótárba könnyedén beilleszthető hibajegyzék mellékelésétől.

Ugyanakkor sajnálatosan időszerővé vált a szótárak időről-időre történő felfrissítésére vonatkozó figyelmeztetés is. A legutóbbi időkhöz a Nyelvtudományi Intézetben készült szótárak közül a rendszeres felfrissítést igénylők egyikének karbantartását sem tartották az Intézet vezetői feladatuknak. (Igaz, idő közben megváltozott az Intézet kutatási stratégiája.) Némi változást e téren az 1989-i politikai változások hoztak, amikor is főleg az ÉKsz politikailag kikezhetővé vált egyes részei miatt, tehát nem a jó negyedszázados elavulása okán, a kézisztár átdolgozása megkezdődött az Intézetben — szubminimális személyi és anyagi-technikai körülmények közepette.

Országh Lászlónak az Akadémiai Kiadóval vívott harcai láthatóan már 1953-ban (ha nem előbb) elkezdődtek: a szótári ankéton elmondott referátumában azt is hangsúlyozta többek között, hogy „a technikai, költségvetési szempontnak döntő szerepét egyes szótárak szükségességének, terjedelmének és munkafolyamatbeli ütemezésének kérdésében alá kell rendelnünk a minőségi munkát kívánó és hangsúlyozó tudományos szempontnak” (18). E küzdelmekbe enged további betekintést egy Peter Sherwoodnak küldött, 1979. július 22-i keltezésű levél is (Sherwood 1993. 348–350), melyben Országh arról panaszkodik, hogy

az Akad. Kiadó ellentmondást nem tűrő parancsára kénytelenek vagyunk a már teljesen kész kéziratát az 1948–1957-es angol–magyar kézi (concise) szótárannak az első betűtől az utolsóig sűrű fésűvel átbolházni és törölni belőle annyi szótári adatot (kb 6–8, esteleg több ívre, gathering-re valót), hogy a nyomdai terjedelem ne legyen több 1200 oldalnál (nyomdai nyelven: lapnál), ill. kétszerannyi hasábnál.

A Kiadóvállalatnak annyira-amennyire elfogadható indoklása az, hogy a ma Magyarországon kapható gyarló minőségű papírra nyomtatott, mintegy 1150–1200 lapot alig lehet bekötni a nálunk kurrens hitvány „vászonnal”, the volume will fall to pieces in no time. Ez sajnos igaz. De van egy másik, ki nem mondott indoklás is. The more pages, columns and letters to a book, the more you have to pay the typesetters in wages. And the dict. must not be sold at higher prices in 1980 than it was in 1979, 78, 77 etc.

Ország László az MTA Szótári Bizottságának elnökeként vívta harcait — váltakozó sikerrel. Ma a Magyar Tudományos Akadémiának nincs is Szótári Bizottsága...²¹

Jámbor óhaj befejezésül

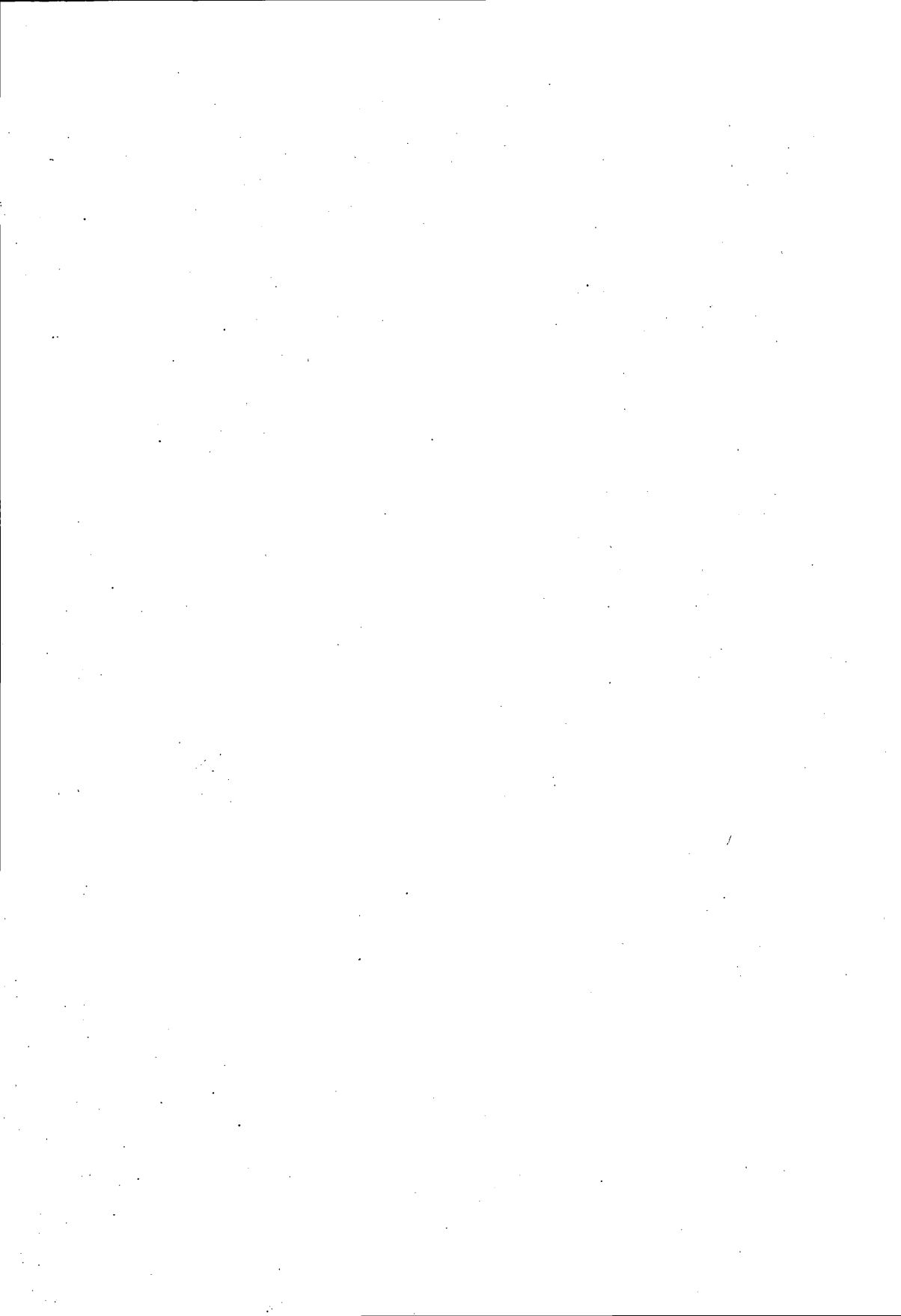
A sok tízezer példányban kiadott Magyar Nyelv Értelmező Szótárának bizonyos kötetei, illetve ezeknek ma közkézen forgó legtöbb példánya, a szerzők szándékai ellenére, de a proletárdiktatúra és az akkori Akadémiai Kiadó ukázainak megfelelően számos, „osztályharcos” szempontokat érvényesítő szócikket tartalmaz. Erről a nagyközönség mit sem tud, az Akadémiai Kiadó pedig hallgat — s változatlanul a purgált kiadást árusítja 1994-ben is. A Kiadónak legalábbis erkölcsi kötelessége lenne az első, cenzúrázatlan kiadást forgalmaznia. A mai Nyelvtudományi Intézet pedig tartozik az Értelmező Szótár még élő és már elhunyt szerzőinek azzal, hogy tüzetes filológiai munkával feltárja e tömeges szócikk-cenzúra összes eredményét és utólag, mintegy jóvátételül, publikálja is azt az eljövendő nemzedékek okulására.

Irodalom

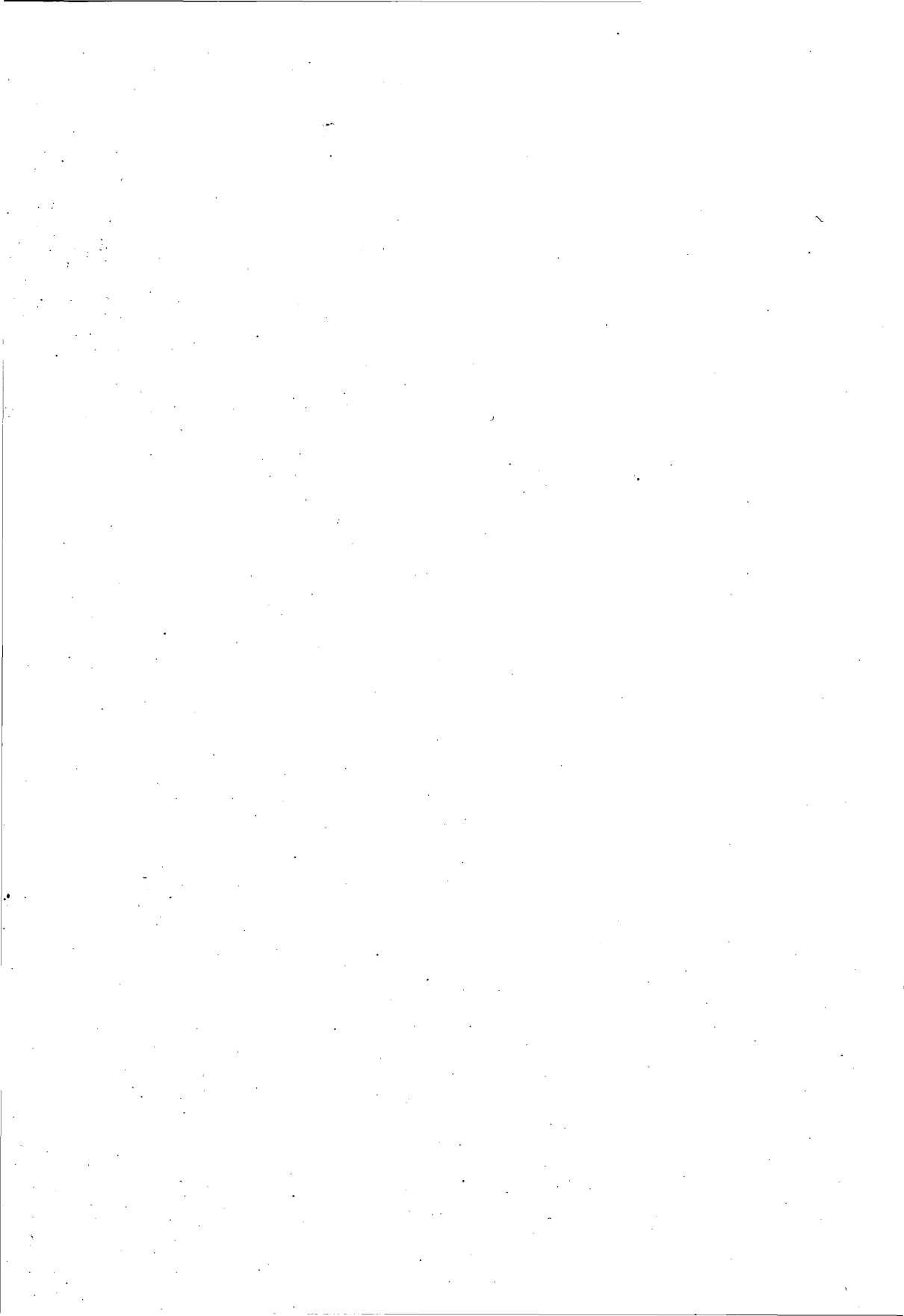
- ANGOL–MAGYAR KÉZISZÓTÁR. Tizedik, újból átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1981.
- BÉKÉS, Á. (1977), The Rebirth of the Debrecen English Department after 1945. *Angol Filológiai Tanulmányok* 11: 11–17.
- BÓKA L. (1954), Hozzászólás Ország László előadásához. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 146–147.
- DEME L. (1975), A magyar betűállomány időszerű kérdései. *MNy* 71: 466–475.
- GERGELY Á. (1983), A szavak tudósa. *Új Tükör* 1983. május 29., 27. lap.
- KISS L. (1991), Visszapillantás. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne–Kontra Miklós (szerk.), *A nyelvészetről — egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.* 135–144.
- KONTRA M. (1985), Ország László (1907–1984). *NyK* 87: 253–257.
- LAKÓ GY. (1954), A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1953–54-ben. *Osztálytitkári beszámoló az 1954. évi nagygyűlésen. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 1–28.

²¹ A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály területén több ún. főbizottság működött az 50-es éveknek legalábbis az első felében. Lakó többször idézett 1954-i osztálytitkári beszámolójában kifejti, hogy a *Szótári Főbizottság* teendői oly számosak, hogy külön szótári intézetre lenne szükség. Az MTA 1976-i Almanachjában a Nyelvtudományi Bizottság Szótári munkabizottságának elnöke Ország László. Az 1980-i Almanachban már nincs feltüntetve szótári bizottság.

- MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR. Szerkesztette Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1972.
- A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA. I–VII. kötet. Bárczi Géza és Országh László vezetésével szerkesztették Balázs János és mások. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.
- MURRAY, E.K.M. (1977), *Caught in the Web of Words: James A.H. Murray and the Oxford English Dictionary*. Yale University Press, New Haven–London.
- O. NAGY G. – RUZSICZKY É. (1978), *Magyar Szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ORSZÁGH L. (1954), A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 6: 117–133.
- ORSZÁGH, L. (1960), Problems and principles of the new dictionary of the Hungarian language. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10: 211–273.
- ORSZÁGH L. (szerk.) (1962), A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. *NytudÉrt.* 36. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAIS D. (1954), Elnöki zárószó. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 6: 111–115.
- PAPP F. (1975), A magyar főnév paradigmatisz rendszer. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP F. (1994), A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Az első kiadás változatlan utánnyomása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SEBESTYÉN B. (1994), Javaslat a tudományművelés reformjára. *Magyar Fórum* 1994. január 20., 9. lap.
- SHERWOOD, P. (1993), "Isn't 'Országh' the Hungarian for 'dictionary'?" : Memories and letters of László Országh. In: Vadon L. (szerk.), *Emlékkönyv Országh László tiszteletére*. Eger. 343–360.
- WILSON, E. (1965), My fifty years with dictionaries and grammars. In: *The Bit Between My Teeth: A Literary Chronicle of 1950–1965*. Farrar, Straus and Giroux, New York. 598–652.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Antal László
(1930–1993)

PAPP FERENC

„A nyelvészetnek az a feladata, hogy a strukturalista vizsgálatokat maximálisan felvirágoztassa, hazánkban első feladatként a magyar nyelv strukturális elemzését, tehát egy valóban modern magyar nyelvtan létrehozását jelenti. Milyen legyen az eljövendő magyar strukturális nyelvtan? Én két alapvető követelményt támasztanék vele szemben. Az egyik az, hogy következetesen szinkronikus síkon mozogjon, és ne tegyen egy jottányi engedményt sem a maga helyén oly értékes történetiségnek. A másik, hogy a formális elemzésen alapuljon, és ne tegyen egy jottányi engedményt sem a jelentésnek.”

Antal 1961a. 54; id. 1964. 138

Egy tárogatóművész hosszú, istállónyi háza választott csak el nyaranta 1940 után, később egy családban éltünk az Eötvös-kollégiumban; félig tréfásan meg kívántuk alapítani vele a zebegényi (nyelvészeti) iskolát; az ő helyére ültem az egyetemen; többször is országhatárok s óceán(ok) került(ek) közénk — mindez a fizikai tér szeszélyes hullámmása volt csupán. Most egy szívinfarktus két órán belül elvitte úgy, hogy épp akkor kapott utolsó levelemet kb. a kezében tartotta.

Míg századunk nagy öregjeit nehéz egy-két mondatban összefoglalni (ők inkább felsorolást érdemelnek: ezt és ezt csinálták, publikálták, szerkesztették) — könnyű a dolgunk Antallal. A mottóul választott néhány mondatára mindenki emlékszik (legfeljebb nem egészen pontosan, vagy nem teljesen: azért hozom a teljes kontextust). Valóban — ez volt Antal László. Kevesünknek sikerülne ilyen tömören elmondani tevékenysége lényegét, még hozzá egészen fiatalon. De szó sincs arról, hogy századunk nagy öregjei közé tartoznék. Ő századunk felejthetetlenül nagy fiataljainak egyike — most meghalt. Így a dolgok rendje szerint örökre az is marad.

Ezt a két gondolatot — a szinkronia és a forma primátusát — hajtogatta, ismételte más-más anyagon. Mint kiváló pedagógus jól tudta, hogy környezetünk úgyse figyel ránk; ha figyel, se ért: ezért ugyanazt számtalanszor el kell ismételnünk más és más formában, más és más materián. (A szinkronia fontosságáról egy közismert aforizmája: „a nyelv, sajnos, fejlődik, elvtársak”.) Első nagy dolgozata, ahol ezt a feladatot maga elé tűzte, a magyar főnév esztendőszerűségről szól (1961b) — számomra és még talán többünk számára ez a magnum opus, ez Antal legfontosabb munkája. (Így érezte ezt annak idején ő maga is: ezt kívánta benyújtani nagydoktoriként, hátha ez után már nem tud ilyet írni. Nem fogadták el, később egy másik könyvével teljesítette e kötelező, nemszeretem penzumát.) Azt a magyar alaktan számára sarkalatos kérdést, hogy mi az eset s miért az — nem a szemantika alapján kívánja eldönteni, hanem tisztán formális distribúción: mi mi után következhet, mi jöhet utána s mi nem. Nevetségesnek tűnhet ma ennek az eljárás módnak az újdonsága, a forradalmisága a hazai lingvisztikában — ámde tessék kinyitni bármely iskolai tankönyvet: vajon így van-e benne? Tessék behallgatni valamely magyar leíró nyelvtani előadásba: vajon nem csak amolyan szükséges rossz-e az az egyetemi stúdiókok között (az inkriminált jelzős kapcsolatot egy látszólag más témájából, a világnyelvről szóló cikkgyűjtemény szerkesztői előszavából vettem: 1984. 9)?

A világnyelvhez úgy jutott el, hogy a mesterséges nyelveknek se története, se individuálpeszichológiai realitása — mégis nyelvek, lehet rajtuk kommunikálni: ez utóbbi a legjelentősebb ismérve egy nyelvnek! Ezért fontosabb a nyelvek szinkrón rendszere — és így tovább, látszólag mindig ugyanazt hajtogatja több mint egy emberöltőn át (fonológiai

tárgyú kandidátusi értekezését 1957 elején védte meg, korai cikkei vagy általános kérdésekről szoltak — vö. pl. 1956, 1958a, 1958b, 1959c, — vagy már akkor a morfológiáról — 1959a, külföldön pl. 1963b — s azóta állandóan publikált, itthon és külföldön egyaránt, vö. pl. 1991, angol nyelvű kéziratát német grammatikai kérdésekről leadva az ELTE aktáinak stb.) új s új anyagon. S tette ezt oly érdekesítően, hogy egyetemi előadásainak nagy híre kelt: egyszer állítólag az akkori művelődési miniszter is bement meghallgatni.

Nem valaminek, a főnévnek, a világnyelvnek stb. az ürügyén, hanem szinte desztillált tisztaságban beszél más könyveiben a formális nyelvi elemzésről (1964c), egy új magyar nyelvtanról (1977). Ezért nem lehet egy cseppet sem csodálkoznunk azon, hogy e művei (kivált az elsőként említett) okoztak szélesebb körben valóságos szenzációt. Ugyanez a szellemi töltet érződik benne akkor is, amikor a hatodik mondatrészről ír (1985). A mai olvasónak valahogy meg kell értenie, hogy ezt az antali alap gondolatot olvasva-hallva kétös borzongás futott át akkori — nem is olyan régi! — publikumán. A szinkronia mellett szólni, ez lázadást jelentett egyszerre két isten ellen. A marxizmus ellen és a hagyományos grammatika ellen. Az utóbbi talán világos a mai közönség előtt is. De az első? Nos, látnunk kell, hogy Marx és Engels becsületesen múlt századi filológusok voltak — számukra csak az volt tudományos, ami történeti; számukra csak a történeti magyarázat igazi magyarázat... stb. Másrészt formalistának lenni — legalább ekkora bűn. S akkor jön valaki, egy egyszerű kis nyelvész-professzor, aki nem hogy ezt kétségbe vonja, de kiváló szónoki hévvel ennek ellenkezőjét állítja? (Tán bizony az a miniszter is ezért lett nyugtalan és ment be — hogy azután megnyugodva kilépjen: nem, az ilyen szépen előadott és főleg nyelvészetből soha nem lesz forradalom. Nem is lett. Antal egyik legutolsó, napilap-cikke viszont azt állítja, hogy a pártállam egyoldalú munkás-paraszt támogatása, az azzal előidézett borzalmas szellemi, egyetemi stb. színvonalcsökkenés is okozhatta a régi rendszer bukását [1992]. A fenti „a formát tanulmányozza = formalista” is e vulgarizáláshoz tartozik persze.)

Két gondolati kört látok ezen kívül, amit csupán erőszakkal tudnék az eddigiekbe bevonni, s amit Antal nagy szeretettel művelt: a jelentését (1963, 1964 stb., magyarul: 1966). Talán az a kihívás tetszett meg neki ebben, hogy itt viszonyfogalomról van szó: a név és a fogalom viszonyáról (vö. pl. 1966. 285). És a „világ nyelvei” témát (vö. 1970, 1981). Ennek kapcsán jegyzem meg, hogy teljes poliglott volt: az úgyszólván anyanyelvi fokon ismert németen kívül az albántól — melyet még mesterétől, Tamás Lajostól tanult — a franciáig, a váci piaristáknál elsajátított latintól az angolig több nyelven adott elő, publikált, vitatkozott. Újabb borzongást váltott ki jámbor, nyelveket nem ismerő hazai publikumából, amikor elárasztotta őket külföldi olvasmányainak kivonataival az NyK és a Nyr, majd kivált a MNy hasábjairól. Egy, e folyóiratokétól részben eltérő közönséget, a szakos egyetemi hallgatókét célozta meg a prágai iskolától a generativistákon át azok kritikusaig felölölő 11 kötetes (!), egyetemi jegyzet formájában megjelent fordítássorozatával. (1981–6: berlini vendégprofesszor-éveit tehát erre [is] fordította — német munkaszertetét magyar úri nagyvonalúságával kellett egyesítenie e nagy vállalkozás véghezviteléhez.)

A „kihívás” nagyon fontos lehetett számára. Át tudta látni a problémát, le tudta vonni belőle a legmesszebbmenőbb következtetéseket. Talán épp e kompromisszumtalansága tette már korán kissé — kívülről nézve — merevvé, a strukturalizmust követő irányzatok, így a generatív nyelvészet, ellenségévé.

Amióta ismertem, szűk volt neki e kis hon s elkészült Amerikába. Most meghalt, mint a Külföldi Szoglálati Intézet (USA) tanára, mint a washingtoni Jamestown alapítvány tanácsadója, mint egy kis „bármely nyelvről bármely nyelvre, azonnal” amerikai fordító cég társtulajdonosa.

Bár szinte mindent megadott neki, mintha a hazai nyelvtudomány nem tudta volna teljesen kamatoztatni a tudását, helyére tenni. Ő maga megtalálta végleges helyét: porai a gázszjelentés szerint Magyarországon nyugszanak.

Elment közülünk — elsőként a mi generációnkból. Emlékét nem fogjuk kegyelettel őrizni. Egyrészt, mert a „kegyelet” vele összeférhetetlen fogalom. Másrészt és főleg, mert

igazán csak addig és azok fognak rá emlékezni, akik ismerték varázsos-kölykös személyiségét, s hatása alól nem tudtak (nem is akartak) szabadulni. Sok rosszat fognak hallani róla kivált azok, akik személyesen nem ismerték. Egyrészt azért, mert majdnem mindez a rossz igaz. De másrészt és főleg mert még ma is félnek egyenes, kompromisszumot nem ismerő, mindig újra törő jellemétől.

Irodalom

- ANTAL, L. (1956), Kibernetika és nyelvtudomány. *Magyar Tudomány* 7–12: 337–340.
- ANTAL, L. (1957), A fonéma fogalmának tisztázásához. Kandidátusi értekezés tézisei. Kézirat.
- ANTAL, L. (1958a), A strukturalizmusról. *Nyr* 82: 94–99.
- ANTAL, L. (1958b), Észrevételek a metalingvisztikáról. *Nyr* 82: 342–352.
- ANTAL, L. (1959a), Megjegyzések Kenneth L. Pike „egyesített” elméletéről. *NyK* 60: 403–406.
- ANTAL, L. (1959b), A morfémáról. *MNy* 55: 16–23.
- ANTAL, L. (1960), A nyelv objektivitásának kérdéséről. *Nyr* 84: 351–356.
- ANTAL, L. (1961a), [Cím nélkül]. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 18: 53–54.
- ANTAL, L. (1961b), A magyar esetrendszer. Akadémiai kiadó, Budapest.
- ANTAL, L. (1963a), *Questions of Meaning*. Mouton, The Hague.
- ANTAL, L. (1963b), A new type of dictionary. *Linguistics* 1: 75–84.
- ANTAL, L. (1964a), *Content, Meaning and Understanding*. Mouton, The Hague.
- ANTAL, L. (1964b), Kisebb közlemények: Antal László. *ÁNyT* 2: 138–140.
- ANTAL, L. (1964c), A formális nyelvi elemzés. Gondolat, Budapest.
- ANTAL, L. (1966), A jelentés kérdései. *NyK* 68: 279–325.
- ANTAL, L. – CSONGOR B. – FODOR I. (1970), *A világ nyelvei*. Gondolat, Budapest.
- ANTAL, L. (Hrsg.) (1972), *Aspekte der Semantik*. Athenäum, Frankfurt/M.
- ANTAL, L. (1976), *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető, Budapest.
- ANTAL, L. (1977), *Egy új magyar nyelvtan felé*. Magvető, Budapest.
- ANTAL, L. (1978), *A jelentés világa*. Budapest.
- ANTAL, L. (1981), *Nyelvek nyomában*. Móra, Budapest.
- ANTAL, L. (szerk.) (1981–1986), *Modern nyelvészeti szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest. Kézirat.
- ANTAL, L. (1984), *A világnyelv*. Gondolat, Budapest.
- ANTAL, L. (1985), *A hatodik mondatrész*. Magvető, Budapest.
- ANTAL, L. (1991), *Multiple Syntactic Relations: a Tentative Note*. *Word* 42: 89–94.
- ANTAL, L. (1992), *Another calamity of quotas*. N.h. [New York?], é.n.

Robert Austerlitz
(1923–1994)

SIMONCSICS PÉTER

*Integer vitae scelerisque purus
non eget Mauris iaculis neque arcu,
nec venenatis gravaida sagittis
Fusce, pharetra,*

*sive per Syrtis iter aestuosas
sive facturus per inhospitalem
Caucasum, vel quae loca fabulosus
lambit Hydaspes.*

Ki ne ismerte volna pajkos, gamin-es, vagabund alakját a finnugor és magyar nyelvészek körében? Szerettük mókáit, anekdotáit, vicceit. Vártuk, milyen új trükkal lép megint a pulpitusra az éppen soronlevő kongresszuson. Előadásai „fellépésszámba” mentek, amelyeket tudományos konferenciákon szokatlan ovációval fogadott a kellőképpen felajzott hallgatóság. Igazi „entertainer” volt, „entrée”-kkel és „abgang”-okkal, „sztár” volt, aki értette a módját, hogy szólítsa meg és kösse magához közönségét, amely rajongókból és irigyekből, valamint néhány gyanakodva feszengő, makacs filológusból állott, akik nem tettek le arról, hogy rajtakapják a pergőnyelvű bűvészt valamely csalafintaságon. Ez sohasem sikerült, mindenek előtt azért, mert Austerlitz a legexkluzívabb akadémikus tudományosság mércéjével mérve is feddhetetlen és kifogástalan filológus volt (amelyet számos tudós társaság, köztük a Magyar Tudományos Akadémia is elismert azzal, hogy tiszteleti tagjává választotta), de azért sem, mert megvolt az a különleges tudománya (talán szahalini sámánoktól, debreceni táltosoktól, és egyéb, szerte a világban kódorgó „cigányoktól” leste el?), hogy megnyissa a legkeményebb szittyia koponyákat is — trepanáció nélkül — a másik ember, embertársuk fejéből kipattant gondolatoknak.

A könnyed szórakoztató (azonban), mint már jeleztem, szorgalmas és alapos filozof (is) volt. A zárójel annak szól, hogy csak a mi közhelyes gondolkozásunk és viselkedési normáink szerint kell a szórakoztatásnak ellentétben állni a filológiával, amelyeket ez a „román cigány”, ahogy Austerlitz huszonhat évvel ezelőtt egy szegedi konferencián magát huncutul bemutatta az őt bámuló takarítónőknek, valahogy nem érzett magára nézve kötelezőnek, és száraz nyelvészeti szakcikk helyett virtuóz esszéekkel kápráztatta el a szakmát különböző nyelveken, angolul, németül, franciául, finnül és magyarul is. Már első esszéjével, *Gilyak Nursery Words*,¹ kiérdemelte a széles nyelvészvilág elismerését, amely egyenesen Roman Jakobsontól jött: “Brilliant analysis of the nursery words ‘in the light of the structure of Gilyak as a whole’” (R. Jakobson – G. Hüttl-Worth – J.F. Beebe, *Paleosiberian Peoples and Languages. A Bibliographical Guide.* HRAF PRESS, New Haven. 1957. 73). Amikor Austerlitz megköszönte neki a méltató szavakat, azt válaszolta „vigasztalásul”: „I thought you may [n]id it sometime”. Így történt, hogy noha magyar nyelvészetet tanult a Columbián és finnugrisztikát Helsinikiben és egyetemi tanulmányait végül az obi-ugor verselésről írott doktori disszertációjával fejezte be Lotz Jánosnál, a Columbia Egyetemen 1955-ben (amely csak később jelent meg könyvalakban:

¹ A jegyzetek R. Austerlitz válogatott bibliográfiáját tartalmazzák. A *-gal jelölt tételek megtalálhatók — más, itt nem szereplő írásokkal egyetemben — magyar fordításban a Robert Austerlitz: *Nyelvek és kultúrák Euráziában* című cikkgyűjteményében. Válogatta, szerkesztette és fordította: Simoncsics Péter. Bölcsészkarai jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest. 1992.

Gilyak Nursery Words. Word 12(1956): 260–280.

Ob-Ugric Metrics),² mégis egy paleoszibériai nyelvről írott munkájával vált egyszeriben ismertté. A gilják nyelvvél pedig első japáni tanulmányútján találkozott 1953–54-ben Hokkaido szigetén, ahol akkoriban szahalini menekültek is éltek. A gilják nyelv és kultúra iránti érdeklődése mindvégig megmaradt, sőt élete utolsó éveiben csak erősödött: munkássága betetőzésének szánt gilják etimológiai szótárán dolgozott. Ha e diszciplínák mellé odatesszük korai, „undergraduate” korában folytatott ó-norvég és izlandi nyelvi tanulmányait, bizvást elmondhatjuk, hogy tudományos pályáját meglehetősen szélesre alapozta.

Miután családi háttere is különféle nyelvekből és kultúrákból volt szöve (apja morvaországi osztrák, anyja csehországi eredetű amerikai volt, ő maga Bukarestben született, de Brassóban nőtt fel, nevelő dajkája székely leány volt, „az Anna”, németnyelvű elemibe és románnyelvű liceumba járt gyereként a szászok híres városában), pályája végéről most visszatekintve azt hihetnők, hogy egyenes útnak kellett volna vezetnie bölcsőjétől a kolozsvári vagy bukaresti, esetleg a iasi egyetem nyelvészeti tanszékének katedrájái. Nem így volt. Már 1938-ban, 15 évesen menekülnie kellett a fasizálódó Romániából New Yorkba, ahol apjától korábban elvált anyja élt. A világháború miatt (amelyet nyugateurópai színtereken amerikai katonaként harcolt végig, hogy a háború végén a németek hadifoglyaként fejezze be katonai karrierjét Bajorországban) tanulmányait csak késve kezdhette el. Nyelvészeti stúdiumai mellett filozófiai tanulmányokat folytatott és 1950-ben megszerezte a baccalaureatusi fokozatot a New School of Social Research-ön, s ugyanebben az évben kapott magiszteri fokozatot nyelvészetből is a Columbián, ahol Lotz János volt a témavezetője. Diplomamunkáját, *Phonemic Analysis of Hungarian*³ nyilván az ő ösztönzésére (is) írta magyar nyelvészetből. A háború alatti és utáni New York, s benne a Columbia Egyetem korábban nem látott pezsgő szellemi életet élt, amely nem kis mértékben az odakerült európai menekülteknek volt köszönhető. Csupán nyelvészeket említve, ott volt — többek között — André Martinet, Roman Jakobson, Uriel Weinreich s mindjárt a háború után megérkezett Lotz János is, akit épp Jakobson „csábított” oda Stockholmból. Ebbe a „körbe”, Linguistic Circle of New York, csöppent bele diákként a fiatal Austerlitz, és ismerkedett meg a francia és orosz strukturalizmus eredményeivel, a prágai és bécsi nyelvészet módszereivel és nem utolsó sorban — Lotz Jánosnak köszönhetően — az Eötvös Collegium szellemével. Jellemzi a korabeli New York életét, hogy Austerlitznek szerencséje volt találkozhatni Bartók Bélával, aki 1940-ben történt önkéntes emigrációba vonulása után röviddel szintén a Columbia Egyetemen talált menedékre, ahol a népzenei gyűjtemény gondozását bízták rá. A románul kitűnően tudó Bartók máramarosi román anyagot rendezett, de egy helyen nem értette az énekelt szöveget, s keresett valakit, aki segíteni tudott volna neki megfejteni a kérdéses helyet. Föltehetőleg Austerlitz édesanyjának a zenei világhoz fűződő kapcsolatain keresztül jutott el Bartókhoz a híre, hogy „van itt egy fiatalember, aki nemrég jött Romániából”, s üzent érte. Austerlitz, ahogy mesélte, nagyon megtisztelve érezte magát a fölkéréstől, fölvette a legjobb zakóját és sietett a találkozóra, ahová végülis késve érkezett, mert rossz helyen szállt le a metróról. Halk beszédű és rendkívül udvarias úr fogadta, Bartók, aki azonnal fölvetette a kérdéses dalt tartalmazó gramofonlemez. Austerlitz azonban nem tudott segíteni, nem ismerte azt a nyelvjárási szót, amelyre Bartók kíváncsi volt. (Később, jó filozófus módjára, utánanézett és megtalálta az *omát* szó jelentését: ‘hó’. Ilyen jelentéssel azonban Austerlitz akkor még csak a köznyelvi *západá* és *nea* szót ismerte.)

1951 és 1953 között a helsinki egyetemen tanult általános és finn nyelvészetet, valamint finnugrisztikát. Tanárai és mentorai voltak többek között Paaavo Ravila, Lauri Hakulinen és Toivo Vilho Lehtisalo. Az ötvenes évek elején Finnország még mindig a súlyos szovjet hadisarc terheit nyögte, jegyrendszer volt érvényben, általános volt a szegénység,

² Ob-Ugric Metrics. The Metrical Structure of Ostyak and Vogul Folk-Poetry. FFC 174. Helsinki. 1958.

³ Phonemic Analysis of Hungarian. [M]agister A[r]tium]-disszertáció. Kézirat. Columbia University. 1950.

de a kultúrának és szellemnek nagyobb becsé volt az emberek szemében, mint valaha. A csekély ösztöndíjú Austerlitz sem dúskált a földi jókban, mégis javára tudta fordítani az ott töltött időt. Természetesen megtanult finnül, de svédül is. Helsinkiben talált egy kicsit abból, amit Brassóban otthagyt: az európai polgár kulturális életformáját szalonokkal, színházzal, házikoncertekkel. (Tőle magától tudom, hogy rendszeres zongorakísérője volt Lehtisalonak, aki kitűnően hegedült.) És a helsinki egyetem is mintha csak a szikáran „aufklärista” szellemű XIX. századból maradt volna itt: a három lépés távolsághoz szigorúan ragaszkodó, de jóindulatú és nagy tudású professzoraival, empire stílusú épületeivel, páratlanul gazdag és rendezett könyvtárával. Az egymást követő két háború (a „téli háború” és a II. világháború) súlyos áldozatokat követelt Finnországtól emberéletben, egészségben, anyagi károkbán, de érdekes módon a politika és a társadalom intézményei (egyházak, pártok, parlament, kormány, közigazgatás, kórházak, egyetemek, iskolák) nem kerültek bele a világégésbe. Ilyen értelemben a mindig is racionális és józan szellemű Finnország a kulturális folytonosság és állandóság szigete volt a háborúban és az maradt a háború utáni világban is. Ez New Yorkból nézvést különösen szembetűnő lehetett, hiszen a világháború jócskán megváltoztatta az amerikaiak életét, a nagyvárosokét, így New Yorkét még inkább, mint a vidékét, nem beszélve Austerlitz szülő- és felnevelő helyéről, Kelet-Európáról, Romániáról és Erdélyről. A közvetlen és pragmatikus, az új helyzetekhez könnyen alkalmazkodó amerikai mentalitás után a finnek hagyománytisztelő, komótos és kiszámítható viselkedése, s méginkább intézményei stabilitása és működőképessége, különösképpen pedig az egyetemi berendezkedés és életforma sugallta tartósság minden bizonnyal megnyugtató hatással volt a mozgékony, folyton vibráló „amerikaira”: itt érezhette meg, hogy az állandó mozgás csak biztos és szilárd háttország birtokában válhat a tudomány hasznára. Talán nem túlságos merészség feltételezni, hogy a fenti körülmények (is) magyarázzák házasságát Sylvi Nevanlinnával, a híres matematikaprofesszor, Rolf Nevanlinna leányával.

Alighogy megházasodott, újra útnak indult. Ezúttal Japánba, ahol két évet töltött a Ford-alapítvány ösztöndíjasaként 1953–54-ben. Visszatekintve életpályájára valószínűnek látszik, hogy ez volt élete „igazi nagy kalandja”, itt (Hokkaido szigetén) talált rá a kincset érő adatközlőre, a tunguz apától és gilják anyától született, dél-szahalini származású Nakamura Csijoko asszonyra, s általa a hozzá méltó kutatási tárgyra, a gilják nyelvre és kultúrára. Az összehasonlító és leíró nyelvészet módszereit alaposan ismerő, az euramerikai kultúra különféle változataiban már jártas harmincéves fiatalember egészen más, korábbi világitól teljesen eltérő közegbe került. Ezt a nyelvet és kultúrát is gyorsan elsajátította és hamar rátalált a fentebb már jelzett, „igazi” kutatási tárgyra, a giljákra. Miközben föltehetőleg az obi-ugor verselésről szóló doktori értekezésén dolgozik — könyvekből (hiszen az ötvenes évek elején egy amerikai számára Nyugat-Szibéria, de akár Leningrád is teljesen elképzelhetetlen volt, mint kutatási úticél), a „bennszülött” gilják adatközlővel való munka igazi kárpótlás lehetett számára az elérhetetlen nyugat-szibériai terepmunka helyett. Itt írott doktori disszertációját (Ob-Ugric Metrics, megjelent 1958-ban), amelyben a finnugrisztika legjobb hagyományait, Wolfgang Steinitz és Lotz János munkásságát követi, az európai filológia „klasszikus” opusaként, mintaadó alapműveként tartja számon a szakma. A japán nyelvvel és „magaskultúrával” való ismerkedéssel csaknem egyidejűleg gyűjti a csak szóbeli hagyománnyal bíró gilják nyelv és kultúra produktumait. E három, egymástól elütő kultúrával, ill. eltérő nyelvvel (európai filológiai hagyománnyal, ázsiai magas és folklorisztikus kultúrával, ill. obi-ugor, japán és gilják nyelvvel) való egyidejű intenzív foglalatalkodás érlelhette meg végleg benne, amire egyébként komparatívisztikai stúdiumai is tanították: a nyelvek és kultúrák egyenlőségének és végeláthatatlan gazdagságának a gondolatát. Az ekkor szerzett tréning tehetete, hogy nemcsak arra volt képes, amit köreinkben és századunkban minden ún. intelligens embertől el szoktak várni, hogy legalábbis jóindulatú megértést tanúsítson az „írásbeliség nélküli nyelvek”, ill. „alsóbb néposztályok szellemi produktumai” iránt, hanem ennek fordítottjára is, tehát, hogy őszinte érdeklődéssel és elfogulatlanul tekintszen, akár egy „naív bennszülött”, az ún. „kultúrnyelvekre”, ill. „magas kultúrára”. Austerlitz ennek megfelelően szívesen alkalmazta a belső rekonstrukció módszerét azoknak a kultúrnyelveknek

tartott idiómáknak esetében is, amelyeknek hosszú írásbelisége, számos nyelvelméke és kiterjedt nyelvészeti szakirodalma van. Ezzel a módszerrel például olyan „hétköznapi” finn igékről derítette ki, hogy bennük babonás–varázsos tövek, már a nyelvelmékek korában is régen elfelejtett őskori maradványok vannak eltemetve, mint *luopua* ‘megválík vmitől, lemond vmiről’, *taipua* ‘hajlik, hajlandó vmire’ *haipua* / *häipyä* ‘eltűnik, szertefoszlik’, *viipyä* ‘késik’. A belső rekonstrukció módszerét egyébként az írásbeliséggel nem rendelkező amerikai indián nyelvek történeti–genetikai vizsgálatára fejlesztették ki, s Austerlitz az elsők között „importálja vissza” ezt a komparatív szellemű újvilági találmányt az Óvilág nyelvészetébe (*On the Use and Abuse of Internal Reconstruction*⁴). Ha magát a módszert újnak tudjuk is, a szellem, amelyben fogant, Szokratésztől való.

Elfogulatlanul közelít Austerlitz a vogul, gilják vagy román népdalszövegekhez is, és elemzése végére érve ámulva látjuk, milyen mesteri módon vannak ezek az úgynevezett primitív alkotások megcsinálva.⁵ És még valami: eltérve a nyelvészek és folkloristák még századunkban is szokásos (és sajnálatos) gyakorlatától, Austerlitz nem választja el a szöveget a dallamtól, vagy emezt attól, hanem egymáshoz való viszonyukban vizsgálja őket, s megmutatja, milyen konfigurációkat alkot is e kettő.⁶ Nyelv és zene viszonya, egymáshoz való hasonlósága, ill. egymástól való eltérése később is foglalkoztatta az egykori „jazz-zongoristát” (Lotz János elmondása szerint a háború után egy ideig jazz-zongoristaként kereste a kenyerét New Orleans-ban). A Roman Jakobson emlékének ajánlott *Meaning in music: is music like language and if so, how?*⁷ című cikkének intrádája sejtelmesen jelzi azokat a gondolati mélyáramokat, amelyek a nyelv és a zene birodalma közti határokat el- és alámossák: “This tribute to Roman Jakobson issues only indirectly from his teachings on music or on art in general. It does issue directly from one of his most forceful and lasting statements, Shifters, verbal categories, and the Russian verb” (1956), in which music plays no role at all. That in itself ought to be a tribute to Jakobson’s thinking *Sapienti sat.*”

Ahogy a vámöröket és egyéb cerberusokat örületbe kergető személyi adatok kísérik végig életét — Brassóban „osztrák volt, aki magyarul beszél”; Amerikában „ja, az a fiatal-ember, aki nemrég jött Erdélyből”, Magyarországon „román” (Pais Dezső például, akinek gúnyoros–csípős humora Kodályéval vetekedett, így bókolt neki: „Hallja, Austerlitz, nem minden román gazember, de maga az!”), Finnországban „cigány” (akit föltehetőleg cigányosan barna bőre és fekete göndör haja miatt nem engedett be fiatalkorában valamely előkelő helsinki étterembe a „tábornoki” egyenruhába bújtatott portás, akit nem éppen a népek és fajok egyenlőségének szellemét őrizni állítottak oda, s amikor Austerlitz anyósa, aki szintén a társaságban volt, egy elegáns svéd–finn dáma, ezt az eljárást kikérte magának arra hivatkozva, hogy ő a finn akadémia világszerte ismert tagjának felesége, a zord kapuőrnek már csak az okozott pillanatnyi gondot, hogy vajon a mentőket hívja-e

⁴ *On the Use and Abuse of Internal Reconstruction. UAJb 50(1978): 1–6.

⁵ *Two Gilyak Song-Texts. To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday. Mouton, The Hague. 1967. 99–113.

*Ten Nivkh (Gilyak) Erotic Poems. Acta Ethnographica 33/1–4(1984–85): 33–44.

*The Identification of Folkloristic Genres—Based on Gilyak materials. Poetics – Poetyka – Поэтика. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Mouton, The Hague. 1961. 505–510.

*Parallelismus. L. az előbbi tétel 439–443.

*Analyse d’un échantillon de poésie populaire roumaine. Revue Roumaine de Linguistique. Hommage à Rosetti. 5ème fascicule. Bucharest (1975).

⁶ *The Artistic Devices of Romanian Folk Poetry. Romanian Bulletin. New York. 1976.

Das Ineinandergreifen von Text und Melodie im wogulischen Volkslied. Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum II. Helsinki. 1965. 95–101.

⁷ Meaning in Music: is Music like Language and if so, how? American Journal of Semiotics 2/3(1983): 1–11.

vagy a rendőrséget), Japánban „amerikai”, Amerikában élő családjával finnül beszélt — ugyanúgy tudományos munkássága is telistele módszerek és iskolák termékeny kereszteződésével, különös, csak őrá jellemző konfigurációival. Fentebb említettem már, hogyan alkalmazta a belső rekonstrukciót az összehasonlító módszer mellett, annak mintegy ellenőrzéseképpen, s hogyan, bővítette ki folklorisztikai szövegvizsgálatait a vogul és gilják népdalok esetében muzikológiai analízissel. Finn és magyar nyelvészeti vizsgálódásai⁸ és finnugrisztikai stúdiumai mellett főként a belső rekonstrukciót igénylő, rokotalan szigetnyelv, a gilják izgatja. Pályakezdő esszéjével, *Gilyak Nursery Words* (1956) kezdődik gilják tárgyú cikkeinek sorozata, mely a legkülönfélébb témákat foglalja magába, a vokativusz és imperativusz közös eredetének kimutatásától a névmásrendszer jelentéstani összetevőinek azonosításán és etnozoológiai, valamint etnobotanikai elnevezéseken át a vallási terminológia problémájáig.⁹ Gilják folklorisztikai vizsgálódásairól már szoltam. Giljakológiai munkásságának összefoglalásaként két írását említem: az 1990-ben írott *Typology in the Service of Internal Reconstruction: Saxalin Nivx*,¹⁰ amelyben aprólékos munkával kideríti, hogy a giljakra jellemző szókezdő paradigmatiszmas mássalhangzóváltakozások korábbi reduplikációkra vezethetők vissza, valamint egy másik, föltehetőleg 1985 és 1990 között született dolgozatát, *Finnish and Gilyak Sound-Symbolism—The Interplay between System and History*,¹¹ melyben fantasztikus fonetikai tudását láthatjuk csillogni a széles történeti-tipológiai háttér előtt. (Bár — mint ahogy mesterét, Lotz Jánost jellemezte — ő is „igazi eklektikus” szellem volt, mindenfajta diszciplínát és mindenféle

⁸ *Zur Statistik und Morphonologie der finnischen Konjugationstypen. Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Steinitz-Festschrift. Berlin. 1965. 39–43.

Finnish Reader and Glossary. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 15. Indiana University, Bloomington–Mouton, The Hague. 1966.

*The Distributional Identification of Finnish Morphophonemes. *Language* 43(1967): 20–33.

A magyar deixis. Előadás a Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusán. Szeged. 1972.

*O Tempora, O Modi oder: Versuch die Hauptkategorien der finnischen Konjugation auf einen Nennen zu bringen. Chr. Glaser – J. Pusztay (Hrsg.), *Schlachter-Festschrift*. Harrasowitz, Wiesbaden, 1978.

*Partitive, Infinitive, Passive and Genitive Plural in Finnish. *UAJb* 55(1983): 81–91.

⁹ *Vocatif et impératif en ghiliak. *Orbis* 7(1958): 477–481.

*Semantic Components of Pronoun Systems: Gilyak. *Word* 15(1959): 102–109.

*Gilyak Religious Terminology in the Light of Linguistic Analysis. *The Transactions of the Asiatic Society of Japan*. Third Series. 7(1959): 207–223.

*Native Seal Nomenclatures in South-Sahalín. *Papers of the Committee on the Institutional Cooperation*. Far Eastern Language Institute, Ann Arbor. 1968. 133–141.

L'appellation du renne en japonais, ainou et surtout en ghiliak. In: W. Heissig (ed.), *Sinor-Festschrift*. 1976.

Gilyak Internal Reconstruction 1: Seven Etyma. In: H.I. Aronson–B.J. Darden (eds), *Papers from the Second Conference on the Non-Slavic Languages of the U.S.S.R.* *Folia Slavica* (Columbus) 5/1–3(1981): 81–88.

Gilyak Internal Reconstruction 2: Iron and Questions Related to Metallurgy. In: H.I. Aronson (ed.), *Papers from the Third Conference on the Non-Slavic Languages of the U.S.S.R.* *Folia Slavica* (Columbus) 7/1–2(1983): 38–48.

Gilyak Internal Reconstruction 3: Ligneous Matter. In: H.I. Aronson (ed.), *Papers from the Fourth Conference on the Non-Slavic Languages of the U.S.S.R.* *Folia Slavica* (Columbus) 10(1986).

¹⁰ *Typology in the Service of Internal Reconstruction: Saxalin Nivx. In: W.P. Lehmann (ed.), *Current Issues in Linguistic Theory* 67. Amsterdam–Philadelphia. 1990. 17–33.

¹¹ *Finnish and Gilyak Sound Symbolism: The Interplay between System and History. 1985 és 1990 között. Kézirat.

irányzatot képes volt elfogadni és hasznosítani, mégis, a nyelvészetnek csak két területét tartotta komoly tudománynak: az összehasonlító nyelvészetet és a fonetikát. „Nincs más” — mondotta.) A két, földrajzilag oly távoli nyelv között meglepő hasonlóság mutatkozik a deskriptivitás kifejezésének főnikus eszközeiben. A tanulmányt sokatmondó kérdéssel fejezi be: “Are the Finnish and Gilyak scenarios rooted in the nature of human phonation or, more specifically, in the cultural make-up of the North-Eurasian area?”

Mint csaknem minden írásáról, Austerlitz gilják és finn nyelvi problémákat tárgyaló írásairól is elmondható, hogy — mélyfúrások, azaz az éppen kérdéses terület teljes és kimerítő tárgyalásai az idő tengelyében. Ilyen irányú kutatásait részint a történeti-összehasonlító nyelvészet hagyományos keretében összegzi, nem mulasztva el az alkalmat, hogy rajta hagyja saját keznyomát az uráli nyelvekről kollektíve festett képen, mint pl. kézikönyvbéli összefoglalásában, *Uralic Languages*,¹² részint pedig újszerű megközelítésben, az ún. hosszú távú vagy messzetekintő összehasonlítás [long-range comparison] keretében, ahol kutatói horizontját kitágítván, tovább bővíti a vizsgálható nyelvek, ill. nyelvcsaládok skáláját, hogy befoghassa az egész északi féltekét. E vizsgálatokat Austerlitz részben a délibábos-dilettáns nyelvhasználgatás, illetőleg az amerikanisták által használt terminológia (phylum, makrocsoport stb.) kritikájaként kezdte,¹³ hogy a diszciplína rövidesen önálló életre keljen és a nyelvészetnek teljesen új fejezetét nyissa meg, amelyet talán globális nyelvészetnek lehetne nevezni.¹⁴ Austerlitz, miután rámutatott arra, **miket nem és hogyan nem lehet összehasonlítani**, megkeresi és meg is találja azokat az egységeket és azokat a területeket, amelyek esetében és ahol az ilyenfajta összehasonlításnak van értelme. A vizsgálandó tárgy(ak) azonosításában és a reá(juk)tapadt „szennyeződések” eltávolításában szerzett összehasonlító mikrofilológiai gyakorlatát itt tudja gyümölcsöztetni igazán: szellemes spekulációit széleskörű empirikus tapasztalata hitelesíti.

¹² *Uralic Languages. In: B. Comrie (ed.), *The World's Major Languages*. London, Sidney. 1987. 569–576.

¹³ Long-Range Comparison of Tamil and Dravidian with Other Language Families in Eurasia. *Proceedings of the Second International Conference-Seminar of Tamil Studies 1*. Madras. 1968. 254–261.

*On Comparing Uralic with Other Language Families. Előadás A finnugor népek és a Kelet című konferencián Tartuban 1975-ben.

¹⁴ *Language-Family Density in North-America and Eurasia. In *Memoriam Mauriti Swadesh*. Előadás. XLI Congreso Internacional de Americanistas. Mexico, D.F. 1974.

*Agglutination in Northern Eurasia in Perspective. Presented to Shirô Hattori on the Occasion of His Sixtieth Birthday. In: R. Jakobson–Sh. Kawamoto (eds), *Studies in General and Oriental Linguistics*. Tokyo, Japan. 1970: 1–5.

*Az európai [w] és [v] térben és időben. *NyK* 78(1976): 250–255.

Özvegy. In: Bereczki G. – Domokos P. (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok*. Budapest. 1983. 33–38.

*The Enigma of the Baltic-Finnic Residue: A Program A. Laanest et al. (eds), *Läänemeresoomlastest neenetsiteni*. Ariste-Festschrift. Tallin 1985. 9–12.

*Circum-Pannonian Isoglosses: the Absolute Superlative. *Slovene Studies* 9/1–2(1987): 25–32.

*Contact, Space, History. *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum I B*. Sessiones Plenares et Symposia. Debrecen, 1990. 47–54.

Alternatives in Long Range Comparison. In *memoriam Carl and Florence Voegelin*. In: S.M. Lamb – E.D. Mitchell (eds), *Sprung from Some Common Source*.

Investigation into the Prehistory of Languages. Stanford California. 1991. 353–364.

*The European Absolute Superlative, an Orphan of Grammar, of the the Lexicon and of History. In Honor of Rudolf Filipovič. In: V. Ivir–D. Kalogjera (eds), *Languages in Contact and Contrast*. de Gruyter, Berlin. 1992.

Összehasonlító mikrofilológia és globális nyelvészet Austerlitz szemléletének két egymást kiegészítő aspektusa: az összehasonlító mikrofilológia az idő tengelye mentén lejátszódó folyamatokat vizsgálja, a globális nyelvészet pedig e folyamatok térbeli megnyilvánulásait tűzi ki célul azonosítani. Mindkét megközelítésből kitetszik, hogy a nyelv — ezek az ő szavai — „életnagyságnál nagyobb léptékű rendszer”. A nyelv fölséges monumentalitását egy szemvillanással fölmérni isteni adomány, amelyben csak igen kevesen szoktak részesülni, s e kevesek közül is a legtöbbször inkább átok e kegy, mint áldás. Austerlitz is a kiválasztottak közül való volt, de többségüktől eltérően őt nem némitotta meg „az égő csipkebokor” látványa, s tette melankolikussá, vagy önmagával szemben is könyörtelen kritikussá, mint pl. professzorának mentorát, Gombocz Zoltánt vagy professzorát, Lotz Jánost. Láttá a feladat mérhetetlen nagyságát és az emberlét paránságát, de nem lázadt ez ellen a szereposztás ellen, hanem adótnak vette és elfogadta: így tudta megőrizni épségét és aktivitását. Szkeptikus volt, tudta, hogy nem lehet bekebelezni az egész világot egyszerre, de valamit azért meg lehet érteni belőle „partem pro toto”. Ebben a vonatkozásban felfogása különbözött századunk második felének domináns nyelvészeti irányzataitól, a nyugati féltéken uralkodó generatív-transzformációs grammatikától, s a keleti szférában elterjedt „nosztratikus nyelvészettől”, ezeknek „szerénytelen” célkitűzésétől, hogy az egész nyelvet egyetlen pontból (nézőpontból, ill. az abszolút kezdőpontból, origóból) kiindulva gombolyítsák le — vagy göngyölték fel. Mindenfajta „totalitárius” nyelvészet idegen volt tőle, helyette a „globális” nyelvészetet részesítette előnyben.

Munkásságában központi jelentősége van a vizsgálandó tárgyak azonosításának, legyenek azok finn morfofonémák, gilják folklórműfajok, az abszolút szuperlatívusz európai esetei vagy Eurázsia és Észak-Amerika nyelvcsaládjai. De nemcsak a vizsgálandó tárgyak azonosításával bíbelődött, hanem a vizsgálat eszközeinek karbantartásával is. Ilyen tisztázó jellegű írása pl. a *Remarks on Deixis* vagy az *Associationg Freely about Repetition in General or Repetitive Matrix Studiosa*, de leginkább talán a *Myth, Play, Humor* című.¹⁵ Ez utóbbi írásában rendkívül szemléletesen hozza közös nevezőre, azaz magyarázza újra a szakma és a széles publikum által mindennap használt fogalmakat.

Poliglott volt, páratlan a szakmában, még a szakmában is páratlan, egyesek szerint 16 nyelven tudott. Amikor egy nyelvtudását csodáló dán kolléga egyszer megkérdezte tőle, hogy tulajdonképpen hány nyelven tud, kitérően válaszolt: „Jeg kender faktisk to: kærlighedens og blomsternes sprog” [Tulajdonképpen csak kettőn tudok: a szerelem és a virágok nyelvén]. Mire a dán lemondóan: „Det vil sige, de alle andre er kun dialekter” [Az összes többi tehát csak nyelvjárás, ugyebár?]. Legendás nyelvtudását nem ingyen kapta, bár három nyelvhez szinte születésétől fogva szoros szálak kötötték, a némethez, a magyarhoz és a románhoz, az összes többit azonban ugyanúgy meg kellett tanulnia neki is, mint bárki másnak. És egész életében tanult. Például csak „öregkorában” — furcsa ezt írni róla, aki öreg sosem tudott volna lenni, ha megérhette volna is — tanult meg jól oroszul beszélni. A nyelvet elsősorban a kommunikáció eszközeként tartotta és úgy is használta. Még nyelvtudásánál is bámulatosabb volt kommunikációs képessége, de lehet, hogy fordítva van: azért tudott annyi nyelvet megtanulni, mert őszintén kíváncsi volt a másik emberre, lett légyen az egyetemi tanár vagy kosárfonó cigány, akivel a sors összehozta. „Nem tett különbséget a barátság és a nyelvészet között” — mondotta volt Roman Jakobsonról 1991. novemberében Aarhusban jártakor, s ez személyére és szakmájára nézve legalább annyira igaz, mint akiről mondta. Barátainak se szeri, se száma a világban. Magyarországon a szakma színe java (tudomásom szerint Hajdú Péter, Hutterer Miklós, Kálmán Béla, Máté Jakab, Papp Ferenc, Szépe György vallhatta magát barátjának), nem beszélve a rokonszakták számos jeles képviselőjével. Hogy a barátság

¹⁵ *Remarks on Deixis. Issatchenko-Festschrift. 1974.

*Associating Freely about Repetition in General or Repetitive Matrix Studiosa. In: Horváth I.-Veres A. (szerk.), *Ismétlés a művészetben*. Budapest. 1980.

*Myth, Play, Humor. *Canadian-American Slavic Studies* 22/1-4(1988): 35-42.

milyen fontos volt számára, jelzi, hogy munkássága írott részének túlnyomó többségét emlékkönyvekben és kongresszusi kiadványokban lelhetni föl, mint ünnepelteknek szóló ajándékot, néhai barátai és kollégái emlékéét éltető följajánlást vagy egy konkrét szakmai közönséget megszólító üzenetet (l. műveinek válogatott bibliográfiáját a jegyzetekben). Írásai szétszórtan jelentek meg a világ legkülönbözőbb részein, ugyanis nem fordított gondot arra, hogy emlékművét még életében létrehozza. Mint igaz humanista fontosabbnak tartotta a közvetlen kapcsolattartást, direkt közlést, szóbeli megnyilvánulást az írásnál (pedig nagyon tudott írni). Rövid megjelenéseit nagyfokú intenzitás jellemezte: néhány helyénvaló kommentárja, megjegyzése, bon mot-ja (pl. „A magyar nyelvészetnek két hagyománya van: a gomboczság és a hólyagság”) sokunkban talált visszhangra, készített bennünket önvizsgálatra vagy éppen pályánk korrekciójára. Magyarországi barátai közül kortársát, „unokatestvérét”, ahogy Hajdú Pétert szokta emlegetni, tisztelte meg azzal, hogy cikket írt az emlékkönyvébe, magyarországi barátai pedig neki készítették emlékkönyvet 65. születésnapjára, amelynek megjelenését 70. születésnapján még meg is érte (Nyelvtudományi Közlemények 91: 1–2. Budapest. 1990).

Kiváló nevelő volt. Azok közül, akik formálisan is tanítványai voltak a Columbia Egyetemen (amelyhez egész életében hű maradt, előbb mint diák, majd 1958-tól mint a Nyelvészeti Tanszék munkatársa, 1965-től haláláig professzora) hadd említsek név szerint is kettőt, mert őket különleges kapocs kötötte hozzá. Daniel Mario Abondolo, jelenleg a londoni egyetem tanára, újító módon terjesztette ki a magyarra és a mordvinra azt a morfonológiai megközelítési módot, amelyet Austerlitz a finn nyelvre fejlesztett ki. Abondolo magyar nyelvészeti munkássága, különös tekintettel doktori disszertációjára (D.M. Abondolo: *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988) mondhatni Austerlitz életművének kiteljesítése, mert — beszédes hallgatás — Austerlitz, a magyar nyelvészetben és kultúrában való jártassága, és általában a magyarok iránti erős rokonszenve ellenére is viszonylag keveset publikált magyar nyelvészeti témákról. Carol H. Rounds pedig, aki utolsóként doktorált nála finnugor nyelvészetből és a Columbián ma magyart tanít, munkatársaként lehetett tanúja élete utolsó éveinek. Austerlitz is elégedett volt egykori tanítványával és kollégáival (Abondolon és Roundson kívül még Aili Flintet, a Columbia Egyetem finn lektorát emlegette különös szeretettel) és szerencsésnek érezte magát, hogy éppen velük hozta össze őt a sors. Tanítványairól szólva egyszer azt mondta, hogy „nincsenek sokan, de az nem baj, mert ha sokan lennének, az már kultusz lenne”. Nevelői hivatását nemcsak a katedrán gyakorolta, hanem mindenütt a világban, ahol megjelent, hogy előadást tartson valamely szimpozionum vagy kongresszuson. Számos fiatal kolléga minősítő vizsgálatának (promóció, kandidátusi vizsga) volt készsége résztvevője. Finnországban Juha Janhunen, Franciaországban Jocelyne M.-M. Fernandez, Magyarországon Pusztay János dicsekedhet azzal, hogy Austerlitz volt az opponense.

Életének utolsó három évében rákkal küszködött. Nem hagyta magát. Szeretett és tudott élni, és megadatott neki, hogy két súlyos műtét után is teljes életet éljen. Rövid, de intenzív szenvedés után 1994. szeptember 9-én halt meg New Yorkban.

Bár nevét és az obi-ugor metrikáról írott könyvét már korábbról ismertem, személyesen egy szimpozionumon találkoztam vele még egyetemistaként Szegeden, 1968. augusztus végén. Egyetemi professzorom, Hajdú Péter mutatott be neki. Szomorú és nyomasztó napokat éltünk, néhány nappal Csehszlovákia okkupációja után. Úgy éreztem, hogy megint bezártak bennünket hosszú időre, lehet hogy örökre, és elkecsereződésben nem sok értelmét láttam távoli nyelvek hangrendszerének finomságaival bíbelődni. Ekkor robbant be közénk Austerlitz, a számos meghívott amerikai közül egyetlenként (a többiek, ahogy a katonák szokták, ha túlerővel találkoznak, megfutamodtak). Mintha egy „más”, „emberi léptéknél téresebb” világból érkezett volna közénk, akik a tankok árnyékában szorongtunk. Megjelenése fölszabadítólag hatott. Most végleg visszatért abba a világba, amelynek fenséges voltát szeretetreméltó földi személyén keresztül szerencsések voltunk megsejteni.

Magnus Olsson: Hungarian Phonology and Morphology.

Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund 26.

Lund University Press 1992. 216 oldal.

SIPTÁR PÉTER

A magyar fonológia és morfológia nemzetközi (angol nyelvű) szakirodalmának utóbbi fél évszázadát olyan kiemelkedő művek fémjelzik, mint Hall (1944), Hetzron (1972), Vago (1980), Kornai (1986) és Abondolo (1988). E vonulat legújabb darabja, a svéd Magnus Olsson doktori disszertációja nemrég jelent meg a lund-i egyetem Nyelvészeti Intézetének Bertil Malmberg alapította, jelenleg Gösta Bruce és Bengt Sigurd szerkesztésében közreadott kiadványsorozatának 26. köteteként. Olsson monográfiája bizonyos tekintetben Vago (1980) újragondolásán alapul (Vago művének magyar nyelvű ismertetése az NyK-ban: McRobbie-Utasi 1982). Ahogyan a szerző előjáróban rámutat: „Ez a disszertáció Vago művének bírálatát is tartalmazza, szabályainak egyszerűsítése révén. A magyar nyelv Vago által leírt változatából indultunk ki, ... [bár] néhol rámutatunk adatainak kétséges érvényességére. Mindazonáltal egy Vagoétól teljesen különböző könyv jött létre” (10). A főbb újítások a következőkben foglalhatók össze:

(i) A szabályok felírásában használt formalizmus minden korábbtól eltér. „Mivel felismertem a [Vago által követett] SPE-jelölésmódtól való elszakadás szükségességét, de a manapság használatos autoszegmentális ábrázolatok láttán kényelmetlen érzés töltött el, kénytelen voltam újfajta fonológiai formalizmust kiötlölni” (17). A szerző nem áru el közelebbit az autoszegmentális jelölésmóddal kapcsolatos kényelmetlen érzéséről, s valójában saját szabályfelírási módszereibe sok mindent be is épít az autoszegmentális fonológia felismerései közül, de anélkül, hogy annak formális szigorúságát és eleganciáját megközelítené; szabadon használja a klasszikus generatív eszköztár olyan sokat bírált elemeit is, mint a görög betűs változók, a különféle zárójelek, az alsó és felső indexek, és így tovább. Az egyetlen formális eszköz, amelynek használatát kifejezetten mellőzi, az ún. kapcsos zárójelek alkalmazása (diszjunktívan rendezett alszabályok rövidítő összefoglalására). Ehelyett bevezeti a „részalmaz-meghatározás”-nak nevezett eszközt (l. alább). Így tehát egy meglehetősen eklektikus és lényegében korlátolatlan jelölési rendszer bontakozik ki, amelyben a formális egyszerűség követelményének igen csekély szerep jut, bár Olsson többször is hangsúlyosan ennek ellenkezőjét állítja. „Vago szabályainak egyszerűsítése”, amelyre a fenti legelső idézetben utal, rendszerint abból áll, hogy Vago több, egymástól függetlenül motivált szabályát bonyolult (gyakran ijesztően bonyolult) sémákba foglalja, bár ezáltal természetesen kevesebb szabályra van szükség. (Például a morféma-közötti magánhangzó-betoldást Vago több különböző szabállyal írja le; ezeket Olsson egyetlen szabálysémával helyettesíti (167), amelynek egy része fakultatív, s amelyben többszörös görög betűs változókra és címkézett „könyök”-zárójeleken kívül szintaktikai jegyek is szerepelnek, sőt bizonyos esetekre a környezetnek a morfémahatár körüli megfordítása is elő van írva.) Mindennek eredményeképpen a túlbujánzó formalizmus sokszor még azokban az esetekben is a bonyolultság látszatát kelti, amelyekben Olsson elemzése elvileg egyszerűbb vagy megfelelőbb.

(ii) Egy másik újítás a korábbiakhoz képest a fonotaktikával foglalkozó első fejezet, amelyben szűrők, együtteleőfordulási megszorítások, morfémaszerkezeti feltételek és hasonló helyett „preciklikus” fonológiai szabályok alakjában jelennek meg a fonotaktikai megállapítások. (Olsson elemzése egyfajta lexikális fonológiai keretet feltételez, amelyben a morfémahatáron keresztül működő szabályok a 2. szinten helyezkednek el, míg a bármely szinten alkalmazhatók posztciklikusok. Nem világos azonban, hogy ez utóbbiak tovább oszlanak-e posztciklikus lexikális és posztlexikális szabályokra; valamint hogy a preciklikus szabályokon kívül az 1. szint tartalmaz-e ciklikusan alkalmazandó szabályokat is,

vagy pedig e szint teljes egészében nem-ciklikus („preciklikus”).) Például a morfémakezdő mássalhangzó-kapcsolatok közül következetesen hiányzó *tl-*, *dl-*, *szt-*, *pv-*, *bv-* rosszul formáltságáról egy általános disszimilációs szabály ad számot (29). (Egy későbbi cikkében Olsson (1993) rámutat, hogy a morfémán belüli labiális mássalhangzó-kapcsolatok nazzálissal kezdődő (intervokális és morfémavégi) kapcsolatokra korlátozódnak, amit egy független szabályban amúgy is ki kell mondani, ezért az általános disszimilációs szabálynak nem kell kiterjednie a *pv-*, *bv-* hiányára; ezáltal e szabály hatóköre leszűkül — bár általánossága nem szenved csorbát.)

(iii) A szerző egy háromértékű szabályjegy-konvenciót is bevezet, amely szerint a $[\pm n]$ szabály] jegy előírja valamely (apró)szabály alkalmazását (illetve általános szabályok esetében a szótárban nincs feltüntetve), a $[0 n]$ szabály] jegy megakadályozza valamely szabály alkalmazását (ezt a funkciót látja el rendszerint a $[-n]$ szabály] jegy), míg a $[-n]$ szabály], meglehetősen rejtélyes módon, az n szabályban foglaltak „ellenkezőjének” végrehajtását váltja ki. (Például a *híd*-féle szavak magánhangzó-harmóniával kapcsolatos viselkedésére a $[-$ Harmónia] jegy utal, szemben az *aludnék* toldalékának harmonizálatlanságával, amelyet a $[0$ Harmónia] jegy jelöl.) Bár Olsson a skót jogrendszerrel Arisztotelészig különféle analógiákkal igyekszik alátámasztani, a megoldás kevéssé meggyőző marad: újabb példája a formális eszköztár bonyolultságának.

(iv) Ahelyett, hogy (Vagohoz hasonlóan) a magánhangzó-szabályok kimenetét különféle igazító szabályokkal hozná felszíni alakjukra, Olsson kétféle megoldást kínál az abszolút neutralizáció elkerülésére. Az egyik egyfajta jegyhierarchia bevezetéséből áll, a másik összepárosító algoritmusra épül. Mindkét javasolt eljárás fonológián kívüli eszközök bevonásával jár.

(v) Több „mintha”-szabály bevezetését is javasolja a szerző, amelyek nem írnak elő valószínű változást, csupán annyit mondanak ki, hogy bizonyos szegmentumok vagy szegmentumsorok úgy viselkednek, „mintha” nem azok volnának, amik. Bár e szabályok egyike tetszetős módon ragadja meg a *j*, *h* és *v* (ebben az elemzésben: a „siklóhangok”) aszimmetrikus viselkedését, az ötlet ugyancsak szokatlan a mai nyelvészetben.

(vi) Végül a szerző gondolkodását „a Peirce, Boole, Frege és későbbi tudósok nevéhez fűződő szimbolikus logika ihlette meg. Ezen kívül egy újabb nyelvészetben kívüli fejlemény befolyása is érezhető, mégpedig a prototípuselméleté. Mindebből egyfajta logikai fonológia kerekedett ki” (8).

A könyv a bevezetón kívül öt fejezetből (1. Fonotaktika, 2. Mássalhangzó-szabályok, 3. Magánhangzó-szabályok, 4. Névszóragozás, 5. Igeragozás), különféle mutatókból, köztük egy igen hasznos összefoglaló szabálylistából, valamint részletes irodalomjegyzékből áll.

A Bevezetőben (8–21) egy általános „a leírás célja, köre, előzményei”-jellegű szakaszt követően a magán- és mássalhangzók készletének bemutatására és megkülönböztető jegyekkel való elemzésére kerül sor; végül a könyvben használt szabályírási formalizmus rövid bemutatása zárja ezt a részt.

A mássalhangzók osztályozását illetően újabban az a tendencia érvényesül, hogy a képzési helyre utaló osztályok számának csökkentése érdekében a megjósolható képzési hely-különbségekről képzésmód-jegyek segítségével adunk számot (vö. Siptár 1995). Ezzel szemben Olsson egybevonja a zárhangok és affrikáták osztályát, viszont hat képzési helyet különböztet meg (a hetedik hely a „glottális” lenne a *h* siklóhang számára, de Olsson érvelése szerint ez a szegmentum mögöttes /x/ veláris réshangra megy vissza, amelyet magánhangzó előtt a megfelelő szabály „dekonzonantalizál”):

	labiá- lis	dentá- lis	alveo- láris	palato- alveoláris	pala- tális	velá- ris
nazálisok	m	n			ny	
zárhangok/affrikáták	{ b p	{ d t	{ dz c	{ dzs cs	{ gy ty	{ g k
részhangok	{ f		{ z sz	{ zs s		{ x
likvidák		l	r			
siklóhangok	v				j	

(A likvidák és a siklóhangok sora is összevonható lenne, de eltérő viselkedésük Olsson szerint külön tartásukat indokolja.) Míután a zárhangok és az affrikáták egyetlen osztályt alkotnak, az olvasó azt hinné, hogy a *ty* és *gy* zárhang vagy affrikáta voltáról folyó régi vitát a szerző elegáns módon kívánja feloldani. Amint hamarosan látni fogjuk, a megkülönböztető jegyek takarékos felhasználása nem tartozik a szerző céljai közé. Húsz különböző jegyet definiál és használ, amelyek mintegy egyharmadának értéke a többi jegy alapján megjósolható, ennél fogva redundáns. Az egyik ilyen (a fenti osztályozás alapján) redundáns jegy a „fokozatos zárfeloldás” (SPE: késleltetett felpattanás). Ennek megfelelően Olsson állást foglal a *ty* és a *gy* affrikáta-értelmezése mellett. (1993-as cikkében kifejti, hogy a legerősebb fonológiai helyzetben álló változatot kell alapváltozatnak tekinteni. Mivel a vitatott két hang fonetikai megvalósítása hangsúlyos magánhangzó előtt valóban affrikátaszerű, míg különféle gyengébb helyzetekben zárhang-jellegű, ebből tehát az következne, hogy mögöttes természetükre nézve affrikáták. Ez az indoklás azonban nem illik össze Olssonnak a *h*-ra vonatkozó elemzésével, továbbá figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a valódi affrikátákat sohasem képviseli zárhang a felszínen, akármilyen gyenge helyzetben álljanak is.)

A magánhangzók készletében a zárt *ē*-t is megtaláljuk, bár sem a rendszer formális működésének szempontjából nem perdöntő a jelenléte, sem pedig az úgynevezett hét rövid magánhangzós dialektusok (például a köznyelv) mögöttes állományának nem tagja a szerző szerint. Ez a pánektális kezelésmód (tehát hogy a nyolc magánhangzós és a hét magánhangzós dialektusokra egyaránt kiterjed a szerző figyelme) anélkül bonyolítja az előadásmódot, hogy a magyarázó erő terén bármit is nyernénk ezáltal; s ráadásul a szóalakok nyolc magánhangzós változatban való idézése a sajtóhibák/téves alakok rendszeres forrása. Hogy csak néhányat említsünk: *képp(én)* (76), *koncert* (*koncērt* helyett, 78), *kertem* (*kertēm* helyett, 118), *pēhēly*, *pēlyhēk*, *pēlyhēm* stb. (128), *nekem*, *neked* stb. (*nekēm* stb. helyett, 143), *mēlyikēt* (183).

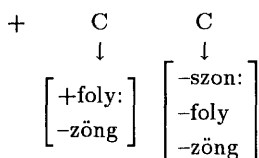
A megkülönböztető jegyek közül a [vokalikus], a [labiális], a [fokozatos zárfeloldás], a [frikciós] és az [osztott] (distributed) teljesen redundáns, a [hosszú], a [felső] és a [hátsó] pedig a mássalhangzók esetében az. A [mássalhangzós] jegy definíciója részeként ezt olvassuk: „A nem-folyamatos hangok és a likvidák mássalhangzósok” (13): ez kizárná a részhangokat, de nyilván sajtóhiba, miután a 16. oldalon megadott táblázatban a részhangok helyesen [+msh] értékűek. A [vokalikus] definíciója szerint „A szájjüregben a legradikálisabb szűkület nem haladja meg a felső nyelvvállású magánhangzókra jellemző mértéket... A magánhangzók és a likvidák vokalikusak” (13). Jegyezzük meg, hogy ez a definíció kizárná a likvidákat; ezúttal azonban nem gyanakodhatunk sajtóhibára, mivel a likvidákat végig [+vok] jegyérték jellemzi. A [dentális] jegy meghatározása: „Az artikulátor a nyelv hegye, amely az alveoláris területnél előrébb létesít kontaktust. Ez a jegy elsősorban az alveolárisok és a dentálisok megkülönböztetésére szolgál” (14). A mássalhangzók fent idézett osztályozása alapján ez a jegy valóban szükséges és jól hasznosítható a könyv több pontján. (Olsson (1993. 163.)-ban azonban új definíciót kap, amelynek értelmében a labiodentálisok is a [+dent] osztályba kerülnek át. Ez az [osztott] jegyet még redundánssabbá teszi, mint amilyen a jelen kötetben.) Végül a [hosszú] jegynek a mássalhangzókra való alkalmazásával kapcsolatban ezt olvassuk: „A magyar hosszú mássalhangzók olykor két mássalhangzó egymásutánjaként, olykor pedig geminátaként [sic, értsd: egyetlen

[+hosszú] szegmentumként] osztályozhatók. Hasonlítsuk ezt össze a fény természetével, amely Bohr szerint hullám- és részecske-tulajdonságokkal egyaránt rendelkezik" (17). Az analógia jól hangzik; de a hosszú mássalhangzók ezen állítólagos kettős természetét az elemzés sehol nem használja fel, kivéve a 175. oldalt, ahol ezt olvassuk: „A kényelmesebb megfogalmazás kedvéért (40)-ben [+hosszú] szerepel, (37)-ben viszont két *t*.” Azonban nem látom a két szabály ilyen megfogalmazásának kényelmes voltát (szükségességéről nem is beszélve): éppen megfordítva is lehetne.

Az első fejezet (Fonotaktika, 22–50) „preciklikus” szabályokkal írja le a lehetséges mássalhangzó-kapcsolatok körét (l. fentebb). A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok tárgyalása Siptár (1980)-on alapul, de a formalizálás Olsson sajátja. (Egy tekintetben tér el az adatok értelmezésében a forrásától: a *szf*- (pl. *szfinx*) kapcsolatot nem tekinti jólfornálnak. Ez a döntés ésszerű; de a magyarázat egyebek mellett arra hivatkozik, hogy a *szf*- „feltehetőleg homofón a *szv*- kapcsolattal” (pl. *szvit*), ami egyszerűen nem igaz.)

Nézzük a következő szabályt, úgy is, mint a fentebb említett „részhalmoz-meghatározás” példáját:

„(25) Morfémakezdő kapcsolat meghatározása:

(Az első mássalhangzó zöngétlen, ha folyamatos, míg a rákövetkező zörejhange zöngétlen és nem-folyamatos.)” (46). Figyeljük meg az „implikációs kettőspont” használatát, amely ha-akkor viszonyt jelöl. A szabály tehát azt mondja, hogy egy morfémakezdő mássalhangzó-kapcsolat első tagja lehet folyamatos is, meg nem-folyamatos is; de ha az előbbi, akkor zöngétlennel kell lennie. Ugyanígy a második mássalhangzó zörejhange vagy zengőhange egyaránt lehet; de az előbbi esetben se zöngés, se réshange nem lehet. Más szabályokkal kölcsönhatásban (25) helyesen határozza meg a morfémakezdő kéttagú kapcsolatok és a háromtagú kapcsolatok első két tagjának lehetséges körét.

A második fejezetben (Mássalhangzó-szabályok, 51–74) mutatkoznak meg Olsson jelölési újításainak igazi előnyei. Így például a Siklóhangok zöngésségi hasonulása, a *x*-törlés és a *x*-dekonzonantalizáció, a Likvida-hasonulás, a Nazális-hasonulás és a Labiodentális-hasonulás nevű szabályok mindegyike jobb (egyszerűbb, célravezetőbb), mint Vago (1980) megfelelő szabálya; igaz, hogy a formális egyszerűség nagyrészt az Olsson formalizmusába hallgatólagosan belefoglalt autoszegmentális jellegzetességeknek köszönhető. A Zöngésségi hasonulás viszont azáltal válik egyszerűbbé, hogy a szerző ügyes módot talál a *v* ismeretes problémájának kezelésére (arra, hogy a *v* hasonul, de nem hasonít). Vago elemzése szerint a *v* [+szon], azaz zengőhange; ezért a hasonulás környezeteként nem jön számításba, viszont külön szabályban kell gondoskodni a zöngétlenedéséről (pl. *szitelen* [ft]). Olsson még egy lépéssel tovább megy: nála a *v* siklóhange (azaz [-msh, -vok, +szon]); ez nem különösebben motivált ugyan, de nem függ össze a szóban forgó kérdéssel. A két elemzés közötti igazi különbség az, hogy Olsson felállít egy „Strukturális *v*-erősödés” nevű szabályt, amelynek elnevezésében a „strukturális” szó arra utal, hogy a *v* nem változik át valami mássá (tehát zörejhange), hanem csak úgy viselkedik, „mintha” [-szon] lenne (mássalhangzó előtt és abszolút szóvégen). E szabály révén a prekonzonatális *v* (zörejhange, amelyen végbemegy a zöngésségi hasonulás) és a posztkonzonatális *v* (zengőhange, amely nem okoz zöngésségi hasonulást) közötti aszimmetria magyarázatot nyer. Ha elfogadjuk az ilyen „mintha”-szabályok lehetőségét, elgondolkozhatunk azon, nem lehetne-e az egész dolgot fordítva csinálni: a *v*-t zörejhangeként elemezni ([+msh, -vok, -szon]) és felállítani egy „strukturális *v*-gyengülés” nevű szabályt, amely szerint mássalhangzó

után úgy viselkedik, „mintha” zengőhang lenne (tehát előfordul szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok második tagjaként és nem okoz zöngésségi hasonulást). Az elemzés ilyen megfordításának messzire nyúló következményei lehetnek, amelyeket itt nem követünk végig; de az ötlet vonzónak látszik, mivel a *v* felszíni megvalósítása végül is réshang, még ha a legkevésbé zörejes is az összes réshang közül (meg azután így az *f/v* szimmetria is helyreállna).

A Vagoénál előnyösebb megoldások másik példája a koronális-hasonulások területe. Itt a legfontosabb felismerés, amely Vago figyelmét láthatólag elkerülte, a következő: az *l*-t csak a *j* képes palatalizálni, a többi palatális mássalhangzó soha (pl. *elnyel, ökölnyi, hölgy, kopoltyú*). Ez az egyszerű megfigyelés számos bonyodalmat megelőzhetővé tesz: (a) Az $l \rightarrow j / \_ j$ változás (pl. *éljen, hol jártál*) a palatalizáció egyéb eseteitől egészen függetlenül fogalmazható meg (és összevonható a *balra* [rr] típusú likvidahasonulással). (b) Vagonál az *l* [-foly], egyedül annak alapján, hogy a palatalizáció tekintetében a *t, d, n*-nel „egyformán viselkedik”. Bár a szakirodalom már az SPE óta megosztott abban a kérdésben, hogy az *l* folyamatos mássalhangzó-e, az a tény, hogy Olsson [+foly]-ként határozza meg, következetesebb rendszerhez vezet, amelyben minden orális zengőhang és minden réshang folyamatos, míg minden zárhang (az orális és a nazális zárhangok egyaránt, az affrikátákat is beleértve) nem-folyamatos. (c) Vago palatalizációs szabálya az *l*-re alkalmazva közbülső ábrázolásként palatális laterális /ly/-t eredményezett, amelyet ezután neutralizálni kellett a *j*-vel. Ez a formális zökkenő automatikusan megszűnik a jelen elemzésben. (d) Mivel az *n* palatálisokhoz való hasonulásáról (pl. *kenje, pattantyú, ötven gyerek, olyan nyakas*) a Nazális-hasonulás szabálya mindettől függetlenül számot ad, a Palatalizáció szabályának immár elegendő a *t*-re és a *d*-re szorítkoznia.

Ez a szabály viszont most már összevonható a zárhang+affrikata összeolvadással (pl. *két cipő, vad csók, nagy dzsungel*) és az érdes mássalhangzók hasonulásával (*házsor, édes cica* stb.) egy igen általános szabállyá, a Koronálisok Hely szerinti Hasonulásává („Koronális szekvencián belül egy zörejhange hasonul a rákövetkező érdes vagy palatális mássalhangzóhoz. Az érdesek csak érdeshez hasonulhatnak” (74)). Hasonlóképpen Vago *j*-érdes hasonulása (pl. *hozz*) és *j*-palatális hasonulása (pl. *hányj*) is összevonható (*j*-hasonulás); ugyanígy a zárhang+réshang összeolvadás (pl. *ötször, egység*) és az affrikata+réshang összeolvadás (pl. *külencszer, ingyencség*) egyetlen affrikálódási szabályban egyesíthető. Mindösszesen tehát egy hét szabályból álló blokk három szabályra egyszerűsíthető.

Azonban e szabályok rendezése némi nehézséggel jár. Az Affrikálódást és a *j*-hasonulást a szerző 2. szintű szabályként, a Koronálisok Hely szerinti Hasonulását posztciklikusként jellemzi. A *hátsó*-féle esetekben a levezetés rendben lezajlik: $t+s \rightarrow t+cs$ (Affrikálódás) $\rightarrow ccs$ (KHH); azonban a *látja*-félékben $t+j \rightarrow ty+j$ (KHH) $\rightarrow tty$ (*j*-hasonulás) sorrendre van szükség. Kérdés, hogy egy posztciklikus szabály táplálhat-e egy 2. szintűt. Mivel a posztciklikus szabályokat a szerző „mindegyik szinten alkalmazhatóként” határozta meg, lehetséges, hogy csak az elnevezés megválasztása félrevezető. De nehéz megítélni, hogy csakugyan erről van-e szó, mivel az egész kérdéskört sűrű homály fedi.

A mássalhangzós fejezetből hiányzik a degemináció tárgyalása. Jóval később, a 155. oldalon (a felszólító mód rövid alakjával kapcsolatban, pl. *várj, várd*) a szerző mellelleg megjegyzi, hogy a degemináció „triviális szabály és ezért nem fogjuk formalizálni. Abból áll, hogy a mássalhangzó mellett álló hosszú mássalhangzók megrövidülnek”. Valójában azonban a degemináció meglehetősen ágas-bogas jelenség — I. Nádasy (1989).

A harmadik fejezet (Magánhangzó-szabályok, 75–99) röviden összefoglalja a *fa-fát* típusú nyúlást, majd részletesebb — de sok kérdést nyitva hagyó — tárgyalását adja a magánhangzó-harmónia kérdésének (vö. Siptár 1984, van der Hulst 1985, Nádasy–Siptár 1993). A háromértékű szabályjegy-konvenciótól (I. (iii)) és a Vago igazító szabályaival szemben javasolt lehetséges megoldások spekulatív elősorolásától (I. (iv)) eltekintve ez a fejezet alig több, mint az irodalomban felmerült kérdések áttekintése. Olsson javasolt szabályai ezúttal sem egyszerűbbnek, sem lényegre tapintóbbnak nem bizonyulnak, mint Vago megfelelő szabályai; voltaképpen alig is különböznek tőlük.

A negyedik fejezet (Névszórágózás, 100–144) a főnévragozás részletes leírásán kívül röviden kitér a melléknevek, névmások, főnévi igenevek, számnevek és névutók kérdéseire is. A többes szám jele és az esetragok bevezetését a kötőhangok (magánhangzó-betoldás) és a *-val/vel*, *-vá/vé* ragok teljes hasonulásának tárgyalása követi. Ezután (107) a magánhangzóval kezdődő esetragokkal (*-ért*, *-ig*, *-ul/ül*) kapcsolatban kiderül, hogy ezekre nem érvényes a magánhangzó-törlés szabálya (amely a birtokos és az igei személyragok leírásában jut fontos szerephez, s amely a toldalékek kezdő magánhangzót törli magánhangzóra végződő tö után, pl. *hajó+unk* → *hajónk*). Ezt a megszorítást azonban sem a szabály eredeti megfogalmazása (a 106. oldalon, (10) alatt), sem a 205. oldalon a szabályok összefoglalásában szereplő változata (amely helytelenül a (15) sorszámot viseli) nem tartalmazza.

Ezután a birtokos személyragozás leírása következik, majd pedig a nem-produktív töltípusok tárgyalása. A 117. oldalon a szerző azt állítja, hogy az ún. nyitótövek (pl. *láb-ak*, *láb-at*, *láb-am* vs. *láp-ok*, *láp-ot*, *láp-om*) nem engedik meg a harmadik személyű birtokos személyragos alakokban a *j*-betoldást (*láb-a*, **láb-ja*, vö. *láp-ja*). Ez tendenciaszerűen igaz ugyan, de túl sok az ellenpélda ahhoz, hogy ilyen kereken kijelentsük: *tálat* de *tálja*, *kádat* de *kádja*, *utat* de *útja*, *földet* de *földje*, *sültet* de *sültje*, *hidat* de *hidja* stb. (A 118. oldalon (27b)-ben a *kert* szót nyitótölként idézi, de mivel a nyolc magánhangzós dialektusokban a helyes alak *kertét*, a *kert* szabályos, nem nyitótő.)

A *kő*, *fű*, *ló*, *szű*, *lé* típusú töveket egyfelől, valamint a *hó*, *tó* típusúakat másfelől közös sémába foglalva írja le a szerző, amely a megelőző mássalhangzó zöngésségére érzékeny, ha a magánhangzó *ó*: így magyarázza, hogy a *ló* és a más magánhangzót tartalmazók *-öv-*, *-üv-*, *-ov-*, *-uv-*, *-ev-*vel váltakoznak, míg a *hó* és társai *-au-*val. A magyarázat ügyes (bár intuícióellenes), de számos problémát vet fel. (a) Nem jelzi, hogy aprószabályról lenne szó, amely csak a szótárban ilyen értelemben megjelölt töveken megy végbe. Így a szabálynak a *só*, *bú*, *nő*, *tű* stb. szavakra is működnie kellene. (Sőt még azt sem jelzi, hogy csak egyszótagú szavakra érvényes; ez hatalmasra duzzasztja a helytelen alkalmazások körét, pl. *felhő*, *kesztyű*, *topló*, *hattyú*, *karalábé*.) (b) Nem ad számot a hasonló, de nem azonos viselkedésű *mű*, *bő* csoportról, ahol a magánhangzó hosszú marad a *v*-vel bővülő alakban is. (c) A *ló*, *nő*, *fő*, *szó*, *ró* igéket (177–178) fordítva elemzi, vagyis mögöttes *-öv-*, *-ov-*val és egy nyújtó/törlő szabállyal; nem adja okát ennek az eltérésnek. (A *ri* és *nyű* igéken is ugyanennek a szabálynak kellene végbemennie, pedig ezek magánhangzója mindig hosszú. Ha viszont ez utóbbiakat hosszú mögöttes magánhangzó + *v*-vel ábrázoljuk, nem tudjuk a *hív*, *óv* stb. *v*-jét megmenteni attól, hogy mássalhangzó elött és szövegén törlődjék.) (d) De még ha feltesszük is, hogy a szabály apró voltát kimondjuk, továbbá eltekintünk az igékkel és a nem rövidülő főnevekkel/melléknevekkel kapcsolatos bonyodalmaktól, a szabálynak a zöngétlen magánhangzó + *ó* és a többi eset közötti állítólagos kettéágazása akkor sem működik. A *jó* szóban zöngés mássalhangzó + *ó* van, mégis a *hó* és a *tó* mintáját követi (*javak*, *java*, stb.). Bár tárgyragos alakja *jót*, nem **javat*, de ugyanez érvényes a *szó*-ra is, amelyet pedig Olsson kifejezetten a *hó* csoportjába sorol; s különben is a szabály által megjósolt **jovat* mindenképpen helytelen. Így tehát a *lovat* vs. *tavat* különbség nem tulajdonítható az *ó*-t megelőző mássalhangzó zöngésségének, illetve zöngétlenségének.

A melléknevekkel foglalkozó szakaszban többek között a kötőhangzók minőségéről esik szó, arról tehát, hogy a melléknevek túlnyomórészt a főnévi nyitótövekhez hasonlóan viselkednek, bár itt is vannak ellenpéldák: *gazdagok*, *nagyok* stb. A javasolt megoldás a háromértékű szabályjegyek konvencióján alapul: a főnévi nyitótövek és a *gazdag* típusú melléknevek egyaránt a [-epentézis] jegyet kapják a szótárban; ez azt jelenti, hogy az epentézis végbemegy rajtuk, de főnevek esetében nem középső, hanem alsó, melléknevek esetében viszont nem alsó, hanem középső nyelvállású kötőhangzó toldódik be. (Ezzel a megoldással az a probléma, hogy a [-epentézis] jelenthetné éppen azt is, hogy nem magánhangzó, hanem mássalhangzó, vagy se nem középső, se nem alsó, hanem felső nyelvállású magánhangzó toldódik be, sőt még azt is, hogy betoldás helyett ezúttal törlésre kerül sor stb. Tehát a háromértékű jegyek konvenciója mindenképpen esetleges, homályos, a rendszer automatikus működését lehetetlenné tevő eszköz.) Maga az epentézis szabálya pedig

a $[\pm N]$ és $[\pm V]$ szintaktikai jegyekre hivatkozva osztja ki a szófajnak megfelelő minőségű kötőhangzókat. (Megjegyzendő, hogy a szabályokban megjelenő V emiatt rendszeresen kétértelmű: hol 'ige', hol 'magánhangzó' jelentésben szerepel.) A 135. oldalon a *felelős (-et)* melléknév és a *felelős (-t)* főnév (és hasonló párok) eltérő kötőhangváltását (Vago nyomán) azzal magyarázza a szerző, hogy a betoldott középső nyelvvállású magánhangzók (a megfelelő mássalhangzó-környezetben) kieshetnek, míg az alsó nyelvvállásúak nem. Tehát például az *iparos* főnév levezetése ez: *iparos-t* → *iparosot* → *iparost*. Az ilyen megoldást az ismert angol gyermekversike nyomán (*Tízezer vitéze volt a / yorki herceg úrnak, / felkúsztak a hegytetőre, / s újra visszakúsztak*) „a yorki herceg szórakozása” néven tartja számon a szakirodalom.

Ezután a személyragozott főnévi igenevekre (pl. *várnom*) térve Olsson megjegyzi, hogy ezek (más nyelvek hasonló alakjaival szemben) „nem használatosak prepozíciókkal, mivel ez az osztály a magyarban nagyon korlátozott előfordulású” (137). A prepozíciók előfordulása annyira korlátozott, hogy nem is léteznek a magyarban. A harmadik személyű főnévi igenevek (*várnia, várniuk*) elemzése szellemes: az *i* ugyanúgy törlődik, mint más személyekben, majd *j*-betoldás történik, akárcsak a főnevek birtokos személyragozásában: *várn-om, várn-od, várn-ja*, vö. *bárd-om, bárd-od, bárd-ja*. „Eszerint a helyesírás itt hagyományos, nem pedig fonetikus: a *-ni* végződésel való feltételezett azonosságon alapul” (138). A megoldás tehát szellemes, de két okból is tarthatatlan. Először is a *várnia* három szótagú (amint az eldöntendő kérdések hanglejtése tanúsítja: *Kell vár[ni]a?*, **Kell [vár]nia?*); másodsor: ha az *i* betű mögött *j* hang rejlene, a *várnia* kiejtése *várnya lenne (nazális-hasonulás, *j*-hasonulás és degemináció révén).

A fejezet utolsó szakasza a névutók és esetragok személyragozott alakjait tárgyalja. (A jelentéseket megadó glosszák itt még annál is pontatlanabbak, mint a könyv más részein.) A 143. oldalon azt olvassuk, hogy az *emögött* és hasonló alakok kiejtése *emmögött* stb., „(a helyesírás itt nem fonetikus)”. Másfelől azt is állítja a szerző, hogy az *alája, melléje, közéje, mögéje* stb. „csak sztenderd-alatti beszédben előforduló alakok” (144). Az én nyelvérzékem szerint az *emmögött* sokkal inkább sztenderd-alatti, mint a *mögéje*. Hasonlóképpen a 177. oldalon az ikes igék hagyományos ragozásáról (*mászom*) joggal állapítja meg a szerző, hogy „úgy látszik, kizorulóban van”; de a választott példa nem szerencsés („*k* használatos pl. a *lakik* első személyű alakjában”). A *lakok* alak sokkal sztenderd-alattibb, mint a (sztenderd-alattiként idézett) *mászok*.

Az ötödik fejezet (Igeragozás, 145–196) az igei paradigmát tárgyalja, több nem-formális elv bevezetésével. Ilyenek „a homonímia kerülésének elve” (159–163), vö. Carstairs (1987. 119), „az inflexió maradványok elve” (168–189), valamint egy hosszú és spekulatív rész „a jelöltség szerepe az igeragozásban” címmel (181–196). Sajnálatos módon a tárgyalás itt is több helyütt nem létező alakváltozatokon alapul. Például a 164–165. oldalon (28) alatt az *áld* ige paradigmája szabad váltakozást jelez *áldasz/áldsz, áldalak/áldlak, áldotok/áldtok, áldanak/áldnak* között, s ugyanígy végig a múlt idejű (*áldottam/áldtam*) és a feltételes módú (*áldané/áldnék*) alakok körében. Az adatok Vago (1980. 59)-ből származnak, de ez még nem teszi őket helyessé. A 168. oldalon az *áldasz/áldsz* mellett még egy változat felbukkan: *áldol*. Annak magyarázataként, hogy ez miért nem *áldal, Olsson a következőt írja: az *áldol*-féle alakok „a nyitótövek (mint *ház*) többes superesszívuszi alakjához hasonlíthatók, ahol a kötőhang szintén váratlanul középső nyelvvállású — *házakon*”. Nem világos, hogy miért nem a nyitótövek e g y e s számú alakjára (*házon*) vagy b á r m i l y e n főnév többes számú alakjára (*gázokon*) hivatkozik a szerző. Az *-on* ellenáll a nyitó hatásnak, akár a tőtípus (vö. *ház-at*, de *házon*), akár a közbeeső többesjel (vö. *gázok-at*, de *gázok-on*) okozza; a *házakon*-ra történő hivatkozás helytelenül azt sugallja, hogy az elvárt (de nem tapasztalt) nyitó hatás az ilyen alakokban a tőtípusnak, nem pedig a többes számnak tulajdonítható.

Összefoglalva a fentieket: a monográfiát kiadás előtt nem ártott volna magyar anyanyelvű fonológussal átnézetni; ezzel számos apróbb hiba kiküszöbölhető lett volna. Mindazonáltal Magnus Olsson műve így is a magyar fonológia és morfológia nemzetközi irodalmának jelentős és értékes darabja, még akkor is, ha olyan formális keretben íródott, amely eléggé megnehezíti előzményeihez képest felmutatott érveinek méltánylását.

Irodalom

- ABONDOLO, D. (1988), Hungarian inflectional morphology. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CARSTAIRS, A. (1987), Allomorphy in inflexion. Croom Helm, London.
- HALL, R.A. (1944), Hungarian grammar. Language Monograph 21. Linguistic Society of America, Baltimore.
- HETZRON, R. (1972), Studies in Hungarian morphophonology. UAJb. 44: 79–106.
- HULST, H. VAN DER (1985), Vowel harmony in Hungarian: a comparison of segmental and autosegmental analyses. In: H. van der Hulst–N. Smith (eds), *Advances in non-linear phonology*. Foris, Dordrecht. 267–303. [Magyar fordítása in: Siptár P. (szerk.) (1993), *Modern fonológiai szöveggyűjtemény 2*. JATE Press, Szeged. 176–207.]
- KORNAI, A. (1986), *On Hungarian morphology*. Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes 14. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- MCRobbie-UTASI, Z. (1982), Vago (1980) ismertetése, NyK 84: 283–287.
- NÁDASDY, Á. (1989), The exact domain of consonant degemination in Hungarian. In: Szende T. (ed.), *Proceedings of the Speech Research '89 International Conference*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 104–107.
- NÁDASDY Á. – SIPTÁR P. (1994), A magánhangzók. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 42–182.
- OLSSON, M. (1993), The basic Hungarian allophone system: Structure and rules. In: Lund University Department of Linguistics, *Working Papers* 40: 157–184.
- SIPTÁR, P. (1980), A note on initial clusters in English and Hungarian. ALH 30: 327–343.
- SIPTÁR, P. (1984), Vita a magyar magánhangzó-harmóniáról. MNy 80: 228–238.
- SIPTÁR P. (1995), *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Linguistica, Series A: Studia et Dissertationes 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- VAGO, R. (1980), *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington.

Középkori leveleink (1541-ig). Szerkesztette Hegedüs Attila és Papp Lajos

Régi Magyar Levéltár 1.

Tankönyvkiadó, Budapest 1991[1992]. XXIV + 774 oldal.

A. MOLNÁR FERENC

A magyar nyelv történetében külön is figyelemre méltó a 16. század. Ennek első feléből való a legtöbb kódexünk. Ugyanakkor a század 20-as, 30-as éveitől megjelennek a magyar nyelvű nyomtatványok is, amelyeknek a száma előbb lassan, utóbb pedig rohamosan nő. A viszonylag nagyszámú szöveg ekkor már jó alapot nyújt több irányú és alapos nyelvi vizsgálódásra. Sokszor a korábbi nyelvállapotra is ennek a kornak a nyelvi anyagából következtetünk vissza. S az írásbeliségnek, a könyvnyomtatásnak a reformációval is összefüggő terjedésével a leendő köz- és irodalmi nyelv normái is ekkor kezdenek kitapinthatóbban jelentkezni. A nyelv állapota, mozgása mögött és mellett pedig ott vannak egyrészt az élet hétköznapijai, másrészt a nagy történelmi változások, a törökök támadásai és bejövetele.

Ennek a sokszínű nyelvi valóságnak a feltárásában azonban korlátok is jelentkeznek, például az, hogy a század első felének az emlékei túlnyomó többségükben egy területhez, a valláshoz, az egyházi élethez kapcsolódnak. A beszélt nyelvhez az írott források közül tudvalevőleg a levelek állnak legközelebb. Ennek ellenére a nyelvtörténeti kutatás a (korai) leveleket — igaz, kezdetben nem volt sok belőlük — nem használta fel jelentőségüknek megfelelően. Föltehetőleg azért, mert irodalmi értékben nem versenyezhettek a kódexekkel és a nyomtatványokkal, s nehezebben is voltak hozzáférhetőek. Sőt, egy jelentős részüket nem, vagy filológiailag nem kielégítő módon publikálták. Ezt a hiányt óhajtja pótolni az induló Régi Magyar Levéltár (RML) sorozat, s annak nemrég kiadott első, hatalmas, 23×32cm-es lapméretű kötete, a Középkori leveleink (KL), amely az összes eddig előkerült, 1541. december 31-e előtt írt magyar missziliszt tartalmazza számos egyéb irattal kiegészítve. Több, mint két és félszáz darabot. „A további kötetek egy-egy levéllíró, illetőleg egyes kisebb levéltári egység összes magyar misszilisét fogják bemutatni” (V).

A KL elején részletes, de tömör Bevezető (VII–XVII) áll, amely a kézikönyv anyagát, a gyűjtés és a közlés elveit ismerteti. A kötet munkálatai elsősorban azzal a céllal indultak, hogy az akkor még készülő, A magyar nyelv történeti nyelvtana című tervmunkának legyenek segítségül. A munkálat aztán messze túlnőtt ezen a célon. A szerkesztők a legkorábbi magyar levelek egyedülálló kézikönyvét alkották meg. A levelek közé más levéltári jellegű, eredeti, nem kötött szövegű, világi típusú szövegeket is bevettek (leltár, nyugta, végrendelet stb.). Szövegen pedig a legkevesebb egy mondatnyi írást értik, s környezetükkel akkor is beveszik őket, ha latin nyelvű irományban szerepelnek. Ezeket a legkorábbi leveleket a szakirodalom, igaz, már részben publikálta, de különböző helyeken, sokszor filológiailag nem (egészen) hűen és/vagy csak részlegesen, illetve kevés kommentárral.

A kötetet átlapozva is látszik, mennyire nagy munkát végeztek a szerkesztők. Minden megtalálható levélnek az eredetijét (ha nem tudtak hozzáférni, a fotomásolatát) kuttatták fel a szomszédos országokra is kiterjedő rendszeres gyűjtéssel. Igen sok iratot ők tártak fel, tettek közzé először. Az anyagra vonatkozó szakirodalmat pedig összegyűjtötték, kiegészítették, összefoglalták és igen sokszor helyesbítették. Másodközlést, olykor akár nem betűhívet, csak ott használnak, ahol az eredeti irat vagy fotomásolata nem hozzáférhető.

Az egyes levelek bemutatásának módja lényegében a következő. A levelek időrendben számozva vannak, tehát mindegyiknek van s o r s z á m a , s a hivatkozások is erre

utalnak. Ezután a k e l t e z é s, a levél megírásának helye és ideje áll, akár kikövetkeztetve is. A csak átiratban fennmaradt levelek dátumaként az átiraté szerepel. A nagybetűvel is kiemelt cí m az irat (kiállítatóját), címzettjét és meghatározását (műfaját) tartalmazza: Várday Aladár levele Várday Miklóshoz, Szalkay László levele Bánffy Ferenchez, vagy (ritkábban): Magyar mondat Heves megye felterjesztésében, Ábránffy Mátyás följegyzése, Cseh István végrendelete, Báthori Anna nyugtája, Drágffy Mária kelengyelajstroma, Házépítési költségek jegyzéke. Ezután a fejrereszta áll, azaz a magyar szövegben írottak rövid összefoglalása. Majd a lelőhely, az iratnak az anyaggyűjtés (1982–1986) idején viselt jelzete is, illetve, ha csak közlésből ismerik, az annak idején megadott jelzet. Az a n y a g i l e í r á s a hordozó anyag (hártya, papír) formáját, méretét, az esetleges hiányok jelzését, valamint a pecsétek leírását adja. A b e v e z e t ő m a g y a r á z a t o k a levél egészére vonatkozó tárgyi és filológiai magyarázatok. Ha a szerkesztők véleménye a korábbi közlésektől eltér, azt itt fejtik ki. Latin szövegben szereplő magyar vendégszöveg esetén a latin szöveg tartalmát szintén itt foglalják össze. A k ö z l é s e k -ben az irat teljes vagy részleges korábbi kiadásaira is utalnak, többszörös közlésnél azoktól, amelyek nem hoznak újat, eltekintenek. A szöveg átírásának elveit két oldalon át részletesen ismertetik. Átírásuk betűhív, az eredetihez képest csak egy-két kisebb változtatást csinálnak: a latin szöveg rövidítéseit feloldják, a központoszás jelei közül a vesszőt és a pontot egységesen mindig a sor aljára viszik le stb. A levelek szövege a cí m z é s -sel zárul. A közlés pedig filológiai és tárgyi j e g y z e t e k -kel. Ezekben szerepel az említett személyek és a helyek azonosítása is, az első előforduláskor az illető személy rövid életrajzát ugyancsak összefoglalják, ami a névmutatóból is visszakereshető. A fentiekből a kommentárok sokoldalúsága is látszik, azokból pedig a szerkesztők nyelvészeti és történettudományi erényei is. Külön kiemelendő az is, hogy minden eredetiben hozzáférhető iratról vagy ennek híján a fellelhető másolatról hasonmást, fényképet mellékelnek. Ez az irat eredetiben való tanulmányozásához, a paleográfiai sajátosságok vizsgálatához, esetenként a kézírások személyhez kötéséhez nyújt elsőrendű segítséget.

Az úgynevezett Függelék-ben Hegedűs Attila és Papp Lajos 60 olyan iratot tárgyal, amelyeket valaki valamikor 1541 előtti levélként publikált, de a keltezés téves vagy nem igazolható. Az elmélyült munkálkodást mutatja, hogy ezeknek az iratoknak a keltezését eddig többnyire nem vitatták, a szerkesztők korrigálják.

A kötetet Mutatók és Rövidítésjegyzék zárják. Van időrendi-, név- és szómutató. Ezek nagyban segítik a kutatást, a kötet használatát, a nyelvészet szempontjából a szómutató külön is kiemelendő. A szövegek minden magyar szóalakját és szóelemét tartalmazza az ott előforduló formákban. S a levél sorszámát és azon belül a többszöri előfordulást is jelölve, a visszakereshetőséget ugyancsak biztosítja.

Megjegyzendő, hogy a szerkesztőkön kívül az előkészítő munkálatokban E. Abaffy Erzsébet, Bak Borbála, Draskóczy István, Érszegi Géza, É. Sin Ágota, Fülepp Katalin, Gericsné Ladányi Erzsébet, W. Schiller Judit vett részt, a munkálatokat pedig Benkő Loránd irányította. A lektorok Barta Gábor és Szakály Ferenc voltak.

A KL a magyar nyelvészeti szakirodalomban igen fontos, hiányt pótoló, magas színvonalú forráskiadvány. Kiválóan használhatja a történettudomány, valamint több csatlakozó tudományág is. Egyediségét pedig az anyag jellege adja, az, hogy 1474-től 1541-ig alapos kommentárral együtt láthatjuk az összes fellelhető magyar misszilizt, illetve ahhoz közel álló kéziratot. Főleg a mohácsi vész utáni időszakból van annyi anyag, amelyből biztosabb nyelvi következtetéseket vonhatunk le; 1541 után viszont már olyan nagy a növekedés, hogy mind az anyag feldolgozása, mind publikálása más jellegű problémákat vet fel, és más módszert kíván. A Bevezetőben a szerkesztők adnak is egy tanulságos statisztikát:

1474–1500	9	–
1501–1510	12	33%
1511–1520	21	75%
1521–1530	53	152%
1531–1540	131	147%
1541–1549	2200	1579%

(Az utolsó sor becsült számadat.)

A KL legelső szövegei még latin nyelvű szövegekben szereplő magyar mondatok vagy rövid magyar nyelvű írások. A levelek számának lassú, majd ugrásszerű növekedésével aztán egyre több a hosszabb írás, s a tartalmuk is változatosabb lesz. Számomra — a nyelvészeti szempontokon túl — épp az a legérdekesebb bennük, ami a levél műfajára jellemző: a levélírók mindennapjai, tulajdonságai közvetlenül mutatkoznak meg, s mögöttük a korabeli társadalmi állapotok vagy/és nemegyszer a történelmi események is.

Látható persze, hogy maguknak a leveleknek, mint olyanoknak is vannak bizonyos korlátai. Ezeket főképp főúri, nemesi családok tagjai írták vagy diktálták, más rétegek kevésbé vannak képviselve, jobbágylevelek pedig még nincsenek. S a levelek egy nagy része az ország észak-nyugati részéről való, lévén az viszonylag nyugodtabb, a töröktől kevésbé háborgatott.

Igen sok levél kapcsolódik Batthyany Ferenchez és családjához: a családtagok írták egymásnak, nekik írtak vagy ők írtak másoknak. Úgyhogy hadd szóljak — nyelvészeti recenzióban kivételesen — arról is, mennyire ismerhetünk meg egy korabeli magyar főurat, esetünkben Batthyany Ferenc horvát, dalmát, szlavón bánt e levelekből. Batthyany átlagon felüli egyéniség volt, tevékeny, gyakorlatias, jó humorú, ami nyelvhasználatában is tükröződik. Ferdinánd és Szapolyai János trónviszályában először „taktikusan” viselkedik (erre l. a 68. levél kiváló bevezető jegyzetét), ami ugyan a korra eléggé jellemző, de morálisan kifogásolható. Miután azonban végleg átpártolt Ferdinándhoz, annak egyik leglúságesebb embere lesz (l. a 38. levél 1., életrajzi jegyzetét). Levelei pedig főleg az ezutáni időkből valók. Ott volt Mohácsnál, s a sorsdöntő csata előtti légkör feszültsége feleségéhez írt két latin nyelvű levelének sajátkezű magyar utóiratából is érezhető: „ÿo katvs zerethe leaniom semmith ne bankogýal merth | Jsten mind ýol agya ymaýg Jstent az sok ýamborert... akar most akar | az vtan minden embernek meg kel halni ha Jsten meg | akar tartani meg tart... kerlek zerethe leaniom hogy meg emlekezzel az | en adoosagomrvl ha en nekem holtom tertenik... ha eelek ees týztessegemre ýevek haza | ezt fogadom hogy otta eg gyermeket chýnalok az penz | felel kerlek hogý leeg erte ees zerezd megh... Jsten tarchon bekevel ees ýo zerenchevel... ees kerlek zerethe leaniom ýr hamar ennekem | az the eegeseged felel (59; a zárójelben álló pusztas szám a továbbiakban is a levelek sorszámára utal; hosszabb idézetben a sorokat elválasztó | jelet jelölöm). Dorozslai [?Jánossal] pedig még a csata előtt kölcsönösen békelevelet váltanak, s bocsánatot kérnek egymástól, amiért hamis pletykáktól indíttatva egymás „thýzthessege ellen” szóltak (61). Batthyany Ferencnek később sem született gyermeke, ezért unokaöccsét, Batthyany Kristófot adoptálják, aki különben Batthyany Ferencné hűgát veszi el. Batthyany Ferenc, valamint felesége folyamatosan informálják a fiatalember Kristófot gazdasági és politikai ügyekről, különböző ügyes-bajos dolgaikról, s közben józanul és szeretettel tanácsolják, segítik: „de a gyermek lowat a fwe bochasd ha toabb nem chak eg hwzad napgy merth meg sokta a fwwet, ha meg nem etetyk wele a fwwet tehat elwez a lo ... [?] Oly emberekkel tarts társaságot, kik gonosz példát ne adjanak neked” (127); „Towabba mykor irz ennekem bathor deakwlys ird, hog el ne felegged es hog lassam mýnemý deak wag, az magýar nyelweth el nem feleled, a deak nýlw kedygh zewkseghebs lezen neked ide-wel mynth az nemeth nýelw” (141); „Matkadat ersebeteth nýeged napý hýdegd lely, | a belý Banatthýbaba hog haza nem Jewz. ha haza | Jeneel Nýet mongya hog azonnal el hadnaýa | Ezt megh mond Sebestýennek hog a solýmok | eghessegben wannak” (144); „A cheh zoerth erthe lýgh hog Megh. t[...] olýad azt the | kennýen Megh tanolhacz chak akarýad Mýerthhog | totwl [horvátul, szlovénül — M.F.] twcz” (147); „Rewýd Nap

gondot wisselek walamy kewlcheghedre, de Mastan ennekem sok gondom | sok kewlcheghem wagyon Merth a hadba kel Mennem, | Mynnden dolgodba wg forgoggyal oth hog towabbays | haznalhas wele es tiztesseghedre legen" (150); „Jm az angjod lepow lowaat porozkaŷat Neked | kewldtetem, Nem twdom mychoda lowakat kezdele | kewanny, Mykor en the korodba woltam Nem | kewantam porozkan Jartomat. hanem ky felljeb wgroth wolna a feleet kewantham," (152); „oda ala Ne Mennil a Jozagba... Mert ot Most semmi Jwedelem Ninchen Mind pinzen kellene Jlned. | Az wraimatis kellene wendeglened. Mert Nem illeneek | hog chak Niznenek Mikor the le ewlneel aztal hez" (162); „A papaj zeurt Megh vetetem, te is adoda a Borth | Thoronra [Csáktornyára — M.F., I. Jegyzetek], de Megh chalz Mert a zeur dragab | a Bor Nal, a wereus Bortis kit Mondaz aztis | Megh zerezd, angodnak, a zeuleu teureis gondot | wissel hog Megh zerezd es Megh keuldhesh Jde, A diznok ha Jghen halnak Ne vegeed Mert chak heiaba wezed." (166); „A keulcheegh zerzest dichirem a gabna Bol, ot alatis | kristaloczon el kelne. el athacz Benne eg zaz forint arrat | Nekedis Az ert eligh Marad Benne chak sies ki chepeltetnj | es a warba hor-datni. Mert mi ot lezen azt Minden kor | Megh talalod de mi kin wagion abba Most Nem Nag Reminsigh Vagion, az ert hordasd Be, [Bekezdés], A harom tereket ki ot wagion keulgh Thoronra Megh | wasazwan, onnan az Jspan fel viteti wywarra" (168); „Therek tegnapp zaghudot welykere zinthe chazmaigh | zaghudot wolna ha a wyzeken altal Jwheet | wolna, az erth Myhelt hallaz Algyw hanyast | Azonnal hadmegh a zeghin Nepnek hog fussanak | es oltalmaztasd ewked had megh hog ebren legenek." (181); „Mert az en Jdewar Be teult. | feyer war wezesse tul fogwa eg had sem | volt kybe Nem voltam, Most Jmar Ne lehet | teulem, az ert ty wissellyetek gongyat Jmar, | Mert wgyanis Nektek kel-lene Jmar ween | embert Megh kennjebbiteni Mint en wagyok. ... Jrz rwhazatot feleul, ennekem Ninch honnan zerit tennem | en Magamnakis Jm egh Rwham Nal teub Ninch | ebbeis el Merek kyrall eleibe Mennem, ky rwhasson | akar Jarny. annak lenny kel hon-nan legen Megh | es walamyenenek lenny kellene, es keresny. enis Neha | rwhasson Jartam. de zolgaltam es Jghen forgottam | erthe, Most Jmar nem lehet. az ert tewrnek kel, | az ert the effyw wag forgoggyal, ennekemis Jmar teteuled kellene warnom, Mert enne-kem Nynch." (186); „Touabba ha fejdet zereted. kin Ne Jar sohol. | Ne gondol awal ha hyre Ninch Martalocznak... ha ky | Migis walahowa. wg Meñ hog Ember | legen weled, hog chalarsagh ne tertynnyek raytad." (216). Battyany Ferencnél maradva, érdekeség-ként megemlítem azt a levelet is, amit Erdődy Simon zágrábi püspök ír Batthyanyénak, árulkodva férje egy bécsi kicsapongásáról: „merth ferencz wram... thewbzer wacharalth az warban az kyralne azz[onj] leanywal, Borbara azzannal, hogh sem mynth warasban az wrak kezewth az leannak ees neweth kynek kedweerth oth wacharalt meg thanwltham voth, de wthnak gonoz vothaerth ky menth elmembwl... byzonsagoth ees mondok, ew k. eczer Thwrzo wramth hýwta vala eljen zowal: Jo Thwrzo wram jere velem byzon leany wygassagal yol thartlak, ha pedeg ez esthuee welem vothal vona, jobban zeretted vona menthewl job lowadnal: Thwrzo wram halwan meg fede, mondwan, apro ember myth mywewl, lam meg sem hatthad el az regy lathorsagoth" (139).

Kisebb levélsorozat maradt fenn Héderváry Lőrincről is, aki 1530-ban apja, István kérésére átvállalta annak fogságát. Azt remélte, hogy édesapja hamarosan előteremti a váltásdíjat, de kilenc évig raboskodott Ljubljanában, s megrendítő, sürgető és kérésekkel teli leveleket írt; az apja, úgy tűnik, nem nagy részvétellel volt iránta.

A KL gazdag és színes anyagából tucatszám lehetne külön is kiemelni darabokat. Csak mutatóba említek néhányat: Török Imre verses üdvözlete (4; 1485-ből); Drágffy Mária kelengyelajstroma (33); Drágffy János végrendelete (50); Thurzó Elek szerelmes levele Székely Magdolnához (73); Gyula vára védőinek levélfogalmazványa (86; segítséget kérnek a vár megtartásához); Báthori István levele I. János királyhoz (97; pénz küld neki); Számadások kiosztott ruhaneműkről (137); Bor- és ökörpénzszámadás (149); Paksy Kata kelengyelajstroma (194); Majlárd István és társai szövetséglevele az ellenük folytatott per irattörédékekében (199; egy, Szapolyai János király ellen szőtt összeesküvés felderítéséről); Nábrádi Jánosné levele Sármasági Erzsébethhez (200; kéri a himző nyüstöt, hogy szölessen eladó leányának); Homonnai Imre végrendelete (211); Kanizsai Orsolya levelei férjéhez,

Nádasdy Tamáshoz (213, 232, 233, 243), Báthori Anna ingóságai (229, 231); Nádasdy Tamás utasítása (240; a sárvári nyomdának is emléke, hogy Nádasdy ruhákat csináltat „az gaspárnak az Nomthathonak”, olyanokat és olyan posztóból „mynth egiknek az sypos germekek kőzŷl”).

A szövegek konkrétabb nyelvészeti vizsgálatára térve, először azt említem meg, hogy a KL a paleográfia számára is nyilvánvalóan kitűnő forrás. Érdekes, hogy a levelek között háromnak kifejezetten könyv-, kódexírás jellege van. Nem véletlenül: Tárczay Borbála, aki anyjának ír, és adóssága rendezését kéri, apáca volt, az óbudai kolostorban lakott (26, 27). Elena priorissza, Bocskai Ilona „nyvlak zygetebevl” bátyjának, Istvánnak írat, ne háborgassa az egyház jobbágyait (62). Ennek kézírását F. Haader Lea a Ráskai Leának tartja (Haader 1995). A leírók tehát inkább a kódexmásoláshoz, mint a levélíráshoz szokhattak hozzá. A faksimilétet tüzetesen ugyan nem tanulmányoztam át, de azt látom, hogy az olvasatok megbízhatók. Két hibára figyeltem fel: a 130. levélben a *fwe hadnaiggyanak*-ban, mint a jegyzet mutatja is, az első szó *few* lehet, a 182-ben pedig nem *Ne titkolzljak*, hanem *Ne tikozljak* ‘ne tékozolják’ áll.

A szövegben nyelvjárási jelenségeket ugyancsak nyomozhatunk. Az akkori nyelvjárási képet a szövegek alapján persze nehéz lenne pontosan megrajzolni, hiszen vannak olyan nagy területek, ahonnan nincs vagy alig van levél, s a levélíró, a diktáló származási helye, a formálódó nyelvi norma is befolyásoló tényező. Báthory Istvánnak János királyhoz Szilágysomlyóról írt levélben (97) például erős *i*-zés figyelhető meg: *pinz*, *azyr*, *irette*, *lygen egiffged*, *erthenim felfiged* (11-szer, de: egyszer *felfeged* és *felfeges*). Ugyancsak *i*-zést mutat ugyaninnen Nádasdy Tamáshoz írt levele: *ewregbewlísire*, *ket-sigem*, *vigit* stb. (109). Batthyany Ferencnek Batthyany Kristófhöz Németújvárból írt (egyik) levele (216) enyhébben *i*-ző: *ligh*, *mighis* ‘mégy is’, *tertjnnjék* (de: *Eghessegbe*, *kewanom*, *eghesseghedetis*), s illabiális tendenciát is mutat: *Kezeneteumet*, *eremest*, *ketel*. S lásd például a már idézett Batthyany-levélrészleteket is. Thurzó Elek levele Batthyany Ferenchez Pozsonyból határozottan illabiális tendenciájú: *kezenetem*, *Vereskeu*, *kilemben*, *tertent*, *terek*, *keuetek* (de: *kewvet*; 122). Stb.

Az egyes szavak különböző nyelvjárási vagy helyesírási változatai, esetenként a párhuzamos kifejezési lehetőségek a szóalakmutatóban szintén tanulmányozhatók, például: *hetfen* (124, Szentgyörgy, Zala m.; 155, Fogaras; 221, Balásfalva; 235, Sárvár); *hethfen* (32, Buda; 92, Ljubljana); *hethffen* (50, Drágffy J. végrendelete); *hetfeun* (178, Csáktornya); *hetfewn* (212/2, Homonnai Imre); *hetfun* (143, Makovica, Sáros m.); *hetfejē* (161, Nádasd, Vas m.); *hethffejen* (Szarvaskend, Vas m.). Látható, hogy a *hétfő* ekkor még sokszor az *idő* : *idén* tőtípusba is beletartozott. Akad példa arra is, hogy a teste-sebb határozóragok nem illeszkednek, illetve nem vesznek részt a hasonulásban: *leuelwel* (30, Erdőd); *agebeckwel*, *Kolozsvár*); *a hez*, *keral'l' hez*, *Aratas hez* (162, Németújvár, Batthyany Ferencné). Mint a bemutatott szövegrészletekből is látszott, az alanyi és a tárgy-as ragozás használata sem mindig egyezik a maival: „azt the kennjēn Megh tanolhacz” (147), „A harom tereket... keulg Thoronra” (168). Ehhez vesd össze még például Zrínyi Miklós műveit (Bárczi 1956). A *-szuk*, *-szük*-ülésre is akad egy adat: „az mŷ Jozagonkat zamlachat azt el foglalta a tewbŷt kedigh *dwillja fozza*” (144; vö. még ui. *dulassa* imp., *dwl fozt*).

A KL értékes anyagot szolgáltat a szó- és szólástörténeti, etimológiai vizsgálatokra is. Például a *packa*, *packál*, *packázik* származtatását befolyásolja, hogy a TESz-ben csak 1626-tól adatolt *packá*-ra már 1539-ben van adat, ugyanabban a levélben, amelynek részletéből a TESz a *packál* első adatát idézte: „es effele Beteghseghet *pachkara* Ne *weged*” (178, l. még EWUng). A korábbi adatolás ugyan nem zárja ki, de nyilván megnöveli annak az esélyét, hogy a *packa* nem elvonás a *packál*-ból. Hacsak — s ez megdöndölendő — a levélbeli *pachka* (és *pachkalni*) nem hangátvetéssel (és a Horger-törvénnyel) létrejött változata a *pakocsa* ~ *pakocs* ~ *pakcsa* ‘tréfa’, *pakocsál* ~ *pakcsál* ‘tréfál, nem vesz komolyan’ szavaknak (vö. NySz, TESz). Vesd össze még: „ŷm Egŷh Janos kŷral lewelett kewltem .k. Lassa the .k. ha *pakchara weutte* gongŷatt” (65 [1525–1540]), „hol .k. az tőřők nērlŷl ír ennekem | hog csak *pakoczalt* uolna enuelem .k. bizoŷn en nem *vettem* uolt

pakoczra" (223). Az eddig adatoltnál korábbi adat (1534-ből) van például az *édesanya* szóra (132; EWUng: 1572), a *lézeng*, *lézengő*-re: 1529: „the .k. semmý *lezzezew* hýrenk ne hýgyen” (82; EWUng: 1562); a *pátria* ‘szülőföld’-re (1540-ből) (195; EWUng: 1795). Az *édesanya*-ra egyébként lásd még: 1506: „*Édes anya* bodog anya veragh zylew zyz maria” (WinkK 117), illetve Nyr 90: 312. A *pátriá*-t pedig Balassi is használja egy 1577-ben írt levelében (l. MNy 75: 510). A 132. levélben az *anya* ‘szerető, gondoskodó nő’-t jelent. Érdekes a *rokonád* ‘búcsújárás’ szó is, amely a rab Héderváry Lőrinc levelében szerepel: „azyg haza nem megek ha ýften meg zabadit hanem elozer *rokonada* megek”. Ez *Rocamadour* francia búcsújáró hely nevének köznevesülésével keletkezhetett (120, l. még 50). Nyilván a csavart formájú gyertyatartó, a „ghorhtthyatarto chýga modra” (229), ugyanitt a *szezfű* melléknévi, ‘rózsaszín’ jelentésű, amit a TESz nem tart számon: 1541: „Egh *zekffý* kamwka zoknýa weres barsonnal peremzet”, s előfordul ebben a tételben a *vitézkötés* szó is.

A személyneveknél a foglalkozásnév még (többnyire) az azt valóban művelőt jelöli, nemigen öröklött: „Ennekem ez kiral zaboianal zabo Janosnal vagon .fl v[...] de auro” (198); Ötvös György ötvös (189). Az egyik Horvát nevű, aki (Magyar)szentmiklóson (Zala m) volt ispán, sem régen kaphatta a nevét, „zegen attiafiayt ký hozza Ez nyaron tot orzagbol zawa mellől le telepete” (123). A vezetéknev alakulásának állapotát mutatja a következő, egy kiosztott ruhaneműkről való számadásban lévő megnevezés: „az Lowaz gywrkonak tottorsagynak Sebesthýen ghýermekenek — swbýchatt nadraghott” (137).

A személynevek becézett alakjai ekkor viszonylag szélesebb körben használtattak, s nem volt kifejezetten szükséges hozzá a bizalmas stílusárnyalat: „az orsyka azzonnak En Nalam [...] on Neg okre” (16). Kanizsai Orsolya is így írja alá a férjének, Nádasdy Tamásnak szóló leveleket: „Az .k. orsikaia” (232, 233, 235, 243). További példák: „palko petrechý anna kyralne azonj paharnaka” (64; levélaláírás), „az fel pwzta az andraskaýe” (238), *Lajco*, *Lajci* (3), *Laczo*, *Tamasko* (137), *Janchý* (149), *Gywrko* (226) stb. Batthyany Ferenc pedig *Katus*-nak (56, 59, 60, 70) vagy *Katá*-nak szólítja feleségét, például: „zerethe Kata” (58), *ýo Katvs en zerethe leaniom*” (60).

Számos földrajzi név is előfordul a levelekben: 1532: „nemeth chasar *lýnchbe* waghó” (113); 1536: „kýral wrwnk ew felsege... *Lýnchbe yndwl*” (139, l. még 162, 163); 1530: „kýralneazzonth [Máriát, II. Lajos özvegyét — M.F., l. Jegyzetek]... zeryk wolph esmeg *skoýczaj* kyralnak: zeryk woth esmeg frýdrýknek *falczgrofnak*” (95). A FNESz⁴-ben Lincre 1559-ből, Pfalzra 1816-ből, Skóciára 1620-ból való a legkorábbi adat.

A levelekben több szólás, közmondás, sajátos kifejezés, szó- és mondatfűzés is található. Ha jóval ritkábban is, de megvannak a kódexekre jellemző, szinonimákból álló szóhalmazások: „remoethý len es ýedese awag kethsege” (90), „kewvet auagh leuel” (122), „lepew lowaat porozkayát” (152), „marhat auagi iozagot” (211); a figura etymologicák: „zkwthwnk [ɔ: zkwthwn — M.F.] zwknek (85), „Rabolton Rabol, foglalton foglal” (150). Példák közmondásokra, szólásokra vagy hasonló frazeológiai egységekre: „magamat sehova nem keteleztem hanem Megýs *partaban Ewleqk*” (82; Herczeg Miklós levele Batthyany Ferenchez), „*týgya yo neven* tovaba” (118), „ýo tet helebe ýot ne var Joha” (131), „mýnden ýwýonnan newzewt embernek el weez eze mýnt az wee legeen farkanak” (145), „ha raak haton [...] wne el Jwhetne” (147), „*Ne tajch zajadat* chak ide haza” (152), „A ký sokal vassar sok pýnznek kel lenný” (152), „*Jo Newen* Nem fogna *vennj* tewled” (162), „*en A tanach* [‘íme a tanács’] hog semmi keppen ne Meń” (162, l. még 234), „Nem kel eghesseghel pachkalni, Annal dragab Marhad Ninch” (178; vö. *Legdrágább kincs az egészség*), „Nem santha Embernek walo a Newzees” (178).

A vizsgálendő szempontokat még természetesen bővíthetnénk. Tanulmányozhatnánk például a levélbeli megszólítások, a levélzárás, a dátumozás gyakorlatát. Ezekkel — a 16. század anyagának második felét vizsgálva — foglalkoztak (Papp 1964). Az ismertetést azonban egy ponton le kell zárni, ezért az alábbiakban már csak egy-két részletmegjegyzést, apróbb korrekciót teszlek.

Ha a KL-t tankönyvnek vesszük, akkor a jegyzetekben talán több nyelvi magyarázat is elért volna. A KL azonban legalább annyira, sőt inkább tudományos kézikönyv,

úgyhogy lényegében egyetértek a szerkesztőkkel, akik a szövegkiadásra koncentráltan foglalmazták meg a nyelvi magyarázatokat is. Egy-két esetben mégis jó lett volna a némileg bővebb jegyzet; például, ahol nem közismert „mozgó” ünnepről van szó (a dátumozásban is), meg lehetett volna adni a jelentést: *judica vasárnap* ‘a húsvét előtti második vasárnap’, *letare* ‘a húsvét előtti harmadik vasárnap’. Vagy a már idézett *pakchara vewtte (gongyat)* ‘nem vette komolyan, tréfára vette’ kifejezést (65) jó lett volna megmagyarázni, mint ahogy a 233-ban a *pakoczált*-nak meg is adják a ‘tréfálkozott’ értelmét. A számítógépes feldolgozás magyarázhatja — bár nem helyeslem —, hogy a csak esetszerűen egybeírt szövelemek a szömutatóban külön nem szerepelnek, például: *ewffelssegenekesshasnalth, ensebancam, azthogha, aharmincadosokba*.

Próbálgatás, hogy Szent Ákos nincs (még ha Bálint Sándor így is említi), csak Szent Akácusz (50). Az *el sashuttak* szóban nincs *s*: *f* íráshiba, *s* nem ‘elfásult’ a jelentése; a szó itt ‘megszakadt, megtört, tönkrement’ értelmű lehet: „zeghynyek ez magyarok *el sashuttak*” (55). Vessd össze: *el-sashuszik* ‘dilaceror, sich zerreißen’: 1645: „Mint amaz rab koldus, az ő *el-sashutt* czondráját varrogatja” (NySz). Az *en a tanács* ‘íme a tanács’ szókapcsolat háromszor szerepel, Batthyany Ferencné, Svetkovics Katalinnak Batthyany Kristófhhoz írt két levelében (162, 234; l. fentebb). Ez tájjellegű kifejezés lehetett. Bornemisza szintén használja: „De *en a tanach* minden félye az Istenec vtolso iteletitis (ÖK 199). Balassinál háromszor fordul elő: a verseiben kétszer és egyszer a Szép magyar komédiában. Például: „Ójja, *en a tanács*, szerelemtől meg magát | Minden ki kívánja életének nyugalját” (Balassi 1986. 52; a „Szabadsága vagyon már az én szegény fejemnek” kezdetű vers). E kifejezésről majd külön írok, ez egyike annak a csupán egy-kettőnek, amit a KL összeállítói rosszul értelmeztek; a Szömutató szerint az *en* itt az *én* személyes névmás adatai közé került. Az *en*-t, ‘tessék’ jelentéssel, szótáraink közül tudtommal egyedül az ÚMTsz említi egy 1913-as Vas megyei adat alapján. A *sáhos* abrosz (194) igaz, hogy mintás, de pontosabban kockás vagy csikos (l. pl. Horváth 1981: 103–104). A *pegyvet* (194) jelentése pedig inkább ‘hermelin’, mint ‘szibériai szürke mókus’ lehet (vö. OklSz, NySz *petymet, pegymet* a.), a 194-ben magyarázzák a szót, a 33-ban nem. A bibliai szölművesek példázataira az egyik jegyzetben történő utalás annyiban korrigálendő, hogy annak pontos helye Máténál nem 21/33–34, hanem 33–46, *s* az Máté és Lukács evangéliumán kívül megvan Márknál is (12/1–12). Egyébként a levélbeli utalás a példázatra nem pontos (112). Amikor a rab Héderváry Lőrinc a 131. levélben ismételtén sürgeti apját, hogy váltsa ki, az egyik utalása bizonyonnyal szintén bibliai. Azt említi, hogy látván a részvétlenséget, egy török rabtársra őket ebhitűnek mondja, a törökök ugyanis sorra kiváltják a rabokat. Mint apjának Héderváry írja: „te ereted az ýsten neve gonof... az poganoktulý”. Ezzel vessd össze: „Mert az Istennek neve miattatok káromoltatik a pogányok között” (Biblia. Róm 2/24).

Ez a néhány kifogás, kiegészítés elenyésző a különben takarékos, de így is igen nagyszámú nyelvi (és egyéb) jegyzethez képest. A szerkesztők e téren is magas színvonalon dolgoztak. Summázva véleményemet, ismételtén megállapíthatom, hogy Hegedűs Attila és Papp Lajos kitűnő, igen munkaigényes, nagy terjedelmű kiadványt tett le az asztalra. A KL-lel a magyar tudományosság egy hiánypótló és majd még sokat forgatott és hivatkozott kézikönyvvel lett gazdagabb. Várjuk az ígért folytatást.

Irodalom

- BALASSI B. (1986), Gyarmati Balassi Bálint énekei. Gondozta, jegyzetekkel ellátta Kószeghy Péter és Szabó Géza. Budapest.
- BIBLIA = Szent Biblia. Ford. Károli Gáspár. Budapest. 1990.
- FNESZ⁴ = Kiss Lajos, Földrajzi nevek etimológiai szótára⁴ 2. 1988.
- HAADER, L. (1995), Egy levél a Nyulak szigetéből. In: Laczkó K. (szerk.), Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Budapest. 173–178.
- BÁRCZI G. (1956), A tárgyas igeragozás használata Zrínyi műveiben. In: Bárczi G.–Benkő L. (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest. 206–214.
- HORVÁTH M. (1981), Művelődéstörténet – szótörténet. In: Hajdú M.–Kiss J. (szerk.), Tanulmányok a magyar nyelv múltjából és jelenéből. Budapest.
- NYSZ = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III. Budapest. 1890–1893.
- OKLSZ = Szamota István – Zolnai Gyula, Magyar oklevél-szótár. Budapest. 1902–1906.
- ÖK = Bornemisza Péter, Ördögi kísértetek. Kiadta Eckhardt S. Budapest. 1955.
- PAPP L. (1964), Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. NytudÉrt 44. Budapest.
- TESZ = Benkő L. (főszerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Budapest. 1967–1976.
- ÚMTSZ = B. Lőrinczy É. (főszerk.), Új magyar tájszótár 2. Budapest. 1988.
- WINKK = Winkler-kódex. 1506. Bevezetővel, jegyzetekkel ellátta Pusztai I. Budapest. 1988.

Julián Méndez Dosuna – Carmen Pensado (eds): *Naturalists at Krems.*

Papers from the Workshop on Natural Phonology and Natural Morphology

(Krems, 1–7 July 1988).

Salamanca 1990. 127 oldal.

SZIGETVÁRI PÉTER

0. A kötet szerkesztői, a salamancai egyetem két tanára, az 1988 júliusában, Kremsben megrendezett Hatodik Nemzetközi Fonológiai Találkozó és Harmadik Nemzetközi Morfológiai Találkozó keretében szervezett Naturális Fonológia és Morfológia Konferencián (Workshop on Natural Phonology and Morphology) elhangzott dolgozatok közül gyűjtötték össze tízet. A kötet összetartó ereje — mint már a konferenciáé is — az, hogy a felvetett problémákra a naturális elmélet keretében keresik a szerzők a választ.

Az első ránézésre elégánsnak tetsző kiadvány meglepően sok szerkesztői hanyagságot tartalmaz. A szedett-vedett APhI jeleket még menthetné a szerkesztők által használt szövegszerkesztő ilyen téren való hiányossága, az azonban már komolyabb mulasztás, hogy többször elfelejtették az általuk semmiféle közelítéssel nem megjeleníthető jeleket utólag kézzel beírni. Így például a 47. oldalon a lengyel *Pan, nie Pani!* mondat átírása [p^han, e p^ha i]. (Az átírásban szereplő vessző is szokatlan, de ez valószínűleg nem a szerkesztők „bűne”.) A következő oldalon a „/ /” jelek közé kell az olvasónak odaláttnia egy retroflex approximánst (ɟ), ha ezt sikerül a szövegből kitalálnia. Egy oldallal később az angol *bomb* szót találjuk [b m]-nek átírva. Ugyanennek az oldalnak a közepén szerepel a következő lengyel példa: *reka* [rɛŋka], helyett: *rɛka* [rɛŋka]. A 77–78. oldali táblázatot meglehetősen rossz helyen sikerült törni: a fejléc az előző oldalon maradt, így a 78.-on kissé érthetlenné válnak az oszlopok. A gondolatjel pótlására használt kötőjelek használata is következtelen: némely cikkben egy kötőjelet találunk szóközzel mindkétfelől, másokban két kötőjelet és szóközt csak az egyik oldalán. A lábjegyzetre utaló számok néha az írásjel elé, néha a szokott helyükre, az írásjel mögé kerültek. A szerkesztés mediterrán lazaságát az is erősíti, hogy nem futtattak le a szövegen helyesírás-ellenőrzőt, ezért hemzsegnak a helyesírási hibák: pl. 29. old. *paradygmatic*, *synchretism*; 84. old. *developping*, *non_generalization*, *non_application*; 85. old. *dissyllabic*, *non_coincidence*, a lábjegyzetben: *too* helyett *to*.

1. A szerkesztők rövid előszava után, amelyben a kötet szerzőit sorolják fel és köszönetet mondanak azoknak, akik nélkül az nem jött volna létre, Peter Auer cikke nyitja a sort A Note on Prosody in Natural Phonology címmel. A cikknek az élre kerülését szerzőjének neve (a szerzők neve szerint vannak ugyanis ábécérendbe sorolva) mellett az is indokolja, hogy a naturális elmélet keretében eddig nemigen vizsgált kérdéssel foglalkozik. A szerző tévesnek tartja azt a szélsőséges nézetet, amely szerint a naturális szabályok csoportjába kizárólag az artikulációs rendszer működésén alapuló folyamatok tartoznak.¹

Itt kell kitérnem arra, hogy mit gondol a naturális elmélet a szabályokról. Dressler (1984) szabályoknak az általa „morfonológiaiainak” és allomorfikus morfológiai szabályoknak nevezett változásokat nevezi, amelyek nem produktívak, szinkrón szinten nem magyarázhatóak. Ilyenek például a német és angol umlaut-jelenségek vagy a középanyol magánhangzó-eltolódás (Great Vowel Shift). Ezeket Dressler a Kiparsky-féle lexikális szabályokkal azonosítja. Ezzel szemben nevezi folyamatoknak a posztlexikális szabályokat, melyeknek két csoportja van: a disszimilációs (erősítő/tisztázó/alakkiemelő) és asszimilációs (gyöngítő/elmosó/háttérteremtő) változások.

Auer tehát a folyamatok körét tartja kibővítendőnek a kognitív rendszer működését elősegítő folyamatokkal is. Ez annál is inkább szükséges, mert ha a naturális elmélet a

¹ E nézet mellé sorakozik majd föl a szerkesztők (8. pont) és Geoffrey S. Nathan cikke is (9. pont).

morfológiai és szintaktikai jelenségeket is természetes folyamatokkal akarja magyarázni, akkor evidens módon nem szorítkozhat arra, hogy csak a beszélő artikulációjára és a hallgató percepciójára legyen figyelemmel. Nézetének igazolására Schein és Steriade (1986)² egy példáját hozza fel: a tigrinyában egy szabály a magánhangzót követő veláris zárhangot spirantizálja. Ezt azonban gátolja az, ha a kiszemelt zárhang egy gemináta tagja: /qätälä-kka/ 'megölt (téged)' nem lesz *[qätäläxka]. A dolog mégis megtörténik, ha a gemináta két tagját egy morfémahatár választja el: /barak-ka/ '(te masc.) megáldottad' kiejtve [baraxka]. Ha a folyamat természetességét az artikuláció könnyűségére vonatkoztatjuk, akkor Auer szerint azt lehet mondani, hogy gemináták esetében a spirantizálódás nem hogy megkönnyítené, de megnehezíti a kiejtést, ezért nem alkalmazódik. Meglehetősen megfoghatatlan azonban, hogy mi az, ami könnyen és mi, ami nehezen ejthető: úgy érzem, nem volna lehetetlen szembeszállni a szerző azon állításával, miszerint a [kk] kapcsolat könnyebb az artikulátor számára, mint a [xk]. Auer viszont itt nem is erre akar hivatkozni, hanem a természetességnek egy szemantikai/morfológiai szempontjára: a kogníció kezére játszik az, ha a morfémákat nem veszélyeztetik fonológiai folyamatok. Tehát az volna a morfémahatár által el nem választott gemináta menedéke a fonológiai folyamat ellen, ha felsőbb érdekek — a szemantikáé és a morfológiáé — nem engednék eltorzítani a morféma alakját. Kérdés azonban, hogy hol vannak ezek a felsőbb érdekek, amikor a /barak-/ épsége kerül veszélybe. Lábjegyzetében Auer a természetes fonológia magyarázatát hasonlítja össze azzal, amit Schein–Steriade ad, hogy ti. az igazi gemináta az időzítési tengely két pontjához asszociált egy adag hanganyag, és azért olyan ellenálló pl. az epentézissel szemben, mert az megsértené az „asszociációs vonalak nem keresztezhetőek” elvet —, és ez utóbbit nem tartja magyarázatnak, pusztán a történetek formalizált leírásának. Látjuk azonban, hogy Auer „magyarázata” sem jobb, sőt, a [baraxka] esetének értelmezésében többet segít, ha azt gondoljuk, hogy itt a morfémahatár választja szét a folyamat elején előforduló /k/-kat, és ezért a gemináta is csak látszólagos: valójában az időzítési tengely két pontjához kétszer van asszociálva az ugyanolyan felépítésű hanganyag, köztük a morfémahatár is, s ezért nincs védve az első a spirantizálódás ellen.

A továbbiakban Auer a prozódia természetes vizsgálatával foglalkozik. Ez sem magyarázható az artikuláció vagy a percepció igényeivel: a ritmus teleologikus magyarázatát a kognícióban kell keresnünk. A nyelvnek — az emberi viselkedés más jelenségeihez hasonlóan — szüksége van az izokróniára, arra, hogy nagyjából azonos időszakaszokra legyen osztva. Két fő rendszer létezik az időzítésre: az egyiknek az alapja a szótag, a másiké a láb. A szerző az elfogadott terminológiával az elsőt szótag-időzítésűnek (izoszillabikusnak), a másikat hangsúly-időzítésűnek (izoakcentuálisnak) nevezi. A szótagon alapuló időzítést fonológiai orientáltságúnak, a hangsúlyon alapuló grammatikai (szemantikai) orientáltságúnak tartja. Olyan fonológiai jelenségeket vesz számba, amelyek összefügghetnek a két időzítési alapelvvel. Utal a kérdéssel foglalkozó, egyetlen őt megelőző, a munda és mon-khmer nyelveket vizsgáló Donegan–Stampe (1983)³ cikkeire, de az abban felfedni vélt összefüggéseket túlzónak tartja. Eszerint ugyanis a következő jelenségek járnak együtt a nyelvekben:

- szótag-ritmus (szótag-időzítés) – esetrendszer – szuffixumok – eső szóhangsúly – eső frázishangsúly – „operátor-hátul” szórend (módosító a módosított előtt);
- szóritmus (hangsúly-időzítés) – nincs esetrendszer – prefixumok – emelkedő szóhangsúly – emelkedő frázishangsúly – „operátor-elöl” szórend.

Auer szerint ezek az összefüggések, ha fönállnak is a Donegan és Stampe által vizsgált munda és mon-khmer nyelvcsaládra, több európai nyelvre nem vonatkoznak. Ő a

² Barry Schein – Donca Steriade: On geminates. *Linguistic Inquiry* 17(1986): 691–744.

³ Patricia J. Donegan – David Stampe: Rhythm and the holistic organization of language structure. In: *Parasession on the Interplay of Phonology, Morphology & Syntax*. CLS 19. 1983. 337–353.

továbbiakban ezekre, és ezekben is csak a fonológiai folyamatokra szorítkozik. Hangsúly-időztési nyelvként az angolról, szótag-időztésüként az olaszról szól. Az előző időztési rendszerének következménye a hangsúlytalan szótagok redukciója, ennek eredményeképp az itt található jóval kisebb számú kontraszt; a nagyfokú kliticizáció, a klitikumok magánhangzója elvesztésének eredményeképp különböző összetett mássalhangzó-csoportok, az ezekben végbemenő asszimilációs és disszimilációs folyamatok; a lábnaak a szótagnál nagyobb fontossága miatt a szótaghatárok kicsi jelentősége, ennek következtében a könnyű rezillabifikáció, sőt magányos intervokalikus mássalhangzók esetén az ambiszillabicitás. A láb egységének megőrzését szolgálják még a szótaghatárokat simító olyan folyamatok, mint a spirantizáció vagy a /t d/ → [r]. Igazi geminátáknak sincs esélyük az ilyen nyelvekben, mert ez egyértelmű szótag-határokat feltételezne. A hangsúly-időztésű nyelvekben — mondja Auer — a homorgán mássalhangzó-kapcsolatok szimpla mássalhangzókká egyszerűsödnek. A megfogalmazás félrevezető, csak a kontextus teszi világossá, hogy alighanem a geminátákra gondol, amikor „homorgán mássalhangzó-kapcsolatok”-at említ, mert egy homorgán nazális+zárna ([mp ŋk]), rés+zárna ([st]) vagy likvida+zárna ([lt rt]) a megállapítás nem érvényes. A láb-szintű pótlányulás (pl. óangol /nama/ → középangol /na:m/) is a hangsúly-időztésű nyelvekre jellemző. Utolsónak a hangsúly-ugrásról (iambic reversal) beszél: a lábak egyenletes hosszúságának megőrzésére lexikális helyéről átugorhat a hangsúly másik szótagra, hogy egyfelől ne legyen két egymás melletti szótag hangsúlyos, másfelől két hangsúlyos között ne legyen túl sok hangsúlytalan szótag. A példája (*sixteen*, de *she was only sixtēen*) azonban hibás. A szó lexikális hangsúlya ugyanis a második szótagon van (*sixtēen*) és innen ugorhat az elsőre, pl. a *sixteen girls* frázisban. (Ha az első szótagon volna, nem volna oka az ugrásra, hisz a *she was only sixteen*-ben is volna egy hangsúlytalan szótag a két hangsúlyos között.)

A szótag-időztést példázó olaszsal kapcsolatban Auer mindezeknek az ellentétét véli megtalálni. Itt valóban nincs olyan radikális redukció, mint az angol hangsúlytalan szótagokban: ugyan nyúlnak a hangsúlyosak, ez azonban csak fonetikai jelenség, tehát nem mondhatjuk, hogy redukció eredménye volna az egyéb szótagok rövidege. A szótagok egyenletességét az is szolgálja, hogy szigorú szótagszerkezeti megszorítások működnek az ilyen nyelvekben. Erre példaként a nyílt szótagok gyakoriságát hozza Auer, és azt, hogy szó végén csak ilyenek fordulhatnak elő. Ez ugyan valóban erős megszorítás, de nem világos, miért járul hozzá a szótagok egyenletességéhez, és ha csakugyan hozzájárul, akkor miképpen értelmezhető a hangsúlyos szótagokat zárttá tevő *radoppiamento sintattico*. Bár ez a folyamat lehet fonetikai, miként a hangsúlyos szótag magánhangzójának nyúlása, mégis a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok közötti különbségeket növeli. Az olaszban a szótaghatárok jelentőségét növeli a nyílt szótagok nagy száma, a szótagkezdek (onset) maximalizálása, az, hogy erősülést a kezdetben, gyöngülést a kódában, azaz a szótagvégben találunk. Kizárja ugyanakkor az ambiszillabicitást és a rezillabifikációt, de azt jósolja, hogy találunk geminátákat. Végül a mora-kompenzáció tartományáról mondja Auer, hogy az a szótagra korlátozódik: a hosszú magánhangzójú szótag nyílt, a rövid zárt. Ellenpéldaként merülhet föl a magyar — egy minden jel szerint szótag-időztésű nyelv — szóvégi rövid magánhangzójának eltűnését a lábon és nem a szótagon belül kompenzáló folyamat, az óangol-középangolhoz hasonló /utu/ → /urt/ *út*. Az ilyen kifogások ellen azzal védekezik a szerző, hogy osztályozása csak tendenciákra utal, a nyelvről legfeljebb azt mondhatjuk, hogy *inkább* ilyen vagy *inkább* olyan típusúak, „tökéletes” nyelv nincs.

Talán ezt tarthatjuk a naturális elmélet legnagyobb hibájának: tendenciákról beszél, ezért megállapításai nehezen cáfolhatók, és mint ilyenek, a tudományosság szigorúan vett kritériumának meg sem felelnek.

2. A második írás Grazia Crocco-Galeasé, címe: *Conversion as Morphological Metaphor*. Amint a cím sejteti, a konverziót, azaz a azonos alakú, kapcsolódó jelentésű, de különböző szóosztályokba tartozó szavakat vizsgálja. Áttekinti a korábbi elképzeléseket, melyek két alapvető csoportra oszthatók: az egyik szerint egy lexikai egységről volna szó, amely valami módon több szóosztálynak része, a másik csoport azt gondolja,

hogy itt valóságos képzésről van szó, csakhogy a képzőnek nincs fonológiai megjelenése. Crocco-Galeas szerint a konverziót leginkább a stílus metaforáihoz hasonlíthatjuk: míg ez utóbbi paradigmátikus meglepő, a szintagmatikus viszonyokba tökéletesen illik, addig a konverzió mint metafora — morfológiai metafora — csak a szintagmatikus szinten okoz(hat) meglepetést, paradigmátikusán a helyén van. (A szerző, és később Marianne Kilani-Schoch is, az irodalomban szokatlan *syntagma*, illetve *syntagm* terminust használják az elterjedtebb *phrase* helyett.) Crocco-Galeas végül a jelölők ökonómiájának elvét ismerteti, amely szerint a konverzió nem természetellenes folyamat, hisz ugyanaz a jelölő több jelölthöz tartozhat. Így válik érthetővé, hogy miért fordul elő olyan gyakran, különösen izoláló tendenciájú nyelvekben.

3. Wolfgang U. Dressler is morfológiai témáról ír *Sketching Submorphemes within Natural Morphology* címmel. Azt elemzi, hogy melyek azok az önálló jelentéssel nem egyértelműen rendelkező szódarabok, amelyek a morfémakon belül azért elkülöníthetők. Ezeket osztályozza, bőkezűen sorolva a forrásokat, amellyel hasznos eligazítást nyújt a témát kutatni törekvőknek.

4. A jelöltségnek a második nyelv elsajátításában játszott szerepéről ír Katarzyna Dziubalska-Kolaczyk *A Natural Model of Acquisition of Second Language Phonology and the Notion of Relative Markedness* címmel. A naturális elmélet szerint a gyerekek olyan univerzális fonológiai folyamat típusokkal felszerelve jönnek világra, amelyeket később, anyanyelvüket tanulva automatikusan elnyomanak, korlátoznak és sorbarendezenek. Ezen kívül ugyanezeket a technikákat tudatosabban is alkalmazzák, ezt nevezzük tanulásnak. Egy második nyelv fonológiájának elsajátításánál az anyanyelv esetén elnyomott folyamatok elnyomását kell felfüggeszteni, az ott megállapított korlátozásokat újra megállapítani és a folyamatokat újrarendezni. Dziubalska-Kolaczyk saját kutatásai szerint az angolt második nyelvként tanuló lengyeleknél ez formális oktatás esetén jóval sikeresebb, mint angol nyelvű közösségben pusztán a mindennapi kommunikáció útján.

A cikkben a szerző négy, az angol és lengyel közti különbségeket példázó folyamat lengyelek általi elsajátítását tárgyalja: az aspirációt, a szóvégi obstruensek zöngétlenedését, az angol dentális frikatíváknak ([θ, ð]) és retroflex approximánsnak ([ɻ]) a helyettesítését és az angol morfémavégi veláris orrhang ([ŋ]) körüli nehézségeket.

A szótagkezdő zöngétlen zárhangok aspirációját az angolban Dziubalska-Kolaczyk jelöletlenebb folyamatnak tartja, mint a lengyel megoldást, aholis ez stílusfüggő (nyomatékosító), általában nem történik meg. A dolog aligha ilyen egyszerű, más megfontolások (pl. Harris 1994. 133–138) arra utalnak, hogy a nyelvek egy részében van aspiráció, ezzel szemben nincs regresszív zöngésedés — ilyen az angol legtöbb dialektusa —, másokban nincs aspiráció, viszont van regresszív zöngésedés — pl. sztenderd magyar —; egyik sem nevezhető a másikkal szemben jelöletlenebbnek. (A szóvégi zöngétlenedést a második típusba jósolja Brockhaus (1990), azonban a gyakorlat az mutatja, hogy az első típusú nyelvekben fordul ez elő.) Igaz azonban, hogy eszerint az osztályozás szerint a lengyel inkább az első típusba tartozik, tehát valóban különleges az általános aspiráció hiánya. A szerzőt igazolják saját eredményei is: minthogy az angol e tekintetben a jelöletlenebb, vagyis az univerzális folyamatot alkalmazó és nem az azt elnyomó nyelv, a jelöltebb lengyel beszélői számára viszonylag könnyű e jelenség elsajátítása.

A szóvégi zöngétlenedés univerzális jelöletlensége szintén kérdéses (vö. a fentebbi „más megfontolások”-kal), de ha Dziubalska-Kolaczykkal értünk egyet, akkor azt várhatjuk, hogy ezen a téren nehezebb dolguk van a jelöletlenebb (zöngétlenítő) nyelvet anyanyelvükként beszélő lengyeleknek, hisz — mondja a szerző — az angolban ez az univerzális folyamat el van nyomva. Ez azonban így nem igaz: az angol sok dialektusa (köztük az általában tanított sztenderd dialektusok is) zöngétlenítik a szóvégi obstruenseket (l. Jones 1956. 120; Gimson 1989. 153 és 180); ez a zöngétlenítés persze csak fonetikai, fonológiailag zöngések maradnak az obstruensek, hisz nyúlik az őket megelőző magánhangzó. Az eredmények a lengyel tanulók nehézségeit mutatják: a szerző szerint itt el kell nyomniuk egy természetes folyamatot.

Az eddigiekkel szemben kontextusfüggetlen θ/δ -helyettesítést (t/d , s/z , illetve f/v -vel) Dziubalska-Kolaczyk alakkiemelő folyamatnak tartja, amelynek során a jelölt angol hangpár jelöletlenné válik. A $\text{ɹ} \rightarrow r$ változást ugyanilyen típusúnak véli, de itt — mondja — két összefüggő folyamat játszódik le: [+retroflex] → [-retroflex] és [+approximant] → [+vibrant] [+trill], és ezek eredményeképp érkezünk a jelöletlenebb lengyel kiejtésbeli pergő-hanghoz. A szerző érvelése szerint könnyebb elnyomni a két összefüggő folyamatot, mint a három konkurálót, vagyis könnyebb megtanulniuk a lengyeleknek az [ɹ]-t (elnyomva a helyettesítő folyamatokat), mint a [θ]-t és [ð]-t. Adatai valóban ezt igazolják.

Ezzel kapcsolatban egy kérdés és egy módszertani probléma merülhet fel: egyrészt, miért kell jelöletlenebbnek gondolnunk a [ɹ]-nél a [r]-t (ez nem teljesen világos a [θ, ð] pár helyettesítéseinek esetén sem), másrészt, jogosult-e egy magát természetesnek hirdető elméletben az az eljárás, amelyik egy természetesnek cseppet sem mondható, a distinktív jegyek manipulálásán alapuló rendszer szabályainak száma alapján von le következtetéseket.

Az utolsó példa az angol morfémavégi [ŋ]-ről szól, amelynek megjelenésében két univerzális folyamat játszik szerepet: a nazális-asszimiláció (egy orrhang képzési helye szerint asszimilálódik a rákövetkező zárhanghoz) és a zár-törlés (homorgán orrhang után törlődik a zárhang). (Ez utóbbi univerzalitása felől erős kétségeim vannak.) Dziubalska-Kolaczyk szerint ezekre a folyamatokra a következő megszorítások érvényesek az angolban: az orrhang morfémaán belül asszimilálódik és a morfémavégi zöngés labiális vagy veláris zár törlődik. A morfémavégi helyzetben nyilván csak az analitikus morfémahatár előtti pozíciót érti a szerző, hisz nem-analitikus határon nem törlődik a zár: *singer* [sɪŋg#ə], de *iambic* [aɪæmb+ɪk] és *diphthongize* [dɪfθɒŋg+aɪz]. A lengyelben hasonlóképp működik a nazális-asszimiláció, de a zár-törlési folyamat el van nyomva, ezért a szóvégi obstruens-zöngétlenedés működhet. A szerző szerint tehát az angol jelöletlenebbnek látszik, mert ott működik az univerzális zár-törlő folyamat. A második példában viszont ugyanilyen univerzális folyamatként ismerkedtünk meg a zöngétlenedéssel, ezért, mivel az univerzális folyamatok univerzálisan nincsenek rendezve, eldönthetetlen, hogy melyik nyelv taktikája a jelöletlenebb: bár a lengyel beszélő, anyanyelve alapján elnyom egy univerzális folyamatot (a zár-törlőt), azt egy másikkal kompenzálja, zöngétleníti a nem törölt zárat. Persze gonoszkozhatunk: arról nem volt szó az univerzális folyamat megfogalmazásánál, hogy az csak zöngés zárrakra vonatkozna, tehát lengyelünk további univerzális folyamatot nyom el azzal, hogy nem törli a zöngétlenített zárat sem. A szerző a kívánt eredményt tapasztalta tanuló csoportján: voltak, akiknek sikerült megtanulni a folyamatok angolos sorrendjét, voltak, akiknek nem; a jelöltség kérdése tisztázhatatlan. Dziubalska-Kolaczyk végkövetkeztetése az, hogy könnyebb a nyelvtanulónak feloldania egy univerzális folyamat elnyomását, mint elnyomni egy olyan folyamatot, amely megszüntetett egy univerzálíst.

5. Rüdiger Harnisch *Morphologische Irregularität – Gebrauchshäufigkeit – psychische Nähe. Ein Zusammenhang im empirischen Befund und in seiner theoretischen Tragweite* című írásában a dél-thüringiai német nyelvjárás rendhagyó igéit, fő- és melléknéveit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy egy adott jelentésmezőbe tartozó szavak egyrészt magasfokú különbözősége, másrészt könnyű lexikai elérhetőségre törekszenek. Mindkét cél elérését biztosítja a lexikonbeli reprezentáció és elősegíti az alakok rövidegsége.

6. *A Natürlichkeit vs. Frequenz. Überlegungen zu betonungsabhängiger Allomorphie in der Deklination russischer Substantive* című cikk szerzője Gerd Hentschel. A szerző a morfológiai természetesség kritériumait próbálva meghatározni, orosz mozgó-hangsúlyú főnevek hangsúly-sémáinak következményeit vizsgálja. Arra a következtetésre jut, hogy a szám- és esetkategóriák hangsúly által való megkülönböztetése szintaktikailag és szemantikailag motivált az oroszban, és hozzájárul a percepció ökonómiájához; nem így a kisebb gyakorisággal használt főnevek esetében. A gyakrabban használt főnevek ugyanis sűrűbb szemantikai hálózat tagjai a jelentésmezőben, ezért esetükben nagyobb szükség van a

hangsúlyváltozások kiemelő hatására. A természetesség fogalma tehát nem szorítkozhat a jelöletlenségre, hanem komolyan figyelembe kell vennie a használati gyakoriságot is.

7. Marianne Kilani-Schoch *French Clitics for Natural Typology* című cikkében a modern francia nyelv klitikumainak fonológiai szerkezetéről, méretéről fogalmaz meg általánosításokat, végigkövetve történeti kialakulásukat. Első, a középfrancia klitikumokat összefoglaló táblázata meglehetősen konfúz, számomra érthetetlen elvek szerint tüntet fel hol ortografikus, hol APhI átírású, hol mindkét féle klitikumokat, ezenkívül nem jelzi, hogy milyen szintaktikai/szemantikai funkciókat töltenek be a táblázat tartalmazta klitikumok. Ez a jelenség az egész cikkre jellemző, az olvasónak eleve tisztában kell lennie a szerző tárgyalta nyelv proklitikumaival, mert erről nem sok felvilágosítást szerezhet a szövegből — amely egyébként is olyan, mintha a témát jól ismerők számára írt jegyzet volna. Nem értem azt sem, mi a jelentősége, hogy a 4. lábjegyzetben szereplő, a szó végéről a 9. és 11. században törölt /σ/ fonéma nem a várt /s/ átírással jelenik meg. Kilani-Schoch megfigyelése szerint a középfrancia törekszik a nyíltszótagúságra: magánhangzó előtt a proklitikum magánhangzója, mássalhangzó előtt mássalhangzója veszik el. Fonológiailag tehát természetesnek mondható a helyzet, morfológiai szempontból viszont nem: a harmadik személyű igei proklitikumok nem jelölnek számot, a harmadik személyű névszóiak pedig nemet.

A 17. század utáni, modern franciának nevezett nyelvben átrendeződik a proklitikumok rendszere: az igei paradigmában megszűnik az eddigi magánhangzó, illetve mássalhangzó előtti allomorfia, a névszóiban az -e végű alakok kivételével megmarad. A *français avancé*-nek nevezett nyelvváltozatban tovább változik a kép. Zavaró az ezt bemutató táblázatban, hogy ismét keverednek az ortografikus és átírt elemek, az első rubrikában például ezt találjuk: j', [ʃ]. Világosabb lett volna, ha az első allomorf is át van írva, hiszen az ortográfiában az utóbbnak is az első felel meg, és ezért kétséges, vajon nem ugyanaz van-e itt így is, úgy is megadva. Végképp érthetetlen az igei paradigma utolsó sorában szereplő két adat: *ça* és *c*. Ezekkel eddig nem találkozhattunk, továbbá a második se nem ortografikus, se nem APhI átírású.

Kilani-Schoch áttekintésének végén a francia klitikumok fejlődését abban tartja megragadhatónak, hogy a korábban több fonémából álló elemek egyre inkább egy fonémából állókká válnak, különösen a jelöletlen esetekben. Ennek oka a szemantikai tartalom csökkenésével együttjáró fonológiai kopás, ami teljesen természetes folyamat. Ezzel a francia tipológiailag is átcúsúszik az analitikus nyelvek csoportjából a szintetikusok közé, bár változások mutatnak az agglutináló típus felé is: a régi inflexiók kiküszöbölődnek, szabályosodnak (pl. *résoudre* > *solutionner* 'megold', [bözɔm] > [bɔnɔm] 'fickó, tsz.'). Ugyanakkor flektáló nyelvekre jellemző változások is vannak: pl. a névelő utáni z-többszámú egyeztető prefixum (*des avions à réaction z-américains* 'amerikai lökhajtásos gép, tsz.') vagy a határozott alanyt kötelezően követő *il* egyeztető prefixum (*le bébé, il pleure* 'a csecsemő sír'), ami a topik és komment közti egyeztetésként elemezhető.

8. A szerkesztők, Julián V. Méndez-Dosuna és Carmen Pensado cikkének címe: *How unnatural is Spanish Víctor → Vict-ít-or? Infixed diminutives in Spanish*. Az ő táblázataik sem kifogástalanok, a 91. oldalban például hemzsegnak az elcsúszott, összekeveredett oszlopok, hiányzik jónéhány adatuk megfelelője. Arra, hogy az *Oscar* név élhangsúlyos ebben a nyelvben, csak abból következtethetünk, hogy a táblázat épp a hangsúly helye szerint osztályozza a szavakat. Szemetszűrő megfogalmazást találunk a 92. oldali 7. lábjegyzetben, ahol a „nem-sztenderd” (*substandard*) a „helyes” (*correct*) stíluscímével van szembeállítva. A 99. oldalon egy irodalmi utalás (vagy példa?) helyett csak ennyit találunk: *cf. 000*.

A cikk a spanyol kicsinyítő képzők morfológiájával foglalkozik, ezen belül is kiemelve a címében szereplő esetet. Amiről itt szó van, az infixáció, meglehetősen természetellenes folyamat, ezért sokan kísérelték meg bizonyítani, hogy az infixáció csak látszólagos, valójában a toldalékolásnak egyszerűbb módjáról van szó. Ezeknek a magyarázatoknak

a lényege szerint a tövégi elemet szuffixumnak (valamiféle osztályszuffixumnak) tekintve, a kicsinyítő képzőt elemezhetjük szuffixumként. Hivatkoztak még olyan spanyol nyelvjárássokra, amelyek törlik a szóvégi mássalhangzót, így hozván azonos alakra a rendkívüli *Victor-* és a szabályos *pérro-*féle szavak képzését. A szerzők meggyőző érvekkel vetik el a korábbi magyarázatokat. Szerintük ugyanis a látszat nem csal, valóban infixum a kicsinyítő képző. A dolog viszonylagos természetességét az adja, hogy csak így érhető el a tő kikövetkeztethetősége. Bizonyítják azt is, hogy ez a toldalékolás nem a lexikonon belül folyik, hisz a folyamat igen produktív, szemantikailag transzparens, szintaktikai kategóriát nem változtat és nem indítja be a spanyol lexikális fonológia tipikus monoftongizáló és veláris-gyöngítő folyamatait (pl. *viejo* 'öregember' ~ *vej-* 'öregség', de *viej-ito* 'öreg, dim.'; *plasti*[k]o 'műanyag' ~ *plasti*[θ]idád 'hajlékonyság', de *plasti*[k]ító 'műanyag, dim.'). Ha a kicsinyítőképzős alakokat nem a lexikon tárolja, akkor a hallgatónak kell a tövet kikövetkeztetnie; ehhez nyújt segítséget a beszélő a rendkívüli infixációval akkor, amikor a tő is rendkívüli: a szabályosabb $-VC_1\#$ hangsúly-séma helyett $-VC_0VC\#$. A természetes morfológia által preferált transzparenciát tehát nemcsak a morfémahatárokat elmosó toldalékolás vagy a szuppletív tövek használata gyöngítheti, hanem az is, ha nem egy-egy értelmű megfelelés áll fenn a levezetett alakok és lehetséges töveik között. Ennek a természetes igénynek a megvalósulását segíti elő a kevésbé természetes infixáció a spanyolban.

9. Geoffrey S. Nathan a zárhangok fajtáiról ír *On the natural phonology of voicing* címmel. Egy, a témával foglalkozó korábbi cikk⁴ megállapításának bemutatásával kezdi. Eszerint a fonológiaelméletnek kétféle jegy típusra van szüksége: a fonológiai és a fonetikai jegyekre. Az első típusba tartozna a [zöngés] és [zöngétlen] jegy, a másodikba ezek fonetikai megjelenései, úm. {zöngés}, {zöngétlen aspirálatlan} és {zöngétlen aspirált}.⁵ A 108. oldal tetején köztölt ábra a fentebb említett két fonológiai és három fonetikai jegy összefüggéseit mutatja be (sajnos nehezen érthetően, mert hibás: tükrözve van egy függőleges tengelyre), a [zöngés] jegyhez a {zöngés}-et, a [zöngétlen]-hez a {zöngétlen aspirálatlan} és {zöngétlen aspirált} jegyeket rendelve. Egy másik cikkre⁶ utalva írja Nathan, hogy az angolban azzal komplikálódik a helyzet, hogy a {zöngétlen aspirálatlan} fonetikai jegy egyaránt lehet a [zöngés] és a [zöngétlen] fonológiai jegyek megjelenése, az elsőtől szókezdő (és — tegyük hozzá — szóvégi) helyzetben, a másodiké /s/ után. Ez utóbbi helyzetben azonban semmi okunk nincs feltételezni, hogy egy zöngétlen fonéma alfofónjával állunk szemben, hacsak nem akarunk az ortográfiára (vagy az alighanem ezt követő hagyományos fonológiai átírássra) támaszkodni. Alternációt ugyanis nemigen találunk, hiszen ha toldalékolásnál az /s/-t és a zárhangot erős határ (#) választja el (pl. *mis#trust*), az utóbbi marad aspirált, ha pedig a toldalékolás a lexikonban történik (pl. *mistake*), nem hivatkozhatunk az összetevőkre, mint önálló elemmel alternáló morfémára. Ezért talán egyszerűbb, és a rendszerbe jobban illik, ha azt feltételezzük, hogy pl. a *stop* második szegmentuma /d/, megjelenése pedig [t].

Nathan a nyelv hangtani reprezentációjának vázat a magánhangzóknak látja, ezek természetével magyarázza a mássalhangzók képzési lehetőségeit. A magánhangzó periodikus hangrezgés. Az ezzel szembenálló mássalhangzó tehát vagy nem periodikus (rés-hangok), vagy nem hangrezgés (zárhangok), vagy a kettő kombinációja (affrikáták). (A szonoránsok átmenetet képeznek a két csoport között.) Fiziológiai kísérleteket idézve a szerző legkönnyebben ejthetőnek, és ezért legjelöltelebnek azt a hangrendszert találja, amelyben szóeleji és szóvégi helyzetben zöngétlen, intervokális pozícióban zöngés

⁴ Patricia Keating: *Phonetic and phonological representation of stop consonant voicing*. *Language* 60(1984): 286–319.

⁵ Ahol a fonológiai jegyeket hagyományosan szögletes, a fonetikaikat pedig kapcsos zárójelek veszik körül.

⁶ Leigh Lisker – Arthur S. Abramson: *A cross-language study of voicing in initial stops: acoustical measurements*. *Word* 20(1964): 384–422.

zárhangok vannak. (Mivel ebben az esetben zöngésség szerinti oppozíció nem lesz, a [zöngés] ~ [zöngétlen] fonológiai jegyeknek sincs szerepük, a fonetikai jegyeknek viszont van.) Hogy mégsem ilyen egyszerűek a természetes nyelvek hangrendszerei, annak okaként Nathan a beszéd produkciójának és percepciójának ellenkező érdekeire hivatkozik: a lexikon elemeinek fonológiai felépítéséhez megfelelő számú (általában két-három tucat) kellően opponáló fonémára van szükség. A magánhangzókkal a zöngétlen zárhangok állnak (egyfelől) szemben. Eszerint jelöletlen esetnek az számít, ha a zárhang mindenütt zöngétlen; ez különösen intervokális helyzetben növeli a kontrasztivitást, ami viszont a percepciót könnyíti. Ennél jobban megkülönböztet egy zárhangot a környezetétől (és az egyszerű zöngétlen zárhangoktól is) az, ha a hangszálak a zárfázison kívül is némák maradnak, azaz az aspiráció. A zárhangok rezgésnélküliségével szembeállítható az is, hogy a hangszálak rezgésben maradnak a zárfázis alatt. Ez könnyebb magánhangzók között, de szó elején, illetve szó végén nagyobb erőfeszítést igényel, ezért itt erősítő, alakkiemelő folyamatnak tekinthető. Ebből következik — és ezt kísérletek is igazolják —, hogy a nyelvet tanuló gyerekek az intervokális helyzetben levő zöngés zárhangokat jóval hamarabb sajátítják el, mint a szókezdő vagy szóvégi helyzetűeket.

Nathan következtetése: három zárhang-sorozat áll a nyelvek rendelkezésére, a legegyszerűbb a száj- és orrüregnek a zöngésség megszüntetésével egyidejű zárása. Az egy ilyen nyelvnek egy zárhang-sorozata van, a {zöngétlen aspirálatlan}; ennek kiegészítésére a nyelvek két erősítő folyamat egyikét választhatják, és ennek megfelelően a {zöngés} vagy a {zöngétlen} (nyilván aspirált) zárhangokat állíthatják szembe a {zöngétlen aspirálatlan}-okkal. Más nyelvek a két lehetőséget együtt kihasználva mindhárom sorozattal rendelkeznek. Érthetetlen ezen a ponton, hogy miért kerültek a percepció igényei fölénybe a produkcióéival szemben. Ha ugyanis fonetikai jegy a {zöngétlen aspirálatlan} — márpedig a zárőjelek erre utalnak —, akkor az intervokális helyzetben is zöngétlen zárhangokat találunk, jóllehet ez a produkció számára nehezebb. A fonológia és fonetika szintjének különbsége, talán jogosan, de tisztázatlanul folyik össze.

Végezetül a szerző egy kísérletet ismertet, amelyben a zárhang-sorozatoknak spanyol anyanyelvű beszélőknél angoltanulás közben tapasztalt átalakulását vizsgálták. A spanyolban a zöngésség a zárhangok közti szembenállás forrása, az angolban az aspiráció. Az eredmények arra utalnak, hogy a változás csak a veláris zárhangoknál jelentős, csak ezeknél térnek át az angoltanulók az aspirációval való különbségtételre. Nathan szerint ennek az az oka, hogy nehezebb a hangszalagok rezgését fenntartani, ha a zár hozzájuk viszonylag közel van. További eredmény, hogy az új erősítő folyamat (aspiráció) elsajátításával egyidőben eltűnik a feleslegessé vált régi, a zöngésség.

10. Chris Schaner-Wolles és Livia Tonelli bécsi, német anyanyelvű gyerekeknél vizsgálták a [ts] és [pʃ] affrikáták és a [ks] hangkapcsolat elsajátítását, és erről számolnak be *The acquisition of affricates in Viennese German* című cikkükben. Miután részletesen ismertetik a kísérlet körülményeit és öt táblázatban összefoglalják eredményeiket, a következőket állapítják meg: (1) az affrikáták elsajátítása a gyerekeknél kb. 3 éves korban fejeződik be; (2) a folyamat szóeleji helyzetben a leglassúbb, az affrikáták leggyakrabban frikativizációnak esnek áldozatul (/tʃ/ → [s]; /pʃ/ → [f]); (3) ez a /pʃ/ esetben gyakrabban történik meg, mint a /ts/-ében; (4) ugyanakkor erősítés (/f/ → [pʃ]; /s/ → [ts]) is megfigyelhető; (5) az affrikáták és a /ks/ elsajátítása kb. azonos időben fejeződik be, de más stratégiák szerint.

Cikküket a szerzők néhány megfigyeléssel zárják: a német és cseh gyerekek jóval előbb sajátítják el az affrikátákat, mint angol, japán, maja vagy olasz társaik. Képzési helyük szerint sem azonos az elsajátítás gyorsasága: leghamarabb az alveopalatális sikerül /tʃ/, nehezebb az alveoláris /tʃ/, legnehezebb a labiális /pʃ/. A frikativizáció mint affrikáta-helyettesítés, nem jellemző az angolra, előfordul viszont cseh és maja gyerekeknél, és mindegyik nyelvben különösen szokásos szókezdő helyzetben. Ennek magyarázatára a szerzők a szókezdő affrikáták zárelemének kevésbé fontos voltát hozzák fel, egyéb helyzetekben ugyanis ennek a zárnak fontos percepciók hatása van: hirtelen megszakítja

a jelet, szókezdő helyzetben azonban nem. Más kutatásokra⁷ hivatkozva annak is megtalálják az okát, hogy a /pʃ/ gyakrabban frikativizálódik, mint a /ts/: az előbbi záreleme kevésbé fontos. A szókezdő réshangok affrikatizálását hiperkorrekcióval magyarázzák, ezt olyan gyerekek követik el, akik már elkezdték az affrikáták elsajátítását. A /ks/ csoporttal sohasem történik meg az, ami az affrikátákkal: sem frikativizációval, sem zárhanggal való helyettesítéssel nem találkoztak a kísérletet végzők. Ez bizonyíték az utóbbiak egyetlen fonéma voltára, szemben a /ks/-szel, ami két fonémából áll.

Az itt bemutatott tíz cikk meglehetősen széles skáláját fogja át a nyelvészetnek, miközben persze jócskán maradnak olyan területek, amelyekről a naturális elméletnek nincs mondanivalója. Ezt nem is lehet elvárni tőle. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy azonos jelenségekről is meglehetősen széles skálán mozognak az elmélet által állítható dolgok, és ez nem feltétlenül előnye egy teóriának. Bár más, szigorúbb elméletekben az elméletkényszereket bosszantónak tarthatjuk, mégis hasznosabbak az új utak keresésére való ösztönzésben.

Irodalom

- BROCKHAUS, W. (1990), Colourful leagues: A government phonology approach to final obstruent devoicing in German. UCL Working Papers in Linguistics 2. 270–297.
- DRESSLER, W.U. (1984), Explaining natural phonology. Phonology Yearbook 1: 29–52.
- GIMSON, A.C. (1989), An introduction to the pronunciation of English⁴. Edward Arnold, London.
- HARRIS, J. (1994), English sound structure. Blackwell, Oxford.
- JONES, D. (1956), The pronunciation of English.⁴ Cambridge University Press, Cambridge.

⁷ G. Dogil – M. Jessen: Phonologie in der Nähe der Phonetik. Die Affrikaten im Polnischen und Deutschen. In: M. Prinzhorn (Hrsg.), Phonologie. Linguistische Berichte: Special Issue 2. Opladen: Westdeutscher Verlag. Megjelenés előtt.

Antti Sovijärvi – Reijo Aulanko:
Synthesis of Certain Speech Sounds and Sentence Intonation of
Hungarian, Finnish and Finland Swedish.

Commentationes Humanarum Litterarum 101. Helsinki 1994. 88 oldal.

OLASZY GÁBOR

A beszédszintézis módszerének alkalmazása a fonetikai kutatások segítségével az utóbbi évtizedben egyre inkább gyakorlattá vált. A jelen munkában a szerzők kontrasztív vizsgálatban alkalmazzák ezt a módszert a magyar, a finn és a finnországi svéd (finn-svéd) nyelvre. A szintézishez felhasznált eszközök a következők: OVE III beszédszintetizátor és HP 21 MX számítógép.

Antti Sovijärvi az első kutatók egyike, aki beszédszintézist alkalmazott fonetikai kutatásaihoz és már 1979-ben beszámolt magyar mondatok szintézissel történő előállításáról. Ebben a munkában is a fő hangsúlyt a magyar beszédhangok és mondatintonáció vizsgálatában és szintézissel történő tanulmányozásában jelölik meg a szerzők és ehhez kapcsolják a kontrasztív összehasonlítást (ugyanazzal a módszerrel) a finn és a finn-svéd nyelvre.

A bevezetőben elsőként a szintézishez korábban kidolgozott módszerrel ismerkedhetünk meg, aminek lényege a 4 fázisra osztás elve, amit Sovijärvi a magánhangzók reprezentálásánál használ az energieloszlás, valamint az alaphangmagasság változás ábrázolásakor. Másik lényeges eleme Sovijärvi módszerének a hangon belül megvalósított ún. mikroprozódia, valamint az a jelrendszer, amelyet a prozódiai elemek szövegbeni jelzésére használnak. E jelző rendszer 11 elemből álló táblázatos összefoglalója a megvalósított prozódiai szintézis teljes keresztmetszetét adja már a könyv elején. A dolgozat ezek után két fő részre tagolódik. I. a beszédhangok szintézise és II. a mondatintonáció.

Az I. részben részletesen tárgyalják a vizsgált három nyelv magánhangzóit, a diftongusok, zöngés és zöngétlen zárhangok, a palatálisok, a laringális [h] zöngésedésének kérdését, a zöngés és zöngétlen réshangokét, valamint az affrikátákét. Érdekes, hogy a szerzők nem foglalkoznak a nazális zárhangokkal [m, n]. A hangok akusztikai szerkezetének tárgyalása kiterjed a tiszta fázisra és a hangátmenetekre is. A vizsgálati anyag szintetizált szavakból és rövid mondatokból áll. A fenti tárgyalás során táblázatok és sematikus ábrák segítik — igen szemléletesen — az olvasót a hangok és hangkapcsolódások akusztikai szerkezetének nyomkövetésében, összehasonlításában. A táblázatokban az OVE III szintetizátor paraméterei szerinti elrendezésben található meg az adatok a hangok formánsaira, az energiaszintekre, az alaphangmagasságra, a zörejjócokra és az időtartamokra, így a közölt adatok közvetlen fizikai háttere is kiolvasható, a nyelvközi összehasonlítások számszerűen is megtehetőek.

A II. részben a mondatintonáció a vizsgálat tárgya. Az intonáció átvitt értelmű jelölésére hét szintet határoznak meg, amelyeket számokkal jelölnek. A hét szint a következő: nagyon alacsony, alacsony, közepes, középmagas1, középmagas2, magas, nagyon magas. A frekvenciaátfogás ebben a skálában 60–190 Hz, ami 21 félhang lépéssel (–6-tól +14-ig számjelöléssel) valósítanak meg. A példamondatok ábrázolása során láthatjuk az eredeti szöveget, majd ezzel párhuzamosan a prozódiai jelzőkkel bővített szöveget és ez alatt a mondatintonációt a 21 félhanglépés számaival kifejezve. Mindhárom nyelvre azonos mondatkategóriákat mutatnak be a fenti ábrázolási móddal: kijelentő- (bővített), kérdő- és felszólító mondatokat.

A könyv e részében is a magyar mondatok vizsgálatának szentelik a legtöbb teret a szerzők. Hat bővített kijelentő mondatot mutatnak be, amelyekben a mondathossz fokozatosan nő (7 szavastól 17 szavasig). A kérdő mondatokat három kiejtési kategóriába sorolják: neutrális, „echo” és emocionális kérdésmegvalósítás. A kérdő mondatok fajtáit

illetően külön kategóriaként szerepelnek az egy szótagú, a két szótagú és a több szóból álló eldöntendő kérdések, majd az -e kérdőszóval alkotott kérdő mondatok, valamint a kiegészítendő kérdések. Végül a kérdő mondatokat tárgyaló fejezetek összegzéseként a három kiejtési forma intonációs görbéit hasonlítják össze a szerzők. A magyar mondatintonációt tárgyaló rész végén még négy felszólító mondat intonációs megvalósítását mutatják be. Ezek után következnek a finn és a finn-svéd mondatokat prezentáló fejezetek, amelyek a fentihez hasonló felosztásban tartalmazzák a példamondatokat és azok intonációs adatait.

A könyv három utolsó fejezete a kontrasztív munka eredményeit tartalmazza. Ezekben először a magyar és a finn mondatintonáció néhány jellemzőjének összehasonlítására kerül sor, majd ugyanezt olvashatjuk a finn és a finn-svéd nyelvre. A magyar összetett kijelentő mondatok fő eltérése a finntól az, hogy a vessző előtti szó végén a hangmagasság mintegy 3 félhanggal emelkedik, míg a finnben nincs emelkedés. A kérdő mondatoknál lényegi különbség van a két nyelv kérdés-megvalósítási formája között. A magyarban az eldöntendő kérdéseknél az intonációs csúcs az utolsó előtti szótagra esik, míg a finnben a -ko, -kö előtaggal fejezik ki a kérdést (pl. *Koruko?*), tehát az előbbihez hasonló hangmagasság emelkedés a finnben nincs. Összefoglalva a két nyelv mondatintonációinak összehasonlítását a szerzők kifejtik, hogy a magyar mondatok általánosságban magasabb alaphangon és gazdagabb hangmagasságváltozásokkal realizálódnak, mint a finnek, amelyekre a monotonabb hanglejtés a jellemző. Hasonló összehasonlításokat olvashatunk a finn és a finn-svéd nyelvekkel kapcsolatban is. Az utolsó fejezetben a szerzők általános összefoglalást adnak a mondatintonációról.

Ez a könyv különleges „csemegének” tekinthető kísérleti fonetikus szemmel. A pontos adatokkal jellemzett struktúrák nemcsak az biztosítják, hogy az olvasó részletesen nyomonkövetheti az egyes beszédhangok, hangátmenetek akusztikai szerkezetét, valamint a mondatintonációkra jellemző dallammeneteket mindhárom nyelvben, hanem azt is, hogy reprodukálja az eredményeket. A közölt adatok fontosságát a kontrasztív kutatási különlegesség értékén túl különösen növeli az a tény is, hogy a Magyarországon az MTA Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Laboratóriumában a korábbi évtizedekben végzett beszédszintézis kutatások nagy része ugyanazzal az eszközzel készült, mint amilyen a szerzők dolgoztak, így a magyar beszédre vonatkozó adatok közvetlenül is összehasonlíthatók a könyvben közölt eredményekkel.

Ein hundertjähriges Riesenprojekt über die finnischen Mundarten.

JAAKKO SIVULA

Thema meines Beitrages ist das langfristige und größte dialektologische Projekt am Forschungszentrum für die Landessprachen Finnlands. Es geht um das Finnische Dialektwörterbuch, seinen Hintergrund, seinen gegenwärtigen Stand und seine Zukunft. Viele Probleme sind mit diesem bereits hundertjährigen Projekt verbunden.

Bei Erscheinen des ersten Bandes vor nun mehr gut zehn Jahren machte der Verleger, die Finnische Staatliche Druckerei (jetzt: Oy Edita Ab), mit prunkvollen Worten und einer farbigen Broschüre Reklame. Gepriesen wurde es als „der ganze Erbschatz der gesprochenen Sprache“ und als „Schlüssel zum finnischen Weltbild und zur finnischen Volkskultur“. Pathetisch ging es also her:

„Der Mensch erkennt und gliedert die Welt mit Hilfe der Sprache. Der Dialekt war die einzige Sprache ungezählter Generationen. In den Dialekten spiegelt sich die finnische Lebensweise wider: Denken des Volkes und sein Verhältnis zur umgebenden Welt. Die Sprache — die Dialekte — ist das finnischste was wir haben Verfasser.“ Und weiter: „Auf den Seiten dieses Wörterbuchs erwachen die geistige und materielle Kultur vergangener Generationen, ihre Sitten und Bräuche, ihre Gedanken und ihre Wertvorstellungen, das ganze Spektrum des finnischen Volkslebens zum Leben.“ (Werbefaltblatt.)

Zum Hintergrund

Als Geburtsstunde des Projektes Wörterbuch der Volkssprache wird allgemein das Jahr 1896 angesehen, als Eemil Nestor Setälä am 12. Februar in der Finnischen Literaturgesellschaft sein berühmtes Wörterbuchprogramm verkündete, daß noch weit in das folgende Jahrhundert hinein Wirkung haben sollte. Setälä konnte nicht ahnen, was für ein Riesenrad, um nicht zu sagen, welch Perpetuum mobile, er damals in Bewegung setzte.

Die Idee eines Dialektwörterbuchs ist aber sogar noch älter (s. Hakulinen 1926, Pounonen 1976, Vilppula 1976). Schon 1869 wies J.W. Rothsten in der Sprachwissenschaftlichen Abteilung der Finnischen Literaturgesellschaft auf die Bedeutung eines Werkes, das Wortschatz und Redewendungen der Volkssprache zum Inhalt hat, hin. Vater der Idee war also der Sekretär der Finnischen Literaturgesellschaft J.W. Rothsten. In der gerade ein Jahr alten Muttersprachegeellschaft (Kotikielen Seura) trug Aksel August Borenien 1877 den Gedanken eines Dialektwörterbuchs vor. Wichtig war ein solches Wörterbuch besonders, um damit fremde Elemente, die sich in der Sprache eingenistet hatten, von bodenständigen Wörtern unterscheiden zu können. Im Jahre 1879 schlug der damalige Vorsitzende der Muttersprachegeellschaft August Ahlqvist vor, die Gesellschaft solle ein „Geographisches Wörterbuch“ erstellen, in dem die Verbreitung eines jeden Wortes beleuchtet würde. Ein solches Projekt lag also in der Luft, kam aber nicht in Gang.

Die Wendung brachte Setäläs Wörterbuchprogramm. Seiner Meinung nach sollten drei verschiedene finnische Wörterbücher zusammengestellt werden:

- 1) ein Wörterbuch der Volkssprache
- 2) ein Wörterbuch der älteren Schriftsprache
- 3) ein Wörterbuch der gegenwärtigen Schriftsprache.

Das Programm wurde mehrmals revidiert, blieb aber im Kern erhalten. Das letzte der drei Ziele wurde 1961 erreicht in Form des sechsteiligen Nykysuomen sanakirja (dem Wörterbuch der Finnischen Gegenwartssprache). Es hat sogar schon einen Nachfolger gefunden in dem dreiteiligen Finnischen Handwörterbuch (dem Suomen kielen perussanakirja), dessen letzter Band 1994 erschienen ist. Der Bedarf eines normativen Wörterbuchs war also in diesem Jahrhundert sehr viel größer als im vorigen, die wissenschaftlichen Wörterbücher dagegen haben warten müssen. Das Wörterbuch der Volkssprache, mit anderen

Worten das Suomen murteiden sanakirja (das Finnische Dialektwörterbuch) ist in vier von zwanzig Bänden erschienen und von den geplanten sechs Bänden des Vanhan kirjasuomen sanakirja (des Wörterbuchs der alten finnischen Schriftsprache) sind zwei Bände erschienen.

Dem ursprünglichen Plan nach sollte das Wörterbuch der Volkssprache laut Setälä unter anderem folgende Ziele haben: „Das Wörterbuch der Volkssprache sollte nach Möglichkeit ein vollständiges Bild der finnischen Volkssprache sowohl innerhalb der finnischen Staatsgrenzen als auch in Ingermanland, Nordschweden und Värmland bieten. — Es sollte also

1. alle in der Volkssprache anzutreffenden Wörter und nicht nur eigentliche sogenannte Dialektwörter enthalten;
2. die verschiedenen Formen jedes Wortes aufführen, die in den Dialekten angetroffen werden, zusammengefasst unter hochsprachlichen Stichwörtern, sowie den Gebrauch eines jeden Wortes anhand von Satzbeispielen und Redewendungen beleuchten;
3. nach Möglichkeit die geographische Verbreitung jedes Wortes und jeder Wortbedeutung aufführen.“

Diese alte Vorgabe ist von den verschiedenen Generationen unbeachtet aller staatlichen und gesellschaftlichen Veränderungen eingehalten worden, und meiner Meinung nach besteht auch kein Grund, etwas daran zu ändern. Was das Areal betrifft, hält man sich nach wie vor an die ursprüngliche Vorgabe. Im Wörterbuch sind alle finnischen Dialekte vertreten. Außerhalb der finnischen Staatsgrenzen gehören somit dazu: die finnischen Dialekte in Ingermanland, Nordschweden sowie Finnmarken in Nordnorwegen und schließlich das Finnische im zentralskandinavischen Värmland. Enthalten sind auch die Dialekte der an die Sowjetunion abgetretenen Gebiete, also die Dialekte des Karelischen Isthmus. Nicht so klar konnte sich Setälä über die praktische Durchführung sein. Jedenfalls hat es auf der praktischen Seite Probleme gegeben. Seit 1896 war das Projekt „Wörterbuch der Volkssprache“ Teil des Arbeitsprogramms der Finnischen Literaturgesellschaft. Gemäß den Plänen Setäläs wurde für die Sammelarbeit ein Sammelwortschatz der finnischen Sprache zusammengestellt. Der Autor war 1899 E.A. Ekman (später Tunkelo). Dieses gebundene 600seitige lexikalische Opus enthielt unter anderem alle Lemmata des Lönnrotschen Wörterbuchs. Gedacht war es als Hilfsmittel für den Dialektsammler, und es erwies sich denn auch in den Händen der Studenten, die sich sommers unter das Volk begaben und nach Wörtern fragten, als sehr robust. Der Sammelwortschatz beschleunigte die Sammelarbeit, provozierte aber andererseits. Das Material wurde mehr verhörartig — in alphabetischer Reihenfolge — abgefragt als aus spontaner Rede exzerptiert.

Das Resultat hielt wissenschaftlicher Kritik nicht stand, und im nachhinein muß man sagen, daß der Sammelwortschatz eigentlich mehr geschadet als genützt hat. Auf jeden Fall wurde die Dialektsammlung beschleunigt und die Methoden verfeinert, denn man begriff, daß die alten Volksdialekten allmählich verschwanden. Gebrauch wurde von sogenannten Sachbefragungen gemacht, bei denen die Informanten in bestimmten Themenbereichen nach Wörtern gefragt wurden. Die Finnische Literaturgesellschaft hatte wegen anderer Aufgaben nur beschränkte Möglichkeiten, so daß schließlich nach verschiedenen Episoden 1916 die Aktiengesellschaft „Wörterbuch der Finnischen Sprache“ gegründet wurde und von nun an verantwortlich für das Projekt war. Aufgabe der Aktiengesellschaft sollte „die Sammlung, Ordnung und Veröffentlichung des Sprachschatzes der finnischen Sprache“ sein. Die Aktiengesellschaft bestand jedoch nicht lange. Der erste Weltkrieg und der 1918 in Finnland ausgebrochene Bürger- und Befreiungskrieg hatten ihre Auswirkungen auch auf die wissenschaftliche Arbeit: der Geldwert verfiel und der Aktiengesellschaft ging die wirtschaftliche Basis verloren. Die Zettelsammlung umfasste mittlerweile etwa eine Million Zettel, darunter aber auch unbrauchbares Material. Es sah düster aus, denn man schätzte den Bedarf für das Wörterbuch der Volkssprache auf etwas zwei bis drei Millionen Zettel. Einzige realistische Möglichkeit schien zu sein, sich an den gerade selbständig gewordenen finnischen Staat zu wenden.

Anfang des Jahres 1925 bekräftigte der Präsident der Republik schließlich die Satzung einer neuen Organisation und die Wörterbuchstiftung war geboren. Sie wurde vom Staat finanziert und die Sammelarbeit konnte fortgesetzt werden. Erster Vorsitzender der Wörterbuchstiftung war Toivo Kaukoranta (1927–1931). Ihm folgten 1931–1945 Martti Rapola, 1945–1962 Lauri Hakulinen, 1963–1966 Simo Hämäläinen und schließlich 1966–1976 Tuomo Tuomi.

Neue Sammelmethoden

Von Anfang an ging die Wörterbuchstiftung zweigleisig vor. Auf der einen Seite wurde die Sammelarbeit von wissenschaftlich geschultem Personal durchgeführt, andererseits wandte man sich direkt an die Öffentlichkeit. Anfangs wollte man den vollständigen Wortschatz der meisten finnischsprachigen Gemeinden erfassen, aber das Ziel erwies sich als zu hoch gesteckt. Das finnische Sprachgebiet wurde daraufhin in 23 Sammelbezirke eingeteilt, und aus jedem dieser Bezirke sollte dann wenigstens ein vollständiger Gemeindevortschatz gesammelt werden. Für vier bis fünf Jahre wurden in die ausgesuchten Gemeinden junge Magister geschickt, die die Aufgabe hatten, eine Sammlung von durchschnittlich 35.000 Wortzetteln zu erbringen. Die Arbeit schritt so gut voran, daß, als der Krieg die Arbeit unterbrach, bereits 48 Gemeindevortschätze mit dem Anspruch auf Vollständigkeit vorlagen. Nach dem Krieg wurde die Sammlungen einiger Gemeinden noch vervollständigt, und die letzten Gemeindevortschätze wurden noch Anfang der siebziger Jahre fertiggestellt. Zusammenfassend kann festgestellt werden, daß der Stamm des Dialektwörterbuch aus fast sechzig von geschulten Sammlern zusammengestellten und so gut wie vollständigen oder doch zumindest umfangreichen Gemeindevortschätzen besteht. Vervollständigt werden diese durch Sammlungen vieler Sammelexkursionen und Studenten.

Tonbandgeräte kamen erst in den fünfziger Jahren auf, und so ist es verständlich, daß der größte Teil des Dialektmaterials manuell gesammelt wurde. Später, besonders in den sechziger Jahren, wurden systematisch Dialektaufnahmen durchgeführt, insgesamt über 20.000 Stunden. Auch dieses Material wird in den Beispielen des Dialektwörterbuchs genutzt. Auch haben natürlich später die Sammler von lexikalischem und morphologischem Material Tonbandgeräte benutzt. Mit Hilfe moderner Technik, unter anderem einem optischen Lesegerät, wäre es leicht, die Sammlungen für das Dialektwörterbuch ins Unendliche zu vergrößern, aber das wird natürlich nicht gemacht. Es würde jetzt die Arbeit an dem Wörterbuch nur verlangsamen — oder sogar das sich gleichmäßig drehende Riesenrad der Dialektforschung ganz zum Stehen bringen. Wer weiß, vielleicht müssen zukünftige Lexikographen gar feststellen, in eine Tretmühle geraten zu sein! Die vorhandenen 8 Millionen Wortbelege genügen als Material für das Wörterbuch durchaus, Vollständigkeit kann zwar angestrebt, aber sicher nie erreicht werden.

Im Finnischen und somit auch in den Dialekten können nahezu ohne Beschränkung Komposita gebildet werden, und manche Derivationstypen sind außerordentlich produktiv. Die Mitglieder der Sprachgemeinschaft haben die Kompetenz, wenn es die kommunikative Situation verlangt, Neuschöpfungen hervorzubringen. Jedes zufällige Kompositum muß in dem Wörterbuch aber natürlich nicht berücksichtigt werden, wenn es auch hier und da belegt sein mag.

Das Dialektarchiv umfasst also über 8 Millionen Wortbelege. Etwa die Hälfte davon wurden von freiwilligen Korrespondenten der Wörterbuchstiftung zusammengetragen, von Laien also, die sich die Dokumentation ihres Dialektes zum Hobby gemacht haben. Besonders bei der Definition der Verbreitung einzelner Dialektwörter haben diese freiwilligen Informanten entscheidende Bedeutung. Die Angaben der geschulten Sammler reichen im allgemeinen für die Feststellung der Verbreitung nicht aus und es muß auf die Angaben der vielen tausend freiwilligen Helfer zurückgegriffen werden. In erster Linie rekrutieren sich die Angaben der Laiensammler aus Antworten auf die Fragen in der Zeitschrift *Sanastaja* (der Wörtersammler). Die Zeitschrift wurde 1927 gegründet. Sie erschien normalerweise zweimal im Jahr bis ins Jahr 1990 insgesamt 139 mal. Weiteres

Fragen lohnte sich nicht mehr, die Zeiten hatten sich gewandelt: die Wörterfragen begannen sich zu wiederholen, so auch die Antworten, die Zahl der Korrespondenten hatte abgenommen und der größte Teil der Antworten war nicht mehr den alten Lokalmundarten zuzurechnen. Der Einfluß von Hochsprache und Sozialdialekten hatte überhandgenommen.

Bei der Schaffung und Aufrechterhaltung dieses Netzes von Korrespondenten holte man sich das Vorbild in Mitteleuropa. Unter anderem in Deutschland und in der Schweiz waren zum Beispiel Volksschullehrer die Informanten. In Finnland wandte man sich direkt an das Volk: jeder, der etwas über seinen Dialekt berichten konnte, wurde zur Teilnahme aufgefordert. Und das Volk erwies sich des Vertrauens würdig: nirgendwo anders in der Welt wurde von ungeschulten Informanten ein sowohl quantitativ als auch qualitativ dermaßen monumentales Sprachmaterial zusammengetragen. Unter den Korrespondenten sind fast alle Berufe vertreten, darunter viele Bauern, Bauersfrauen, Waldarbeiter, Fischer, Maler, Maurer, Näherinnen und andere körperlich Schaffende, aber auch Ärzte, Pastoren und andere Beamte. Zweifellos hat die Dialektsammlung stark gefördert, dass Finnisch so geschrieben wird wie es gesprochen wird, das heißt im allgemeinen entspricht einem Laut ein Buchstabe. Natürlich finden sich in den Antworten der Laiensammler Fehler (wie Schreib-, Dialekt- und Sachfehler), doch zum Teil erklären sich diese aus zu starkem In-den-Mund-Legen, aus zu provokativer Fragestellung. Letztendlich kontrolliert sich das umfangreiche Material selbst und Fehlerhaftes kann erkannt werden.

In den dreißiger Jahren gab es zu den besten Zeiten über tausend freiwillige Informanten. Die Reihen lichteteten sich im Krieg, aber in den sechziger Jahren erlebte die Dialektsammlung eine Renaissance dank des großen Wettbewerbes „Sananuotta“ (das Wörternetz), durch den neue Freiwillige angeworben werden konnten. Die Finnen sind für Wettbewerbe zu begeistern und durch Wettbewerbe konnte auch die Sammelarbeit befördert werden. Der Wettbewerb zur Sammlung von Redewendungen, der in den dreißiger Jahren veranstaltet wurde, hatte einen Ertrag von sage und schreibe 1,4 Millionen Redewendungen, und der kurz vor dem Krieg veranstaltete Wettbewerb im Schreiben von Dialekttexten hatte über tausend Teilnehmer. Redewendungen und Dialekttexte finden sich im Material des Dialektwörterbuchs wieder. Insgesamt haben an der freiwilligen Dialektsammlung fast 7.000 Finnen teilgenommen. Für viele von ihnen wurde die Beschäftigung mit dem eigenen Dialekt zum Jahrzehnte dauernden Hobby und zum Lebensinhalt, einige waren über ein halbes Jahrhundert mit dabei. Die manchen Korrespondenten schickten über 10.000 Wortzettel ein, einzige wenige brachten es auf 30.000. Das Wörterbuch der Volkssprache ist somit nicht nur das Produkt von Wissenschaftlern, sondern zu seinem Entstehen hat tatsächlich das ganze Volk beigetragen.

Die redaktionelle Arbeit an dem Wörterbuch

Die Verfassung von Wortartikeln wurde gegen Ende der vierziger Jahre begonnen. Im Virittäjä erschienen damals Probeartikel von Veikko Ruoppila (1948), Ruben Nirvi (1949) und Lauri Hakulinen (1950). Auf deren Grundlage wurden dann die ersten redaktionellen Richtlinien festgelegt, ein Papier von zwei Seiten. Man verfasste in Teilzeitarbeit weiterhin Artikel, wobei die redaktionellen Prinzipien vorerst mündlich weitergegeben wurden. Erst Ende der sechziger Jahre wurde begonnen, die Prinzipien festzuschreiben und die Arbeit an den Wortartikeln zu vereinheitlichen. Aus meiner Feder stammt die erste Version der eigentlichen Redaktionsrichtlinien von 1968: eine Zusammenfassung ethlicher Redaktionskonferenzen und Vorträge auf knapp 100 Schreibmaschinenseiten. Eine neue Version erschien 1977 im Druck und eine neue vervollständigte Auflage davon 1988.

Zu Zeiten der Wörterbuchstiftung erschien nur ein Probeheft (Koevihko) des Dialektwörterbuchs, im Jahre 1970. Der erste Band des Wörterbuch erschien erst neun Jahre später, nachdem 1976 vom finnischen Staat das Forschungszentrum für die Landessprachen Finnlands gegründet worden war und das Zentrum die Aufgaben der Wörterbuchstiftung übernommen hatte. Bis 1994 war Tuomo Tuomi verantwortlicher Redakteur, sein Nachfolger ist Matti Vilppula. Die Redaktion des Wörterbuchs hat etwa zehn Mitglieder, wobei sich das Durchschnittsalter in der letzten Zeit langsam senkt.

Unter der Obhut des Zentrums haben sich die Redaktionsrichtlinien gefestigt. Der erste Band des Dialektwörterbuches erschien 1985, der zweite 1988, der dritte 1992 und der vierte Ende des Jahres 1994. Das gewaltige Dialektmaterial hat natürlich in keinem kleinen und auch keinem mittleren Wörterbuch Platz. Der bekannte Volkskundler Kustaa Vilkkuna, der auch jahrzehntelang an der Arbeit am Dialektwörterbuch teilgehabt hat, über den ersten Vorsitzenden der Wörterbuchstiftung: „Wie auch sonst alles in den Händen Kaukorantas größeren Maßstab bekam, so quoll auch der Sanasta ja zum Mammut an.“ Und an einer anderen Stelle: „Eine kurze allgemeine Anleitung wurde niemals fertiggestellt, was kennzeichnend für alle Arbeiten Kaukorantas war, die in irgendeiner Weise ausgedehnt werden konnten“ (Suomi 121/2: 9, 13). Seit Kaukoranta sind 65 Jahre vergangen, aber ein Mammutunternehmen scheint das Projekt Dialektwörterbuch wohl zu bleiben.

Natürlich war das Wörterbuch nicht von Anfang an als Mammutprojekt gedacht. Im Grunde hat man sich bis in die fünfziger Jahren über das Volumen des Wörterbuchs keine ernsten Gedanken gemacht. In einem 1951 aufgestellten Plan werden als Mindestumfang des Wörterbuchs 7.300 Seiten genannt. Im Entwicklungsprogramm für die nationalen Wissenschaften wird dann 1965 bereits festgestellt, daß ein Wörterbuch mit dem Anspruch auf Vollständigkeit vielleicht etwa 20 Bände umfassen würde, zum Ziel wurde jedoch ein „fünf-, höchstens siebenbändiges Wörterbuch“ gesetzt. Praktisch wurde die Arbeit für ein solches knapp gefasstes Wörterbuch jedoch nie begonnen. Mehrere Male wurde darauf hingewiesen, daß die Verkleinerung des Volumens die Redaktionsarbeit nicht wesentlich beschleunigen würde. Vom kommerziellen Standpunkt aus wäre ein kleineres Wörterbuch natürlich eine vernünftige Alternative. Ein sechsbändiges Wörterbuch findet sicher mehr Käufer als ein zwanzigbändiges.

Im Forschungszentrum wurde das Volumen des Dialektwörterbuchs auf jeden Fall auf 20 Bände festgelegt; das bedeutet etwa 16 bis 17 tausend Druckseiten. Die vier bereits erschienenen Bände beinhalten die Wörter von *a* bis *iätös*, und zwar auf insgesamt 3.688 Seiten. Der entsprechende alphabetische Anteil hat im sechsbändigen *Nykysuomen sanakirja* auf 696 Seiten und in dem neuen dreibändigen *Perussanakirja* auf 306 Seiten Platz. Bleibt es bei diesem Verhältnis, steigt die Seitenzahl des Dialektwörterbuchs auf 24.000 und die Zahl der Bände entsprechend auf 26.

Der Zeitplan dieses Wörterbuches ist im Prinzip eng: die Bände sollen im Abstand von zwei bis drei Jahren erscheinen. Steigt die Zahl der Bände noch, liegt das Ende des Projekts entsprechend weiter in der Zukunft. Man ist sich des Problems bewusst. Paradoxiertweise wurden die Artikel immer länger, je genauer die Redaktionsrichtlinien ausformuliert waren!

Im Moment werden die Artikel wieder kürzer. Im Verhältnis zum Materialumfang ist das Wörterbuch wirklich sehr knapp gefasst: auf einer Druckseite werden durchschnittlich 400 Wortzettel verarbeitet. Zwar ist das viel mehr als bei anderen Wörterbüchern, aber es gibt auch vieles, was draußen vor gelassen werden muß. Semantische Unterscheidungen werden weniger genau durchgeführt, die Darstellung wird komprimiert.

Im Wörterbuch kommt zweierlei Notation zur Anwendung, gemäßigte und grobe Transkription. Beispiele in gemäßigter Transkription beginnen mit einem kleinen Buchstaben. Dies ist ein Hinweis darauf, daß das Beispiel den Notizen eines geschulten Sammlers oder eines anderen Sprachwissenschaftlers, einer sprachwissenschaftlichen Publikation oder einer Tonaufnahme entstammt. Grob transkribierte Beispiele dagegen beginnen mit einem großen Buchstaben. Auf diese Weise werden der Hauptanteil des von Laiensammlern und von Studenten für ihre Seminararbeiten zusammengetragenen Materials sowie die aus anderen Quellen stammenden Beispiele aufgeführt. Die Notation auf den Wortzetteln wird in gewissem Umfang vereinheitlicht, allerdings geschieht dies immer in Richtung einer vergrößernden Transkription. Korrekturen werden im Dialektmaterial nicht vorgenommen. Wird ein Beispiel mitaufgenommen, das keinen richtigen Dialekt darstellt, dann wird es nicht in Kursiv gesetzt, dafür aber in Anführungszeichen gesetzt.

Die vier bisher erschienenen Bände haben insgesamt ca. 58.000 Stichwörter, das ganze Wörterbuch wird schätzungsweise gute 300.000 Stichwörter enthalten. Zum Vergleich: das Nykysuomen sanakirja hat ca. 200.000 Stichwörter und das Perussanakirja ca. 100.000. Die Artikel im Dialektwörterbuch sind demnach etwa dreimal so lang wie die in einem hochsprachlichen finnischen Wörterbuch. Den umfangreichsten Artikeln geht ein eigenes Inhaltsverzeichnis voraus. So zum Beispiel im Artikel *ajaa*, der sich über 14 Seiten erstreckt; im Nykysuomen sanakirja ist er nur eine knappe Seite lang und im Perussanakirja nur eine halbe Seite. Zum Teil liegt das daran, dass das Wort dialektal variantenreicher verwendet wird als in der Hochsprache, zum allergrößten Teil aber ist der Grund, daß der Artikel im Dialektwörterbuch sehr viel feiner gegliedert ist. Also: groß A, römisch I, arabisch 1, klein a, klein aa usw. Sieht das Artikelprofil so aus, findet die Menge der zur Verfügung stehenden Beispiele leicht ihren Platz und der Artikel bekommt riesenhafte Ausmasse. Natürlich ist eine semantische Gliederung notwendig, aber die verschiedensten Anwendungsweisen brauchen nicht bis ins Unendliche unterteilt zu werden. — Allgemein kann festgestellt werden, daß der relativ große Umfang des Dialektwörterbuchs vor allem darin seinen Grund hat, dass es sich um ein wissenschaftliches und deskriptives und kein normatives Wörterbuch handelt.

Zunächst einmal muß das Dialektwörterbuch die Variation innerhalb der abgebildeten Sprachform auf einem ganz anderen Niveau als ein normatives Wörterbuch darstellen. Die meisten Artikel haben am Anfang einen längeren allgemeinen Teil, in dem erwartungswidrige Lautformen des Stichwortes aufgeführt werden, daneben auch zum Beispiel Variationen in Stammform und Flexion.

Das Dialektwörterbuch hat zudem eine geographische Dimension, die ebenso in Wörterbüchern der Hochsprache fehlt. Abzubilden sind die Verbreitung des Stichwortes, bei Bedarf auch die seiner lautlichen und morphologischen Varianten. Lassen Sie mich aber festhalten, dass nun doch nicht in allen Artikeln eine Beschreibung der Verbreitung notwendig ist. Eine solche Beschreibung kann in zweierlei Weise vorgenommen werden:

a) am Anfang eines Artikels oder einer Bedeutungsgruppe eine allgemeine Charakterisierung oder eine Aufzählung der Gebiete oder ihrer Teile, möglicherweise auch einzelner Gemeinden, in denen das Wort belegt ist. Hinzugefügt werden können Beschränkungen oder ausweitende Zusätze, zum Beispiel über die Menge der Belege. Dies nimmt Platz in Anspruch. Noch mehr Platz aber verlangt

b) die Berücksichtigung und die Darstellung der Verbreitung im Beispielteil. Oft werden die Dialektbeispiele von vornherein so gewählt, daß sie als solche bereits die Verbreitung des Wortes abbilden. Außerdem kann der Beispielschatz mit sog. „leeren Gemeinden“, bloßen Abkürzungen von Gemeinden, bereichert werden; so wird angezeigt, daß es Belege aus diesen Gemeinden gibt, obwohl kein Beispiel aufgeführt wird.

Ein zweiter Faktor, der das Wörterbuch anschwellen lässt, sind eben die Beispiele. Kern der Artikel sind Dialektzitate, die weder gekürzt noch verallgemeinert werden können. Auch kann sie der Lexikograph nicht aufgrund seiner eigenen Kompetenz selbst schöpfen, wie beispielsweise in einem normativen Wörterbuch. Zum Beispiel verlangt einfach die Darstellung der verschiedenen Rektionen sowie phraseologischen und syntaktischen Merkmale von Verben in einem Dialektwörterbuch mehr Raum als in einem normativen Wörterbuch.

Oft müssen auch die Dialektbeispiele und in ihnen vorkommende Wörter erklärt werden, damit sie verstanden werden können. Zwar haben wir es nicht mit einem zweisprachigen Wörterbuch zu tun, aber selbstverständlich hat die finnische Hochsprache die Funktion einer Art Metasprache. Allein schon die Tatsache, daß sich in dem Wörterbuch eine Gesellschafts- und Lebensform abbildet, die in der Vergangenheit liegt und die der Leser nicht aus eigener Erfahrung kennt, zwingt dazu, den Artikeln in gewissem Umfang auch enzyklopädische Angaben hinzuzufügen. Solche Informationen sind denn auch in den Sammlungen in reichlicher Menge vorhanden. Bei der Sammlung des Dialektmaterials wurde besonderes Augenmerk auf den ethnologischen Aspekt gelegt, was

nun dem Artikelverfasser sehr zu Nutzen ist. Der Schwerpunkt des Dialektwörterbuchs liegt aber nichtsdestotrotz auf der Beschreibung der Sprache selbst, Sachinformationen finden Eingang nur, wenn es für die Sprachbeschreibung notwendig ist.

Auf jeden Fall besteht immer die Gefahr, daß die gewaltige Menge an Sprach- und Sachmaterial, die zur Verfügung steht, das Buch über Gebühr anschwellen lässt. Hätte man anhand der vorhandenen Dialeksammlungen zuerst ein ausführliches Kartenwerk und dann ein ausführliches, nach Begriffen geordnetes Bildwörterbuch, das heißt einen Thesaurus angefertigt ... die Verfasser des Dialektwörterbuchs hätten es jetzt um vieles leichter. Unnötig wären lange Erklärungen zur Verbreitung und unnötig wären auch umständliche Erklärungen schwieriger Begriffe. Über eine Bebilderung des Wörterbuchs hat man seinerzeit sogar ernsthaft nachgedacht. In dem Probeheft von 1970 ist denn auch der Artikel *aitta* mit Bildern von Speichern aus den verschiedenen Landesteilen versehen. Von Illustrationen und auch Karten wurde aber wegen der zu erwartenden Schwierigkeiten abgesehen. Es bestehen aber Pläne für einen Dialektatlas, der mehr oder weniger als Nebenprodukt der Arbeit an dem Wörterbuch entstehen soll. In einer bestimmten Phase der Artikelplanung wird ja aufgrund des Wortmaterials sowieso eine Verbreitungsskizze angefertigt, um einen besseren Überblick zu bekommen.

Früher wurden die Wortartikel mit der Hand geschrieben, mit Bleistift auf kariertem Papier. Als das Forschungszentrum vor 8 Jahren in neue Räume umzog, begann auch für die Redaktion des Dialektwörterbuchs das Computerzeitalter. Die Artikel werden nun direkt am Terminal geschrieben und verschiedene Konroll- und Überarbeitungsschritte werden direkt am Bildschirm durchgeführt. Die Fehlerhäufigkeit nimmt ab und allerlei Macros erleichtern die Arbeit. Zukünftig trägt die EDV hoffentlich zu einem beschleunigten Takt im Erscheinen der einzelnen Bände bei.

Auch die schon erschienenen Bände sind als kodiertes elektronisches Korpus vorhanden, in dem man Suchvorgänge der verschiedensten Art nach lexikographischen oder sprachlichen Elementen vornehmen kann. Auch die Verfasser des Wörterbuchs können sich das Korpus zu Nutze machen, vielleicht sogar vielseitiger als andere Wissenschaftler. Das Korpus ist in eine Vielzahl von Dateien unterteilt und hat bereits jetzt mit einem Inhalt von fast 4.000 Druckseiten und über 200.000 Dialektbeispielen beträchtliche Ausmaße. Band für Band wächst es noch weiter.

Ausblick

Das Finnische Dialektwörterbuch ist ein derartig langfristiges und aufwendiges Projekt, daß die Arbeit daran immer wieder auf neue Schwierigkeiten trifft. Die Moden in der Sprachwissenschaft wechseln; so auch die allgemeine Einstellung zur lexikologischen Forschung oder zu Dialekten oder ganz allgemein zu großen, in erster Linie sprachhistorischen Materialsammlungen. So stellte zum Beispiel auf einem Symposium, das im Jahre 1993 an der Universität Helsinki veranstaltet wurde und die Zukunft der Fennistik zum Thema hatte, ein Redner fest, daß unter den Wissenschaftlern, die das Finnische Dialektarchiv besuchen, wohl die meisten die Universität im holländischen Groningen vertreten! Der Redner meinte auf gut Deutsch, dass heutzutage an keiner finnischen Universität — und schon gar nicht an der Universität Helsinki — lexikologische Forschungsthemen vergeben werden. Solche Wellenbewegungen hindern jedoch nicht — und dürfen es auch nicht — das Riesenrad der finnischen Dialektologie an seiner stetigen Bewegung. Andererseits können sich die Redakteure des Dialektwörterbuchs nicht von der übrigen Sprachforschung abkapseln. Wichtig sind unter anderem die Verbindungen zur semantischen und ebenso zur etymologischen Forschung. Entwicklungen in der Fennistik, in der Fennougristik und auch in der allgemeinen Sprachwissenschaft und vor allem auf dem Gebiet der einsprachigen Lexikographie dürfen nicht unbeachtet bleiben.

Obwohl die Redaktionprinzipien des Wörterbuchs verabschiedet sind und gedruckt vorliegen, sind sie nicht endgültig. Die redaktionelle Arbeit lebt ihr eigenes Leben und das ist auch richtig so. Da die Arbeit an dem Dialektwörterbuch sich noch über Jahrzehnte hinzieht, vielleicht noch über die nächsten 30 Jahre, wird sich die Zusammensetzung der

Redaktion noch viele Male völlig ändern. Im zehnten Band wird wohl kein Verfassername mehr erwähnt werden, der sich auch im ersten Band findet. Immer wirkt sich ein Generationswechsel auf das Resultat einer solchen Arbeit aus, so auch hier bei dem Dialektwörterbuch. Dies schon allein darum, weil neue Redaktionsmitglieder einen anderen Hintergrund und eine andersartige Ausbildung mitbringen. Auf diese Weise finden sicher auch neue linguistische Gedankengebäude — sozusagen durch die Hintertür — Eingang in das Dialektwörterbuch. Wahrscheinlich kann auch die immer wieder Symptome zeigende Mammutkrankheit des Wörterbuchs besser als bisher in Schach gehalten werden. Die Artikel werden komprimiert, Berechnungen werden genauer. Die Idee von Professor, Senator, Unterrichtsminister und Staatsrat Eemil Nestor Setälä wird Wirklichkeit.

Zum heutigen Zeitpunkt glauben wir noch fest an die Buchform des Wörterbuchs. In Zukunft werden sich CDs durchsetzen, aber ungewiß ist, wie weit sie und andere elektronische Medien das gewohnte Wörterbuch ersetzen werden. Sie werden sich zumindest neben dem Buch etablieren und sind wirtschaftlich absolut überlegen. Einmal fertig, füllt das Finnische Dialektwörterbuch fast zwei Regalmeter, hat aber leicht auf einer CD-ROM Platz.

In das folgende Literaturverzeichnis wurden neben der erwähnten Literatur auch einige Wörterbücher finnischer Regionalmundarten aufgenommen.

Literatur

- CASTRENIANUM (1975), Forschungszentrum für Fennistik und Finnougristik. Redigiert von Eila Hämäläinen und Kaisu Juusela. Castrenianumin toimitteita 11. Helsinki.
- EKMÁN, E.A. (1899), Suomen kielen keräilysanasto. Helsinki.
- ESKELINEN, U. (1985), Kieljkiärylöetä. Savolainen sanakirja. Kuopio.
- JUSSILA, R. (1993), Himangan murteen sanakirja I. [Diskette.] Helsinki.
- HAKULINEN, L. (1926), Kotikielen Seuran 50-vuotispäivänä 14. III. 26. Virittäjä 30: 127–134.
- HAKULINEN, L. (1950), Kansankielen sanakirjan koeartikkeleja. Virittäjä 54: 425–444.
- KANSALLISTEN TIETEIDEN KEHITTÄMIS-OHJELMA 1966–80, (1965). Suomi 112/1.
- KENTTÄ, M. – E. WANDE (1992), Meän kielen sanakirja – Tornedalsfinsk ordok. Luleå.
- KOSKELA, T. (1992), Sillail oike. Rauman murteen sanoja ja sanomisia. Rauma.
- KOSKI, M. – E. LAUKKANEN (1989), Kummottos. Turun murteen sanoja ja sanontoja. Turku.
- LEMEN MURTEEN SANAKIRJA. Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö. (Wird vielleicht 1997 erscheinen.)
- NIRVI, R.E. (1949), Kansankielen sanakirjan artikkeliluonnoksia. Virittäjä 53: 289–291.
- NIRVI, R.E. (1974–1981), Kiihtelysvaaran murteen sanakirja I–X. Lappeenranta-Joensuu.
- NURMON MURTEEN SANAKIRJA. Forschungszentrum für die Landessprachen Finnlands. (Wird vielleicht 1997 erscheinen.)
- PAUNONEN, H. (1976), Kotikielen Seura 1876–1976. Virittäjä 80: 310–322.
- RUOPPILA, V. (1948), Artikkeliluonnoksia kansankielen sanakirjaan. Virittäjä 52: 271–278.
- RUOPPILA, V. (1984), Itä-Kannaksen murre-sanakirja. Helsinki.

- SIVULA, J. (1992), Sahlin olevaist. Lahden seudun murreosanasto. Helsinki.
- SUOMEN MURTEIDEN SANAKIRJA 1-4 (1985-1994), Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 36. Tuomo Tuomi, Matti Vilppula, päätoimittajat; Ulla Takala, toimituspäällikkö; Maija Länsimäki, Jaakko Sivula, toimitussihteerit; Kirsti Aapala, Terhi Ainiala, Jaana Jaatinen, Niina Kamppi, Tarja Korhonen, Kirsti Kosonen, Osmo Nikanne, Pirkko Nuolijärvi, Juhani Paronen, Kerttu Pohja, Maila Vehmas-koski, Sirpa Vento, Pirkko Vuorenpää, Katariina Rouvala, Solmi Wartiovaara. Painatuskeskus, Helsinki.
- Koevihko (1970). Helsinki.
  - Suomen murteiden sanakirjan toimitusohjeet (1988). [Vervollständigte Auflage.] Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 54. Helsinki.
  - Tuomi, T. (1989), Johdanto. Helsinki.
- TUOMI, T. (Red.) (1976), Sanojen taivalta. Suomi 121/2.
- VALLI, A. (1989), Iitin ja Jaalan etymologis-kansatieteellinen sana- ja perinnekirja I-IV. Iitti.
- VILKUNA, K. (1976), Myrskyä ja menestystä. Suomi 121/2: 7-27.
- VILPPULA, M. (1976), Murreosanakirjan etäistä taustaa. Suomi 121/2: 67-70.
- YLISIRNIÖ, U. (1989), Iltapihti pirtin päälle. Kirjailija Kalle Päätalon sanasto. [Kuusamo Dialekt.] Kuusamo.

Sipőcz Katalin: A vogul nyelv színnevei.

Studia Uralo-Altica Supplementum 3. Szeged 1994. 126 oldal.

KÁLMÁN BÉLA

Örömmel ismertetem Sipőcz Katalin művét, amely jóval többet ad, mint amennyit a könyvcím ígér.

Egy nyelvet sok oldalról lehet vizsgálni. Lehet nyelvtani rendszerét kutatni, változásait követni vagy szókincsének egy körülhatárolható részét rendszerezni. Minden nyelvnek és népnek annyi és olyan nyelvi rendszere és szókincese van, amelyet a beszélők megértenek és használnak. A holland nyelvnek igen gazdag szókincese van a vízre, tengerre, halászatra, csatornákra, gátakra, de nincs szava a rénszarvastenyésztésre, mert nem ismerik, nincs szükségük rá.

Az ismertetendő könyv három fő részre oszlik. A bevezetés után: 1. a színnévrendszerek vizsgálata, 2. a szín, a színérzékelés és színelnevezés, végül 3. a vogul nyelv színneveinek tárgyalása következik.

A szerző a színnévrendszerek vizsgálatához elsősorban amerikai forrásokat használ fel, mint Berlin, Brent-Kay, Sapir stb. munkáit. (Az európai „kék” színek változataira az oroszok kívül az olaszra is szoktak hivatkozni: *azzurro* ~ *blu*.) Források alapján Sipőcz Katalin kitér csendesóceáni, afrikai és egyéb nyelvek színneveire is.

Bőven tárgyalja a szómező és fogalmi mező összefüggéseit (12–20). A magyar nyelvészek közül Bodorligeti András és Telegdi Zsigmond nevét említi. A könyv írója szinte végigpásztázza a világ (Amerika, Európa, Szovjetunió) szinkutatóit. Egy rövid részt szán a szín, színérzékelés és színelnevezések bemutatására.

A könyv gerince és az eredmények bemutatása: a vogul nyelv színnevei. Mivel a két obi-ugor nyelv (vogul és osztják) igen közel áll egymáshoz, a szerző kitér még az orosz és nyenyec nyelv hatásaira is.

Sipőcz Katalin felhasználta (Reguly Antalt és August Ahlquistot nem számítva) az összes hozzáférhető hiteles adatot. Szerencséje és ügyessége folytán sikerült vogul anyanyelvű diákokkal ellenőrizni Leningrádban a forrásokat. Finnországban pedig még Kanisto vogulföldi följegyzéseire is hozzájutott.

Egy hasznos könyvvel gazdagodtak a vogul nyelv rejtelseivel foglalkozó kutatók.

Molnár Nándor: A magyar mezőgazdasági szókincs története.

Egyetemi jegyzet. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő 1987. 713 oldal.*

KISS LAJOS

A szerző vállalkozását merésznek és egyedülállónak kell tartanunk: példát kívánt mutatni a mezőgazdasági szókincs történetének feldolgozásával arra, hogyan lehet hozzájárulni egy szak-egyetemen belül az igazi Universitas fogalmához méltó történelmi perspektíva kialakításához. Áttekintést óhajtott nyújtani a Mezőgazdasági Karon oktatott valamennyi szakmai tárgy szókincstörténetéről abból kiindulva, hogy jobban megérthető az, aminek nemcsak jelenét, hanem múltját és különböző összefüggéseit is ismerjük. Műve nem megtanulásra szánt kompendium, hanem fellapozásra, utánnézésre, látókörtágításra való kézikönyv, amely egyszerre old meg tudományos és tudományos-ismeretterjesztő feladatokat.

Bevezetésként a szerző nyelvtudományi alapismereteket nyújt, felvázolva a nyelv legáltalánosabb nem fiziológiai összefüggéseit, a nyelvek osztályozásait, a magyar nyelv rövid történetét. A tulajdonképpeni anyag tárgyalásában a szerző nagyjából az Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) sorrendjét követi. Főbb tárgykörei: a mezőgazdaság általános kérdései; általános növénytermesztés; szántóföldi és konyhakerti növények; gyümölcs, szőlő és bor; dísnövények, virágtermesztés; mezővédő erdősávok és fasorok; állattenyésztés. A tárgyalat (tágabb értelemben vett) mezőgazdasági szóanyag a vizsgált kb. 2 000 szó történetét 1355 szócikkben elosztva részletezi. A mű törzsanyagát bibliográfia (érthetetlen módon nem betűrendbe szedve, hanem összevissza) és tárgymutató zárja le.

Rátérve a tartalmi elemzésre előbb rámutatok azokra a részletekre, amelyek azt bizonyítják, hogy Molnár Nándor nem elégedett meg a szakirodalomból leszűrhető tanulságok összegzésével, hanem helytel-közzel és okkal-móddal megtoldotta őket saját észrevételeivel, nyelv- és művelődéstörténeti reflexióival. Volt honnan merítenie, hiszen latin, görög és angol tanári képesítésén és teológiai végzettségén túl klasszika-filológiából doktorált, orosz tanári oklevelet szerzett, de foglalkozott a franciával, némettel, litvánal, héberrel, kínaival, eszperantóval stb. is. Nagy késéssel, 1985-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó és a Böhlau Verlag (Köln–Wien) közös gondozásában az 1960-ban már készen levő, de nyilvános védésre csupán 1964-ben engedett kandidátusi értekezése, A legrégebbi ósláv evangélium-szövegek görög eredetű tükörszavai angol nyelven, saját fordításában.

Nos, kiemelésre tartom méltónak — egyebek között — az értekezés következő részleteit: *Ritka* szavunkat (122–123) a szerző — helyesen — szláv eredetűnek tartja. Az indoeurópai háttérről ezeket közli: „az eredeti szláv szó olyan más indoeurópai szavakkal tart rokonságot, mint a latin *rarus* ‘ritka’, *rete* ‘háló’ (tk. ‘ritkaszemű’), görög *erémosz* ‘magányos’ (ebből a latinból és olaszon át a magyar *remete*), — talán a szanszkrit *nirvána* ‘kialvás’, ‘megszűnés’ jelentésfejlődésére is hatott az e gyökből származó óind *nirrtis* ‘felbomlás, megsemmisülés’ is.”

Fejtegetéseit a szerző olykor művelődéstörténeti érdekességekkel színezi. A ‘mezőgazdasági eszköz’, majd ‘evőszköz’ jelentésű *villa* (126) tárgyalásakor megjegyzi, „hogy Calepinus szótárában [1585: „furficer: Hítuán lator, *villára*, akasztófára valo”] a latin *furca* egyenértékűjeként [a *villa* szónak] ‘akasztófa’ jelentése is van, amely később is fennmaradt: Petőfi ezt mondatja »Panyó Panni« című versében a betyárok szeretőjével:

* A recenzeált mű alapján Molnár Nándornak “post mortem” odaítélték a nyelvtudomány doktora fokozatot. Tekintettel a munka teljesen ismeretlen, ám értékes voltára, közöljük a TMB Nyelvtudományi Szakbizottságának 1994. március 22-én tartott ülésén elhangzott egyik opponensi vélemény némileg rövidített szövegét ismertetésként. — A Szerk.

„Hej, sok derék ifjú legény,
 Ki nyakamon függött szegény,
 Ott függ most az akasztófán
 Ördög négyágú villáján.”

A rómaiak *furca*-ja egy bizonyos villa alakú akasztófa volt, amelyre halálra ítélt rabszolgákat és útonállókat akasztottak.

Az *elektromosság* kiszorítására ajánlott nyelvújítási kísérletek (*villamosság*, *villany* stb.) sorában a szerző (132) megemlíti a *gyantásság*-ot, amely azzal volt kapcsolatban, hogy a korai kísérletezők gyantarudakat dörzsöltek meg róka farkokkal, s így értek el elektromos tűneményeket. A Bugát Páltól ajánlott *berz*-nek az volt a szemléleti háttere, hogy a villamosáram érintésére „az ember haja felberzed [felborzolódik], mint a kutya szőre”.

A szerző olykor saját gyűjtéséből való tájszavakat is regisztrál. Pl. „A 'vendégoldal' német eredetű tájnyelvi neve a *cészni*. [*Stészli* is; Németh László püspöki tanácsos úr szíves közlése.]” (130). Az ÚMTsz a *cészni* utalószónál a *stészli* szócikkére utal.

A *minta* főnév keletkezéstörténetéről a szerző (137–138) részletező magyarázatot ad, amely aprólékosabb, mint amit valaha is olvasni lehetett e különös szavunkról: „A ... *minta* a nyelvünkbe tudatosan átültetett lapp jövevényszó. Kresznerics Ferenc szótárazta elsőnek, 1772-ben [o: böl], de Sajnovics János híres műve, a „Demonstratio idioma Hungarorum et Lapporum [o: Lapponum] idem esse” ... ennek a végső forrása. Sajnovics ugyanis a lapp *mynta* 'érem' szónak a magyar *mint* a szavak összecsengése alapján, tévesen 'minta, modell, példakép' jelentést tulajdonított, s közös finnugor örökségnek gondolta. Valójában a lapp szó norvég kölcsönzés, és — akárcsak az angol *mint* 'érem, pénz erteni', vagy a német *Münze* 'érem' — a népi latin *monēta* 'ércpénz' szóra megy vissza (amelyből pl. a francia *monnaie* is származik, s ebből az angol *money*). A latin *monēta* viszont a klasszikus latin *moneo* 'intek, figyelmeztetek' igével függ össze, s arra utal, hogy az antik Rómában a katonák zsoldjaul szolgáló ércpénzeket *Juno Monēta* 'a Figyelmeztető Júnó' azaz 'A Várost Megóvó Júnó' templomában tartották egykor. — Azért kapta Jupiter felesége ezt a szép jelzőt, mert a tiszteletére tartott ludak gágogásukkal felverték álmu kból a hanyag öröket, s így megmentették a várost a lopva rátörő ellenségtől. — A magyar nyelvújítók azután a *mintát* elterjesztették, hogy kiszorítsák vele a német *Muster*-re, illetve az olasz *monstra*-ra visszamenő régebbi (1530) *mustra* magyar szót.” Molnár Nándor előadása rendkívül színes és érdekes, bár a Júnó-i *Monēta*-ra vonatkozó fejtegetései meglehetősen anekdotikusnak hatnak. Némelyek tagadják a *moneo*, *-ére* igével való rokonságot.

A nem-nyelvész olvasó számára a szerző (165) figyelemre méltó módon tárja fel a szófejtésben rejlő buktatókat: „az alaki hasonlóság, sőt még a hasonló jelentés sem bizonyítja okvetlenül a szavak közös eredetét, — még egy nyelven belül sem —, ha nem tudunk pontos hang(megfelelési)-törvényeket kimutatni, s ezeket alátámasztani a megfelelő nyelvtörténeti, történelmi, kultúrtörténeti, szóföldrajzi stb. valószínűségekkel! A szavak eredetének tudománya, az etimológia, nem a hangzások és jelentések hasonlításának játéka! A *torz*, *torzonborz* és *torzsalkodik* szavak például nem állnak kapcsolatban a [*törzs*, *törzsök*, *torzsa*] szavunkkal, — mint ahogyan nincs kapcsolat a magyar *ház* és a német *Haus*, a magyar *föld* és a német *Feld*, a magyar *eszik* és a német *essen* eredete között sem, a nagyfokú hangzásbeli hasonlóság és a jelentés teljes azonossága ellenére sem: hiányzanak a hangtani és kultúrtörténeti megfelelőis törvényszerűségei, és a magyar szavak egyszerűbben levezethetők a megfelelő finnugor tövekből.”

A *kenyér*-rel kapcsolatosan (205) a szerző szólásokat és közmondásokat is felsorol (*kenyértörésre kerül a dolog, kétfelé vágják a kenyeret, házi kenyérrre fogta magát* 'megnősült') stb. A *kalács* magyarázatában (209) is kitér szólásokra; pl. *kalács mellé való neve van* 'szokatlan, úrias neve van'.

A *padlizsán* növénynevet a szerző (232–233) 1932-ből adato lja, tehát 16 évvel korábbról, mint a TESz. Bemutatja szinonimáit is: *vinata*, *tojásgyümölcs*, *tojásucsucor*, *húsgyümölcs*, *bolgár*-, *török*-, *rác*-, *román*- vagy *olaszparadicsom*, *török*- vagy *bolgárpaprika* stb.

Az iráni eredetű *tehén* (453) szavunk magyarázatakor a szerző tágas indoeurópai horizontot nyújt: „E szónak az iráni és indiai nyelvekben megtalálhatók a megfelelői: az indoeurópai szógyök *dhei, *dhoi* ‘szopik, szoptat’ volt, ahonnan végső soron *tej* ... szavunk is ered. E tőből származik (töbelseji o változással) pl. az orosz *doity* ‘fejni’, *ditja* ‘kisgyerek’ szó is, továbbá a görög *thélé* ‘emlő’, *thélusz* ‘nöstény’, a latin *filius* ‘valakinek a fia’, *filia* ‘valakinek a lánya’, *femina* (?) ‘asszony’ szavak. (Az indoeurópai szókezdő *dh a görögben *th*, a latinban viszont *f* lesz!) E szavak alapjelentése tehát ‘szopósgyerek’, illetve ‘szoptató’ volt, s maga a *tehén* szó is ‘szoptató, borjas’ értelmű lehetett” (453).

A *böleány* (458) török származtatásának az a szemantikai nehézsége, hogy a törökségben a megfelelő szónak ‘szarvas’ a jelentése. A jelentéskülönbőség áthidalásához Molnár Nándor kamatoztatja héber nyelvi és biblikus ismereteit is: „a jelentésváltozást az az általános nyelvtörténeti tény teszi érthetővé, hogy a kevéssé ismert állatok neveit olykor összecserélik, illetve a már régebben ismert állat nevét az újonnan megismertre ruházzák át. Így pl. a héber *behémá* ‘barom’ szó többes számú alakjával (*Behémóth*) a ‘vízilovat’ nevezték el, s e szóalak a XV–XVII. századi magyar bibliafordításokban majd ‘elefánt’, majd ‘cet’ jelentésű” (459).

A hidegvérű *muraközi* lófajta nevének tárgyalásakor (475) a szerző kitér szinonimájára (*sörösló*), valamint a *Muraköz* tájnév és a *Mura* folyónév etimológiájára, idegen nyelvi megfelelőire is.

A *csacsi*: *számár* (477) szópárral kapcsolatosan a szerző stilisztikai jellegű észrevételt tesz: „A köznyelvben bizonyos megoszlási folyamatnak vagyunk tanúi: *számárkordér*ről beszélünk, de *csacsi-fogatról* is; általában a fiatal számarat *csacsinak* hívjuk és (átvitt értelemben) azt mondjuk, hogy a *kis csacsiból*, ha tovább fejlődik, *vén számár* lesz. A *csacsi* szó tehát konkrét értelemben a fiatal egyedtet jelenti a fajból, átvitt értelemben pedig eufémizmus”.

A *fozi* kutyafajta (514) nevének keletkezésmódjáról a szerző bővebb felvilágosítással szolgált, mint a közkeletű szótárak, kézikönyvek: „Az angol [*fozi*] szó a *foxterrier* összetétel rövidítése, ez pedig a középkor végén átkölcsönzött francia *chien terrier* ‘földi [üregkebe is behatoló] kutya’ ráértéses rövidülése az angolban. A *fox* jelentése ‘róka’, tehát a *foxterrier* olyan ‘kutya, amely a róka földalatti üregébe is behatol’. Az angol összetételt és rövidebb formáját nálunk a fajbetnyesztők honosították meg.”

Lássunk néhányat a kifogásolható részletek közül. Megemlékezve a „hivatásos nyelv művelők”-ről (47) a szerző első helyen Lőrincze Lajos akadémikust nevezi meg. Ez a címben való előléptetés (Lőrincze Lajos ui. haláláig a nyelvtudomány kandidátusa volt) egyfelől azt mutatja, milyen rangot vívott ki magának Lőrincze Lajos a rádióhallgatók értékrendjében, másfelől pedig azt, milyen messze van még Gödöllő is Budapesttől abban a tekintetben, ki mennyire tájékozott a tudományos fokozatok megoszlásában.

A *koronauradalom* a szerző szerint (89) ‘közvetlen királyi, illetve állami tulajdont képező nagybirtok’ értelmű. Ez a definíció némileg pontosítandó: a koronauradalom éppúgy az állam tulajdona, mint az államjvák általában, de jövedelmét nem az állami szükségletek fedezésére, hanem a királyi, a királyi udvar és udvartartás használatára fordítják. A koronauradalomtól különbözik a királyi és a királyi család magánvagyon, amely felett a tulajdonos szabadon rendelkezik.

A *góré* ‘csöves kukorica tárolására való lécfalú építmény’ a szerző szerint (102–103) etimológiailag ugyanaz a szó, mint az argóban és a bizalmas köznyelvben járatos *góré* ‘főnök, előljáró’. E vélekedést etimológiai szótárirodalmunk nem osztja, s a két szót homonimaként kezeli az elsőt ismeretlen eredetűnek, a másodikat cigány jövevényszónak minősítve (TESz, EWUng).

A *kopacs* ‘két- vagy háromágú kapa’ (119) a szerző szerint egy nyugati szláv (szlovák) *kopak* átvétele. Szótévesztéssel vagy elírással van dolgunk: a szlovák szó *kopác*-nak hangzik.

A *borsó*-ról szólva (223) a szerző megállapítja, hogy „honfoglalás előtti ótörök jövevényszavainkhoz tartozik (*burcsák*, *borszák* formában — ez utóbbi vezetéknevként külön is fennmaradt nyelvünkben — *Borzsák*).” A *Borzsák* családnévről részletesen írt *Borzsák*

István (MNy 75: 336). Tkp. értelme 'borissza, iszákos ember'. Eredetileg szőlőnyomó, -táposó zsákok jelölt.

A debreceni *móra-bóra* szilvafajta nevét a szerző eredetmagyarázat nélkül hagyta (344). A később tárgyalt *mirabella* (346) szilvanév módosulásával van dolgunk.

A *dinka* szőlőnév a szerző szerint (387) a szerbhorvát *dinka* átvétele, ez utóbbi pedig a *dinja* 'sárgadinnye' kicsinyítése. (E vélekedés a TESz-en alapszik.) Azóta kimutattam, hogy a szerbhorvát *dinka* egy korábbi *plovđinka* 'ua.' megrövidülése, az pedig a bolgár *Plovdiv* városnév *Plovđin* változatából alakult (NyK 70: 403). Vélekedésemet elfogadta az EWÜng.

A *mogyoró* növénynév helynévi származékai között említi a szerző (358) *Mogyoróská-t*, amelyet 1773-ból adatul (a FNESz¹⁻³ nyomán). A FNESz⁴-ben *Mogyoróská-t* már 1646-ból tudtam dokumentálni.

A *málna* növénynév felbukkanásának éveként a szerző (363) a TESz nyomán 1667-et jelöli meg. Ám a FNESz⁴-ben bemutatott nógrádi *Málnapatak* helység 1514. évből való adata, s főleg a székelyföldi *Málnás* 1266-ból való dokumentálása azt bizonyítja, hogy a *málna* már a középkorban ismert volt a magyar nyelvterület nagy részén.

A *szilváni* szőlőnév (390) eredetét a szerző a TESz alapján a német *Sylvaner*-ben keresi, de a német név etimonját ő sem tisztázza. Azóta Kiss Jenő szentelt dolgozatot a magyar szónak (Benkő-Eml. 1991. 348) és rámutatott a Württembergből való *Salvaner*-féle alakokra, amelyek talán előzményeik lehetnek a latin *silva* 'erdő' által befolyásolt *Sylvaner*-féléknek.

A *rönk* 'levágott fatörzs' (434) eredetét a szerző a TESz nyomán ismeretlennek jelzi. Kimutattam (Nyr 102: 231), hogy szavunk a román *trunchi* 'fatörzs, tuskó' átvétele. Vélekedésemet elfogadta Bakos (RET 362).

A 'nöstény sertés' *emse* (481) nevét a szerző az *emik* 'szopik' igéhez kapcsolja. A legújabb felfogás szerint ez a kapcsolat végső soron lehetséges ugyan, de egyáltalán nem kétségtelen (EWÜng 1: 319 *eme* a., 321 *emik* a.).

A *miskárol* 'ivartalanít' (484) igével kapcsolatosan a szerző azt állítja, hogy a szlovák *miškár* 'herélő, castrator' talán a *Miša* személynévből alakult. Valójában a szócsalád alapszava a szlovák *mniška* 'kimiskárolt koca' (tkp. 'apáca'). A *miskárol* tkp. jelentése tehát 'apácává tesz'. L. német *Nonnenmacher* 'miskároló' [tkp. 'apácacsináló'] is. (L. MNy 62: 65, 64: 340; TESz 2: 935.)

A szerző (a FNESz¹⁻³-re támaszkodva) azt írja (485), hogy a „szlovákiai *Malacka* helységnév (1592) a magyar *malac* kicsinyítése; néveredetének oka, hogy ott volt egykor a Pálffy grófok sertésstenyésztő telepe”. Ám azóta előkerültek Árpád-kori adatok is, és kiderült, hogy a helységnév eredeti alakja *Maliszka* volt, amely szláv eredetű (FNESz⁴). A *malac*-hoz tehát csupán a népetimológias beleértés kapcsolta.

A szerző fogalmazása szerint a „*gácsér* helyett Szlavóniában, a magyar nyelvszigeten, a szerbhorvát eredetű *zelepadka* használatos (*szelo* 'falú' és *pátka* 'kacsa')” (505). Ez a magyarázat nem helytálló: a *zelepadka* ui. a maga egészében nem szerbhorvát jövevény, hanem olyan *m a g y a r* összetétel, amelynek elő- és utótagja is a szerbhorvátból került át. A *zelepata* (SzlavSz 3: 271) változatban is használatos összetétel előtagja, a *zele* 'gácsér' (uo.) a szerbhorvát *sljez* 'gácsér' (Hirtz: RjNZN 2: 443) átvétele, a *pata*, *patka* 'kacsa' előzménye pedig a szerbhorvát *pata*, *patka* 'ua.'. A magyar *zelepata* ~ *zelepadka* tehát 'gácsérkacsa' értelmű.

A *szalakóta* 'kék mátyás' madárnevet (537) a szerző ismeretlen eredetűnek minősítette. Kiss Jenő (MMad 218) 1984-ben fellebbentette a fátylat: „A *szalakótá-t* ... a R. *szarakota* (< R *szarakakota*) 'búbosbanka' szóhasadással elkülönült változatának tekinthetjük.” A névadásnak az a háttere, hogy a madár a legelőkön szerte heverő árvaganéjból szedi eledelét.

A *kócsag* madárnév homonimája, a népnyelvi *kócsag* 'négyuszarvú ruhatartó faldá' (542) a szerző szerint aligha tartozik össze a madárnévvel. Valójában e lánév szerbhorvát eredetű, de etimonja vitatott. Hadrovics (UngELSKr 315) a *kočak* 'disznóól, tyúkretrec; kutyaól' főnévre, Mokány (NytudÉrt 105. 44) és nyomában az EWÜng 765

pedig a *kovceg* 'láda, utazótáska; koporsó' fn.-re vezeti vissza. Az első magyaráztatnak jelentéstani nehézsége van.

Lillafüred-ről (563) a FNESz¹⁻³ alapján a szerző azt írja, hogy „a parcellázást kezdeményező akkori [1892] földművelésügyi miniszternek, gróf Bethlen Andrásnak feleségéről, báró Vay Lilláról kapta nevét. Dr. Bölöny József hozzászólása tisztázta, hogy a névadó báró Vay Lilla (Erzsébet) gróf Pejacsevich Tivadarnak volt a felesége. A terület korábban a hölgy apjának, báró Vay Bélának a felsőszolcai birtokához tartozott. A FNESz⁴ már ezt a kiigazított magyaráztatot közli.

A *csík* halnév (574–575) eredete nem ismeretlen többé, amint azt még — a TESz nyomán — a szerző vélte. 1970-ben (NytudÉrt 71. 24–27) kimutattam, hogy a csík a béllégzés során sajátos neszsel légbuborékokat szorít ki magából, tehát füttyszerű hangot hallat. Erről a rá jellemző hangról kapta nevét számos nyelvben. A magyarban is. Ervelésemet elfogadta az EWÜng.

A napjainkban — zömök alkata alapján — 'kínai ponty' jelentésben használt *busa* (580) a szerző szerint „talán hangfestő eredetű”. E vélekedést a TESz-ből tette magáévá a szerző. Annak idején egy erős árhullám vonult végig a magyar etimológizálásban, amely azzal járt, hogy számos ismeretlen eredetű szóra ráragasztották a „hangutánzó-hangfestő” címkét. Mára ez az árhullám meglehetősen erejét veszítette. Az EWÜng. — józanul — ismeretlen eredetűnek minősíti a *busá*-t.

A *peca* 'halfogó horog' (589) főnévnek a *pecek*, *pedz*, *pöcköl*-féle, hangutánzó-hangfestő szavakkal való rokonítását némileg megkérdőjelezheti a szerbhorvát *pecati* 'megmegérint, pedz <hal horgot>; horgászik, pecázik' (Skok: EtRj. 2: 627) és kiterjedt rokon-sága. Véletlen összecsengésről aligha lehet szó a szoros népi együttlés miatt.

A *darázs* rovarnév (636) legkorábbi adataként szerepeltetett 1286. évi *Daras* helynév a Hont vármegyei Darázi helysége vonatkozik; a helynév legkorábbi alakváltozata *Dras* (FNESz⁴ 1: 355). Ez egy szláv *Draž* személynévből keletkezett magyar névadással. A *darázs* rovarnévvvel nincs etimológiai kapcsolatban. (A szerzőt a TESz vezette félre.)

*

A recenzeált műben található néhány téves, vitatható vagy félreérthető megállapítás mérlegelésekor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Molnár Nándor kedvezőtlen körülmények között, a nyelvészti pálya szélére szorítva folytatta kutatói tevékenységét. Ennek ellenére munkái — köztük a most ismertetett is — sok értékes részletet tartalmaznak, s ezeket a jövőben is számon kell tartanunk.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KIADVÁNYAI

LINGUISTICA – Series A – STUDIA ET DISSERTATIONES (új kutatási eredmények, konferenciák előadásai)

1. **BESZÉLT NYELVI TANULMÁNYOK**, szerk.: Kontra Miklós, 1988., 180 old., 70 Ft. (elfogyott)
2. Gósy Mária: **BESZÉDÉSZLELÉS**, 1989., 261 old., 95 Ft. (elfogyott)
3. **ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK**. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1988. október 5–6-án rendezett élőnyelvi konferencia előadásai, szerk.: Balogh Lajos, Kontra Miklós, 1990., 228 old., 180 Ft.
4. Pajzs Júlia: **SZÁMÍTÓGÉP ÉS LEXIKOGRÁFIA**, 1990., 83 old., 95 Ft.
5. Kontra Miklós: **FEJEZETEK A SOUTH BEND-I MAGYAR NYELVHASZNÁLATBÓL**, 1990., 188 old., 200 Ft.
6. Bánréti Zoltán: **NYELVTAN – KOMMUNIKÁCIÓ – IRODALOM TIZENÉVESEKNEK**. Alternatív képességfejlesztő program az általános iskolák felső tagozata számára — programleírás, 1990., 99 old., 95 Ft.
7. Kemény Gábor: **SZINDBÁD NYOMÁBAN**. Krúdy Gyula a kortársak között, 1991., 128 old., 140 Ft.
8. **NORMATUDAT – NYELVI NORMA**, szerk.: Kemény Gábor, 1992., 257 old., 170 Ft.
9. **TÁRSADALMI ÉS TERÜLETI VÁLTOZATOK A MAGYAR NYELVBEN**, szerk.: Kontra Miklós, 1992., 189 old., 200 Ft.
10. Elekfi László: **A MAGYAR HANGKAPCSOLÓDÁSOK FONETIKAI ÉS FONOLÓGIAI SZABÁLYAI**, 1992., 112 old., 150 Ft.
11. Zsilka János: **NYELVI RENDSZER – PALINTONIA**, 1993., 195 old. 290 Ft.
12. Kabán Annamária: **A MAGYAR TUDOMÁNYOS STÍLUS A KEZDETEKTŐL A FEVLILÁGOSODÁS KORÁIG**, 1993., 132 old., 250 Ft.
13. Szende Tamás: **A BESZÉD HANGSZERELÉSE**, 1995., 131 old., 290 Ft.
14. András Kornai: **ON HUNGARIAN MORPHOLOGY**, 1994., 174 old., 390 Ft.
15. **HAJDÚ PÉTER 70 ÉVES**, szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne, Szij Enikő, 1993., 432 old., 1500 Ft.
16. **A MAGYAR NYELVI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE NAPJAINK NYELVHASZNÁLATÁBAN**, szerk.: Kemény Gábor, Kardos Tamás 1994., 188 old., 300 Ft.
17. **ZUR FRAGE DER URALISCHEN SCHRIFTSPRACHEN**, szerk.: Gábor Zaicz, 1995., 153 old., 290 Ft.
18. Siptár Péter: **A MAGYAR MÁSSALHANGZÓK FONOLÓGIÁJA**, 1995., 124 old., 290 Ft.

LINGUISTICA – Series B – DOCUMENTA (nyelvi dokumentumok, szöveggyűjtemények, adattárak, további kutatások alapjául szolgáló források)

1. Sándor Csúcs, László Honti, Zsuzsa Salánki, Judit Varga: **STATISTIK DER URALISCHEN LAUTENTSPRECHUNGEN**, 1991., 250 old., 300 Ft.
2. **SZÖVEGGYŪJTEMÉNY A TÁJNYELVI VÁLTOZATOK KÖRÉBŐL**, szerk.: Balogh Lajos, 1993., 181 oldal, 274 Ft.

LINGUISTICA – Series C – RELATIONES (a nyelvtudomány neves művelőinek a Nyelvtudományi Intézetben meghívott előadóként tartott előadásainak szövege).

1. Kiefer Ferenc: **MODALITÁS**, 1990., 16 old., 100 Ft.
2. Wolfgang U. Dressler: **SPOKEN LANGUAGE – A Major Challenge to Linguistic Theory and Methodology**, 1990., 19 old., 30 Ft.
3. Fónagy Iván: **GONDOLATALAKZATOK, SZÖVEGSZERKEZET, GONDOLKODÁSI FORMÁK**, 1990., 44 old., 55 Ft.
4. Robert Ilson: **ASSEMBLING, ANALYSING AND USING A CORPUS OF AUTHENTIC LANGUAGE**, 1991., 54 old., 50 Ft.
5. Tarnóczy Tamás: **AZ EMBERI ÜZENETVÁLTÁSRÓL**, 1992., 55 old., 75 Ft.
6. Rácz Endre: **MONDATGRAMMATIKA ÉS SZÖVEGGRAMMATIKA**, 1992., 15 old., 40 Ft.
7. Fülei-Szántó Endre: **A VERBÁLIS ÉRINTÉS**, 1994., 59 old., 90 Ft.
8. Petőfi S. János: **AZ EXPLICITÉSÉG BIZTOSÍTÁSÁNAK FELTÉTELEI ÉS LEHETŐSÉGEI TERMÉSZETES NYELVI SZÖVEGEK INTERPRETÁCIÓJÁBAN**, 1996., 57 old., 300 Ft.
9. Giampaolo Salvi: **FROM LATIN WEAK PRONOUNS TO ROMANCE CLITICS**, 1996., 22 old., 150 Ft.

A fenti kiadványokon kívül a Nyelvtudományi Intézet gondozásában készült el:

- **A Régi magyar kódexek 10. száma: SZENT MARGIT ÉLETE 1510** – A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata – bevezetéssel és jegyzetekkel, 1990., 512 old., 336 Ft.
- **VITKOVICS-KÓDEX 1525** – A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, 1991., 300 old., 280 Ft.
- **A NYELVÉSZETRŐL – EGYES SZÁM ELSŐ SZEMÉLYBEN**, szerk.: Sz. Bakró-Nagy Marianne, Kontra Miklós, 1991., 267 old., 240 Ft.
- **TEMPORAL FACTORS IN SPEECH**, szerk.: Gósy Mária, 1991., 183 old., 600 Ft.
- **STUDIES IN SPOKEN LANGUAGES: ENGLISH, GERMAN, FINNO-UGRIC**, szerk.: Kontra Miklós, Váradi Tamás, 1991., 130 old., 200 Ft.
- **RÉDEL-FESTSCHRIFT**, szerk.: Pál Deréky, Timothy Riese, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Hajdú Péter, 1992., 480 old. 1500 Ft.
- **PAPERS IN COMPUTATIONAL LEXICOGRAPHY**, szerk.: Ferenc Kiefer, Gábor Kiss, Júlia Pajzs, 1992., 357 old. 450 Ft.
- **BESZÉDKUTATÁS. TANULMÁNYOK AZ ELMÉLETI ÉS AZ ALKALMAZOTT FONETIKA KÖRÉBŐL**, szerk.: Gósy Mária és Siptár Péter, 1993., 212 old. 600 Ft.
- **PAPERS IN THE THEORY OF GRAMMAR**, szerk.: Bánréti Zoltán, szerzők: Kálmán László, Bródy Mihály, Bimbó Katalin, Bánréti Zoltán, Rebrus Péter, É. Kiss Katalin, Bende-Farkas Ágnes, Maleczki Márta, Alberti Gábor, Bartos Huba, Rádai Gábor, 1994., 289 old. 290 Ft.
- **KÉTNYELVŰSÉG ÉS MAGYAR NYELVHASZNÁLAT**, szerk.: Kassai Ilona, 1995., 318 old. 330 Ft.
- **BESZÉDKUTATÁS 1994**, szerk.: Gósy Mária, 1994., 241 old. 600 Ft.
- **BESZÉDKUTATÁS 1995**, szerk.: Gósy Mária, 1995., 143 old. 600 Ft.
- B. Lőrinczy Éva: **VIGYÁZÓ, MIT MONDASZ AZ ÉJSZAKÁRÓL?**, 1996., 254 old., 390 Ft.
- **PAPERS IN COMPUTATIONAL LEXICOGRAPHY**, szerk.: Kiefer Ferenc, Kiss Gábor, Pajzs Júlia, 1996, 296 old., 1120 Ft.

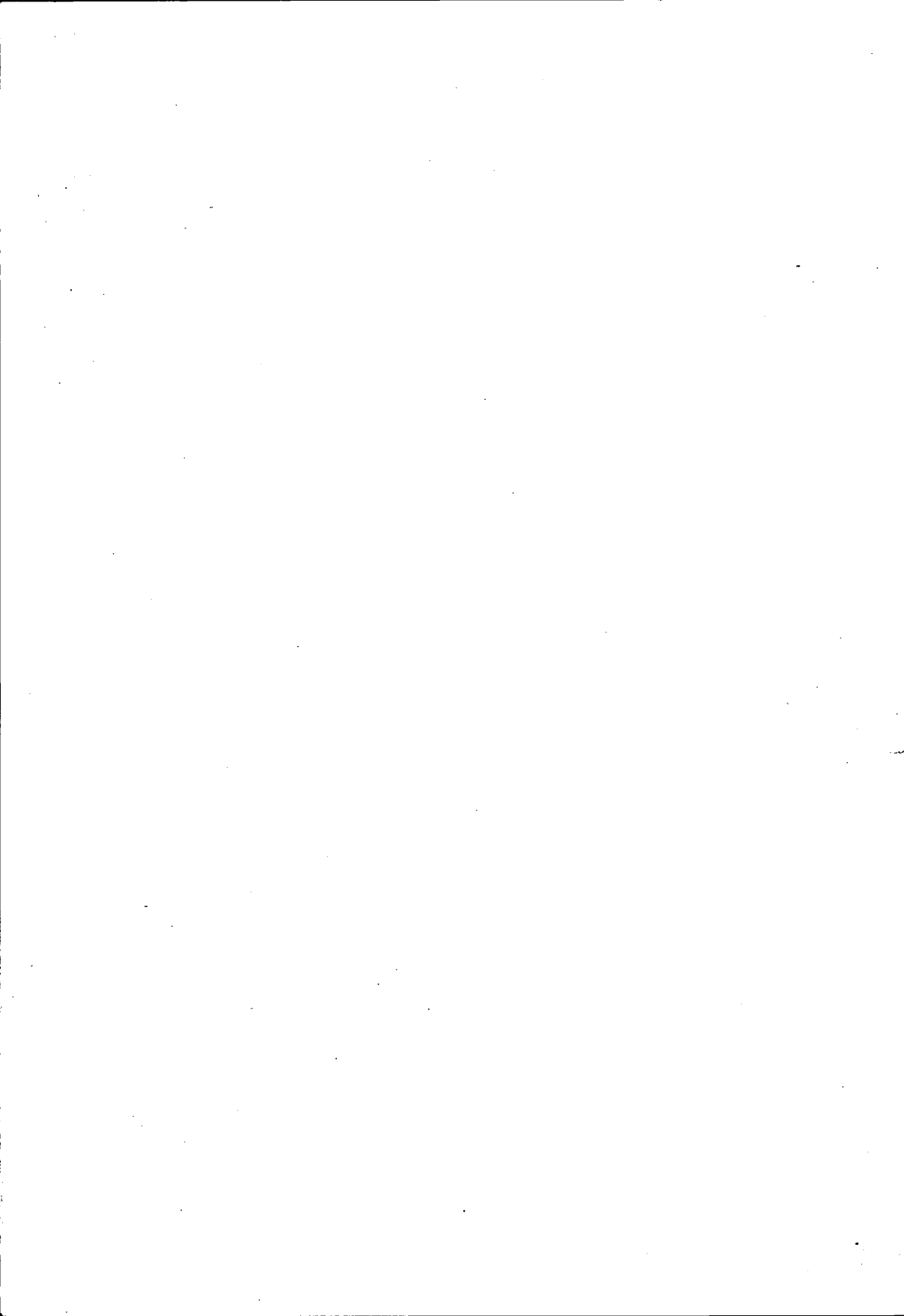

A Theoretical Linguistics Programme, Budapest University (Eötvös Loránd Tudományegyetem) és Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences (MTA Nyelvtudományi Intézete) kiadásában Working Papers in the Theory of Grammar című sorozat a grammatikaelmélet legújabb kutatási eredményeiről közöl tanulmányokat. Minden szám ára belföldön 175 Ft, külföldön (postaköltséggel) 5 USD.

- * Vol. 1. No. 1. Michael Brody: **PHRASE STRUCTURE AND DEPENDENCE**, 1994., 28 old.
- * Vol. 1. No. 2. Katalin É. Kiss: **GENERIC AND EXISTENTIAL BARE PLURALS AND THE CLASSIFICATION OF PREDICATES**, 1994., 33 old.
- * Vol. 1. No. 3. László Kálmán: **CONDITIONALS, QUANTIFICATION AND BIPARTITE MEANINGS**, 1994., 33 old.
- * Vol. 1. No. 4. Zoltán Bánréti: **MODULARITY IN SENTENCE PARSING: GRAMMATICALITY JUDGMENTS BY BROCA'S APHASICS**, 1994., 32 old.
- * Vol. 2. No. 1. Anna Szabolcsi: **STRATEGIES FOR SCOPE TAKING**, 1995., 40 old.
- * Vol. 2. No. 2. Gábor Rádai, László Kálmán: **COMPOSITIONAL INTERPRETATION OF COMPUTER COMMAND LANGUAGES**, 1995., 31 old.
- * Vol. 2. No. 3. László Kálmán: **STRONG COMPOSITIONALITY**, 1995., 28 old.
- * Vol. 2. No. 4. Michael Brody: **TOWARDS PERFECT SYNTAX**, 1995., 50 old.
- * Vol. 2. No. 5. András Zsámboki: **CONTRASTIVE COORDINATION WITH FOCUSED CLAUSES**, 1995., 28 old.
- * Vol. 2. No. 6. László Kálmán, Gábor Rádai: **DYNAMIC UPDATE PREDICATE LOGIC**, 1995., 23 old.
- * Vol. 2. No. 7. Zoltán Bánréti: **SENTENCE PARSING IN APHASIA**, 1995., 58 old.
- * Vol. 3. No. 1. Wolfgang Dressler, Jacqueline Stark, Christine Pons, Ferenc Kiefer, Katalin Kiss, Éva Mészáros: **CROSS LANGUAGE ANALYSIS OF GERMAN- AND HUNGARIAN-SPEAKING BROCA'S APHASICS' PROCESSING OF SELECTED MORPHOPHONOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL FEATURES: A PILOT STUDY**, 1996., 26 old.
- * Vol. 3. No. 2. Katalin É. Kiss: **THE FOCUS OPERATOR AND INFORMATION FOCUS**, 1996., 65 old.
- * Vol. 3. No. 3. Krisztina Polgárdi, Péter Rebrus: **THERE IS NO LABIAL HARMONY IN HUNGARIAN: A GOVERNMENT PHONOLOGY APPROACH**, 1996., 16 old.

A felsorolt kiadványok megrendelhetők levélben vagy telefonon, ill. megvásárolhatók az MTA Nyelvtudományi Intézetében:

MTA Nyelvtudományi Intézete
Budapest I. kerület
Színház utca 5-9.
1250 Budapest, Pf.: 19.
Tel.: 175-82-85
Fax: 212-20-50

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézrel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5-9. I. em.
1250 Budapest Pf. 19.

rendelhető és vásárolható meg.

Számlaszám: MNB 232-90173-1738.

Egy kötet ára 600 Ft, illetőleg külföldre küldve 10 \$.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
Budapest 1250, Pf. 19.
Hungary

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232-90173-1738.

A single volume costs 300 HUF; when mailed abroad (mailing costs included) 10 \$.

Ára: 600 Ft

ISSN 0029-6791

MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BUDAPEST